

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ І.Ф. КУРАСА

Т. А. Бевз

**ПАРТІЯ
НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ
І
СОЦІАЛЬНИХ ПЕРСПЕКТИВ**

(Політична історія УПСР)

Київ
2008

УДК 329(477) «19»
ББК 66.62 у
Б-36

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса*

Рецензенти:

В.П. Капелюшний, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О.М. Любовець, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса

Бевз Т. А.

Б-36 Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР) / Монографія. — К.: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 587 с.

ISBN 978-966-02-4398-9

Монографія присвячена історії виникнення та діяльності найбільшої і найвпливовішої партії Української революції — Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Здійснено комплексне дослідження політичної історії УПСР. Простежено витоки УПСР від народницьких груп, ідейну та організаційну еволюцію партії, проаналізовано основні напрями її практичної політичної, парламентської, виборчої та державницької діяльності у добу Центральної Ради, опозиційну діяльність у добу Гетьманату та пошук шляхів національно-державного будівництва у період Директорії. Розглянуто діяльність партії в умовах еміграції.

УДК 329(477) «19»
ББК 66.62 у

ISBN 978-966-02-4398-9

© Т. А. Бевз, 2008
© Інститут політичних і економічних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

ВСТУП

У більшості країн сучасного світу політичні партії посідають головне місце у політичній системі і водночас є суттєвим ініціюючим чинником громадянського суспільства, зв'язуючою ланкою між ним і державними інститутами.

Поле політики виступає як система об'єктивних зв'язків, обумовлена соціальним, культурним, економічним полями. На політичному полі проявляються соціальні позиції, діють опозиції, відбуваються соціальні та політичні розколи, в результаті яких утворюються нові соціальні групи, що змагаються за представництво своїх інтересів. Внаслідок цього політичне і соціальне тісно переплітаються. Політичні розколи призводять до встановлення відносно усталеної системи політичних відносин і моделей поведінки, до формування зразків політичної поляризації. Політичні партії, виступаючи інститутом громадянського суспільства мали б відродити функцію консолідації суспільства шляхом вирішення соціальних і політичних конфліктів.

Понад 150 років тому французький мислитель А. де Токвіль зазначив, що «в демократичних країнах вміння створювати об'єднання — першооснова суспільного життя: прогрес усіх інших її сторін залежить від прогресу в цій галузі¹». Він наголошував на актуальності створення розгалуженого універсального механізму взаємозв'язку держави і громадянського суспільства. Відомий діяч соціал-демократичної партії Німеччини Г.І. Фогель свідчить: «Держава базується на громадських силах. Ключову роль у ній відіграють партії. Вони сприймають сигнали суспільства, опрацьовують їх у світлі своїх ціннісних уявлень і перетворюють в політику. Таким чином вони здійснюють зворотний зв'язок з суспільством²». Цими словами фіксується загальна закономірність політичного життя в суспільстві.

Одне з важливих завдань політичних партій полягає в тому, щоб перетворити багатоманітність інтересів окремих індивідів і соціальних спільностей у їх сукупний політичний інтерес шляхом зведення цих інтересів до єдиного знаменника. В ідеалі мета кожної партії — у представництві в політичній системі тих верств населення, інтереси яких вона відображає.

Для більшості наших сучасників виникнення багатопартійності — це щось нове, незвичне, пояснюване здебільшого впливами «західних демократій». І ми мимоволі абстрагуємося від того,

що в Україні колись існували десятки політичних партій, переважна більшість яких зійшла з політичної арени аж ніяк не з власної волі. Однак вони залишили по собі певний ідейно-теоретичний і політичний арсенал. Нові партії і громадські об'єднання виникли і діють сьогодні не на порожньому місці.

Багатопартійність початку ХХ ст. потребує переосмислення, правдивого, позбавленого догматичних стереотипів висвітлення. Адже, як відомо, завоювавши державні позиції, право й можливість виконувати державні функції, партія упродовж якогось часу може реалізовувати загальнодержавний інтерес. Проте при цьому вона залишається партією і не може ототожнюватися з державою. Тут відбувається тільки зведення до закону, тобто до рангу державних (загальнообов'язкових і неухильних) повелінь суспільної групи, що перемогла у боротьбі за державну владу, у «конкурсі» партійних програм, яким є вибори. У демократичних суспільствах тривалість перебування партії у керма державної влади визначається тим, наскільки вона змогла подолати обмеженість свого партійно-політичного горизонту. Г.В.Ф. Гегель у «Феноменології духу» наголошував ще й на тому, що ідеологічні розходження в партії є благом, оскільки сприяють її самопізнанню і самоочищенню.

Упродовж багатьох десятиліть історія українських політичних партій у вітчизняній історіографії була найменш дослідженою і надто фальсифікованою. Вона вивчалася під певним кутом зору: утвердження віри у безумовне торжество марксистської доктрини, стратегії і тактики з однозначним ставленням до інших партій як до «буржуазних», «націоналістичних», «контрреволюційних» (у кращому разі — непролетарських), акцентуація на їх вузько-класовій природі, відірваності від мас, і як наслідок — зумовленість неминучого краху.

Без комплексного вивчення соціальної природи, програм, ідеології, стратегії і тактики партій, які діяли на політичній арені України на початку ХХ ст., відтворення історії України, її всебічне, ґрунтовне осмислення залишатиметься неповним, позбавленим сутнісних сторінок, з'ясування яких вкрай необхідне для розуміння логіки суспільного розвитку впродовж усього минулого століття і аж до сьогодення.

Отже, актуальність обраного напрямку дослідження обумовлена подібними суспільно-політичними процесами, які відбувалися на початку та наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., її науково-

практичною значимістю для пошуку оптимальних форм сучасного державного устрою.

Характерною особливістю історії України початку ХХ ст. були створення та діяльність політичних партій, які стали ознакою та уособленням переходу національно-визвольного руху у стадію політичної боротьби. Домінування у складі української нації селянства пояснювало особливу притягальність народницької ідеї, виразником якої стала Українська партія соціалістів-революціонерів. Її формування затягнулося в часі, але на момент Української революції вона виявилася наймасовішою та найвпливовішою політичною силою, діяльність якої надзвичайно сильно позначилася на перебігу революційних подій, національно-державному будівництві 1917–1920 рр.

Становлення українських політичних партій відбувалося у конкретних історичних, культурних, політичних і географічних умовах. Безумовно, це відтворилося на їх характері. Упродовж віків на території України переважало сільське населення. На початку ХХ ст. 92% населення України були селянами, тоді як у Англії міські жителі становили 75%, а у Франції — 41%. Отже, процес формування політичних партій мав свої особливості. Якщо в країнах Західної Європи спочатку виникли ліберальні, потім консервативні і лише згодом — соціалістичні партії; у Росії — соціалістичні, консервативні, ліберальні, то в Україні першими найвпливовішими і найчисленнішими партіями, були соціалістичні (РУП, Українська соціалістична партія, Українська соціал-демократична спілка, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів) далі виникли і діяли досить нетривалий час — ліберальні (Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська радикально-демократична партія, ТУП), і лише влітку 1917 р. з'явилася консервативна партія (Українська хліборобсько-демократична партія).

Українська партія соціалістів-революціонерів виникла як партія яка представляла інтереси насамперед селянства. Доречним буде зауважити, що синонімом терміна «український» був «селянський». Тому УПСР претендувала на партію, яка мала захищати національні інтереси домінуючої частини населення, а також розв'язати соціальні проблеми.

Історія свідчить, що апелювання до **національних інтересів** серед політичних еліт, лідерів та партій було досить вагомим, а в сучасній Україні стало взагалі домінуючим, щоб виправдати обрану

політику. Проте слід зазначити, що у політичній науці існує декілька підходів до трактування національних інтересів. Зокрема, національний інтерес визначають за допомогою об'єктивних критеріїв, таких як економічна могутність, обсяг ресурсів, військовий потенціал. Інші підкреслюють роль суб'єктивних критеріїв моральності, законності, ідеологічного обґрунтування цілей. У дослідженні ми пов'язуємо національні інтереси з політичними партіями. А в цьому контексті варто звернутися до Е. Берка, який визначив партії як групи людей, які дотримуються спільних принципів, об'єднуються для забезпечення спільними зусиллями національних інтересів. Власне, з Е. Берка розпочалося сучасне теоретичне життя концепції «партія».

Класик зазначає: «Щоб розібратися у партійній боротьбі, не потрібно вірити словам, а вивчати справжню історію партій, вивчати не стільки те, що партії про себе говорять, а те, що вони роблять, як вони діють під час вирішення різних політичних питань, як ведуть вони себе в справах, які торкаються життєвих інтересів різних класів суспільства³».

Партія українських есерів постійно намагалася вирішити **національне і соціальне** питання. Йдучи від Драгоманова, вони не розділяли **соціальне й національне**. В Україні **соціальне** визволення означає й **національне**, а **національне** означає і **соціальне**. Одне пов'язане з іншим. Одне без іншого неможливе. Заперечувалися будь-які розмови про те, що раніше — **соціальне** чи **національне** визволення потрібне в Україні, тому що «визволення української нації може йти лише одночасно обома шляхами». Виходячи із цих постулатів, монографічне дослідження ми назвали «Партія соціальних перспектив і національних інтересів», адже Українська партія соціалістів-революціонерів прагнула вирішити соціальні проблеми найбільшої верстви українського народу селянства і захистити його національні інтереси. Інша справа — наскільки це вдалося реалізувати — спробуємо показати у процесі розгляду політичної історії УПСР.

¹ Токвиль А. Демократия в Америке. — М., 1992. — С. 144.

² Фогель Г.И. В поисках плюрализма и терпимости// Огонек. — 1991. — №51. — С. 7.

³ Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 21. — С. 276.

Розділ 1 ФЕНОМЕН «УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ». МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Зіставлення сучасного і минулого, вивчення історичних витоків і факторів виникнення і розвитку тих чи інших політичних явищ, виокремлення етапів історичної еволюції політичної партії — це те, без чого важко зрозуміти політичну реальність.

Партія, як політичний інститут є однією з фундаментальних засад сучасного суспільства. Партії не завжди відігравали ту роль, яка в даний час відводиться їм у політичній системі індустріально розвинених держав. Вони пройшли тривалий шлях формування і еволюції, вбираючи в себе особливості соціального розвитку, історичні традиції, демографічні і етнокультурні процеси багатьох країн.

Ще у Стародавньому Римі філософи Ціцерон, Саллюстій і Плавт говорили про «партію», як про політичну організацію, точніше, групу, що прийшла на зміну «амічити» — «благородному союзу друзів».

Існування на політичній сцені держав такого різноманітного соціального явища, як партії, дозволило англійському філософові Юму вперше класифікувати їх за трьома критеріям: загального інтересу, прихильності і об'єднання за принципами. На ґрунті загального інтересу утворюються «партії за інтересами, прихильність до того або іншого лідера є умовою для створення «партії по афектах». Що стосується категорії «об'єднання за принципами», то, на думку Юма, вона втілює собою різні ідеї суспільного процесу, а тому у такої партії є майбутнє.

Аналіз теоретичних проблем сьогодення базується не лише на поясненні історичного досвіду політичного життя суспільства, але й на узагальненні історії політичної думки. Для сучасної історичної і політичної науки знання, здобуті її попередниками, слугують матеріалом, із якого вона створює підґрунтя власної теорії, елементи свого категоріального апарату.

Розглядаючи категорію «партія», потрібно відзначити різноманітність її трактування. Функціональні і організаційні особливості цієї найполітичнішої із всіх громадських організацій (Р. Доуз) до цього часу є предметом теоретичної полеміки, зокрема, щодо

її походження і ролі в політичному процесі. Виникають партії внаслідок втілення природного для людини духу протиріч (Т. Гоббс) чи є наслідком випадкових політичних асоціацій, які формуються на основі вільного вибору людини (А. Токвіль) прагнуть вони підкорити собі всі прояви політичної активності людини (М. Острогорський) чи є механізмами просування до влади лідерів (М. Вебер) — ці питання і сьогодні є предметом дискусій.

Не будь-яку групу людей, організовану для вираження інтересів, можна назвати партією. Ознаки, які відрізняють партію від інших політичних сил, сформулювали Дж. Лапаломбара і М. Вейнер у праці «Політичні партії і політичний розвиток». Вони виділили чотири ознаки партії:

– партія — це організація, тобто достатньо тривале у часі діюче об'єднання людей. Тривалість дії організації дає змогу відрізнити її від клієнтели, фракції, які виникають і зникають разом зі своїми натхненниками і організаторами;

– існування стійких місцевих організацій, які підтримують регулярні зв'язки з національним керівництвом;

– мета партії — завоювання і здійснення влади. Прагнення до здійснення влади дає змогу відрізнити партію від групи тиску. Якщо партія ставить метою завоювання влади на виборах, здійснення її за допомогою роботи депутатів від партії у парламенті і уряді, то групи тиску не прагнуть до захоплення влади, а намагаються впливати на владу, залишаючись поза її сферою;

– забезпечення народної підтримки, починаючи від голосування і завершуючи активним членством в партії. За цією ознакою партія відрізняється від політичних клубів, які не беруть участь у виборах і парламентській діяльності.

Визначення Дж. Лапаламбара і М. Вейнера виявилось достатньо практичним, щоб пояснити логіку політичних змін на основі тих ролей і функцій, які виконують різні політичні сили, і, перш за все, партії. Ми вважаємо, що набір конституюючих ознак партії міг би бути доповнений, наприклад, ідеологічним критерієм: партія є носієм певної ідеології. Характерні ознаки партії, сформульовані Дж. Лапаломбаром і М. Вейнером, що відрізняють її від інших форм політичної діяльності, не привели до однозначного визначення партії у сучасній політичній науці.

Найбільш концентрованим і вдалим, на нашу думку, є визначення французького політолога Р.-Ж. Шварценберга: «Політична партія — це безперервно діюча організація, що існує як на

національному, так і на місцевому рівні, спрямована на здобуття та здійснення влади і потребує задля цього народної підтримки¹». Він визначає також ознаки (критерії партії): довготривалість дії, повномасштабність організації; прагнення до здійснення влади (мета партії — оволодіння владою або участь в її здійсненні); пошук народної підтримки, особливо шляхом виборів.

Е. Берк визначав партії як групи людей, які дотримуються спільних принципів, об'єднуються задля забезпечення спільними зусиллями **національних інтересів**.

Можна виокремити три головні підходи до аналізу феномена партії:

- доктринальний, який базується на ліберальній традиції, згідно з нею партії — це групи людей, ідеологічно пов'язані між собою;
- класовий (марксистська концепція партії), пов'язує виникнення і функціонування партій з класовим представництвом: партія є представником і захисником інтересів певного соціального класу;
- інституціональний — партія є політичним інститутом (структурою, організацією), що діє в політичній системі.

Ці підходи визначають політичну партію як добровільний союз людей, який ґрунтується на ідеологічному зв'язку, служить інтересам тієї чи іншої соціальної групи, націлений на завоювання влади в державі та її реалізацію на основі певної політичної програми.

Політичні партії у сучасному розумінні виникли порівняно недавно — у другій половині XIX ст. У формуванні цього політичного інституту основоположник політичної науки М. Вебер виділив три етапи: 1) партії як аристократичні угруповання; 2) партії як політичні клуби; 3) сучасні масові партії.

У дореволюційний період досить активно розробляється проблематика соціології політичних партій, політичної поведінки і електоральної участі. На початку XX в. починається бурхливе зростання політичних партій, розробка їх ідейних, організаційних і політичних принципів, програм, стратегії і тактики. Багато академічних соціологів беруть участь в діяльності партій, що формуються. Зокрема, М.М. Ковалевський написав політичну програму Союзу народного благоденствования (1906), його студент П.А. Сорокін включається в діяльність Партії соціалістів-революціонерів, а в 1917 р. навіть розробив «Політичну програму Тимчасового уряду».

У своїй фундаментальній праці «Демократія і політичні партії» М.Я. Острогорський проаналізував генезис, соціальний склад

і членську базу партійних організацій, організаційну структуру і способи ухвалення політичних рішень, а також політичну стратегію і технологію дії на електорат. Російський соціолог приходиться до висновку, що система «закритих» політичних партій, заорганізованих і бюрократизованих, відчужених як від своїх рядових членів, так і від простих громадян, вимагає радикального реформування. Він пропонує систему відкритих асоціацій, що створюються для реалізації кожного конкретного інтересу і окремої мети. Значущість цієї ідеї підтвердилася появою в другій половині ХХ ст. нових соціальних рухів і так званих партій однієї проблеми. «Партія, що тримає своїх членів як би в лещатах, оскільки вони до неї увійшли, поступилася б місцем угрупованням, які б вільно організовувалися і реорганізовувалися залежно від проблем життя і змін, що викликалися тим, що змінювалися, в громадській думці, — пише М.Я. Острогорський. — Громадяни, розійшовшись з одного питання, йшли б разом в іншому питанні²».

Дослідженням партій і суспільних об'єднань займалися і інші російські соціологи: Б.Н. Чичерін, П.А. Берлін, Ю.С. Гамбаров, В.М. Хвостов і ін. Певну роль в становленні соціології політичних партій зіграли автори марксистської орієнтації. В.І. Ленін у період революції 1905–1907 рр. дав досить докладну класифікацію російських політичних партій, ґрунтуючись на класовому підході (справа-наліво) і ділячи партії на: чорносотенні (царська камарилья); октябристські (великої буржуазії і поміщиків); кадетські (буржуазної інтелігенції); трудовиків (селянські) і соціал-демократичні (свідомих робітників). Тим же принципом класового поділу керується Е. Черський в своїй «Таблиці російських політичних партій» (1918), що є дивовижним науковим документом. Власне, Е. Черський створив свого роду класифікатор — матрицю докомп'ютерної епохи, підрозділяючи партії по «вертикалі» відповідно до їх положення в політичному спектрі, а по «горизонталі» — відповідно по відношенню до загальних принципів, лідерів, програми, організації, тактики, пропаганди, питань війни, миру і державного устрою Росії. На тих же принципах будує комп'ютерну базу даних через півстоліття американський політолог К. Джанда в своєму знаменитому проєкті «Політичні партії» (1980).

Визначаючи поняття політична партія, враховується, зазвичай, крім формальних ознак також обов'язкова наявність розгалуженої організаційної сітки, яка охоплює значну кількість рядових членів-представників партії, спільноти, інтереси яких має пред-

ставляти партія. Крім того, важливим є наявність інструментарію, з допомогою якого партія впливає на прошарки або класи, — партійна або напівпартійна преса, партійні і безпартійні клуби, представництво у парламенті, профспілкові, кооперативні і просвітницькі організації, які перебувають під впливом даної партії. Однак найважливішим є реальна включенність представників тих чи інших прошарків і класів у різноманітні партійні структури, і вплив партії на широкі маси.

Таке розуміння політичної партії досить характерне для західних дослідників, які як зразок використовують ознаки західноєвропейських парламентських партій XIX–XX ст. Аналізуючи українські політичні партії початку XX ст., окремі дослідники підкреслюють неповну відповідність їх критеріям і стандартам політичної партії, які склалися у західноєвропейській науці. Аналогічною є ситуація у визначенні російських політичних партій. Це відзначав німецький історик М. Гільдермайер. Визначаючи статус Партії соціалістів-революціонерів, стикаєшся із своєрідністю зовнішніх російських умов, в яких вона діяла, і неповною відповідністю її внутрішньої організації і практики тим критеріям, які за західноєвропейськими стандартами ставляться до політичних партій. З погляду М. Гільдермайера, ПСР є чимось середнім між партією і соціально-політичним рухом³.

Іншим, ніж у Західній Європі, був порядок виникнення партій за їхньою соціальною стратифікацією: спочатку оформилися партії соціальної орієнтації, потім ліберальної і зрештою, консервативної. Така послідовність зумовлена особливостями історичного розвитку України.

Отже, перед нами постає завдання визначити поняття «політична партія» з врахуванням конкретної української дійсності. Необхідно розмежувати поняття «партія», «група», «течія», «напряма», які останнім часом нерідко використовуються як синоніми, хоча принципово відрізняються за своїм змістом, структурою та пріоритетами.

Діячі українського визвольного руху намагалися дати власне визначення і розуміння політичної партії. Зокрема, М. Шаповал зазначав: «Партія — це є високий тип організованого, солідаристичного угруповання, що має величезний вплив на життя й діяльність інших груп, особливо, коли вона створить або зручно захопить в свої руки державний технічний апарат...»⁴. Далі він більш детально пояснював: «Партія, як правило, впливає на значно

більше число індивідів, ніж її власне. У суспільному процесі партія, як вольове об'єднання з ясною метою, певною програмою, доцільною тактикою і технічним апаратом (інтелектуальні сили, гроші, преса, боєві відділи) грає непропорційно велику ролю особливо у малокультурних суспільствах, де одна сильна партія не дозволить розвинутих конкурентів. Найвищий ступінь політичної активності партії виявляється в політичних революціях»⁵.

У передмові до «Статуту Української партії соціалістів-революціонерів у війську та флоті» В. Кедровський зазначав, що «Партія — це організація, через котру громадянський клас одержує політичну свідомість, силу і засоби політичної боротьби»⁶.

Один із активних діячів українського соціал-демократизму М. Галаган сформулював таке визначення: «партія — це не якась філософська школа, а політичне об'єднання, котре ставить своїм завданням оборону інтересів даної кляси. Соціалістична партія є оборонцем інтересів робітництва і взагалі всіх пригнічених та визискуваних»⁷. Із вищезазначених, на нашу думку, найбільш вдалим і конкретним є визначення М. Шаповала. Саме ним ми будемо користуватися у процесі дослідження історії УПСР.

Теоретики українських соціалістичних партій були прихильниками федеративного устрою держави. Моделі переустрою держави конкретизувалися у програмах політичних партій і рухів. У них накреслилися етапи перетворень, їх зміст і комплекс заходів, які необхідно здійснити. Формулювання програмових вимог мали доступний, зрозумілий для масового сприйняття характер. По суті, програми політичних партій були складовим елементом і навіть стимулятором політичної боротьби.

З приводу програми один з лідерів українських есерів писав: «Наша програма і тактика вся збудована на даних з українського життя, на аналізі (розборі і розгляді) соціальної структури на Україні, і тому наша програма є об'єктивна, бо в ній ми показуємо правдиве освітлення життя. Ми не випихаємо наперед наших голих особистих бажань і не підганяємо програми під особисті інтереси; ми програму висновуємо з життя, а тактику висновуємо з програми»⁸.

Досить слухними, на нашу думку, були і завдання, які мала вирішувати партія: «Вивести поневолену націю з кліщів тяжкої соціальної структури, цеб-то розбити цю структуру шляхом національного будівництва (внутрішньо усамостійнити) і шляхом політичної боротьби, що мала остаточно трансформуватись в соціальну революцію.

Для цього треба знати техніку культурного, господарського і політичного будівництва, щоб могли конструювати нове суспільство по законам соціальної логіки і відповідно вищим людським цілям свого народу.

Для цього треба знати механіку міжнародних, міжкласових, міжпартійних і інших відносин, щоб зручно маневрувати, ведучи свої маси до перемоги і вчасно запобігаючи небезпекам і технічно добре орудуючи при усуненні перешкод.

Для цього треба мати суспільний ідеал, а також програму розбиття одних суспільних зв'язків і нав'язування інших — як шлях до здійснення ідеалу.

– Треба стояти та вищому щаблі культурно-наукової свідомості, яку можна здобути лише упертою працею над собою, отже треба мати інтелект (розум), озброєний всебічними знаннями взагалі і соціологічними зокрема.

– Треба мати великий темперамент, не моментально-вибуховий, а постійно-напружено діючий: він є рушійна сила, що жене вперед-вперед, без втоми і надає інтелектуальній діяльності красу, оригінальність, принадність, очарування, як сугестивну силу, що постійно діє на оточення і гіпнотизує його; це буває лише, як вроджена сила, а не вишпекана, темпераменту зробити не можна.

– Треба мати волю, як напружене постійне простування до мети, сильна воля виростає лише при сильних темпераментах, це то є явищем, обумовленим біологічно і корегованим вихованням: хоч-би й дужі біологічні одиниці, але вони можуть позбутися волі, коли у них переважатимуть виховані емоції страху (умовні рефлекс, прищеплені до емоції страху)»⁹.

Інший діяч УПСР — Н. Григоріїв зазначав: «Кожна нація й держава складається з різних клас. Особи й групи, що належать до певних клас з політичних причин гуртуються в партії, які борються за владу в державі з метою використання її в інтересах своєї групи, партії, класу, нації, держави або всього людства»¹⁰. Дане визначення співзвучне сучасним визначенням партії. Н. Григоріїв переконаний, що «в кожній державі влада перебуває в руках партії. Вони керують усім життям держави. Навіть при самодержавії, править в більшості не самодержець, а партія його прихильників».¹¹

Досить вдало трактував Н. Григоріїв і мету партії. Безумовно, це влада. Однак «одні партії борються за владу в інтересах лише класи, до якої належать більшість, або і весь склад їх. Осягнувши

державлади, вони використовують її для задоволення інтересів тільки того класу. Вся діяльність їх має чисто класовий характер. Другі партії, поклавши в основу своєї діяльності оборону певних класових інтересів, разом з тим захищають інтереси й загальнонаціональні, загальнодержавні та загальнолюдські. Їх робота не має вузько класового характеру, а загальнолюдський — державний, національний, тобто надкласовий»¹².

Поділяючи погляди М. Вебера, вважаємо за можливе висунути гіпотезу, про те, що Українська партія соціалістів-революціонерів у своєму розвитку пройшла три етапи: партія як вузьке угруповання однодумців; партія як політичний клуб і партія як масова організація. Хронологічно це можна вибудувати так: I етап — 1903–1914 рр.; II етап: 1914 — березень 1917 р.; III етап: квітень 1917–1919 р. Варто зауважити, що така хронологія стосується лише періоду діяльності УПСР в Україні.

Причинами виникнення політичних партій у національних регіонах було, перш за все: існування подвійного ґніту: **національного і соціального**. У переважній більшості національні партії висловлювали інтереси мононації.

Дослідження політичних партій потребує їх типологізації із врахуванням всієї сукупності ознак. У середині XVIII ст. Д. Юм вперше запропонував класифікувати партії:

– на ґрунті спільного інтересу об'єднуються «партії за інтересами»;

– за прив'язаністю до лідера — «партії за афектами»;

– на спільних принципах — «партії за принципами».

Класичним є поділ партій на ліві, праві, центр. Враховуючи зазначену класифікацію, можна стверджувати, що лівих представляли революційно-демократичні партії, до яких належали соціалістичні партії, соціал-демократичні, соціал-революційні, а також інші партії соціалістичної орієнтації. Всі вони виступали за інтереси народу. Виникали і діяли зазвичай нелегально. Виокремлюють два напрями серед революційно-демократичних партій: соціал-демократичний і неонародницький.

Центр був представлений ліберально-демократичними партіями, які співпрацювали із владними колами, представляли інтереси загальноросійської і національної буржуазії.

Правими можна вважати поміщицько-монархічні партії, які виступали за збереження монархії і захищали інтереси великих та середніх землевласників. Отже, виходячи з зазначеної класи-

фікації, ми можемо визначити три групи партій: революційно-демократичні, ліберально-демократичні, поміщицько-монархічні.

В основі типології політичних партій сучасних дослідників Р. Гантера і Л. Раймонда лежать три критерії: 1) формальна організація партії (*formal organization*); 2) програмові установки (*programmatic commitments*); 3) особливості стратегії і поведінки в діяльності партій¹³. Перший критерій враховує такі фактори як масовість, інфраструктуру і особливості комунікації; другий — ідеологічну, релігійну, етнічну і географічну складову діяльності партій; третій ступінь толерантності до демократичних норм і правил, інших учасників політичного процесу і до інститутів політичної системи. Водночас Р. Гантер і Л. Раймонд враховують ще дві якісні характеристики: 1) особливості соціальної групи, інтереси якої представляє та чи інша політична партія і 2) методи прийняття рішень всередині партії, зокрема, роль і ступінь впливу партійного лідера.

На підставі визначених трьох критеріїв, однак надаючи перевагу одному критерію — формальній організації, автори виділяють 15 типів партій, які включають у різні види політичних партій: партії еліт (*elite based parties*), масові партії (*mass-based parties*), етнічні партії (*ethnic-based parties*), електоральні партії (*electoralist parties*) і партії-рухи (*movement parties*)¹⁴. Власне, це спроба переоцінки типології політичних партій, при збереженні, де це можливо, загальноприйнятих понять і термінів. Причинами цього є: по-перше, практично усі існуючі типології базуються на вивчені партій Західної Європи за минулі 150 років, відповідно, окремі відмінні риси склалися під впливом певних часових і географічних факторів. Проте партії, які виникли пізніше, і в інших частинах світу, сформувалися в інших умовах і не можуть бути класифіковані за класичними типологіями; по-друге, типології політичних партій були розроблені на основі значної кількості критеріїв, що робить ці типології суперечливими і не завжди сумісними одна з іншою, а відтак, створює певні труднощі для теоретичного дослідження. Усі ці підходи, ми, врахували у дослідженні УПСР.

УПСР відносили до дрібнобуржуазних партій. Не втратила своєї актуальності така оцінка й сьогодні. Ще у 1923 р. Н. Григоріїв заперечував таку точку зору. По-перше тому, що «селянство зовсім не є буржуазією, бо буржуазією, як відомо, називається та верства населення, яка витворилася в містах, а не на селі, — «міщанство». По-друге, «міщанство» (буржуазія) розпадається на великих капіталістів, дрібних ремісників, працюючу інтелігенцію

та найманих робітників. Партія соціалістів-революціонерів захищає інтереси праці не тільки міських наймитів, ремісників і інтелігенції, а й тих наймитів, працюючих селян, ремісників та інтелігенцію, що живуть по селах»¹⁵.

У радянській історіографії найпоширенішою була класифікація, в основі якої покладена класова ознака. Виділяли чотири типи партій: 1) пролетарська партія (партія більшовиків) і три непролетарські: 2) дрібнобуржуазні (соціал-демократи, меншовики, соціал-революціонери, анархісти, українські есери і соціал-демократи); 3) буржуазні (кадети, октябристи, українська радикально-демократична); 4) поміщицько-монархічні (чорносотенці).

У 1995 р. була опублікована праця «Программы политических партий России. Конец XIX—XX вв.», у якій була застосована інша класифікація: партії соціалістичної орієнтації (соціал-демократи і народники), ліберали, консерватори і монархісти. Критерієм такої класифікації є назва політичної партії і її політичне «обличчя». Однак такі критерії, на нашу думку, є недостатніми для класифікації національних партій.

Враховуючи специфіку і недоліки попередніх класифікацій, сучасний російський вчений О. Зевелев запропонував нову типологізацію: 1) партії і рухи соціалістичної і демократичної орієнтації; 2) партії і рухи ліберально-просвітницького плану; 3) націоналістичні, релігійні і консервативні¹⁶.

На думку О. Волобуєва, у Росії у перші десятиліття ХХ століття найпоширенішим типом національних партій можна назвати автономістські або етнорегіональні. Такі партії об'єднували у своїх рядах жителів національних регіонів за національною ознакою. У програмах партій національні вимоги переплітались з політичними і соціальними, але стосовно останніх мали зазвичай, першорядне значення. Всі ці партії вимагали того чи іншого ступеня автономії у межах Російської держави, перетвореної в демократичну, федеративну республіку. При цьому партії соціалістичної орієнтації розглядали себе як виразників інтересів національних трудових мас і виходили з принципу класової боротьби.

Співвідношення між двома пріоритетами — соціалізмом і **національними інтересами** — у програмах вирішувалось по-різному. Ідея інтернаціоналізму в їхніх програмах декларувалася, однак звучала не чітко. Першочергове вирішення національного питання як основної передумови побудови соціалістичного суспільства або першочерговість соціалістичної революції стосовно національного

питання — це те, що розділяло загальноросійські та етнорегіональні партії.

Розвиток національного руху в умовах громадянської війни призвів до трансформації деяких етнорегіональних партій у партії іншого типу — етнократичні («Мусават», партія соціалістів-федералістів Грузії). Процес розмежування автономістів і сепаратистів відбувався, на думку О. Волобуєва, у Білоруській соціалістичній громаді і Українській партії соціалістів-революціонерів¹⁷.

Таким чином, доходить висновку О. Волобуєв, для національних партій поряд із загальноприйнятою у російській історіографії класифікацією національних партій (соціалістичні, ліберальні, консервативні) доцільно, залежно від завдань дослідження, використовувати і іншу, в основу якої покладено ставлення до вирішення національного питання. Національні партії Росії початку ХХ століття можуть бути віднесені до наступних груп: імперські (етноімперські), автономістські (етнорегіональні), етнократичні.¹⁸

Не зовсім можна погодитися з типологізацією сучасного вітчизняного дослідника В. Кафарського «за соціально-політичною спрямованістю, стратегією і тактикою», згідно з якою він умовно поділяє партії на три основні групи: 1) ліворадикальні партії: Революційна Українська партія (РУП), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП); 2) ліберально-демократичні партії: Українська демократична партія (УДП), Українська радикальна партія (УРП), Українська демократично-радикальна партія (УДРП); 3) національно-радикальні партії: Українська соціалістична партія (УСП), Українська народна партія (УНП)¹⁹. Як бачимо, в переліку немає усіх українських партій, і, перш за все, УПСР — партії, яка відіграла важливу роль в історії Української революції.

Вагомою перешкодою у роботі була недостатність дослідницького інструментарію і відпрацьованих теорій, необхідних для дослідження «людської складової». Отже, у функціонуванні партії досить важливу роль відіграють не тільки ідеологія, тактичні установки й організаційна структура, але й система взаємин, норм (їх частково охоплюють поняття «отоса» і «субкультури»), що дотепер практично не була досліджена і вимагає для свого розуміння застосування знань соціальної психології, культурології, конфліктології і т.д. Спроба використовувати для осмислення деяких проблем як детермінанти більше ті складові, що піддаються аналізу, такі, як ідеологія чи організаційні параметри, дає часом невірні результати.

Методологічну основу монографії складають принципи історизму, згідно з яким історичні явища розглядаються у розвитку, враховуючи зміну загальної ситуації, та об'єктивності, що передбачає ідеологічну незаангажованість дослідника. Принцип історизму має першочергове значення для практики історичного дослідження. Історизм вимагає розглядати явища в їхньому внутрішньому зв'язку, у процесі взаємодії, згідно з конкретними умовами, що їх породили. Кожна подія, кожний історичний факт може бути зрозумілим лише за умови його конкретного і всебічного вивчення у розвитку, у взаємодії з іншими суспільними фактами, явищами. Щоб науково підійти до пізнання питань суспільного життя, найважливіше — «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»²⁰.

Наукова об'єктивність у дослідженні проблеми передбачає розгляд УПСР не тільки як складової частини політичної історії, а й у контексті історії державності, права і, звичайно, економічного базису; виключає особисту упередженість та прихильність до партії загалом і її керівників, зокрема; сприяє розкриттю істинної ролі партії в історії. Об'єктивність вимагає подолання класового суб'єктивізму, характерного для радянської історіографії. Конкретний аналіз загального і особливого в історії УПСР пов'язаний також, не в останню чергу, з досягненням об'єктивності. Застосування принципу об'єктивності відіграє вирішальну роль у виявленні закономірностей виникнення, діяльності і зникнення з політичної арені УПСР.

Історизм дає змогу розглядати історію УПСР у її генезисі і розвитку, що має сприяти показу історії у загальному і конкретному, а також в їх тісному зв'язку. Історичний підхід до історії партії зумовлює адекватний аналіз конкретно-історичних умов України.

Історизм сприяє дослідженню не тільки головних і вирішальних моментів в історії УПСР, але й вимагає не упускати із поля зору деталей партійного життя. У цьому плані здійснена спроба показати історію партії не як хроніку подій, а як планомірний і довготривалий процес.

Використання загальнометодологічних принципів — об'єктивності і історизму зумовлює застосування конкретних методів пізнання історії політичної партії, зокрема: аналіз, синтез, абстра-

гуювання, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія. Для розв'язання поставлених завдань автор користувався насамперед проблемно-хронологічним методом, оскільки він є найбільш прийнятним для визначених хронологічних рамок дослідження. Використовуються також історико-проблемний, історико-порівняльний та порівняльно-ретроспективний методи дослідження.

У монографії використовувалися традиційні теоретичні методи, адаптовані до специфіки предмета дослідження; досліджувалися суспільно-політичні явища з погляду аналізу поведінки окремих особистостей як членів партійних організацій, тобто враховуючи їх соціальний статус та зумовленість ним політичних поглядів та дій. Розглядалися політичні організації у контексті загальної політичної ситуації, базуючись на принципах системності і взаємозалежності елементів та систем. Закономірним було використання порівняльних методів у межах однорідних політичних структур — політичних партій.

Наявні розбіжності, що склалися у процесі вивчення історії УПСР, на наш погляд, можуть бути вирішені лише у ході подальших досліджень, з одного боку, тих, які опиратимуться на детальну фактичну базу, з іншого боку — використання нових методик і інструментаріїв. Разом з тим, багато спеціальних питань цілком піддаються аналізу і традиційними методами. Тим не менше наголосимо, що багато зі своїх висновків і оцінок автор розглядає, насамперед, як проміжну ланку, що більш успішно сприятиме подальшому дослідженню.

* * *

Історіографію УПСР умовно можна поділити на періоди:

- 1) історіографія періоду української революції;
- 2) історіографія 20–50-х років;
- 3) історіографія 60–80-х років;
- 4) історіографія 90-х років ХХ ст. — початку ХХІ ст.

Історіографами періоду української революції були лідери і члени УПСР, діячі інших українських політичних партій, а також історики діаспори. На особливу увагу заслуговують праці М. Ковалевського, П. Христюка, М. Шаповала, Н. Григорієва, А. Животка, І. Майстренка, М. Грушевського, П. Гайдалемівського, Д. Дорошенка та інших.

Проте, з самого початку, розпочинаючи розгляд історіографії УПСР, вважаємо за необхідне звернутися до праці секретаря УПСР

Ю. Охримовича «Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.», яка побачила світ в 1918 р. Власне вона стала теоретичним підґрунтям ідеології українського соціал-революціонізму і була однією з перших праць з історії політичної думки України. Книга була написана в 1916 р. для нелегальних українських громад в Москві та Києві і планувалося кілька її випусків. У першому була відтворена історія розвитку української національно-політичної думки XIX століття включаючи розгляд політичних концепцій М. Драгоманова, а також політичні ідеї і концепції Галичини до 50 років XIX століття. У вступі Ю. Охримович зазначав: «Великі завдання, які накладає теперішня хвиля і дальші роки на українську демократію, вимагають докладного обізнання широких кол нашого громадянства з тими підвалинами, що лягли в основу сучасного національно-політичного світогляду всіх українських партій. Факт утворення незалежної української республіки, невідома і непевна її дальша майбутність, потреба глибокого національного будівництва, потреба добре продуманої синтези дальшої національно-політичної творчості з визвольною боротьбою міжнародньої демократії, складні питання зв'язані з міжнародньою розв'язкою національної проблеми — все це вимагає від нас систематичного самовиховання й ясної свідомості в зв'язку теперішніх наших поглядів з поглядами наших попередників. Коли ж зважити ще факт, що політичні погляди не тільки широких мас молодішої нашої інтелігенції, але й тих, що стоять біля керма державного життя, не основані на тривкому історичному фундаменті — то можна бути певним, що всякі праці з обсягу історії нашого громадського життя мають тепер величезне значіння»⁸. У наступних випусках Ю. Охримович планував продовжити огляд історії політичної думки до XX ст. включно. В його планах було і написання роботи присвяченої розвитку соціально-політичної думки, «себто еволюції соціально-економічних ідей та поглядів на державний лад»⁹. Однак задумане не було реалізоване через суб'єктивні обставини.

У 1919 р. вийшла узагальнююча, невелика за обсягом, книга П. Гайдалемівського «Українські політичні партії. Їх розвиток і програми». Це була перша праця, у якій висвітлювалася історія політичних партій України кінця XIX — початку XX ст. Для нас важливо те, що П. Гайдалемівський називав УСДРП і УПСР «дійсними рішачими партіями в українському рухові»²¹. Водночас зазначав, що «найбільш впливовою найчисленішою партією за

весь час революції була безумовно Партія Українських Соціалістів-Революціонерів»²². Свою позицію він відстоював досить аргументовано: «До революції це була малочисленна партія, що об'єднувала коло себе невеликий гурток, головно сільської інтелігенції, але з вибухом революції, з моменту її легальної (відкритої) роботи, коло неї об'єднується майже все селянство, а також велика частина робітництва (слід зазначити, що на одному робітничому з'їзді була прийнята резолюція по земельному питанню, запропонована с.-р.). Вона мала в Центральній Раді найбільше своїх послів. Майже половина членів Ц.Р. належала до ПУС-Р. Отже, там вона мала рішучий голос, завдяки чому, ся політика на Україні була в її руках. До російських установчих зборів ПУС-Р послала коло 70% усіх послів з України і коло 90% від тих, що послали загалом усі українські партії»²³. У розділі «Хто такі українські соціальні-революціонери (ес-ери) й чого вони хочуть» розкриті основні програмові положення партії. Зазначалося, що гасло «борітеся-поборете» — це гасло українських есерів, тоді як гаслом російських було — «в боротьбі здобудеш ти право своє»²⁴.

Першим історіографом УПСР був її лідер і автор першої програми партії М. Ковалевський. У 1919 р. на сторінках «Літературно-наукового вісника» була опублікована стаття М. Ковалевського «Од романтики до реалізму (З історії однієї партії)». Лідер українських есерів зазначив, що «історія революційного руху на Україні потребує ще уважного дослідження. Ми не маємо багатої літератури в сій справі. Задача сієї праці — дати матеріал майбутньому історикові української громадської думки для характеристики радикального українського народництва, яке відограло таку значну ролю в недавній політичній історії України»²⁵. Автор наголосив, що його робота написана у дуже несприятливих умовах (серпень 1918 р. — в цей час він перебував в тюрмі) і має «багато дефектів. Найголовніші з них — брак відповідних документальних даних, які б ілюстрували де-які моменти та епізоди революційного життя України»²⁶.

Незважаючи на це, М. Ковалевський зумів висвітлити історію створення перших українських організацій і груп, показав труднощі, пов'язані з підготовкою окремих партійних програм і нарисів, у тому числі, програми Київської групи. Історіограф намагався також показати взаємозв'язки з іншими соціалістичними організаціями. Стаття М. Ковалевського — перше наукове дослідження історії українських есерів від організації перших осередків до установчого з'їзду УПСР (квітень 1917 р.).

20-ті роки XX ст. позначилися активністю щодо розробки питань історії українського соціалістичного руху, як в еміграції, так і в радянській Україні. У червні-липні 1920 р. М. Грушевський написав статтю у рубриці «Осмислюючи уроки «української революції» — «Українська партія соціалістів-революціонерів. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». У ній автор висвітлював ситуацію, яка склалася у партії у той час, пояснював причини поділу партії і відзначав, що «українське с-ровство, як партія українського трудового селянства, очевидно не стратила рації свого існування»²⁷. М. Грушевський у своїй статті зупинився також на «деяких головніших моментах з чергових завдань УПСР, з того революційного будівництва, яке стоїть перед нею»²⁸.

Хронологічно продовжив дослідження історії УПСР активний діяч партії — П. Христюк. Відсутність літератури про українську революцію зумовила написання колишнім генеральним писарем Центральної Ради «заміток і матеріалів». Праця була написана упродовж 1919–1920 рр. Захоплення математичними науками заклало основу «систематичної точної праці» у П. Христюка. Він «вирізнявся від своїх товаришів тверезістю оцінки ситуації, надавав стислій аналізі різні почини і акції українського революційного руху і вмів із залізною логікою уґрунтувати свої висновки. Завдяки йому, — зазначав лідер есерів М. Ковалевський, — наша організація відкидала різні політичні плани і революційні акції, які походили від того чи іншого романтично настроєного товариша, які не мали жадних виглядів на успіх. Кожну справу Павло Христюк студював дуже ґрунтовно і щойно тоді висловлював свою думку»²⁹.

Не стала винятком і чотири томна праця «Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр.» П. Христюка, яка, власне, є «об'ємним збірником документів», їх інтерпретацією і аналізом революційних процесів з позиції українського есера. Він скрупульозно, з залученням великого арсеналу партійних документів, на широкій джерельній базі проаналізував діяльність УПСР упродовж періоду української революції. Разом з тим, інформація про УПСР у різні періоди подається дещо нерівномірно. Зокрема, діяльність у період Гетьманщини недостатньо розкрито, у той час як доба Центральної Ради і Директорії відтворена досить повно. Цінним є те, що автор, намагаючись бути об'єктивним, подав інформацію про діячів українського визвольного

руху, про їх персональний внесок у справу революції. П. Христюк «прагнув якомога ретельніше і ґрунтовніше відтворити, осмислити все пережите останніми роками, зробити з досвіду належні висновки, винести уроки, якими б вони не були»³⁰. Він не лише висвітлює діяльність УПСР і, до певної міри, УСДРП, а й вперше в історіографії здійснив порівняльний аналіз цих партій.

Окремі питання діяльності партії висвітлені у працях В. Винниченка³¹, М. Грушевського³², О. Назарука³³, Й. Маєвського³⁴, В. Качинського³⁵ та інших. В. Винниченко, відтворюючи події революції, показав діяльність політичних партій з позиції члена УСДРП.

У 1921 р. у Відні була опублікована праця ще одного відомого діяча УПСР М. Шаповала «Революційний соціалізм на Україні». Основна увага автора сконцентрована на висвітленні теоретичних засад революційного соціалізму, а також конкретних питань розвитку есерівського руху та діяльності УПСР. У цьому ж році з'явилася брошура одного з лідерів соціал-демократичного руху — В. Дорошенка³⁶. У ній знайшли відтворення окремі питання есерівського руху, зокрема, наявність народницьких проявів у діяльності РУП та прихильників есерівських поглядів у її складі.

Як зазначає сучасний історіограф історії визвольних змагань В. Капелюшний, «саме аналіз перших публікацій, написаних очевидцями, дає змогу встановити безпосередні витоки проблеми, реальну картину подій без ідеологічних нашарувань, підтасовки фактів, фальсифікацій і перекручень, які мають місце у пізніших публікаціях»³⁷.

Активний член УПСР Н. Григорієв опублікував кілька статей про діяльність українських політичних партій у період визвольних змагань і в еміграції³⁸. Ці статті мають вагоме значення не тільки для характеристики українських політичних партій у період Української революції, а й дають нам матеріал для дослідження діяльності УПСР в еміграції, перш за все її стратегії і тактики у нових політичних умовах, а також сприяють теоретичному обґрунтуванню програмових засад партії.

Упродовж 20-х і на початку 30-х років діяльність партії есерів як політично важливого опонента більшовиків висвітлювали досить активно. У державних видавництвах, збірниках і журналах була опублікована значна кількість документальних джерел, спогадів, у яких містилися матеріали про партію есерів. Частіше всього це фрагментарні дані, нерідко викривлені у руслі політичних тенденцій.

Дотичним до історії УПСР є документ, який було знайдено в архіві Зафронтбюро ЦК КП(б)У і опубліковано у журналі «Літопис революції» у №2 за 1926 р. під назвою «Доклад тов. П. Попова в Зафронтбюро ЦК КП(б)У о поездке в Украинскую Народную Республику». П. Попов висвітлив події часів Директорії, показав політичну ситуацію в Україні і позицію українських політичних партій. На його думку, українські есери (центральна течія), стосовно політичного моменту, займають місце між правими незалежниками і українськими соціал-демократами. П. Попов наголосив, що центральна течія УПСР була урядовою партією, водночас, великого впливу в уряді вона не мала. Основну увагу партія приділяла роботі серед селянства і в радах селянських депутатів.

Характерною рисою наукової літератури 20–30-х рр. було намагання авторів, поряд з аналізом політичної діяльності есерів, показати і процеси, які відбувались у самій партії. Разом з тим, більшість робіт мали описовий характер, траплялися фактологічні помилки, недостатньо обґрунтовані висновки.

Не можна залишити поза увагою нашого дослідження стенографічний звіт «Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часника, Ярослава и др.» за редакцією Д. Мануїльського і С. Дукельського. Це був один із перших сфабрикованих процесів, який мав величезний політичний резонанс. Автори передмови прагнули переконати читачів, що «політична діяльність цих людей (членів УПСР — Т. Б.) і цієї партії була одним суцільним ланцюгом помилок»³⁹. Звіт фальсифікував історію УПСР і діяльність її членів. Член УПСР Н. Григоріїв у журналі «Нова Україна» зазначав, що книга «дає багатий матеріал для персональної оцінки всіх учасників процесу і свідчить про те, що головного свого завдання — «опшпетити українську партію соціалістів-революціонерів у очах народу — комуністи не досягли»⁴⁰.

На особливу увагу заслуговує історична праця М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма». У ній автор концентрує свою увагу на детальному дослідженні подій 1919–1920 рр., обмежившись короткими довідками про події 1917–1918 років. Відмінною рисою наукової праці М. Шаповала є використання величезної статичної бази даних щодо «становища в Україні на момент здійснення української революції»⁴¹.

Певний внесок у розробку історіографії есерівської партії внесли і радянські історики. Насамперед М. Попов, М. Равіч-Черкаський,

М. Яворський⁴² та інші. Жодна з їх робіт не була безпосередньо присвячена українським есерам, і в них лише побіжно розглядалися окремі питання діяльності УПСР і з суттєвим суб'єктивізмом. Так, М. Равіч-Черкаський, який був основоположником теорії «двокорінності КП(б)У», зазначав, що вона походила від місцевих більшовицьких організацій, що діяли на Україні, та лівих українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Не можна не погодитися з М. Поповим, який відзначав, що в «Україні не було під час революції 1905 р. спеціально української організації соціалістів-революціонерів», а «в час між 1905 і 1917 рр. були поодинокі місцеві організації»⁴³. Незаперечним є його твердження про те, що після установчого з'їзду «партія виступала на арені українського політичного життя, як масова організація». Акцентував автор увагу й на питанні ідеологічного розшарування УПСР. Він доходить висновку, що «розколовши українську партію есерів і організувавши окрему партію боротьбистів, ліве крило партії, безумовно, зробило велику послугу українській революції»⁴⁴. Незважаючи на спробу об'єктивного висвітлення історії, М. Попову все ж не вдалося позбавитися ідеологічних «кліше».

М. Яворський частково розглядав питання діяльності українських політичних партій, приклеюючи їм ярлики дрібнобуржуазних і далеких від соціалістичних ідей. Появу груп українських есерів М. Яворський пояснював спробою «відновити старе революційне народництво на націоналістичному ґрунті, виділивши його з загальноросійської есерівської організації»⁴⁵. Навіть у такій формі це було визнанням самотності організації українських есерів. Історик також не заперечував того факту, що УСДРП і УПСР були основними партіями, «що заправляли політикою Центральної Ради»⁴⁶.

З початку 30-х років і до кінця 50-х в Україні не з'явилося жодної публікації про українські політичні партії. Натомість українська еміграція, зокрема, Н. Григоріїв, Д. Дорошенко, А. Животко, І. Мазепа, М. Шаповал⁴⁷ та інші продовжували займатися вивченням українського соціалістичного руху, центром дослідження якого стала Прага.

У 1927 р. у журналі «Вільна Спілка» була опублікована стаття А. Животка «До історії Української Партії Соціалістів-Революціонерів». На основі використання широкого спектра документів автор зробив спробу показати основні моменти діяльності партії.

М. Шаповал частково розглянув питання, пов'язані з діяльністю українських політичних партій у період Центральної Ради, гетьманату і Директорії. Відмінною рисою його праці «Занепад УНР» було те, що він розглядав діяльність есерів та інших політичних сил у 1920 р., чого раніше ані П. Христюк, ані В. Винниченко у своїх працях не зробили. Будучи активним членом есерівської партії, М. Шаповал все ж таки недостатньо висвітлив її роботу. Дорікати йому за це не варто, адже він не ставив такої мети.

Майже усі етапи історичного шляху УПСР знайшли відображення у праці представника соціалістів-федералістів, прихильника консерватизму Д. Дорошенка⁴⁸. У своїй «Історії України. 1917–1923 рр. Т.1. Доба Центральної Ради, Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року» дослідник частково висвітлив діяльність українських політичних партій, подав окремі документи партійних з'їздів і конференцій. Як і його колеги, Д. Дорошенко намагався показати особистості, які брали участь в українській революції. На відміну від П. Христюка, Д. Дорошенко більш критично ставився до УПСР і не ідеалізував її діяльності, а тверезо відтворював реальну історію.

Характеризуючи стан дослідження історії УПСР, А. Животко у 1936 р. писав: «Досі на тему виникнення, розвитку та праці цієї партії маємо лише кілька згадок, розкиданих у поодиноких писаннях різних авторів, та кілька спеціальних оглядів чи розвідок»⁴⁹. Не ставив завданням написати детальну історію партії він у книзі «50 років (До історії Української Партії Соціалістів-Революціонерів)», його метою було лише «накреслити основні віхи її»⁵⁰. Для написання праці він використав цілу низку матеріалів, документів, неопублікованих спогадів (зокрема, О. Мицюка), а також періодичні видання.

У своїй роботі «В огні й бурі революції 1917–1921» І. Мазепа розглядав окремі аспекти діяльності політичних партій, зосереджуючи свою увагу, головним чином на політичних організаціях Катеринославщини. Швидке зростання партії українських соціалістів-революціонерів І. Мазепа пояснював національним пробудженням українського селянства. Водночас, автор зазначав, що «нечувано швидкий числовий зріст партії українських есерів, на жаль, не йшов у парі зі зростом її організаційних та інтелектуальних сил»⁵¹. Причини організаційної та інтелектуальної слабкості новоствореної численної організації І. Мазепа вбачав у тому, що «селянські маси, як правило, переходили до української партії, а інтелігентські кадри здебільшого залишалися в старих російсь-

ких організаціях, справа провідних сил партії набувала чим далі все більшої ваги». ⁵² Цей факт мав катастрофічні наслідки «для визвольної боротьби тої доби». Цінним для нашого дослідження у праці І. Мазепа є розгляд діяльності УПСР у регіонах, зокрема Катеринославщині.

Водночас досить багато уваги у своїх праці приділяє І. Мазепа висвітленню подій Української революції доби Директорії. Автор подає цікавий матеріал пов'язаний з діяльністю українських есерів.

На рубежі 50–60-х років розпочався новий етап у вивченні УПСР. Особливу роль відіграла праця російського історика К. Гусева «Крах партии левых эсеров», яка вказувала на «можливість звернення» до небезпечної теми. Після тривалої перерви автор відновив поняття «лівого крила буржуазної демократії», дав оцінку програмових засад партії, сприявши переоцінці ставлення до неї. Есерів перестали звинувачувати у зраді інтересів народу. З середини 60-х років більшість авторів відносили есерів до революційно-демократичного блоку.

Певний внесок у дослідження історії УПСР у цей період зробили дослідники еміграції — М. Ковалевський, І. Майстренко, М. Стахів, П. Феденко ⁵³. У своїй книзі І. Майстренко розкрив національний дуалізм політичного життя в Україні до революції 1917 р., показав захоплення українською молоддю революційним рухом, визначив селянство соціальною основою українських політичних течій, відтворив процес створення перших гуртків і організацій українських есерів, проаналізував їх програми. І. Майстренко виділив окремі розділи, присвячені діяльності УПСР: «УПСР — попередниця боротьбизму», «УПСР в 1917 році», «УПСР в добу Гетьманщини», «Боротьбисти в повстанні проти гетьмана й Директорії» (останній етап діяльності УПСР як єдиної організації). Проте основна увага І. Майстренка була сконцентрована на розкритті історії боротьбизму і діяльність УПСР висвітлена як передісторія і не розкриває багато питань з історії партії есерів.

У контексті дослідження історії КП(б)У у 1961 р. опубліковано «Нариси історії Компартії України», у яких тенденційно й фрагментарно висвітлювалася історія УПСР. Ця праця витримала чотири видання з певними змінами та доповненнями. Однак жодне з них так і не підійшло до об'єктивного розгляду діяльності і ролі в українській революції УПСР.

У 1965 р. була опублікована стаття І. Рибалки «Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское и Всеукраинское учредитель-

ное собрание». У ній розглянуто результати виборів для основних українських політичних партій — УПСР, УСДРП і УПСФ.

У 22 випуску (1968 р.) «Наукових праць з історії КПРС» була опублікована праця І. Кураса і В. Полушкіної «До питання про політичний і організаційний крах буржуазно-націоналістичних партій (1917–1920 рр.)», у якій дещо по-новому були розставлені акценти щодо діяльності українських політичних партій, висвітлювалися внутріпартійні процеси.

З початку 70-х років активізувалося вивчення «непролетарських партій», зокрема, есерів. Характерною рисою наукових пошуків була увага до питання класової природи партій, їх ідеологій, стратегії і тактики, засобів політичного впливу на маси. Водночас недостатньо розроблялися питання соціальної бази, кількісного складу партій та їх географії. У кандидатській дисертації В. Полушкіної «Рост влияния большевиков в массах и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны» (1971 р.) відображалася діяльність УПСР, правда, через призму ідеологічних стереотипів. Незважаючи на це, дисертація частково дає для дослідження певний матеріал про УПСР.

У 1976 р. була опублікована стаття Ю. Гамрецького «Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 році», у якій він показав розстановку політичних сил. Автор на основі матеріалів періодики того часу серед інших партій фрагментарно висвітлює і УПСР. Відзначено, що крайові організації УПСР активно діяли на Волині, Поділлі, Київщині і Полтавщині, а у інших губерніях есерівська партія не користувалася підтримкою. Ю. Гамрецький наводить документальні джерела, які підтверджують цей факт. Він використав виступи делегатів Всеукраїнської конференції УПСР: «Наша партія поширює свій вплив тільки останнім часом» (Катеринославщина), «сили нашої партії не дуже великі» (Чернігівщина), «партійні організації стоять слабо» (Херсонщина), «Таврія займає щодо поширення впливу українських партій останнє місце» (Таврія)⁵⁴. Автор торкається і кількісного складу УПСР. Зазначивши, що лави українських есерів значно зросли, водночас не погоджується з точкою зору У. Рядніної, яка стверджувала, що на кінець 1917 р. УПСР нараховувала 400 тис. чол., а також з позицією С. Королівського, який називає цифру — 350 тис. чол., схилившись на достовірність даних «Боротьби». Керуючись даними доповіді ЦК УПСР на III з'їзді (Київ), Ю. Гамрецький зазначає, що партія українських есерів нараховувала 75 тис. чоловік⁵⁵.

Дані газети «Боротьба» за 27(14) грудня 1918 р. стверджують, що УПСР нараховувала 375000⁵⁶. Водночас важко погодитися з твердженням І. Майстренка, який зазначає, що УПСР була мільйонною організацією.

У 1978 р. вийшла монографія І. Кураса «Торжество пролетарського интернаціоналізма и крах мелкобуржуазных партий на Украине», у якій більш детально, ніж це було зроблено раніше, розкрита історія основних українських політичних партій — УСДРП, УПСР, УПСФ. Дослідник на великому фактичному матеріалі, використавши значний арсенал першоджерел, висвітлив історію і діяльність цих партій. Розглядаючи УПСР, науковець вказує на «головні моменти в житті партії у важке лихоліття реакції 1907–17 рр.», «що є ще одним підтвердженням попереднього періоду історії цієї партії»⁵⁷. Вчений концентрує увагу на аналізі програми партії українських есерів. З приводу земельного питання він зазначав: «В аграрному питанні лінія українських есерів, в цілому, на початку була більш правою, ніж загальноросійської есерівської партії»: соціалізацію землі вони відсували на невизначене далеке майбутнє, вважаючи, за словами М. Ковалевського, що «психіка українського селянина більш індивідуалістична, ніж великоросійського хлібороба»⁵⁸.

І. Курас акцентував увагу не тільки на політичній діяльності УПСР, а й на внутрішньопартійних процесах. Дав характеристику течіям, які існували у партії есерів, назвав їх лідерів і доходить висновку, що «розходження в рядах УПСР продовжували наростати по мірі поглиблення революції і поляризації класових сил, і завершили цей процес після Жовтня організаційним розмежуванням її правої і лівої частин»⁵⁹.

Заслуговує на увагу аналіз партійних документів, резолюцій, постанов і платформи, прийнятих на з'їздах і конференціях, здійснений І. Курасом у монографії.

Наприкінці 70-х — початку 80-х рр. з'являються узагальнюючі дослідження, присвячені тактиці більшовиків та українських політичних партій під час виборчих кампаній 1917–1918 рр. Серед них монографія Ю. Терещенка «Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції» (1974), а також монографія В. Гусева і В. Крижанівського «В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г.» (1987). Для цих праць був характерний ідеологічний підхід, тенденційність у висвітленні фактичного матеріалу. Тому й не дивно, що українські

політичні партії розглядалися авторами як «дрібнобуржуазні» і «націоналістичні». У 80-ті рр. кількість досліджень, які базуються на вивченні широких масивів архівних і опублікованих джерел, значно виросла.

На початку 90-х розпочинається якісно новий етап в історіографії УПСР. Докорінно переглянуто методологічні основи історичного дослідження, відкрито архіви і спецфонди. З'явилася потреба у більш детальному дослідженні різноманітних аспектів діяльності УПСР.

З початком становлення багатопартійності в Україні підвищується інтерес до історії українських політичних партій. У 1992 р. в «Українському історичному журналі» було опубліковано статтю Ю. Левенця «Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту». У цьому ж році побачили світ «Наукові праці з питань політичної історії. Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.)». Дотичними до нашої теми є статті Л. Степанова та Д. Яроша⁶⁰, М. Панчука⁶¹, І. Ковальчука,⁶² П. Шморгуна⁶³. У наступному, 173 випуску «Наукових праць» продовжувалося дослідження історії українських політичних партій, було вміщено теоретичну статтю В. Литвина «Політична партія: поняття і генезис», а також інші статті. У наступні роки з'являються нові праці, присвячені небільшовицьким партіям⁶⁴.

Поступово почали з'являтися монографії, у яких висвітлюється історія окремих політичних партій. У монографіях В. Головченка «Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.» та В. Стрільця «Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ–1939 рік)» частково розглядаються питання взаємодії цих партій з Українською партією соціалістів-революціонерів.

Заслуговують на увагу дослідження присвячені окремим аспектам діяльності українських політичних партій. Так, О. Сарнацький розглядає діяльність органів виконавчої і судової гілок влади Російської імперії стосовно українських політичних партій, які виникли і діяли в Наддніпрянській Україні у період з 1900 до 1917 рр.⁶⁵.

З'являються роботи, які досліджують історію і діяльність політичних партій в регіонах⁶⁶.

Найбільш повними і узагальнюючими роботами з історії Української революції стали праці В. Солдатенка «Українська револю-

ція: концепція та історіографія» та «Українська революція: історичний нарис». Науковець стверджує, що «питання про розстановку соціальних, національних, партійних сил — одне з ключових у концепції революції»⁶⁷, і тому зовсім не випадковим у монографії є розділ «Класово — і національно-політичні сили в українській революції: рушії, головні суперники і вороги». Значна увага у розділі приділена українським політичним партіям, «кожна з яких мала свою власну програму, своє бачення шляхів і методів здійснення революції»⁶⁸. В. Солдатенко висвітлює основні концептуальні засади і історію УПСР, УСДРП і УПСФ та визначає для них «два спільних моменти принципового, навіть визначального характеру:

По-перше, всі згадані партії твердо заявляли про свою відданість соціалістичному ідеалу;

По-друге, всі три партії були єдині в тому, що Україна має одержати широку національно-територіальну автономію у Російській демократичній федеративній республіці»⁶⁹.

Певний доробок у дослідження історії УПСР внесли вчені Харківського університету. У 1996 р. у «Віснику Харківського університету» було опубліковано цілий ряд статей, присвячених діяльності українських політичних партій. У контексті вивчення історії УПСР заслуговують на увагу такі роботи харківських істориків: Л. Присича, В. Рубаника «Політика монопартійної диктатури в державотворчих процесах в Україні в 1917–1920 рр.»; В. Луценка «Діяльність політичних партій в Україні серед селян на початку ХХ ст. (Історіографія проблеми)»; О. Кардаша, С. Черненко «Бойові дружини есерів у 1905 р. в Україні»; О. Єфименко «Політична доктрина боротьбистів: витоки та сутність». У рік 80-річчя Української революції історики видали ювілейний випуск вісника. Аспекти діяльності есерів були розкриті у статтях: «Парламентська модель організації влади в концепціях українських політичних партій: 1917–1920 рр.» О. Єфименко, «Державотворчі пошуки Центральної Ради: полеміка істориків» і «Гетьманщина в 1918 р.: проблеми історіографії» Л. Радченко.

Загальноприйнятим стало розглядати історію УПСР, починаючи з установчого з'їзду партії, коли відбулося її організаційне оформлення. Дореволюційний період, особливо у сучасній історіографії, представлений досить скромно⁷⁰. Для розуміння питання спільності ідей і політичних поглядів українських і російських есерів у перші роки існування організації і наявності великих груп російських соціал-революціонерів в Україні варто звернутися до

статті С. Черненка «Кількісний склад і соціальна база організації партії соціалістів-революціонерів в Україні у 1905–1907 рр.» . Автор доходить висновку про те, що більша частина есерівських груп виникла у великих губернських містах⁷¹. Підтвердженням цього є авторські статистичні дані, які наводяться в тексті. Численність організацій він також підтверджує конкретними даними, зокрема тими, що делегати Київщини, Харківщини, Катеринославщини і Одеси на установчому з'їзді ПСР (грудень 1905 — січень 1906 рр.) мали по два вирішальні голоси замість одного⁷². Однак, встановити достовірну загальну чисельність неможливо. З погляду С. Черненка, соціальну «базу партії есерів склали представники інтелігенції, селянства і робітництва»⁷³.

Значно більше є публікацій, які висвітлюють програмові засади партії та державне будівництво⁷⁴. Шляхи вирішення національного питання українськими есерами розглядалися у контексті з іншими політичними партіями. Винятком є стаття Т. Бевз⁷⁵. Загалом варто констатувати, що упродовж останніх років з'явилося достатньо публікацій про політичні партії України кінця XIX — початку XX ст. Окремі аспекти історії і діяльності УПСР висвітлюються в статтях⁷⁶.

Проблемі Установчих Зборів присвячена монографія І. Калмакана і Т. Чернеги-Сердюкової⁷⁷, брошура О. Мельника⁷⁸. Оскільки монографія має узагальнюючий характер, цінність для нашого дослідження представляє насамперед брошура та статті⁷⁹. Власний концептуальний погляд на тактику партії українських есерів щодо Установчих Зборів в 1917–1918 рр. висвітлює О. Мельник у роботі «Проблема вибору шляхів розвитку революції на Україні». У цій праці було досліджено проблему Всеросійських та Українських Установчих Зборів. Дослідник аналізує тактику партії українських есерів на виборах частково до міських дум і більш ґрунтовно до Всеросійських та Українських Установчих Зборів, на підставі даних у губерніях створює таблиці, які відображають участь УПСР у Всеросійських та Українських Установчих Зборах, відзначає причини низької політичної активності виборців під час виборів до Українських Установчих Зборів у порівнянні з виборами до Всеросійських Установчих Зборів. Серед причин він називає: «невиконання українськими партіями своїх обіцянок, які вже були зафіксовані у III Універсалі; хитання партій від ідеї Установчих Зборів до влади Рад і навпаки; більшовицька агітація, спрямована проти Українських Установчих Зборів, та збройна

боротьба з Центральною Радою; нездатність місцевих органів оперативно провести у дуже стислі строки вибори, нестача коштів і друкованих матеріалів; населення вже не вірило у те, що Українські Збори здатні розв'язати всі соціальні і економічні проблеми, тим більше, що люди вже мали сумний досвід Російських Зборів»⁸⁰.

Участь українських політичних партій, зокрема УПСР, у міських виборах 1917 р. — предмет дисертації В. Бойко «Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 р.». Автор досить успішно показав у цілісному вигляді участь українських політичних партій у підготовці і проведенні муніципальної кампанії, їх роль у процесі розгортання українського руху в 1917 р. Запропонована також науково-обґрунтована схема розподілу впливів українських партій, значно розширена географія дослідження, враховані результати позапартійних українських списків та досягнення українських соціалістів у блоках з російськими. Зазначений матеріал дає змогу більш детально дослідити участь УПСР у муніципальній кампанії 1917 р.

У вітчизняній історіографії почали з'являтися узагальнюючі праці, присвячені українським політичним партіям кінця XIX — початку XX ст.⁸¹. У монографіях А. Павка дається стислий виклад історії політичних партій кінця XIX — початку XX ст. На нашу думку, автор недостатньо приділяє уваги висвітленню історії та діяльності УПСР.

Щодо праць Р. Ветрова, то тут помітно, що автор є фахівцем з історії російських політичних партій, і це досить яскраво проявилось як в індивідуальній, так і колективній монографіях. Історія українських есерів не знайшла належного висвітлення.

О. Висоцький у монографії «Українські Національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні)» та статтях⁸² здійснив історико-порівняльне вивчення української соціал-демократії та есерівщини, орієнтоване на виявлення спільного та особливого у ідейно-політичних течіях, що зробило можливим глибше розуміння генезису й сутності національного соціалістичного руху Наддніпрянщини перших двох десятиліть XX ст. Продовженням дослідження цих проблем стала й наступна монографія О. Висоцького «українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок» (К., 2004).

Частково роль УПСР у партійно-політичній боротьбі у роки Української революції 1917–1920 рр. розглянуто у працях А. Гриценко⁸³. Підходи до вирішення національного питання проаналізоване

у дослідженнях С. Телешуна, О. Голобуцького, В. Кулика⁸⁴. Окремі епізоди діяльності УПСР розглянуті у статтях В. Кучера, О. Любовець, П. Овдієнка, В. Стрільця та інших⁸⁵.

Упродовж останніх років з'явилися навчальні посібники з історії політичних партій. Це важлива і потрібна справа, адже на окремих факультетах читаються аналогічні спецкурси. Зокрема, у 1999 р. вийшов підручник В. Шевченка, М. Павленка, Г. Потапова «Історія українських політичних партій». На жаль, розходження, які є у посібнику, справляють не зовсім добре враження. Так, на сторінці 10 читаємо: «Ще в 1906 р. частина народницьких груп, що відкололася від УСДРП, зробила спробу створити окрему партію. Проте цей процес внаслідок різних причин затягувався і лише в квітні 1917 р. було створено Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР). Членами партії стали представники української інтелігенції та селянства. Серед них М. Грушевський, М. Ковалевський (автор програми), П. Христюк та інші. Проект програми був опублікований ще в 1915 р. в газеті «Боротьба». Програма базувалася на основних засадах загальноросійських соціалістів-революціонерів, основними теоретичними засадами програми стали: соціальна революція, диктатура революційної демократії, захист єдиного трудового класу. Як партія національна вона надавала національному питанню важливого значення, вважаючи, що вирішити його можна лише при соціалізмі»⁸⁶. А на сторінці 19 названого посібника зазначається: «Перші групи українських соціалістів-революціонерів виникли в 1903–1904 рр. У 1907 р. ці групи об'єдналися у партію, яка одразу ж була розгромлена царом»⁸⁷. Недоречно виглядає така неузгодженість у названому посібнику. Важко погодитися з авторами і щодо членства М. Грушевського у партії есерів, та ще й відразу після установчого з'їзду партії.

Для порівняння з Партією російських лівих есерів використовували документи і матеріали з книги «Партия левых социалистов-революционеров. Документы и материалы. Том 1. Июль 1917 — май 1918 года» (М.: РОССПЭН, 2000. — 864 с.).

У 1997 р. з'явилася одна з перших сучасних російських монографій про соціалістів-революціонерів: М. Леонов «Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг.». У монографії розглядається структура, чисельність, склад, соціальна доктрина, тактика однієї з найбільших партій початку ХХ ст. Досліджуються такі важливі проблеми, як терор, діяльність партії серед селянства,

робітників, солдатів і офіцерів, учнів, її взаємозв'язок з партіями соціал-демократів, кадетів, октябристів, Спілкою есерів-максималістів, а також радою робітничих депутатів, Всеросійською Селянською Спілкою.

Заслуговує на увагу монографія К. Морозова «Партія соціалістов-революціонерів в 1907–1914 гг.». На великому фактичному матеріалі, у тому числі архівному, досліджуються різні сторони і аспекти діяльності партії соціалістів-революціонерів в 1907–1914 рр. Автор аналізує організаційний склад, причини і тенденції трансформаційних процесів у місцевих і центральних організаціях, погляди внутріпартійних угруповань, тактичні і ідейні пошуки, терористичну практику, окремі аспекти «справи Азефа» і «справи Петрова». Можна, частково погодитися з думкою К. Морозова, який зазначає, що при створенні партії есерів відбулося симбіотичне поєднання рис традиційної «конспіративно-елітарної організації і рис масової політичної партії, яка прагнула об'єднати навколо себе певні класи й виступити їх керівником у відстоюванні ними своїх інтересів і прав⁸⁸». У цьому ж році опублікована і монографія Р. Городницького «Боевая организация социалистов-революционеров в 1901–1911 гг.». Цінність усіх зазначених робіт, на нашу думку, в тому, що вони допомагають висвітлити історію становлення УПСР, відтворити формування партійно-організаційних структур та взаємовідносини українських та російських есерів. Ознайомлення з роботами білоруських вчених, зокрема, М. Кобрини та С. Сувалової⁸⁹ дають змогу прослідкувати шлях білоруських есерів, знайти спільні риси з українськими соціалістами-революціонерами.

Дотичною до нашої проблеми є і монографія І. Михутіної «Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века) (М., 2003), у якій авторка намагається довести, що з становленням української ідейно-політичної течії, з оформленням якої в Росії упродовж XIX ст. виникло українське питання. У анотації зазначається, що в книзі дана характеристика української партійної структури, проаналізовані позиції в українському питанні загальноросійських партій, які мали в своїх рядах етнічних українців. Однак, на нашу думку партійна структура висвітлена, недостатньо, перш за все тому, що з неї «випали» українські есери. Не показавши діяльність їх, починаючи з 1902 р., складно прослідкувати подальшу історію. Тим більше, що українське питання члени УПСР підіймали досить активно.

У роботі «Українські емігрантські політичні партії в Чехословацькій республіці (1918–1938 рр.)» використовується вагомий джерельний матеріал, однак, на нашу думку, К. Іващенко значну увагу приділила безпосередньо українським громадським емігрантським організаціям і зовсім мало партійним. Користуючись, як зазначено в авторефераті, архівами Чехословаччини і періодикою, як емігрантською взагалі, так і чехословацькою, зокрема, автор могла значно краще і об'ємніше показати діяльність українських емігрантських партій.

Сучасні дисертаційні дослідження досить часто розглядають політичні партії. Зазвичай це роботи, які об'єктом свого дослідження визначають усі українські партії⁹⁰. Окремі елементи діяльності українських есерів висвітлені в дисертаційних дослідженнях, які розглядають аграрну проблему⁹¹. Актуальність національного питання загально визнана, тим більше, коли воно розглядається з позицій конкретних політичних партій⁹². Не менш актуальним є державотворче питання у діяльності українських політичних партій⁹³. За проблематикою найбільш дотичними до нашої теми є кандидатська дисертація О. Висоцького «Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів у 1900–1920 роках» та О. Любовець «Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.». На базі широкого кола джерел О. Висоцький дослідив спільні й особливі риси генезису, становлення, ідеології та діяльності УСДРП і УПСР у 1900–1920 рр.

О. Любовець здійснила комплексне дослідження боротьбизму як ідейно-політичної течії і як політичної партії; показала місце та роль партії боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр., з'ясувала її вплив на подальший розвиток політичної думки в Україні. Автор проаналізувала також політичну доктрину боротьбизму, дала характеристику його організаційних засад, соціального складу партії та рівня її впливу в регіонах України.

Найновішим дослідженням історії боротьбизму і українського комунізму загалом варто вважати працю В. Солдатенка «У пошуках соціальної й національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму» (К., 2006). Це спроба дослідження маловивченого феномена — українського комунізму — не лише через аналіз його організаційно оформлених груп і течій, а здебільшого через з'ясування причин, відтворення процесів народження й еволюції ідей, непростого досвіду їх втілення в життя.

Цілісне дослідження міжпартійної та внутріпартійної боротьби щодо вибору шляхів суспільно-політичного розвитку України доби Української революції 1917–1920 рр. здійснила О. Любовець у монографії «Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років» (К., 2005). На основі архівних матеріалів, тогочасної преси, а також історіографічних праць проаналізовано політичні доктрини українських партій, визначено їх соціальну базу, регіональну розгалуженість та чисельність, висвітлено діяльність партій у державних і опозиційних структурах, прослідковано особливості та складності формування багатопартійності в Україні на різних етапах революції. Достатньо уваги автор приділяє діяльності УПСР.

Позитивним моментом сучасних досліджень є звернення до вивчення діяльності політичних партій в окремих регіонах. Нещодавно була опублікована монографія С. Наумова «Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХХ ст. — лютий 1917 р)» (Х, 2006). Відрадно, що автор звертається до самого початку створення політичних партій, розкриваючи особливості періоду гурткової діяльності, нелегальної діяльності в умовах революції 1905–1907 рр., а також періоду реакції, доводячи до лютого 1917 р. Автор використав цілий арсенал нових даних. Робота заслуговує на увагу, однак не з усіма думками автора можна погодитися.

Досить цікавий матеріал зібрав О. Сарнацький у монографії «Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.)» («Запоріжжя, 2006). Автор розглянув діяльність органів виконавчої та судової гілок влади Російської імперії відносно українських політичних партій, які виникали й діяли в Наддніпрянщині. Цінним, на нашу думку, у дослідження С. Наумова та О. Сарнацького є те, що вони розглядають дореволюційний період історії виникнення та діяльності українських політичних партій, тоді як більшість дослідників захоплюються революційною добою.

Водночас, з'являються дослідження, які продовжують розглядати діяльність партій в умовах радянської політичної системи. Так, Р. Ветров видав монографію під назвою «Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.)» (Дніпродзержинськ, 2007). З певною пересторогою можна поставитися до назви роботи, адже у цей проміжок часу, досить складно говорити про багатопартійність.

Питання участі УПСР в урядах українських державних утвореннях розглянуто у праці «Уряди України у ХХ ст.»⁹⁴. Біографічні

дані про членів УПСР зібрані у працях В. Верстюка і Т. Осташко⁹⁵ та Г. Стрельського і А. Трубайчука⁹⁶. У науковій обіг ім'я українського есера М. Шаповала першою ввела Н. Миронець⁹⁷. Ґрунтовні біографії лідерів УПСР: П. Христюка, М. Шаповала містить монографія В. Солдатенка⁹⁸. Частково розглядаються відомі і маловідомі постаті боротьбистів у книзі В. Марочко, Г. Хіллінг «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)» (2003). Важливо, що біографічні нариси написані за матеріалами архівно-кримінальних справ репресованих педагогів та періодичних видань 30-х рр., службових анкет, виявлених в українських і зарубіжних архівах. Починають з'являтися монографічні дослідження, присвячені окремим діячам УПСР⁹⁹.

Найменш вивченим в історіографії УПСР залишається еміграційний період діяльності УПСР. Він побіжно розглядається у монографії В. Трощинського «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище». Особлива увага приділяється вивченню політичного сектору міжвоєнної української еміграції загалом і кожної з чотирьох головних політичних течій (ліберально-демократичної, соціалістичної, монархістської, націоналістичної), що його складали. У контексті аналізу тенденцій розвитку політичних процесів серед еміграції виділяється загальне і специфічне у цих процесах, розкриваються форми і механізми реалізації політичних устремлінь кожної із партійно-політичних течій загалом, і окремих політичних партій, зокрема. У центрі дослідження автора українські соціалісти-революціонери і соціал-демократи. Українським есерам дослідник присвячує два параграфи, в яких він розкриває діяльність Закордонної делегації УПСР та шаповалівської течії. Зокрема, представники цієї течії не тільки самоорганізувалися, а й виявили себе в певних внутрішньопартійних і загальногромадських акціях, а також виробили «досить оригінальні програмно-політичні засади, спрямовані на здобуття незалежності й суспільну перебудову України». В. Трощинський стверджує, що «велика заслуга в цьому належала постатям номер один і два в есерівському русі на еміграції (після повернення ЗД УПСР в Україну) М. Шаповалу та Н. Григориїву».¹⁰⁰

В. Кучер та І. Дробот у праці «Пошуки шляхів визволення України» у IV розділі «Погляди соціалістів-революціонерів на шляхи визволення України» частково торкаються закордонної діяльності УПСР. У монографії І. Дробота «Трансформації української державно-сборницької ідеї (1920–1930 роки)» розглядається питання

соборності у теоретичній і практичній діяльності українських соціалістів-революціонерів за кордоном¹⁰¹.

У кандидатських дисертаціях К. Іващенко, А. Криськова, В. Стремидла¹⁰² стисло відтворені деякі епізоди діяльності УПСР на території Чехословаччини.

Тією чи іншою мірою розглядаються ідейні та організаційні витоки, діяльність й історіографія УПСР у монографіях В. Капелюшного, В. Кафарського, Ю. Левенця¹⁰³. Проте жодна із названих монографій, розглядаючи широкий спектр проблем періоду Української революції, окремо не виділяє розділи чи блоки з історії і історіографії політичних партій.

Підсумовуючи історіографічний огляд, можна відзначити, що різні періоди історії УПСР висвітлені досить нерівномірно. До того ж історики досі не створили цілісного завершеного дослідження з історії Української партії соціалістів-революціонерів. Аналіз вивчення і усвідомлення історіографічного доробку дає підстави стверджувати, що зазначена проблема цілісно і комплексно не вивчалася. Доводиться констатувати фрагментарний підхід до історії УПСР.

Простежується істотна нерівномірність у дослідженні УПСР. Недостатньо повно висвітлено процес становлення перших українських есерівських організацій. Історія УПСР у період Центральної Ради розглянута в історичній літературі досить широко, і в той же час її діяльність у добу Гетьманату і Директорії досліджена досить мало. Ще менше вивчений еміграційний період в історії партії.

Поза увагою істориків залишилося чимало аспектів діяльності УПСР. Зокрема потребує подальшого детального дослідження проблема розколу партії і поява у її складі різноманітних течій. Недостатньо проаналізованим є процес швидкого кількісного зростання рядів УПСР і такого ж стрімкого спаду її чисельності.

Невивченою до кінця залишається ідеологічна еволюція УПСР за доби Української революції та в еміграції; потребує додаткового висвітлення участь фракції УПСР у Центральній Раді та окремих представників партії в урядових структурах українських державотворчих утвореннях. Недослідженою залишається роль УПСР і її провідних діячів в організації та діяльності багатьох еміграційних громадсько-політичних об'єднань. Фактично не розглянута діяльність УПСР еміграційного періоду.

Успішна розробка наукової проблеми можлива за наявності відповідної джерельної бази. Враховуючи всю багатогранність і різножанровість джерельної бази дослідження, ми вважаємо за необхідне виділити кілька груп, які відображають політичну історію України загалом і історію українських політичних партій, зокрема.

Першу групу джерел становлять документальні матеріали українських державних архівів. Насамперед це документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Центрального державного історичного архіву м. Києва, а також Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Значну цінність для дослідження дореволюційної та революційної доби мають матеріали «Празького архіву», які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Це насамперед листівки, відозви, повідомлення політичних діячів про партійну діяльність, газетні матеріали.

Важливу інформацію з проблеми дослідження дають: фонд 43 ЦДАГО України — «Українська партія соціалістів-революціонерів», фонд 4658 ЦДАВО України — «Центральний Комітет УПСР 1918–1922 рр.», фонд 4665 ЦДАВО України — «Центральний Комітет УКП (боротьбистів) 1918 р.», фонд 3911 ЦДАВО України — «Празька група УПСР за кордоном. 1921–1936 рр.»; фонд 4465 — «Колекція окремих документів українських емігрантських установ, організацій, осіб. 1901–1948 рр.». Багато цінного автор почерпнула в особистих фондах — 3560 — А. Животка, 3562 — Н. Григорієва, 3563 — М. Шаповала, 3998 — Д. Ісаєвича, а також фондах, які відображають діяльність Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і їх урядів: фонд 1115 ЦДАВО України — «Українська Центральна Рада», фонд 1063 ЦДАВО України — Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради. 1917–1918 рр. Рада Народних Міністрів»; фонд 1065 ЦДАВО України — «Рада народних міністрів УНР», а також усі фонди окремих міністерств. Однак, незважаючи на такий вагомий перелік фондів, які за назвою безпосередньо стосуються Української партії соціалістів-революціонерів, у справах дуже мало матеріалів, які б розкривали історію і діяльність УПСР.

Певні матеріали про УПСР містять фонди губернських жандармських управлінь: Київського (Ф.274), Одеського (Ф.385),

Харківського (Ф.336), Херсонського (Ф.349), Полтавського (Ф.301), Катеринославського (Ф.113). Варто зауважити, що архівні джерела і документальні матеріали нерівномірно висвітлюють історію і діяльність УПСР. Цінністю для нас були і матеріали фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Другу групу джерел становлять опубліковані збірники документів і матеріалів. Їх можна умовно поділити на три групи: 1) збірники документів і матеріалів політичної думки України¹⁰⁴; 2) збірники документів і матеріалів національно-визвольного руху¹⁰⁵; 3) програмові і довідкові матеріали політичних партій.¹⁰⁶

У збірнику «Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали» вперше в одному виданні зібрані документи, які містять дані про генезис, програми та діяльність українських політичних партій кінця XIX початку XX ст. Більшість документів збірника оприлюднювалася в Україні вперше після 1917 р., а частина їх ніколи не публікувалася і знаходиться в архівах. До текстів документів додаються довідки про відповідні партії, біографічні дані їх провідних діячів.¹⁰⁷ Ці матеріали підготовлені на основі вітчизняних та іноземних публікацій, архівних документів. Готуючи довідкові дані головну увагу приділено фактологічній, а не оціночній стороні інформації.

Публікації наступних років, зокрема «Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 — початок 1917 рр.) (Луганськ, 1999. — 163 с.) та «Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. — 1917 р. Хрестоматія-посібник» (Київ, 2003) недостатньо і нерівномірно представили документи УПСР.

Натомість двотомник «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» дає можливість проаналізувати діяльність УПСР у період Центральної Ради. До нього ввійшли: матеріали усіх дев'яти сесій Центральної Ради, протоколи засідань Малої Ради і Генерального Секретаріату, декларації Генерального Секретаріату (згодом — Ради Народних Міністрів), відозви до українського народу Центральної Ради, Генерального Секретаріату (Ради Міністрів). Цінність даного джерела у тому, що завдяки детальному вивченню матеріалів і протоколів вдалося дослідити діяльність фракції УПСР у Центральній Раді, показати її активність у прийнятті рішень і в ініціюванні розгляду багатьох актуальних питань, визначити персональну участь членів партії у роботі

Центральної Ради і Генерального Секретаріату (Ради Міністрів), висвітлити міжпартійну боротьбу у Центральній Раді. Відсутність таких джерел з періоду Гетьманату та Директорії дещо ускладнила роботу щодо висвітлення діяльності партії у відповідні періоди.

Продовженням і доповненням до двотомника є матеріали і документи «Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року», які відкривають нові можливості для вивчення проблем революції загалом і політичних партій, зокрема. 529 документів, переважно архівних та запозичених з преси, відтворюють широку географію національно-визвольного руху, його впливи на громадсько-політичний перебіг та соціальні прояви революції.

Усі перераховані вище джерела дають матеріал щодо діяльності УПСР. Однак саме партійні джерела можна вважати найбільш об'єктивною первинною документальною базою дослідження.

Джерельна база історії українських партій все частіше стає об'єктом дослідження та класифікації. Зокрема, у підручнику «Історичне джерелознавство» автори виділяють кілька груп партійних документів. Це: 1) програми і статuti партій; 2) матеріали з'їздів і конференцій; 3) документи центральних і місцевих партійних органів; 4) листівки партійних і громадських організацій; 5) виступи лідерів партій¹⁰⁸. Окремо виділяється партійна преса.

Більш широко до питання джерельної бази історії політичних партій підійшов сучасний дослідник І. Михальський у монографії «Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ — початку ХХ ст.». Враховуючи досвід попередників, а також сучасні наукові праці та нові методологічні підходи, ми вважаємо за необхідне використовувати, ідучи за класифікацією І. Михальського, переважно партійні документи і частково джерела іншого походження.

Враховуючи всі партійні джерела, які були у нашому арсеналі, ми спробували їх класифікувати, використавши типологізацію, запропоновані сучасними українськими дослідниками О. Висоцьким¹⁰⁹ та І. Михальським¹¹⁰, пристосувавши їх до даного дослідження, і виокремивши власні блоки джерел:

- програмові і статутні документи УПСР упродовж її існування;
- матеріали партійних з'їздів, конференцій, зборів та нарад УПСР;
- резолюції та звернення Центрального Комітету (різних скликань) УПСР;

- документи місцевих партійних організацій;
- агітаційно-пропагандистські та ідейно-теоретичні матеріали, що публікувалися у вигляді листівок, газетних статей і брошур, які роз'яснювали програмні положення УПСР, висвітлювали, насамперед, національне і земельне питання;
- документи УПСР по виборчих кампаніях (директивні і роз'яснювальні).

Варто зауважити, що ці блоки джерел представлені нерівнозначно. Багато документів втрачено. Частина взагалі не представлена, це стосується, насамперед, діяльності місцевих організацій. Нерівномірно представлені джерела з історії УПСР і у хронологічному висвітленні. Зокрема, передісторія партії представлена відозвою партії 1911 р., кількома листівками закордонної організації УПСР періоду Першої Світової війни, листівками Київської групи УПСР та програмою УПСР, розробленою М. Ковалевським і опублікованою у газеті «Боротьба» та окремою брошурою. Найбільш широко представлені джерела періоду Центральної Ради. Дуже складно було відшукати документи й матеріали по добі Гетьманату. Це можна пояснити розколом партії (єдиної УПСР більше не існувало) і нелегальною діяльністю окремих її частин.

Аналізуючи зазначені блоки джерел, можна стверджувати, що перший блок — програмові і статутні документи УПСР¹¹¹ представлені досить повно впродовж усього періоду існування. Відмінною прикметою цього було те, що програмові і статутні документи публікувалися як у періодичній пресі, так і окремими брошурами, що робило можливим їх збереження.

Не так повно і детально представлений другий блок. Матеріали партійних з'їздів, конференцій¹¹², зборів та нарад УПСР публікувалися переважно у періодиці, швидше у скороченому вигляді. Лише окремі з'являлися у вигляді брошур. Протоколи збереглися дуже погано.

Третій блок — резолюції та звернення Центрального Комітету (різних скликань) УПСР теж представлений не повністю.

Та чи не найменше є джерел, що стосуються місцевих партійних організацій. Їх ми намагалися зібрати зі звітів окремих інструкторів партії, інформації з місць, яка надходила до Центрального Комітету, а також преси. Наявність навіть незначної кількості матеріалів місцевих організацій УПСР дала змогу розширити географічні межі дослідження; прослідкувати діяльність первинних партійних організацій.

Непогано, хоча й не зовсім рівномірно представлений блок «агітаційно-пропагандистських та ідейно-теоретичних матеріалів», що публікувалися у вигляді листівок; газетних статей і брошур, які роз'яснювали програмні положення УПСР¹¹³.

Брошури, статті та листівки, які висвітлювали національне і земельне питання, представлені досить широко. З'являтися вони почали ще задовго до організаційного оформлення партії у 1917 р. Пік появи таких видань припадає на період Першої Світової війни і Української революції. Авторами їх були як члени УПСР, так і зарубіжні автори, праці яких користувалися значною популярністю у той час. Серед найвідоміших слід назвати: «Національне питання в Росії і війна» (1915); М. Михайленка; «Національна справа й Партія Соціалістів-Революціонерів» (1915); «Національна справа в Росії і як її полагодити» (1915); «Що робити з землею» (1917); «Земельна справа» І. Шимановича (1917) та цілий ряд інших.

Питання Українських Установчих Зборів ініціювали і лобювали у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті українські есери. Виборчій стратегії і тактиці вони приділяли вагому роль. Цілком природно, що ними було підготовлено директивні і роз'яснювальні документи. Значна кількість документів УПСР з цієї проблеми дає нам підстави виділити їх в окремий блок. До нього ми відносимо такі брошури: «Вселюдне, рівне, пряме, потайне виборче право» (Харків: Вид-во «Рух» (УПСР), 1917); Д. Порхуна «Що таке Установчі Збори і кого до них вибирати» (К.: Видання ЦК УПСР, 1917); І. Косенка «Про вибори до Установчих Зборів» (Петроград: Видання Петроградського Комітету УПСР, 1917) та інші.

Цінну інформацію щодо історії УПСР містить періодична преса, і перш за все — партійні видання. Йдеться про партійну публіцистику як важливе джерело дослідження історії політичних партій. Партійну публіцистику можна визначити як галузь партійної літератури, яка з позиції конкретної партії критично висвітлює політичну й соціально-економічну ситуацію у суспільстві. Особливістю преси як історичного джерела є її відносна періодичність, масовий тираж, доступність для дослідника. Водночас варто зауважити, що партійну публіцистику як джерело слід використовувати обережно, враховуючи тип матеріалу. І. Михальський класифікує партійну публіцистику на основі об'єкта, мети і завдань. Він виділяє дві групи: 1) твори, адресовані до широких кіл українських народних мас; 2) твори, розраховані на підготовлених членів партії і українську інтелігенцію¹¹⁴. До певної міри можна

погодитися з такою класифікацією, однак, на нашу думку, більш вдалим буде термін «публікації», а не «твори», як пропонує автор.

Використання публіцистичних джерел дає змогу виявити важливий фактичний матеріал про утворення й організаційне становлення політичної партії. Крім того, завдяки партійній публіцистиці сучасні дослідники політичної історії мають можливість прослідкувати основні етапи становлення пропагандистської і агітаційної роботи, визначити головні напрями їх ідеологічної спрямованості, а також засоби і методи, що використовувалися партіями. Партійна публіцистика — важливе джерело і для виявлення головних політичних опонентів партії, і їхніх лідерів на конкретному історичному етапі. Це дає змогу з'ясувати основні суперечності, що існували між ними, об'єктивніше оцінити політичні позиції партійних лідерів, а також визначити пріоритети в їх партійній діяльності.

Під час дослідження опрацьовано понад 100 періодичних видань (майже 30 тижневиків і журналів та понад 70 газет) різного політичного спрямування. Значне місце серед них належить: «Боротьбі», «Народній Волі» (Київ, 1917–1918 рр.), «Революционной России», «Соціал-революціонеру» (Полтава), «Інтернаціоналісту» (Вороніж), «Конфедералісту», «Трудовій громаді», «Землі і волі» (Харків, 1918), «Робітничій газеті», «Трудовій Республіці» (Київ, 1918), «Поділлю» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Життю Поділля» (Кам'янець-Подільський, з березня 1919 р.), «Громаді» (Кам'янець-Подільський, 1919), журналам «Боротьбі» (Б.м, 1922 р.), «Борітеся-Поборете» (Відень, 1920, 1922), «Новій Україні» (Прага, 1923–1926 рр.), «Трудовій республіці» (Київ, 1920), «Трудовій Україні» (Прага, 1932–1938) та інші. На сторінках газет друкувалися програмові документи, стенографічні звіти з'їздів та конференцій, були представлені різні позиції щодо програмових питань, відображалися головні засоби політики та тактики партії, була сформована і концепція української революції.

Цінним джерелом є матеріали газетних публікацій, які мають інформативний характер. Це, перш за все, звіти про діяльність центральних та місцевих партійних організацій. Завдяки їм ми мали можливість проаналізувати діяльність українських есерів у певний період, у конкретній місцевості. Саме завдяки таким публікаціям відтворена участь есерів у виборчих кампаніях.

Завдяки періодичним виданням різних політичних сил, як українських, так і неукраїнських, ми змогли дослідити взаємовідносини УПСР з іншими партіями, спільну діяльність щодо підготовки

та проведення виборів до Всеросійських і Українських Установчих Зборів. Це видання українських соціал-демократів: тижневик «Слово» (Київ, 1907–1909 рр.), газети «Робітничка газета» (Київ, 1917–1919 рр.; Вінниця, 1919 р.; Кам'янець-Подільський, 1919 р.), «Наша справа» (Катеринослав, 1919); українських соціалістів-федералістів: газети «Вільна Україна» (Умань, 1917), «Полтавська громада» (Полтава, 1918 р.), «Рідне слово» (Полтава, 1919 р.), Трибуна (Київ, 1918–1919 рр.), «Трудовий шлях» (Кам'янець-Подільський, 1919 р.); тижневики та журнали «Украинская жизнь» (Москва, 1912 р.), «Промінь» (Москва, 1916–1917 рр.), «Подільська воля» (Вінниця, 1917 р.), «Тризуб» (Париж, 1925–1932 рр.); газета російських соціалістів-революціонерів в Україні «Народное дело» (Київ, 1919) та інші.

Важливим джерелом дослідження історії політичної партії є мемуарна література. Відмінною рисою її є суб'єктивний характер. Вона має цілий ряд особливостей, які характерні саме для цього жанру. По-перше, вона написана з позиції конкретної політичної партії, через призму її ідеології; по-друге вона досить часто містить значний перелік документів, окремі з яких були повністю втрачені, а також відтворює деталі подій, які мали суттєвий вплив на політичний розвиток, і по-третє, вона написана через певний проміжок часу від подій, які розглядаються, і переважно за межами України. Спогади М. Бернштам-Кістяковської, М. Васильєва, М. Галина, Ю. Колларда, С. Русової¹¹⁵ відтворюють дореволюційний період українського визвольного руху, становлення і розвиток народницьких організацій, а М. Грушевського, Н. Григорієва, М. Ковалевського, О. Мицюка, М. Шаповала¹¹⁶ та інших — діяльність УПСР з 1903 р. до кінця 30-х років ХХ ст.

Значний інтерес представляють «Спомини» М. Грушевського, адже вони написані професійним істориком і містять значну кількість документів, промов і виступів як самого М. Грушевського, так і інших діячів. Як стверджує фахівець з історії української революції, «Спомини» є повноцінним історичним джерелом, тому що «у стенограмах, протоколах, газетних інформаціях і мемуарах М. Грушевського вони не тільки не відрізняються за змістом, змістом, а й часто дослівно збігаються»¹¹⁷.

Не менш цінним джерелом для дослідження нашої проблеми є дві частини «Щоденника» М. Шаповала. Побачили вони світ завдяки старанням дружини брата, до якої вони потрапили після смерті О. Шаповал (дружина М. Шаповала — Т.Б.) та С. Зеркаля,

який їх не тільки видав, а й доповнив значними додатками — документами з історії УПСР, насамперед періоду еміграції. Частина перша «Щоденника» охоплює період з «22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р.», а друга з «1 січня 1925 р. до 22 лютого 1933 р.» Щоденник був опублікований у Нью-Йорку у 1958 р. і тільки зараз в українських вчених з'явилася можливість з ним ознайомитися. Щоденник розпочинається періодом перебування його в Галичині, мова йде про спробу арешту та відправлення до Наддніпрянської України. Однак, значна частина «Щоденника» відтворює еміграційний період життя М. Шаповал, усі перипетії пов'язані із діяльністю УПСР та інших громадських організацій, створених ним у Празі. На початку «щоденника» є запис від 13 березня 1919 р., який написаний ще в Україні і є який, власне, повністю відтворить життя самого М. Шаповала: «прочитав про Орлика. Гетьман — емігрант. Це жахлива історія. Не одному з нас доведеться пережити його судьбу. Бідні українські патріоти! Доводиться їм любити порожнє місце¹¹⁸». Цей «щоденник дає ґрунтовний матеріал для розкриття діяльності українських есерів в еміграції.

Про те, що українська партія соціалістів-революціонерів «мала за собою маси, але не мала відповідного штабу досвідчених політиків і фахівців», писав М. Ковалевський у своїх спогадах «При джерелах боротьби. Спогади, враження, рефлексії». Незважаючи на парламентську більшість, «фракція соц.-рев. постановила зректися своєї парламентарної прерогативи і зайняла при формуванні першого українського уряду загальноукраїнське становище, керуючись не партійними, а національними інтересами»¹¹⁹. Таку позицію фракції М. Ковалевський пояснював, по-перше, тим, що хоча «інші партії не мали за собою мас, зате мали, як на ті часи, досить численний кадр кваліфікованих сил»¹²⁰. По-друге, зазначав лідер есерів, «для соц.-рев. було ясным, що революційний процес може вже в найближчому часі випередити автономічне законодавство УЦР і поставить проблему самостійності України на всю широчінь»¹²¹. Важко погодитися з думкою автора щодо другої позиції, яка у його роботі набуває щораз категоричніших форм: «З тактичних причин не слід нашій партії занадто ангажуватися в автономному уряді, який все ще буде змушений до певних політичних зобов'язань перед центральним урядом Росії»¹²². Ми припускаємо, що на суб'єктивну думку автора вплинув час, який віддаляв справжні події від моменту написання спогадів (1960 р.). Об'єктивні дані (матеріали засідань Малої Ради, сесій Великої Ради,

протоколи засідань Генерального Секретаріату) не підтверджують існування наміру українських есерів якнайшвидше проголосити самостійність України.

Цінність спогадів М. Ковалевського ще й у тому, що він не просто показує безлику історію партії, а через особистості, їхню вдачу, темперамент і характер відтворює суб'єктивний фактор історичного процесу. «Його пам'ять була надзвичайно свіжа. Вона зберігала імена тисяч більших і менших політичних постатей, що їх він знав за тих років, із кожним прізвищем у нього пов'язувалось ясне уявлення про характер і конкретну настанову тих людей»¹²³. Отже, незважаючи на певну тенденційність, спогади містять важливий конкретно-історичний матеріал, відтворюють політичну атмосферу того часу. У роботі використовувалися також спогади представників інших політичних партій та окремих політичних діячів. Насамперед, В. Винниченка, Д. Дорошенко, Є. Чикаленка¹²⁴ та інших.

Отже, є підстави говорити про наявність джерельної бази для дисертаційного дослідження. Аналіз переважної більшості періодів історії УПСР забезпечений певним масивом джерел. Однак варто констатувати кількісну нерівномірність виявлених джерел. Якщо джерел, які забезпечили висвітлення організаційної та ідеологічної еволюції партії, парламентської діяльності, а також участь членів партії в урядових структурах українських державних утворень та у виборчих кампаніях у період української революції виявлено достатньо, то джерел, на основі яких було б простежено організаційне життя УПСР, її структура, взаємини керівних органів партії з місцевими організаціями, а також еміграційний період діяльності партії, віднайдено недостатньо. Використання усього джерельного масиву з обов'язковою перевіркою його достовірності дає змогу комплексно вирішити поставлені завдання.

¹ Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология. Часть III. — М., 1997. — С. 78.

² Острогорський М.Я. Демократия и политические партии. — М., 1996. — С. 134.

³ Див.: Hildermeier M. Die Sozialrevolutionäre Partei Russlands. Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich (1900–1914). — Köln-Wien. — 1978. — С. 32–33.

⁴ Шаповал М. Військо й революція (Соціологічний нарис). — Прага–Львів: Видавництво «Вільна Спілка», 1923. — С. 5.

⁵ Там само.

⁶ Статут Української партії соціалістів-революціонерів у війську та флоті (Складений на основі загальнопартійного статуту Комітету УПСР XII армії, та стверджений з поправками Бюро ЦК УПСР, з передмовою т. В. Кедровського). — К.: Видання Центрального Комітету УПСР, 1917. — С. 4.

⁷ Галаган М. Шляхом дальшого об'єднання робітництва // Нова Україна. — 1922. — №13–16. — С. 62.

⁸ Шаповал М. Засади української визвольної програми. — Прага: Вільна Спілка, 1923. — С. 60.

⁹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). — Прага: Накладом видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. — С. 184.

¹⁰ Наш Гр. Партія всіх працюючих. — Прага-Львів-Лейпціг: Вид-во «Вільна Спілка», 1923. — С. 10.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — С. 11.

¹³ Див.: Гантер Р., Даймонд Л. Види политических партий: новая типология // Политическая наука: Политические партии и партийные системы: Сб. науч. тр. — М.: ИНИОН РАН, 2006. — С. 54–55.

¹⁴ Там само. — С. 55

¹⁵ Там само. — С. 10.

¹⁶ Зевелев А.И. Теоретико-методологические аспекты изучения истории национальных политических партий России // История национальных политических партий России: Материалы Международной конференции. — Москва. 21–22 мая 1996. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 27.

¹⁷ Див.: Волобуев О.В. К вопросу о классификации национальных партий // История национальных политических партий России: Материалы Международной конференции. Москва. 21–22 мая 1996. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 289.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 103.

²⁰ Ленін В.І. Повн. збір. тв. — Т.39. — С. 63.

²¹ Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. — Зальцведель, 1919. — С. 13.

²² Там само.

²³ Там само. — С. 13–14.

²⁴ Хто такі українські соціальні-революціонери (ес-ери) й чого вони хочуть. — Б.м., Б.р. — С. 18.

²⁵ Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) // Літературно-науковий вісник (далі — ЛНВ). — Рік 1919. — Річник XX. — С. 92.

²⁶ Там само.

²⁷ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Тов-во «Знання України», 1991. — С. 226.

²⁸ Там само. — С. 235.

²⁹ Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) // ЛНВ. — Рік 1919. — Річник XX. — С. 384.

³⁰ Цит. за: Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1997. — С. 66.

³¹ Винниченко В. Відродження нації. Частина 1–4. — Відень, 1921.

³² Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. — К.: МПП «Левада», 1997. — С. 556–580.

³³ Назарук О. Українські політичні партії та їх союзи // Воля. Відень, 1920. — Т.1. — №12. — С. 571–574; Т.1. — №13. — С. 611–616.

³⁴ Маєвський Й. Загальноросійські Установчі Збори. — К., 1917. — С. 6.

³⁵ Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. Украинская партия социалистов-революционеров. — К.: Борьба, 1919. — 29 с.

³⁶ Дорошенко В. Революційна українська партія (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії. — Львів-Київ: Друкарня ЦК УСДРП, 1921. — С. 9–10, 12.

³⁷ Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К.: Олан, 2003. — С. 99.

³⁸ Григоріїв Н. Українська партія соціалістів-революціонерів // Вільна Спілка. — Збірник II. — 1923.; його ж. На політичні теми («руїники» й «будівничі») // Нова Україна. — 1926. — №8. — С. 20–29.; його ж. «Сеньори, сніміте маски» // Нова Україна. — 1926. — №8. — С. 81–87.

³⁹ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часника, Ярославла и др. / Под ред. Д.З. Мануильского и С.С. Дукельского. — Харьков: Госиздат Украины, 1921. — С. 4.

⁴⁰ Нова Україна. — 1923. — Липень–Серпень. — С. 343.

⁴¹ Солдатенко В. Українська революція... — С. 105.

⁴² Попов М.М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Харків: Держ. Вид-во України, 1929; Равич-Черкасский М.

История коммунистической партии (б-ов) Украины. — Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. — 248 с.; Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — Харків: Держ. вид-во України, 1929. — 348 с.

⁴³ Попов М.М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Харків: Держ. вид-во України, 1929. — С. 111.

⁴⁴ Там само. — С. 169.

⁴⁵ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — Харків: Держ. Вид-во України, 1929. — С. 295.

⁴⁶ Там само. — С. 327.

⁴⁷ Григорієв Н. Українська боротьба за державу в роках 1917–20. П. Чому українці не вдержали своєї держави. — Скрантон, 1934. — 47 с.; Животко А. До історії Української партії соціалістів–революціонерів. Збірник II. — Прага: Вільна Спілка, 1927; його ж. 50 років (До історії Української партії соціалістів–революціонерів). — Прага, 1936; Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. В 2-х т. — Ужгород, 1930, 1932; Мазепа І. В огні й бурі революції 1917–1921. Т.1. Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія — Прага; 1942. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). — Прага: Вільна Спілка, 1927. — 324 с.; Шаповал М. Занепад УНР. — Прага: Вільна Спілка, 1928. — 42 с.

⁴⁸ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. В 2-х т. — Ужгород, 1930, 1932.

⁴⁹ Животко А. П'ятдесят років (До історії Української Партії Соц.-Революціонерів) // Трудова Україна. — 1934. — Ч. 11. — С. 6.

⁵⁰ Животко А. 50 років (До історії Української Партії Соц.-Революціонерів). — Прага, 1936. — С. 3.

⁵¹ Мазепа І. В огні й бурі революції 1917–1921. Т.1. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942. — С. 28.

⁵² Там само.

⁵³ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1961; Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954; Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні. — Нью-Йорк–Детройт–Скрантон, 1954; його ж. Україна в добі Директорії УНР: В 7 томах. — Скрантон: Українська Наукова історична бібліотека, 1962–1966. — Т.1. — С. 272; Т.1. — С. 248; Т.3. — С. 276; Т.4. — С. 352; Т.5. — С. 248; Т.6. — С. 247; Т.7. — С. 432; Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. — Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово, 1968. — 229 с.; його ж. Український рух у 20 столітті. — Лондон: Вид-во «Наше слово», 1959. — 267 с.

⁵⁴ Гамрецький Ю.М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 році // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1970. — №11. — С. 145.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Боротьба. — 1917. — 27 грудня.

⁵⁷ Курас Й. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 132.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. — С. 133.

⁶⁰ Степанов Л.М., Ярош Д.В. Тактика спільних дій більшовиків з есерами на Україні в 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. Політичні партії України (1905–1925 рр.). Випуск 172. — К., 1992. — С. 42–56.

⁶¹ Панчук М.І. Партії українського національного комунізму // Там само. — С. 85–105.

⁶² Ковальчук І.А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття // Там само. — С. 105–114.

⁶³ Шморгун П.М. Політичні партії України на початку ХХ століття. Соціальний склад, чисельність, типологія // Там само. — С. 16–23.

⁶⁴ Кокін С.А., Мовчан О.М. Лівідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. // Історичні зошити. — К.: Інститут історії України НАН, 1993. — 58 с.; Кокін С.А. Політичні репресії проти есерів і меншовиків в Україні в 1920 рр. // Проблеми історії України. Вип.3. — 1994.

⁶⁵ Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.). — Запоріжжя: ЗНТУ.2006. — 709 с.

⁶⁶ Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті роки ХХ ст. — лютий 1917 р.). — Харків: ХНУ, 2006. — 344 с.

⁶⁷ Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1997. — С. 149.

⁶⁸ Там само. — С. 165.

⁶⁹ Там само. — С. 167.

⁷⁰ Бевз Т. УПСР: передмови створення і основні програмові засади // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України — 1999. — Випуск 7. — С. 160-178.; Черненко С.А. Кількісний склад і соціальна база організацій партії соціалістів-революціонерів в Україні у 1905–1907 рр. // Вісник Харківського університету. — 1994. — №381. — С. 28.; Сусоров С.В. Утворення УПСР: (Історичний аспект) // Вестник Херсонского технологического университета. — 1997. —

№1. — С. 33–36; Сусоров В.Д. Про програму і тактику партії есерів у 1907–1914 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1991. — Вип. 169. — С. 11–23.; Сусоров С.В. Діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів серед селянства України в 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії — К., 1992. — Вип. 172. — С. 21–29.

⁷¹ Черненко С.А. Кількісний склад і соціальна база організацій партії соціалістів-революціонерів в Україні у 1905–1907 рр. // Вісник Харківського університету. — 1994. — №381. — С. 28.

⁷² Там само. — С. 24.

⁷³ Там само. — С. 24.

⁷⁴ Бевз Т. Форми державного управління в теоретичних концепціях українських есерів // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Збірник наукових праць. — К., 1999. — С. 152–159.; Кучер В.І. Соціалісти-революціонери і питання державності: погляд з еміграції // Наукові записки Національного Педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. — К., 1999. — Т. 35. — Ч. 4. (Педагогічні та історичні науки). — С. 241–250.; Яценко В.Я. Еволюція програмних положень УПСР з питань української державності // Українська державність: Історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. Січень 1993 р. — К., 1993. — С. 168.

⁷⁵ Бевз Т. Національне питання в діяльності Української партії соціалістів-революціонерів // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України — 1999. — Випуск 8. — С. 37–45.

⁷⁶ Бойко О., Клименко-Мудрий В. Політичні розбіжності між Українськими партіями у Центральній Раді (березень–квітень 1918 р.) // Історія в школах України 1997. — №2. — С. 7–10; Бойко О.Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. // УІЖ. — К., 1997. — №6. — С. 14–23; Любовець О. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України — 1999. — Випуск 7. — С. 121–134; Павко А.І. Історіографія становлення та діяльності Української партії соціалістів-революціонерів на початку ХХ століття) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. — Переяслав-Хмельницький, 2000. — Вип. 10. — С. 171–179.

⁷⁷ Калмакан И., Чернега-Сердюкова Т. Идея Учредительного собрания в программах и теоретических документах Всероссийских и украинских политических партий (1905–1918 гг.). — Одесса: Астро-Принн, 2000. — 204 с.

⁷⁸ Мельник О.О. Проблема вибору шляхів розвитку революції на Україні (тактика партії українських есерів щодо Установчих Зборів в 1917–1918 рр.). — Мелітополь, 1995. — 48 с.

⁷⁹ Бойко В. Підсумки муніципальної кампанії 1917 року для українського руху // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — К.: Інститут історії України, 1997. — С. 211–220.; Бойко В.М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 р. // Сіверський літопис. — №5. — С. 3-19.; Бойко В.М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // УІЖ. — 1997. — №5. — С. 25–40.; Гвоздик В.С. Партійно-політична робота на півдні країни під час виборів до Українських Установчих Зборів // Придніпровський науковий вісник. — 1997. — №2. — С. 18–22; Гвоздик В.С. Створення партійно-політичних блоків на Півдні України під час виборів до міських дум в (квітні-липні) 1917 році // Придніпровський науковий вісник, 1997. — №9. — Історія і право. — С. 1–9; Гвоздик В.С. Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. — 1999. — Вип. 5. — С. 71–80.

⁸⁰ Мельник О.О. Проблема вибору шляхів розвитку революції на Україні (тактика партії українських есерів щодо Установчих Зборів в 1917–1918 рр.). — Мелітополь, 1995. — С. 28.

⁸¹ Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX — початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX ст. — лютий 1917 р. — К.: Іван Федоров, 1999. — 248 с.; Павко А.І. Політичні партії та організації наприкінці XIX — на початку XX століття: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. — К.: Знання України, 2001; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії у громадському житті України модерної доби. Монографія. — К: Вид-во «Плеяди», 2002. — 552 с. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1928 рр.) — Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. — 245 с.; Ветров Р.І. Політичні партії України на початку XX століття (1900–1928 рр.) — Дніпродзержинськ, 1997. — 119 с.

⁸² Висоцький О.Ю. Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917–1920 років // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ, 1998. — Листопад. — С. 105–117; його ж Українські есери і соціал-демократи в українській революції // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (36. ст.). — К., 1999. — Вип. №5. — С. 254–256; його ж. УСДРП і УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — 1999. — Березень-Квітень. — Дніпропетровськ. — С. 43–48.

⁸³ Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). — К., 1993. — 101 с. іл ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. — К., 1996. — 81 с.; іл ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й. — К., 1997. — 96 с.

⁸⁴ Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст. — К., 1996.; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух Наддніпрянщини кінця XIX — початку XX століть. — К.: «Смолоסקип», 1996.

⁸⁵ Кучер В.І. Соціалісти-революціонери і питання державності: погляд з еміграції // Наукові записки Національного Педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. — К., 1999. — Т.35. — Ч. 4. (Педагогічні та історичні науки). — С. 241–250; Любовець О.М. Українське селянство та його партія: ідейно-політичні орієнтації революційної доби // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Збірник наукових праць. — К., 1999. — С. 160–168; Овдієнко П. Генезис українського націонал-комунізму: «лівобережна фракція» українських есерів // Сіверянський літопис. — 2003. — №1. — С. 93–95; його ж. Ідейно-політична диференціація в середовищі українських есерів у ході встановлення Радянської влади на Україні // УІЖ. — 1987. — №6; Стрілець В. Державотворча діяльність українських есерів (квітень 1917 — січень 1918 рр.) // Віче. — 1998. — №8. — С. 138–146.

⁸⁶ Шевченко В.Ф., Павленко М.І., Потапов Г.Г. Історія українських політичних партій. Навч. посібник. — К., 1999. — С. 10.

⁸⁷ Там само. — С. 19.

⁸⁸ Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. — М.:РОССПЭН, 1998. — С. 27.

⁸⁹ Кобрын М.У. Беларускі нацыянальны рух: 1917–1920. — Минск: Хата, 2004. — 95 с.; Сувалова Е.Н. История общественных движений и политических партий. — Минск, 2004. — 192 с.

⁹⁰ Єфименко О.Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1998. — 18 с.; Зінкевич Р.Д. Діяльність українських політичних партій серед армій і тилових гарнізонів Південно-Західного та Румунського фронтів (лютий 1917 — січень 1918 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. — Львів, 1996. — 24 с.; Іващенко К.В. Українські емігрантські політичні партії в Чехословацькій республіці (1918–1938 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1999. — 19 с.; Корольов В.І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899–1918 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 1996. — 44 с.; Мацагор О.А. Програмові засади та діяльність українських політичних

партій у сфері військового будівництва (березень 1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. — К., 2002. — 14; Терлецька І.В. Брестський мир. Боротьба партій: Історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994. — 18 с.

⁹¹ Верхоляк І.М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. — квітень 1918 р.). — К., 1993. — 22 с.; Суворов С.В. Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902–1907 рр. (На матеріалах України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1994. — 18 с.; Танчин І.З. Діяльність політичних партій України серед сільської молоді в період визвольних змагань 1917–1920 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1995. — 21 с.

⁹² Тимошенко О.К. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: — К., 1997. — 19 с.

⁹³ Стрільець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992. — 20 с.; Шишко О. Ідея державності в програмних і теоретичних документах українських політичних партій і організацій: 1900 р. — березень 1917 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Одеса, 1998.

⁹⁴ Уряди України у ХХ ст. — К.: Наукова думка, 2001. — 608 с.

⁹⁵ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К.: Ініціативний комітет «Універсал», 1998. — 254 с.

⁹⁶ Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 192 с.

⁹⁷ Миронець Н. М. Ю. Шаповал про національне відродження та державність // Політологічні читання. — 1993. — №2. — С. 149–172.; її ж. Проблеми Карпатської України в науковій спадщині Микити Шаповала // Етнічна історія України. Збірник наукових праць. — К., 2001. — Вип. 11. — С. 19–23.

⁹⁸ Солдатенко В. Українська революція: концепція і історіографія. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1997. — С. 63–72; 94–106.

⁹⁹ Бевз Т. Н. Григорієв — політик і вчений. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 284 с.; Її ж. Українська державність: ідеологія політика, практика (Система народоправства у теоретичних концепціях Н. Григорієва). — К.: ІПіЕНД, 2004. — 248 с.

¹⁰⁰ Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціальне явище. — К.: Інтел, 1994. — С. 122.

¹⁰¹ Дробот І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930 рр.) — К.: ФАДА, ЛТД, 2002. — 343 с.

¹⁰² Іващенко К. Українські емігрантські політичні партії в Чехословацькій республіці (1918–1938 рр.): Дис ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1998. — 198 с.; Криськов А. Українська імміграція міжвоєнного періоду у Чехословаччині (1919–1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 1997; Стремило В. Друга хвиля української еміграції у Чехословаччині (20-ті–30-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1994. — 214 с.

¹⁰³ Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К.: Вид-во ТОВ «Олан», 2003. — 608 с.; Кафарський В.І. Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ: Плай, 2002. — 832 с.; Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). — К.: Стилос, 2001. — 585 с.

¹⁰⁴ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. — Документи і матеріали. — Т.1. — Мюнхен, 1983. — 510 с.; Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі конституції України. — К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. — 272 с.

¹⁰⁵ Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К.: Наукова думка, 1996. — Т.1. — 588 с.; Т.2. — 422 с.; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — 1024 с.

¹⁰⁶ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських партій / Упоряд. В.С. Журавський — К., 1992. — 96 с.; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. Упоряд. і авт. передмови і приміток О. Федько; Ред. Б. Мельничук. — Тернопіль, 1991. — 83 с.; Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — 336 с.

¹⁰⁷ Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 5.

¹⁰⁸ Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов, С.Ф. Павленко, М.Г. Палієнко. — К.: Либідь, 2002. — С. 395.

¹⁰⁹ Див.: Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). Монографія. — Дніпропетровськ, ДДФЕІ, 2001. — С. 16.

¹¹⁰ Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ — початку ХХ ст. — Луганськ: Альма-Матер, 2003. — С. 43–44.

¹¹¹ Програма і статут УПСР. — К., 1917. — 18 с.; Програма української партії соціалістів-революціонерів. — Прага: «Вільна Спілка», 1927. — 34 с.; Статут Української партії соціалістів-революціонерів у війську та на флоті. (Складений на основі загальнопартійного Статуту Комітету УПСР ХІІ армії та стверджений з поправками Бюро ЦК УПСР з передмовою т. В. Кедровського). — К.: Видання ЦК УПСР, 1917. — 19 с.

¹¹² Постанови загальноукраїнської конференції УПСР у Києві 3-6/ VI 1917 р. та Краєвої лівобережної конференції УПСР в Полтаві (30.V — 2.VI.1917). — К.: ЦК УПСР, 1917. — 14 с.

¹¹³ Популярний програм УПСР. — Харків: вид-во «Рух», 1917. — 16 с.; «Чого хоче Українська партія соціалістів-революціонерів (для війська). — К.: Видання ЦК УПСР, 1917. — 19 с.; Хто такі соціалісти-революціонери і чого вони домагаються? — К.: Видання Київського Комітету УПСР, 1917. — 14 с.

¹¹⁴ Михальський І.С. Партійна публіцистика як джерело з історії політичних партій кінця ХІХ — початку ХХ ст.// Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2003. — №6. — С. 245.

¹¹⁵ Бернштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х на початку 1890-х років // За сто літ. — 1928. — Кн. III. — С. 206–225; Васильєв М. Причинки до історії українського руху в Росії // Записки НТШ. — 1912. — Т.108. — Кн..2. — Львів, 1912. — С. 147–157; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові. — Торонто: Срібна сурма, 1972. — 432 с.; Русова С. Мої спомини 187–1915 // За сто літ. — 1928. — КН.3. — С. 147–205.

¹¹⁶ Грушевський М. Спомини// Київ. — 1989. — №8. — С. 103–154; №9. — С. 108–149; №10. — С. 122–158; №11. — С. 113–155.; Григоріів Н. Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. — Львів, 1938. — 264 с.; Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — 406 с.

¹¹⁷ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 16.

¹¹⁸ Шаповал М. Щоденник. Ч. 1. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р.. Упор. С. Зеркаль. Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку. — Новий Йорк, 1958. — С. 3.

¹¹⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 371.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само.

¹²³ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 6.

¹²⁴ Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. — Нью-Йорк, 1980 — 499 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Частина 1–4. — Львів, 1923. — 537 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917 рр.). — Львів: Червона Калина, 1931. — 496 с.

РОЗДІЛ 2

ТРАДИЦІЇ НАРОДНИЦЬКОГО РУХУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НЕОНАРОДНИЦЬКИХ ПАРТІЙ

У ХІХ ст. в українській історіографії сформувалося два основні напрями: народницький і державницький. Народництво відіграло важливу роль в українському визвольному русі. Термін «українське народництво» запровадив П. Куліш на початку 40-х р. ХІХ ст. для позначення руху з вивчення культурного стану народу. Його провідною ідеєю була організація українського народу як вільної культурної одиниці. За змістом це була праця, спрямована на те, щоб замість стихійної, обмеженої часом і місцем «взаємочинності українських індивідів створити систему свідомої взаємочинності», яка б працювала на одну мету і діяла за одним планом. Першою українською організацією, яка свідомо поставила собі суспільну мету, було Кирило-Мефодіївське братство. Найяскравішими представниками його були М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко.

М. Костомаров розвинув політичну частину програми братства («Книга буття українського народу») і сформував політичну мету їх руху: «створити незалежну Українську Республіку, що як рівний з рівним, стала-б в братерській спілці — великій слав'янській федерації»¹. У цій ідеї знайшов своє втілення як націоналізм, так і інтернаціоналізм братчиків, пронизаний пафосом братолюбства і поваги до всіх народів. «Щоб усі слав'яни стали добрими братами і синами сонця правди» — це була формула слов'янського інтернаціоналізму, висловлена Т. Шевченком. У відповідності до вимог часу почуття вселюдської гідності (інтернаціоналізму), — як зазначав М. Шаповал, — вилилося в політичне гасло слов'янського федералізму².

Для народницького напрямку характерне: визнання народу рущийною силою історичного процесу; розуміння українського народу як окремої етнокультурної одиниці; обґрунтування ідеї народоправства у вигляді народної демократичної республіки; ідея федеративного устрою України; ідея державної автономії України в складі федеративної Росії чи інших федеративних союзів. Представниками цього напрямку прийнято вважати М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського та інших.

До основних постулатів державницького напрямку варто віднести тяглість української історичної традиції від часів Київської Русі і Галицько-Волинського князівства Х–ХVI ст. через козацько-гетьманську державу ХVII–ХVIII ст., аж до національного відродження початку ХХ ст., обґрунтування принципу самовизначення націй в етнічних кордонах у формі національно-демократичної держави, можливість участі України у федеративних чи конфедеративних об'єднаннях як самостійної держави на підставі міжнародних угод. Основоположниками цього напрямку були В. Липинський і С. Томашівський.

Такий підхід до історіографії першої половини ХХ ст., мабуть, однозначно сприймати не можна, адже ті представники, яких відносять до народницького напрямку, формували, швидше, державницьку концепцію, аніж народницьку. Взяти хоча б праці відомого історика, державного і політичного діяча — М. Грушевського. Не зовсім вписуються в народницьку концепцію і праці інших діячів українського відродження, зокрема, Н. Григорієва, який через систему народоправства обґрунтував необхідність революції і її роль та значення для будь-якого народу, відтворив процес формування нації і становлення української нації як нації політичної і прийшов до створення власної концепції держави.

Професор Празького університету М. Грох запропонував тричленну модель формування модерних націй на етнічній основі. Фазами цієї моделі є академічна, культурна і політична. На академічній фазі нація стає предметом уваги дослідників, які збирають і публікують народні пісні, прислів'я, легенди, досліджують звичаї і вірування, складають словники, вивчають історію. Цілком закономірно, що здійснюється це мовою панівного в даній країні етносу. На другій фазі мова стає загальноновживаною в науці, літературі, політиці, громадському житті, побуті і, взагалі, в місті. На третій фазі відбувається усвідомлення потреб політичного самоврядування та суверенності, висунення вимог власної держави та реалізація даної мети. Автори підручника «Соціологія» за редакцією доктора соціологічних наук, професора В. Пічі, відзначають, що «своєрідність ситуації в Україні полягає в тому, що досягнення мети національного відродження — проголошення української самостійної незалежної держави — не означає остаточного вирішення завдань усіх трьох попередніх фаз відродження нації. В Україні не можна вважати повністю завершеною академічну фазу, бо нагромадження знань українського народу про себе як про самість

лише триває. Йдеться не тільки про повернення та очищення від фальсифікації наукових здобутків старої української історіографічної, історіософічної, етнографічної, соціологічної та інших наук. Слід нарощувати науковий потенціал сучасних соціогуманітарних дисциплін задля одержання достовірної наукової інформації про націю- і державотворчі процеси в Україні. Нині стоять і проблеми вирішення багатьох завдань культурної фази — відродження культурних традицій, історичної свідомості, повернення в повному обсязі комунікативних функцій української мови в усіх регіонах України, створення та досягнення структурної повноти української культури. Нарешті, не знімаються з порядку денного завдання наповнення реальним змістом політичного самоврядування і суверенності, розбудова політико-правових форм національної свідомості як окремих осіб спільності, так і українського народу в цілому».

Автор першої праці з історії української політичної думки, активний член есерівської партії Ю. Охримович стверджував, що вже в 70-х роках ХХ століття у національному русі чітко виділилися дві течії — «українське народництво» і «соціалістично-революційне народництво». До українського народництва він відносить спадкоємців кирило-мефодіївців, членів «Основ» та київської «Старої Громади». А соціалістично-революційне народництво представляли українські бакуністи, лавристи, землевольці та народовольці. Такий поділ, на думку Ю. Охримовича, став фатальним розломом, і над українською інтелігенцією повисла «проклята мара безполітичного націоналізму і безнаціонального політизму»³.

Узагальнюючи роль народництва, він наголошував, що своєю діяльністю народництво не принесло українському народу того, що перетворює етнічну масу в націю.

Історик есерівського руху М. Вишняк уже в 50-і рр. ХХ ст. у статті «Виправдання народництва», заперечуючи традиційну тезу про те, що центральним ядром народницької (і есерівської) ідеології є питання про «особливі шляхи» розвитку Росії, заявляв: «Якщо говорити про головну чи найголовнішу ознаку в ідеології народництва, протягом всієї історії народництва вона виражається у визнанні народу визначальним агентом російської історії, її перетворюючим фактором — у меншому ступені в минулому, у зростаючому ступені в майбутньому»⁴. Не менш важливою ознакою народницької ідеології він вважав підкреслення цінності людської особистості і створення демократичного суспільного устрою.

Заслуговує на увагу оцінка народництва, сформована сучасним українським дослідником Г. Касьяновим, який стверджує, що «невід'ємними рисами українського народництва 70–80-х років були гуртківство, аполітичність та етнографізм»⁵. Однак застерігає сучасників від критики їх оскільки «їхня діяльність повністю відповідала тим зовнішнім і внутрішнім обставинам, в яких вона відбувалася. Разом з тим вона дала певні історичні результати, вельми важливі для подальшої генези українського руху»⁶. Серед результатів Г. Касьянов називає перш за все те, що «було збережено і розвинуто те культурне підґрунтя, на якому розвивалися нові покоління громадських діячів», а по-друге, «українофіли зберегли традицію і досвід організованої суспільної діяльності, без яких вихід на новий рівень цієї діяльності був би неможливим»⁷. Є підстави твердити, що вихід на новий рівень розпочався з 90-х рр. XIX ст., коли відбулася своєрідна реорганізація культурництва, спрямована на підготовку ґрунту для майбутньої політичної організації.

У цей період все більшої ваги на теренах України починають набирати ідеї соціал-демократії. Неправомірно ігнорувати ту важливу обставину, що сама ідея соціалізму — дитя західної цивілізації, а генезис соціалістичного руху й ідеології нерозривно пов'язаний із західною суспільно-політичною традицією.

Народництво сприйняло базові цінності західної цивілізації, спробувало змоделювати таку концепцію суспільно-економічного розвитку Росії, яка, з одного боку, враховувала б її історичні особливості й особливості менталітету її народу, а з іншого боку — взявши найбільш привабливі риси і цінності західної цивілізації, залишала за бортом її негативні риси і тенденції (реакцією на які була насамперед поява феномена соціалізму в самій західноєвропейській суспільній думці і практиці).

У Росії соціалізм розвивався двома шляхами: 1) революційне народництво (революційний соціалізм), яке хронологічно виникло першим і панувало та панує в ідеології соціалістів різних груп і напрямів і 2) марксизм, який був започаткований на початку 80-х р. XIX ст., розвивався у Росії і набрав сили⁸.

Українське народництво, як підкреслював дослідник діаспори, український есер К. Коберський, «спирається в своїй головній основі на народній вірі в безсмертну правду. Народництво не вносить в життя нічого чужого народній душі. Воно кість з кості українського люду. Воно виростає з українських колосистих нив і з робітничих кварталів, як природний, не штучно насаджений твір»⁹.

Досить слухні думки висловив К. Кoberський з приводу терміна «народник»: «Не треба слово «народник» розуміти так, що для народницького соціаліста все, що думає і хоче народ, є святий приказ. Народництво хоче служити народові, але воно бачить і хиби народу, його темноту й безпорадність і хоче змінити багато в характері простолюдина. Народництво основує свою програму і свою науку не тільки на бажаннях народу, але й на здобутках новочасної науки. Народники не бояться сказати народові правду в очі, коли треба. Народники не думають, що приятель мужика мусить обов'язково носити вишивану сорочку підперезану ремінцем і витирати ніс в халяву. Ті вже часи минули, коли в цьому виявлявся демократизм і народолобство. Але народники вважають своїм обов'язком стояти все і всюди за господарські і політичні права простих людей. Такі були українські й російські народники революціонери, які самі нечисленні, мали відвагу викликати на бій весь царат зі зграєю жандармів і шпівнів, і вони як показалося побідили. Бо сила любові більша, аніж сила зла»¹⁰.

Звертав К. Кoberський увагу на особливість народництва, яка впливала з територіального розміщення. Він був впевнений, що народництво Західної України відрізняється від народництва Наддніпрянщини, не говорячи вже про російське народництво. «Українське народництво по обох берегах Збруча, хоч і виходило з одного спільного коріння, розвивалося не зовсім однаково. В Австрії все таки не було такого страшного політичного терору, як під Росією. Тому галицьке народництво не таке вибухове, революційне, а більше «еволюційне», спокійніше. Наддніпрянське народництво душилося в підпіллю, в тайних революційних гуртках. Революційні події несподівано наблизили до себе і інтелігентів і простий народ з цілої України. Треба себе дещо пізнати. Треба нам знати і те, що нас єднає і те, що нас різнило»¹¹.

Підсумовуючи, він зазначав, що, «говорячи про наддніпрянське народництво, ми мусимо пам'ятати й те, хто був учителем народників і як те, що масові рухи революції і всі події останніх років змінили не одне в думках тих, які переживали те все. Не одна омана розвіялася, не одна неясність вияснилася»¹².

Тотальний утиск царського абсолютизму, що тяжів над українським народом понад двох віків, викликав глибоку моральну і ідеологічну реакцію. Несприйняття державної влади як такої, з різними формами примусу, становило один з характерних моментів загальних політичних настроїв українських мас. Тільки

на цьому тлі зрозумілим стає потужний клич М. Драгоманова з його наукою в перші роки його еміграційної діяльності про автономні громади, як підстави людською співжиття взагалі. Вільна спілка вільних громад без державного примусу — такою видавалася ідеальна форма співжиття окремих народів і цілого людства. З іншого боку ідея демократичного гуманізму з її запереченням будь-якого милітаризму опанувала широкі верстви української інтелігенції. З цього частина українського суспільства робила тактичні висновки про потребу «культурницького» напряму і про певного роду примат цієї форми українського відродження над чисто політичною боротьбою за визволення України. Процес соціального усвідомлення українського селянства відбувався швидше, великі і криваві селянські розрухи (чигиринський бунт у 70-х рр., селянські революційні вибухи на Чернігівщині і Полтавщині на початку ХХ ст.) були виявом національно-політичного стремління селянських мас України до визволення з-під утиску російського царату. Визвольний український рух розірвав тісні рамки «культурництва» і поміркованого народолюбства, стаючи на ширшу платформу політичної і соціальної боротьби. Народоправство, глибокий гуманізм, негація всіх форм державної «всевлади» і милітаризму, якнайширша самоуправа громад як підстава співжиття, революційні методи боротьби за досягнення повного національного і соціального визволення України — ось ті ідеї, в яких виховалося покоління революційного 1917 р. і які воно переважувало в революційному кипінні того часу в нові принципи демократичного державного будівництва.

Засадами українського революційного народництва були: критично-науковий реалізм, боротьба проти релігії, об'єктивно-соціологічне вивчення тогочасного суспільства і створення визвольної української програми на основі вивчення конкретної соціальної структури України, соціальна революція, інтернаціоналізм, самостійна соборна соціалістична республіка і вільна спілка соціалістичних республік. Основа суспільного будівництва: селянський і індустріальний союз (село і місто), відкидання етатизму, соціалізація землі і господарства¹³. Все це були ідеї народоправства.

Характерними суспільними типами трьох фаз українського народництва були: етнограф-історик з доби романтичного народництва, етнограф-статистик і культурник — з доби критичного народництва, соціолог-політик, культурник і кооператор з доби революційного народництва, революціонер і суспільний будівничий.

Розкривши науковий характер соціальної структури України, революціонер-народник прагне до знищення національно-чужих пануючих класів і створення в межах української національності нових органів для виконання важливих соціальних функцій на соціалістичній основі, тобто перетворення української народності в систему повного суспільства, в народ як самостійну культурну і господарську одиницю всесвітнього суспільства — інтернаціоналу¹⁴. У цього контексті слушно звернутися до С. Русової, яка зазначала: «Українці любили щиро етнографічну Україну, її природу, але не мали виразної політичної свідомості і виховані в російській школі, в російському суспільстві не мали віри в державні справи українського народу і все трималися за російські погляди, за російську державну систему, вважаючи федерацію і тісну згоду з Росією за найбільше щастя для України¹⁵».

Соціальною основою романтичного народництва було селянство, критичного народництва — селянство і інтелігенція, революційного — пролетаріат, трудове селянство і трудова інтелігенція. М. Шаповал наголошував, що «синтеза індустріально-пролетарського і аграрно-селянського соціалізму вилілась у революційних народників в ідеологію інтегрального революційного соціалізму»¹⁶.

У розвитку українського і російського народництва є певний паралелізм діб, але ж за змістом українське народництво в першій фазі не має ідеології «общини», на базі якої О. Герцен і М. Чернишевський створили ідеологію російського соціалізму. Критичне народництво П. Лаврова й М. Михайловського розвинуло засади «общинного» соціалізму і особливого шляху у розвитку Росії, навіть революційне російське народництво (В. Чернов), відкинувши «особливий» шлях, сформувало свою систему соціалізації землі, виходячи з російської земельної общини.

Першою українською організацією, яка поставила собі свідомо суспільну мету, було Кирило-Мефодіївське братство. Найяскравішими представниками якого були М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко. Ідеї братчиків панували непохитно аж до початку 70-х років XIX ст., тобто до початку діяльності київського гуртка під керівництвом М. Драгоманова. В основі програмних документів була вже не релігійно-моральна філософія братчиків, а позитивна наука. У цей період розпочинається і планомірна організація вивчення становища українського народу. До етнографії і історії братчиків додано вже соціологію, статистику і економіку. Драгоманівський напрям, який базувався на позитивізмі і відмові від

релігії вилився в закінчену соціалістичну програму, яка формува-лася упродовж 1876–78 рр., а остаточно була сформована в 1880 р. Про М. Драгоманова Н. Григоріїв писав: «М. Драгоманов — осно-вположник українського соціалізму. Він перший свідомо й рішу-че розтлумачив ідеї світового соціалізму так, щоб вони служили українському визволенню. Загальнолюдські думки про свободу й спілкування пристосував до потреб українського народу. Скон-статувавши, що «наші прості люди найбільше повставали за волю; а наша порода була найближча до спільності всіх своїх громад», радив «ухопити кінець нитки, що відірвалась в нашій історії в XVII в.», але «тягнеться в нашому мужицтві», й прив'язати до неї те, що «виплела за XVII–XIX в. думка людей, котрих історія не переривалась», щоб «жити по своїй волі на своїй землі». А для цього найкращий спосіб — «спілка вільних людей, товариства, громади» — «громадівство», тобто: соціалізм»¹⁷. Напряму М. Дра-гоманова називають громадівством не лише тому, що цей термін був синонімом соціалізму, а ще й тому, що основною формою суспільст-ва М. Драгоманов вважав громаду (сільську, міську, державну).

М. Драгоманов стверджував, що українська нація є «плебейсь-кою», «мужицькою», представлена переважною більшістю се-лянства і не має ані аристократії, ані буржуазії. Тому український визвольний рух повинен бути не тільки **національним, а й соціаль-ним**¹⁸. М. Драгоманов це пояснював тим, що український народ «-є великий практик і навіть матеріаліст, і ..., він, держиться народності ..., тоді, коли бачить, що народна партія не кінчає своїх праць романтизмом, а веде народ до ширшої вигоди соціальної і економічної»¹⁹.

Н. Григоріїв багато в чому поділяв погляди М. Драгоманова, зокрема, наголошував, що драгоманівський соціалізм — це не ли-ше соціально-економічне визволення, а й державно-національне, і пояснював: «драгоманівський соціалізм дбає про визволення не лише з економічних, а й національних кайданів; щоб була не лише «безперешкодна самоуправа для кожної громади в її спра-вах», а й «повна самостійність для вільної спілки громад на всій Україні!». Це те, чого не визнавав тоді ще соціалізм ні німецький, ні московський. Воля народів взагалі, а українського — зокрема. Суспільно-політична (державна) самостійність України. **Соціаль-не й національне** визволення українців нерозлучні»²⁰. Згодом усі ідеї були сприйняті революційним народництвом і, перш за все, соціалістами-революціонерами.

Роль М. Драгоманова у розвитку суспільно-політичної думки — аналогічна ролі М. Гоголя у російській літературі: обидва вони є реформаторами і революціонерами, і ця їхня революційна і реформаторська роль пояснюється їхнім зв'язком з українською стихією, з українською культурно-історичною традицією. Вони репрезентують Україну. Заслуга М. Драгоманова перед політичною думкою і його велике значення в її розвитку відзначені такими словами: «Україна, яка дала нам найбільшого з наших художників слова, основоположника руської белетристики, і велику кількість першорядних поетів, артистів, музикантів і вчених, може гордитись тим, що в трудну епоху формування політичних партій в Росії вона висунула одного з найвидатніших політичних мислителів нашого часу²¹»

П. Струве мусив визнати, що «Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший різко і виразно вияснив російському суспільству суть і значення конституційного порядку і, зокрема, прав особистості, основ правління». Всі ці елементи, що їх вносив і пропагував М. Драгоманов у політичну думку, належать до історично властивих українському народові суспільно-громадських традицій.

Порівнюючи добу кирило-мефодіївців з добою М. Драгоманова, можна констатувати, що обидві вони мали назву народництва, але члени кирило-мефодіївського братства розпочали добу *романтичного народництва*, основою якого були ідея соціальної революції (за Шевченком), з метою створення селянської демократії, Української республіки і слов'янської федерації. Основою руху була релігійно-моральна ідеологія. Драгоманівське народництво соціально-політично було федералізмом, змодифікованим відповідно до соціалістичних і анархічних теорій (Україна — «товариство товариств», самостійний союз вільних спілок), але вся ідеологічна будівля вивершувалася на ґрунті позитивізму в науці, раціоналізму в релігії, реалізму в мистецтві, соціалізму в політиці. Цей рух ставив метою знищення класового устрою суспільства і утворення Української республіки як трудової соціалістичної демократії. Оголошено було боротьбу науки проти релігії, ведення політики на основі наукового вивчення суспільства, повний критицизм щодо свавільних описів «народу». Замість релігійного ідеалу, поставлено ідеал соціалістичний.

За своєю ідеологічною основою громадський напрям був *критичним народництвом*. Заперечуючи бунтарсько-терористичну

тактику тодішніх російських народників (зокрема М. Бакуніна), драгоманівці були виразниками практичного реформаторства, хоча у програмі 1880 р. остаточне визволення трудового народу і України, зокрема, вбачали у формі збройного повстання, внаслідок якого трудящі взяли б владу і здійснили соціальну революцію. Водночас акцент драгоманівці робили на боротьбу за політичну демократію і конструктивну працю у громадах.

Виступаючи проти централізму, М. Драгоманов обґрунтував концепцію федералізму, яка стала домінуючою у суспільно-політичній думці кінця XIX — початку XX ст. Він зазначав: «Українцям, замість того, щоб рватися зложити свою державу, ... ліпше старатись розбавляти усяку державну справу й прямувати до волі краєвої і громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки з національними, скільки з автономними й федеральними ... Ми, напр., стоїмо за волю нашої породи, але ж ми думаємо, щоб було б не по правді, якби ми взяли по шнурі одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та й гнітили на менші частини або й на купки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими²²». Варто зауважити, що принцип федералізму М. Драгоманов відстоював і в організації політичних партій.

У статті «Народна Воля» про централізацію революційної боротьби в Росії» М. Драгоманов зазначав, що принцип федералізації революційних організацій вигідний, насамперед, самій революції, тому що замість проблематичного керівництва революційним рухом на просторах неосяжної імперії з якогось одного центру буде створено міцну організацію на підставах місцевої ініціативи, спаяну спільними інтересами. М. Драгоманов накреслює загальний план створення в Російській імперії єдиної опозиційної режиму політичної організації. Планом передбачалося створення первинних національних та обласних революційних комітетів, які б згодом об'єдналися на федеративних засадах в єдину загальноросійську організацію. Такі комітети потрібно було організувати в Україні, Польщі, Кавказі, Литві, Бессарабії, Білорусі, Уралі, Дону та ін²³. Водночас він наполягав на організації власних національних партій і був переконаний, що українські соціалісти повинні створювати свої, українські, соціалістичні організації, а не поповнювати ряди загальноросійських: «Громадська праця на Україні мусить мати українську одіжку, українство», тому що «в кожній країні, в кожній людській породі ... мусять бути осібні підходи й приводи до однакової цілі...²⁴»

Перша спроба створити українську соціал-революційну партію була в 1882 р. Спонукала до цього дискусія між М. Драгомановим і російськими народниками. Для створення партії в Росію нелегально із Женеви приїхав учень М. Драгоманова В. Мальований — член Одеської Громади. У різні часи відвідували М. Драгоманова і інші члени Одеської Громади — О. Андрієвський, Я. Шульгін, С. Борисов, Ф. Василевський, Д. Овсянник-Куликовський для обговорення актуальних політичних питань.

В. Мальований привіз з собою цілий арсенал революційної літератури, в якій висвітлювалася дискусія між М. Драгомановим та російськими народниками, а також проект програми діяльності та організації соціал-революційної партії на федеративних засадах. Програма-максимум передбачала процес напрацювання соціально-економічного колективізму й індивідуалізму, який може знайти своє завершення шляхом органічно-еволюційного розвитку. Однак цей шлях має акумулювати цілий ряд насильницьких революцій, які повинні докорінно змінити існуючий лад. Усе це була справа далекого майбутнього. Програма мінімум вважала за необхідне досягти більш-менш правового стану та поширювати ідеї соціалізму серед народу.

Проект програми діяльності та організації української соціально-революційної партії на федеративних засадах, написаний рукою В. Мальованого, був вилучений у І. Присецького під час його арешту 1 вересня 1883 р.

Проект програми передбачав кінцевою метою досягнення по можливості бездоганного суспільного устрою. Здійснення цієї загальної ідеї планувалося як в інтересах рідної України, так і всіх народностей імперії²⁵. Параграф другий програми зазначав, що забезпечити реалізацію справедливого соціального устрою можна лише шляхом утвердження колективізму. Однак досягти цього можна тільки за умови дотримання принципу індивідуалізму, тобто завдяки розкріпаченню волі і здібностей кожного індивідуума.

Процес вироблення соціально-економічного колективізму з індивідуалізму може дійти свого завершення шляхом еволюційно-органічного розвитку. Але цей шлях акумулює цілий ланцюг насильницьких революцій, які повинні докорінно змінити існуючий лад, однак тільки у віддаленому майбутньому.

Програма мінімум передбачала: 1) у сфері політичного життя — досягнення більш-менш правового стану; 2) у сфері економічній — докорінні реформи; 3) у галузі соціального та культурного життя

народу — зрівняння майнових, станових, освітніх прав і цenzів у всіх громадських та політичних функціях; закладання основ для якомога ширшої самобутності; культурне піднесення народу, розвиток у його середовищі духу солідарності та братерства; поширення серед народу ідей соціалізму настільки, щоб у майбутньому він зміг самостійно піти цим шляхом.

У зв'язку з цим партія мала б, перш за все, підготувати себе до діяльності, спрямованої на: 1) привнесення у свідомість народу тих керівних ідей, у дусі яких слід найближчим часом змінити існуючий лад; 2) визначення тих шляхів, якими народ зміг би дійти певного поліпшення свого життя; 3) засвоєння народом тієї залежності, що має місце між його економічним станом і існуючим політичним ладом; 4) підготовку народу до більш-менш свідомої участі в політичному русі та суспільному житті; 5) організацію в народі найбільш свідомих сил, які могли б створити певну суспільно-політичну силу, завжди готову відгукнутися на будь-який важливий суспільно-політичний рух; 6) чітку постанову питання про культурно-національний розвиток України й пропаганду серед української інтелігенції ідей українського відродження і української політичної партії²⁶.

Позитивним моментом у програмі партії було визначення соціальної бази. Власне, чітко не вживалося поняття «соціальна база», однак визначався «район діяльності партії — села, міста та всі верстви населення України, а головним чином — український народ»²⁷.

Шостий параграф визначав засоби діяльності партії: 1) поширення впливу партії головним чином серед професійних людей та громадських діячів; 2) організація підготовчих, освітніх гуртків серед української молоді; 3) організація в групи українських робітників та ремісників у містах України; 4) організація кращиків, на думку партії, людей з народу по селах; 5) створення літератури українською мовою, потрібної як для міста, так і для села; 6) створення друкованого органу для роз'яснення цілей партії; 7) організація представництва партії в момент громадських заяв у земських та міських установах, різних товариствах та зібраннях²⁸.

Відносини партії з народом визначалися так: 1) ніколи проти волі народу не проводити в життя плани щодо змін існуючого ладу, які, згідно з ретельною перевіркою, не будуть відповідати бажанням народу; 2) не залучати народ до участі в революційному русі доти, поки він не усвідомить його зміст та значення і не стане його переконаним учасником.

У основі побудови партії був федеративний принцип. Партія мала складатися з окремих автономних груп, зв'язаних між собою групою, яка завідувала б спільними справами всіх інших. Тобто організація партії становила б федерацію.

У програмі зазначалося, що українська політична партія вважає за потрібне діяти узгоджено з аналогічною партією великоросійською і, з'єднавшись з нею на федеративних засадах, обговорювати спільні проблеми, спільні дії і спільну участь у справі спрямування всього революційного руху в Росії.

Ядром, з якого утворилась би партія, повинен був стати первинний гурток, в якому ініціатори мали створити між собою тісні «братні» стосунки і підлягати абсолютному моральному контролю гуртка. Первинний гурток повинен був вирішити такі питання:

1) скласти в майбутньому політичну партію соціалістів-федералістів на вищезгаданих засадах; 2) підготуватися до майбутньої діяльності, маючи на увазі, що кожен з членів гуртка буде призначений пропагандистом певних ідей і організатором сил в українському селі чи місті для боротьби, головним чином, з існуючим політичним устроєм.

Отже, федералізм був головним принципом партії, а також реакцією українських політичних діячів на централістські уподобання російських революціонерів. А в умовах того часу міг бути і принципом усамостійнення української політики і відповідав би інтересам національного українського відродження.

Відповідно до програми партія повинна була складатися з автономних груп, пов'язаних між собою групою, в компетенції якої були б спільні справи, тобто структурно мала б бути федерація. Завданням В. Мальованого було створити в Україні таку мережу структур, що утворили б партію, яка втілювала б політичні ідеї М. Драгоманова. Створення такої партії повинно було скласти конкуренцію російським революційним гурткам і, усунувши їх з українського терену, привнести у процеси національного відродження елемент політичного життя, політичної дії. Об'єднавши федеративним шляхом українську партію з російською революційною партією, повалити існуючий лад і тим самим залучити український народ до процесу творення нового суспільного ладу на цілком рівноправних засадах з народом російським. Таким чином, гостра дискусія між М. Драгомановим і одеськими громадівцями, з одного боку, і російськими революціонерами, — з іншого, привела до самостійної рішучої спроби створити першу в історії України

загальнонаціональну політичну партію. Не випадково ініціатором і виконавцем цього плану став представник Одеської Громади, більш радикальної і політично активної, ніж Київська. Є підстави вважати, що до розробки проекту програми, крім її автора В. Мальованого, доклав руки і М. Драгоманов як автор концепції федералізму у революційному русі. Це підтверджується тим, що В. Мальований в Україну повернувся з Женеви, де він перебував у гуртку М. Драгоманова і разом з ним пережив період гострої суперечки з російськими соціалістами. Про те, що ця дискусія відіграла значну роль у спробі організувати українську політичну партію, свідчить і той факт, що під час арешту у В. Мальованого було знайдено бібліотеку зі статей та брошур, у яких було висвітлено цю ідеологічну суперечку.

Ці статті і брошури, ймовірно, мали стати в пригоді під час з'ясування розбіжностей між російською та українською еміграцією і ознайомлення потенційних прибічників з аргументацією прихильників федералізму.

Після переїзду в Україну В. Мальований вів надзвичайно активне життя, постійно переїжджаючи з місця на місце. Це пояснювалося, ймовірно, не тільки інтересами конспірації, а й встановленням зв'язків з людьми, які могли взяти участь у створенні української партії. Кілька разів він відвідував Петербург, Одесу, Харків та Єлисаветград. У Петербурзі В. Мальований міг встановити контакти з місцевим українським студентством. Надзвичайно тісні стосунки зав'язалися у нього з відомим українським гуртком О. Михалевича в Єлисаветграді. З Петербурга до О. Михалевича приїздив студент технологічного інституту М. Васильєв, який привіз для ознайомлення програму з «питань українофільських гуртків». Цей факт, а також відвідини В. Мальованим Єлисаветграда, стосунки між ним та О. Михалевичем у 1883 р., коли останній допомагав йому грошима, а І. Тобілевич — виправленням потрібних документів, відвідини Петербурга у 1882 р. можуть свідчити про те, що О. Михалевич і разом з ним інші члени Єлисаветградської Громади та петербурзькі студенти могли бути залучені В. Мальованим до створення української соціально-революційної партії. Ймовірно також, що О. Михалевич міг схилити до цього і місцевий народницький гурток Тарковського, з яким підтримував регулярні зв'язки.

Більшість дослідників стверджує, що громадівський рух практично проявився у створенні радикальної партії (1890 р.). Проте

діяльність В. Мальованого та його колег стверджує інше. А Н. Григоріїв зазначав, що в рік смерті М. Драгоманова була створена перша українська есерівська партія: «Кінчилося врешті тим, що під впливом М. Драгоманова на Дніпрянській Україні 1885 р. склалася перша українська політична партія, «Українська соціал-революційна партія» (Кружок 13), яка в програмі своїй заявила: «культурна сторона нашої діяльності означається тим, що ми націоналісти» (Спомини Галіна)²⁹. У 1885 р. створений гурток української молоді в Петербурзі, який виділився із загального земляцтва. Це була перша самостійна українська соціалістична організація.

Варто відзначити, що українське земляцтво у Петербурзі на початку 80-х р. було чисельним і популярним. Ним проводилася різноманітна робота, зокрема, щороку відзначали роковини Т. Шевченка, влаштовували вечірки. Мали багату і впорядковану бібліотеку, а також касу. Як відзначав у спогадах М. Васильїв, восени 1883 р. п'ятеро членів українського земляцтва за власною ініціативою почали збиратися окремо. Серед них були два студенти військово-медичної академії, студент-технолог, студент університету, а також колишній студент-технолог, відрахований у 1878 р. за революційну діяльність. Згодом (упродовж 1884–1885 навчального року) до гуртка було запрошено ще двох студентів університету (пізніше один з них перейшов до військово-медичної академії), студента військово-медичної академії, студента з лісного інституту, трьох студенток з Бестужевських і одну з Надеждінських курсів³⁰.

Між собою члени новоствореного гуртка називали його «кружок 13-ти», а у відносинах з іншими — «українськими соціалістами-федералістами революціонерами». Зібрання гуртка відбувалися таємно. Про його діяльність не знала не тільки поліція, але й члени українського земляцтва в Петербурзі.

Один із найактивніших учасників цієї організації М. Галин опублікував спогади, в яких докладно зупинився на виникненні та діяльності цієї організації: «Прийняття нею назви «Української Соціал-Револьюційної Партії», що ставила своїм завданням організацію самостійного українського руху, закладання українських соціалістичних осередків та зв'язання їх у політичну цілісність у формі самостійної української політичної соціалістичної партії»³¹.

З метою реалізації поставлених організаційних завдань ця група, по суті, набула характеру «ембріону першої української політичної партії»³². В Російській імперії було створено комітет, до складу якого увійшли М. Галин, М. Васильїв, П. Лінтварьов, М. Чернишів

та Д. Петровський.³³ Комітет доручив М. Чернишову і М. Васильову підготувати проект партійної програми. Підготовлена програма була обговорена на засіданні комітету, а потім Д. Петровський передав її М. Драгоманову. Це було закономірним, адже «всі українські гуртки молоді у II пол. 80-тих років признавали Драгоманова за свого керівника та з великою пошаною ставились до його науки»³⁴. Про листування членів гуртка 13-ти з М. Драгомановим свідчать М. Беренштам-Кістяківська, А. Животко, М. Галин, М. Васильов та інші.

М. Драгоманов проглянув програму і зробив свої зауваження. Про них ітиметься в одному з його листів до І. Франка під №45 із збірки листів М. Драгоманова до І. Франка опубліковані «Уваги на програму українців соціал-федералістів», до яких І. Франко зробив застереження: «Не пригадую собі, що се була за програма і від кого була послана Драгоманову. Подану далі критику, її вислав Драгоманов з вище поданим листом; з неї у Львові знято копію і вислано в Росію, а оригінал лишився у мене. Друкую його до повноти, хоча сама критика без відповідного тексту не всюди гаразд зрозуміла»³⁵. Щоб стало більш зрозуміло, варто підкреслити той факт, що листування між М. Драгомановим і гуртком здійснював активний член гуртка Д. Петровський. Він приїздив до Львова і здійснював листування з М. Драгомановим, а потім з листів зняв копії і привіз їх до Петербурга, а оригінали залишив у І. Франка. Підтвердження цього знаходимо у І. Франка: «Восени 1885 року прибув до Львова молодий студент-українець із Пітера, здається Дмитро Петровський, з наміром порозумітися листовно з Драгомановим про різні речі, переказані йому кружком пітерських й інших земляків. У нього зав'язалася жвава переписка з Драгомановим. Виїзжаючи назад в Росію, петербуржець деякі листи забрав з собою, а от ці два (у збірнику вони надруковані під №32–33 — Т.Б.) не датовані, але написані восени 1885 року, лишив у мене, не відважуючись брати їх з собою, побоюючись провалу»³⁶.

У листах прослідковується жвавий інтерес М. Драгоманова до діяльності українських гуртків у Петербурзі. Перш за все, про напрями їх діяльності, про те, що вони роблять та що планують робити в майбутньому і чи є у них організація. Все можна пояснити інтересом М. Драгоманова до українства в Росії. На жаль, у листуванні відсутній текст програми партії, яку передав М. Драгоманову Д. Петровський. Однак листи під №32–33 є зауваженнями М. Драгоманова до програми. З листів можна почерпнути, що

гурток 13-ти цікавився західноєвропейською літературою про федералізм та тероризм, а також думками М. Драгоманова про початок тодішнього толстовського руху. Члени гуртка просили М. Драгоманова висловити свою думку з приводу кампанії, яку розпочала група «Освобождение труда», а також про нову течію соціал-демократії в російських соціалістичних партіях. Крім того, гурток прагнув досягти постійного надходження закордонної літератури. На це із задоволенням погодився М. Драгоманов і, в свою чергу, попросив «петербуржців» надсилати йому наукові книги, а також окремі виписки з Петербурзької «Публічної бібліотеки».³⁷

У 1886 р. проект програми був остаточно затверджений. Значно пізніше, а саме — у 1912 р. один із авторів програми М. Васильов опублікував її у «Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка» з інформацією про історію створення програми та з відповіддю на зауваження М. Драгоманова. Програма була написана російською мовою. Варто зауважити, що автор, подаючи текст програми, не вказав точної назви організації. Тільки у вступі характеризував її як організацію українських соціалістів-федералістів революціонерів: «Якби хотіли охарактеризувати себе одним терміном, то сказали б, що ми українські соціалісти-федералісти. Таким чином, у програму нашої діяльності входять завдання культури, політики й економіки. Зіставляючи нашу мету з умовами сучасного життя в Російській імперії, ми бачимо себе вимушеними бути революціонерами»³⁸.

Значно пізніше, а саме — у 1932 р. інший активний діяч цієї партії М. Галин вказував, що назвою програми, встановленою комітетом було «Програм Українських Соціал-Революціонерів». Ця програма викликає особливий інтерес і цінність її полягає у тому, що вона фактично є єдиним документом, який свідчить про організаційно-оформлений напрям української політичної думки вісімдесятих років XIX століття.

Упродовж 1888–1889 рр. всі засновники гуртка виїхали в Україну, а у Петербурзі залишилася молодша генерація — так званий гурток «медико-технологів». Організація проіснувала до 1888 р., здійснюючи свою діяльність у тісному зв'язку з гуртками «політиків» («драгоманівськими»), що у ті часи виникали у великих містах України. Завершення діяльності гуртка датується по-різному. Зокрема, А. Животко датував 1888 р., тоді як М. Галин — 1890 р. Обидва підходи мають об'єктивне підґрунтя, адже з переїздом в Україну засновників гуртка він, власне, припинив своє

існування як гурток 13-ти, а до 1890 р. уже діяв гурток медико-технологів.

Слушним буде згадати, що у 1883–1884 рр. на вищих жіночих курсах у Києві заклався гурток, робота якого полягала у «вивченні України, найбільш українського народу, тобто селянства»³⁹. Загальний напрям діяльності гуртка можна визначити як українське народництво. Ініціатором створення і керівником жіночого народницького гуртка була О. Доброграєва (1864–1888).

Гурток був близький до українофільства, тобто національного культурництва «старих громад» того часу. Однак гурток українських народниць не був схожим на гуртки української молоді, які займалися культурницькою діяльністю під керівництвом членів Старих Громад. У той час від напряму М. Драгоманова відійшла більшість членів Старої Громади, а за ними й гуртки студентської молоді відмежувалися від програми М. Драгоманова. Досить слухними є спомини С. Русової, яка писала: «В університетах був скрізь неспокій, і наша українська праця майже цілком заховалася або в інтимні гуртки, або в Галичину. Саме ім'я М. Драгоманова боялися голосно вимовляти, бо воно було зв'язане з політичним напрямком діяльності, а так звана Стара Громада від будь-якого напрямку зреклася і виявляла свою діяльність лише в словарі та пізніше в виданні справді дуже цінного журналу «Киевская старина», та й то цей журнал деякі українці переплачували на чуже ім'я. А молодь українська вся побраталася з російськими партіями⁴⁰». Проте гурток О. Доброграєвої студював твори М. Драгоманова, цікавився його новими статтями, відшукував женевські, а пізніше галицькі його видання. Водночас знайомилися з російською нелегальною літературою, яку діставала керівник гуртка.

Тісні стосунки з українськими народницями підтримував В. Антонович, який був професором історії на вищих жіночих курсах, а приватно і нелегально читав членам гуртка курси географії та етнографії України, а пізніше історії Ірландії. Відомо також, що керівник гуртка О. Доброграєва листувалася з М. Драгомановим. Ймовірно, що навіть їздила до нього в Женеву. Підтримували також зв'язки з членами петербурзьких гуртків М. Васильївим і М. Галиним. Зустрічалися з І. Франком, М. Павликом та іншими галицькими діячами. Після закінчення курсів учасниці гуртка О. Доброграєвої вирішили їхати на село та здійснювати там культурно-освітню роботу серед селян. Переважна більшість народниць до кінця життя «справляли ту повинність — служити рідному народові»⁴¹.

Гурток народниць співпрацював з гуртком «політиків», який вважав своїм завданням «організаційну та пропагандистську роботу в місті, поміж інтелігенцією, а найбільше поміж студентською молоддю»⁴².

Гурток «політиків» мав бібліотеку з напівлегальних книг. Згодом гурток політиків і гурток народниць створили спільну касу для допомоги політв'язням. Стосунки між гуртками зміцнювалися, а Українська каса існувала до лютого 1917 р.

У 1890 р. в Галичині І. Франко, М. Павлик та інші створили «Русько-Українську радикальну партію», яка, стоячи на засадах «наукового соціалізму», доводила, що «розвій народніх мас можливий тільки на національному ґрунті»⁴³. Досить вдалою, на наш погляд, є характеристика галицької радикальної партії, а також українських політичних гуртків, що існували в останнє десятиліття XIX століття, яку дав відомий український діяч С. Єфремов: «Справа радикальної організації, яка в Галичині стояла активно, бо знайшла добрий ґрунт серед селянських мас, викликала велике зацікавлення й на Україні, яке виявилось спершу підмогою матеріальною й літературною (діяльність М.Ковалевського), а далі вже спробами гуртуватись в політичні організації. На початку 90-х років ми вже бачимо зародки таких організацій, що мають на меті не саму тільки культурну, як це було перше, а й політичну роботу на українському ґрунті. З тих початкових організацій ні одна не дожила до наших часів, але вони свою службу справили тим, що підготували шлях для майбутніх партійних організацій і здебільшого увійшли в них, як готовий матеріал, що вже пройшов деяку політичну школу, придбавши певне політичне виховання»⁴⁴.

Гуртки цікавилися програмою і діяльністю галицької радикальної партії, в «якій вбачали спробу справдити в життя ідеї М. Драгоманова: відносна політична свобода того часу в Галичині давала певну волю, щоб здійснити не то політичні, а й соціально-економічні його погляди»⁴⁵. Водночас М. Беренштам-Кістяківська відзначала, що упродовж 1888–1889 та 1889–1890 років гурток, до якого вона належала і який продовжував справу О. Доброграєвої, багато часу приділяв виробленню своєї програми. «Розробляли ми нашу програму, — писала М. Беренштам-Кістяківська, — дуже докладно, обговорюючи на зборах розділи її один по одному, виправляючи та доповнюючи її, часто після палких суперечок. Довгі дебати виникали у нас у таких розділах програми, як справи про одну чи дві законодавчі палати, про різні форми автономії областей,

про способи націоналізації землі, про відносини між силами робочої класи та селянства і т.і і т.і.»⁴⁶. Узагальнюючи, М. Беренштам-Кістяківська зазначала, що програма, яку вони тоді виробляли, була їх колективним *sredo* і була республіканською, федералістичною і соціалістичною⁴⁷. На нашу думку, гурток українських народниць цілком можна вважати передвісником Української партії соціалістів-революціонерів.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. відбувається пожвавлення суспільно-політичного життя у Російській імперії. Із залишків «Народної волі» створюється цілий ряд нелегальних груп і гуртків, які стали її спадкоємцями. Партія соціалістів-революціонерів виступила як спадкоємиця і продовжувачка ідей старого народництва. В. Фігнер у 1921 р., торкаючись проблем «...спадковості ідей від Народної Волі до партії соціалістів-революціонерів», констатувала, що «розгляд програм цих партій робить цю спадковість очевидною». Порівнюючи погляди тих і інших на аграрне питання, селянство, терор, військові організації, народне повстання, В. Фігнер робила наступний висновок: «... те, що було у Народної Волі в нерозвинутому вигляді, у соціалістів-революціонерів отримало доповнення і виконання»⁴⁸.

Першими серед них були утворена в Росії: «Група молодих народовольців» (1892 р.), а за кордоном — «Група старих народовольців» (1893 р.), яка почала видавати журнал «Вестник русской революции». Відразу ж після створення гуртків виникають і організації, які називають себе соціалістами-революціонерами: «Закордонний союз соціалістів-революціонерів» (1894 р.), «Північний союз соціалістів-революціонерів» (1896 р.) і «Південна партія соціалістів-революціонерів» (1897 р.)⁴⁹. Вони намагалися створити єдину лівонародницьку партію. У створенні такої партії і формуванні її програми значну роль відіграли також «Робітничка партія політичного звільнення Росії» (1899 р.) і закордонна «Аграрно-соціалістична ліга» (1900 р.)⁵⁰. Отже, можна підсумувати, що перші групи російської Партії соціалістів-революціонерів почали виникати переважно на українських землях та на сусідніх з ними землях з переважною більшістю українського населення (Вороніжчина, Курщина) в другій половині 90-х рр. XIX ст.

У 1896 р. «Північний союз соціалістів-революціонерів» видав «Основні положення програми соціалістів-революціонерів», в яких зазначалося, що соціал-революціонери є продовжувачами ідей «Народної волі» і вважають підготовчими заходами соціального

перевороту — пропаганду і агітацію, а вирішальними — терор і масову революційну боротьбу.

Одним із головних центрів об'єднання поодиноких організацій в ПСР була Київська група. Також важливу роль у справі об'єднання «південних» груп, а саме — груп, що виникли на українських землях, у ПСР відіграла Воронізька група. У серпні 1897 р. у Вороніжі відбувся перший формальний з'їзд, в якому взяли участь Київська, Полтавська, Харківська, Воронізька та Петербурзька групи. З'їзд прийняв рішення здійснити об'єднання всіх представлених груп в одну організацію та затвердити назву «Партія соціалістів-революціонерів»⁵¹. Наступні з'їзди цієї партії до 1900 р. відбувалися на українських землях: Полтава (листопад, 1897), Київ (серпень 1898), Харків (серпень 1900)⁵².

Про роботу цих з'їздів можна судити з оцінки, яку їм дав історик ПСР С. Слетов. Пишучи про Київський з'їзд, він зазначав: «В програмі цього з'їзду бачимо відсвітлення пануючого в південних та східних групах с.-р. бажання виходити в своїх настроях із сучасного життя»⁵³. Це означало, що робота з'їздів конкретно відбувалася, в першу чергу, під впливом тогочасних умов життя на українських землях. Вплив цих умов відбивався і на складанні програмових основ партії, починаючи ще з її попередниці «Народної Волі». Головну роль в цьому відіграла думка українців, і в першу чергу, — як наголошував А. Животко, — глибоко критична оцінка М. Драгоманова в «напрямі необхідності введення до обсягу революційно-соціалістичної діяльності боротьби за політичну волю, поставивши її в нерозривний зв'язок із боротьбою на соціально-економічному ґрунті»⁵⁴. До такої думки привели українських соціалістів, крім позитивного спостереження ними розвитку історії західноєвропейських народів, також і усвідомлення того, що боротьба за політичну волю може дати міцний ґрунт для пропаганди національно-культурних та соціально-економічних визвольних ідей в Україні.

Вплив цієї думки був помітним ще в середині 70-х років, а позитивні результати були вже на початку 80-х XIX ст., тоді російські революційно-соціалістичні групи остаточно вже визнавали потребу боротьби за політичну волю.

У 1900 р. у Харкові відбувся з'їзд представників Київської, Полтавської, Петербурзької, Воронізької нелегальних народницьких груп, які проголосили створення партії соціалістів-революціонерів⁵⁵. Однак фактично було створено лише регіональне об'єд-

нання, яке часто називали Південною партією. Влітку 1900 р. «південні» есери на IV з'їзді прийняли «Маніфест партії соціалістів-революціонерів». У «Маніфесті» відзначалася неможливість в даний час масового селянського руху і те, що головною силою революції може бути лише «міський фабричний пролетаріат великих промислових центрів»⁵⁶. Аналогічну точку зору поділяв і «Закордонний союз соціалістів-революціонерів». Варто зазначити, що «Маніфест» засвідчував також, що «південні» есери прислухалися до критики народництва соціал-демократами. «Маніфест» з інтересом сприйняли російські марксисты⁵⁷.

У 1901 р. представники «Північного союзу соціалістів-революціонерів» виїхали за кордон на зустріч з делегатами «Південної партії соціалістів-революціонерів» та «Аграрно-соціалістичної ліги». Результатом переговорів стало досягнення угоди про утворення партії соціалістів-революціонерів⁵⁸. Єдиним опублікованим офіційним документом, який зафіксував створення нової партії, було коротке повідомлення в третьому номері «Революционной России» (січень 1902 р.) за підписом «Партія соціалістів-революціонерів». У ньому повідомлялося: «В зв'язку із злиттям Союзу соціалістів-революціонерів з Партією соціалістів-революціонерів, офіційним органом об'єднаної партії, присвяченим питанням біжучої політики, стане «Революционная Россия»... Теоретичним же органом партії буде, на підставі укладеної угоди, ... «Вестник русской революции», керівні принципи якого загалом поділяються партією»⁵⁹. Таким чином, напередодні першої буржуазно-демократичної революції на політичній арені з'явилася нова партія, якій в майбутньому судилося зіграти достатньо помітну роль у політичній історії.

Активізується визвольний рух і створення політичних партій народницького спрямування у багатьох національних регіонах Російської імперії. Особливістю цих партій було те, що організувалися вони за кордоном, насамперед, у Женеві. Вірменська партія «Дашнакцутюн» («Союз») була створена у 1890 г. в Тифлісі з ініціативи М. Варданяна, С. Заваряна, С. Заряна та ін. Центральний орган партії газета «Дрошак» («Прапор») почала виходити з 1891 р. у Женеві і видавалася до 1930 р; згодом — у Парижі. Перша програма партії була прийнята на I з'їзді в Женеві у 1892 р. (опублікована у 1894 р.). Головним завданням партії проголошувалося досягнення за сприяння західних держав, Росії, а також за допомогою терористичних актів і збройних виступів звільнення

Західної Вірменії від турецького поневолення і створення автономної держави на території Туреччини.

Напередодні революції 1905–1907 рр. у Росії керівництво «Дашнакцутюн» вирішило посилити діяльність партії на Кавказі. У жовтні 1906 р. був прийнятий так званий «Кавказький проект». У лютому 1907 р. у Відні відбувся IV з'їзд «Дашнакцутюн», на якому була затверджена нова програма партії. У програмі зазначалося: «Вірменська революційна партія «Дашнакцутюн», як партія революційна і соціалістична, ставить собі за мету захист економічних, політичних і національних інтересів вірменських трудових мас, маючи на увазі замінити монархію народоправством, а капіталізм — соціалізацією зброї і засобів виробництва⁶⁰».

У тому ж році «Дашнакцутюн» було прийнято до II Інтернаціоналу. До початку 1907 г. у партії нараховувалось 3233 групи, із яких більше 2300 діяли в Російській імперії, а інші — в країнах вірменської діаспори. Соціальний склад партії був неоднорідний: національна буржуазія, інтелігенція, селянство, службовці, робітники. Точний кількісний склад «Дашнакцутюн» не встановлений, однак за орієнтовними даними партія нараховувала від 100 до 165 тис. осіб.

Після Лютневої революції партія демонструвала свою прихильність ідеям соціалізму. У 1917 г. «Дашнакцутюн» вступив у Російський Інтернаціонал, членами якого були Партія соціалістів-революціонерів, Трудова народно-соціалістична партія, Білоруська соціалістична громада, грузинські соціалісти-федералісти та інші неонародницькі партії. У цей період «Дашнакцутюн» висував вимоги соціалізації землі, запровадження 8-годинного робочого дня та ін. З травня 1918 р. по листопад 1920 р. «Дашнакцутюн» був правлячою партією у Вірменії.

Упродовж лютого-квітня 1921 р. «Комітет порятунку Батьківщини», створений за ініціативою «Дашнакцутюн» підготував повстання проти радянської влади, однак зазнав поразки. Згодом організації «Дашнакцутюн» у Закавказзі були ліквідовані (1923–1924). Структура партії і друківані органи існують до цього часу за кордоном. Після розвалу Радянського Союзу діяльність партії була відновлена на території Вірменії, однак, у грудні 1994 р. знову заборонена указом президента республіки.

Ініціатива створення першої білоруської політичної організації народницького спрямування належала петербурзьким студентам-уродженцям Білорусії. Взимку 1903 г. студенти створили

у Мінську Білоруську революційну партію, яка була перейменована в Білоруську революційну громаду. У грудні 1903 р. на своєму I з'їзді партія дістала нову назву — Білоруська соціалістична громада (БСГ), затвердила основні напрями програми та висунула вимогу автономії Білорусії і Литви із сеймом у м. Вільно.

Упродовж 1905–1906 рр. діяльність БСГ була досить активною. Вона організувала ряд селянських страйків, у березні 1905 р. скликала у Мінську I селянський з'їзд, брала участь у створенні Білоруської селянської спілки, а також бойових дружин. У Мінську і Вільно було створено I і II крайові комітети БСГ. Активно розповсюджувалися відозви і листівки білоруською мовою.

Діяльність партійних організацій охоплювала не лише селян, але й робітників, а також вчителів і студентську молодь. У січні 1906 р. у Мінську на II з'їзді БСГ було прийнято Програму, Організаційний статут, обрано ЦК (до складу якого увійшли А. Луцкевич, І. Луцкевич, В. Івановський та ін.). Головна увага на з'їзді приділялася питанням аграрної програми партії і державного устрою Російської імперії. Партійним органом була легальна газета «Наша доля» (вийшло лише шість номерів — Т.Б.)

Після спаду революційної хвилі 1905–1907 рр. діяльність партії поступово зосереджується на культурно-просвітницьких і економічних питаннях. Невеличка кількість членів партії у 1906 р. почала видавати у Вільно легальну газету «Наша нива», яка до 1915 р. була власне основним центром білоруського національного життя. Влітку 1907 р. з'їзд БСГ у Докшицях прийняв рішення про розпуск партії, однак воно виявилось формальним, оскільки «громадівці» продовжували роботу.

Після Лютневої революції БСГ намагалася поєднати марксистську і народницьку течії і в той же час залишалася своєрідною єдиною соціалістичною партією» білорусів, якщо не враховувати нечисленної, не впливової партії білоруських народних соціалістів. На III з'їзді, який відбувся 14–25 жовтня 1917 р. у Мінську, БСГ прийняла нову програму.

Однак на цьому з'їзді виявилися нездоланні розбіжності між окремими течіями всередині партії. У червні 1918 г. БСГ розпалася. У результаті виникли три політичні партії: народницьке крило оформилося у Білоруську партію соціалістів-революціонерів (БПСР); праві створили Білоруську соціал-демократичну партію (БСДП); центристи — Білоруську партію соціалістів-федералістів (БПСФ). Ініціаторами створення Білоруської партії соціалістів-

революціонерів стала народницька група на чолі з Т. Грибом та П. Бодуновою, яка виступила проти ЦК БСГ через його пронімецьку орієнтацію. Керівне ядро БСРП склали вихідці із БСГ: Т. Гриб, П. Годунова, І Мамонько, А Карач та інші. Пізніше до них приєдналися В. Ластовський і А. Цвікевич. Губернські комітети партії, які діяли в Мінську, Гродно, Вільно, закликали народ до збройного повстання і до боротьби проти двох окупантів — Німеччини і Росії. До середини 1920 рр. білоруські есери нараховували у своїх рядах понад 20 тис. членів і претендували на авангардну роль у білоруському суспільно-політичному русі.

Програма партії передбачала: побудову соціалістичного суспільства через розвиток класової боротьби і соціальної революції; створення Білоруської незалежної соціалістичної республіки в етнічних межах з Трудовою Радою на чолі; орієнтація на селянські маси. У зв'язку з цим у аграрному питанні планувалася соціалізація землі і безкоштовна передача її в користування селян. Згідно з програмою встановлена норма земельного наділу мала бути не нижче споживчої і не вище трудової; передбачалися: націоналізація приватної промисловості і торгівлі; розвиток виробничої і споживчої селянської і робочої кооперації; запровадження робітничого законодавства і соціального забезпечення; визнання права національних меншин на території Білорусії на свою культурно-національну автономію⁶¹.

Реалізувати свою програму білоруські есери не мали можливості. 1 січня 1919 р. була проголошена Білоруська соціалістична Радянська Республіка, яку керівництво БПСР не визнало. У березні того ж року партія виступила і проти утворення Литовсько-Білоруської ССР. Виступаючи проти радянської влади, білоруські есери мотивували це тим, що вона не є оптимальною формою для держави трудящих. Вони ж виступали за республіку, в якій буде встановлена диктатура всього трудового народу.

Не поділяла БСРП і погляди тих політичних партій, які орієнтувалися на Польщу, і тому проголосила себе «третьою силою» (до речі, цей термін будуть у тридцятих роках використовувати українські есери — Т.Б.), яка бореться за національну незалежність проти польських інтервентів, і проти білогвардійської (поміщицької) загрози. У зв'язку із зміною політичної ситуації білоруські есери відмовилися від боротьби з радянською владою.

Зміна тактики привела до поступового зближення з більшовиками. У грудні 1919 р. між двома політичними партіями був

підписаний договір про співробітництво. Однак діяв він не довго. У 1920 р. ЦК БСРП не підтримало декларацію про повторне проголошення БССР (в межах шести повітів Мінської губернії), вимагаючи скликання Всебілоруського трудового конгресу, формування коаліційного уряду із представників комуністів і лівих партій національної демократії, створення білоруської армії, установаження БССР на всій етнографічній території проживання білорусів. Пропозицію БСРП не було підтримано і комуністи виступили за розрив відносин.

Ці обставини змусили партію есерів перейти до нелегальної діяльності. Надзвичайна комісія Білорусії провела спеціальну акцію проти есерів у лютому 1921 р., внаслідок якої було заарештовано 860 членів БСРП.

Перші організації грузинських соціалістів-федералістів виникли у 1901 р., а офіційно утворення Партії соціалістів-федералістів (ПСФ) відбулося у квітні 1904 р. на I конференції (з'їзді) грузинських революційних груп у Женеві, яка була скликана з ініціативи групи «Сакартвело», що діяла у той час в Парижі і видавала однойменну газету. Представники грузинських опозиційних течій (анархісти, есери, націонал-демократи і ін.) обрали ЦК ПСФ і виробили проект програми партії. До середини 1906 р. домінуючу роль відігравали представники анархістів Г. Гогелія, Г. Деканозов, А.Т. Габунія, В. Черкезішвілі (Черкезов).

Згодом у партії посилився вплив федералістів, які активно пропагували ідеї націоналізму, наполягаючи на наданні Грузії автономії в складі федеративної Росії. Програма ПСФ була допрацьована на II конференції партії (липень 1906 р., Женева) і на III конференції (квітень 1907 г., Тифліс). Ідейне протиборство різних течій у партії привело до визнання єдиної програми — проекту 1904 р.

Після Лютневої революції лідери ПСФ — А. Джорджадзе, Г. Ласхишвілі, К. Абашидзе і ін. — і далі виступали за надання Грузії територіальної автономії при федеративному устрої Російської держави. Упродовж 1918–1920 рр. партія нараховувала у своїх рядах близько 10 тисяч членів, насамперед, представників інтелігенції і окремих осіб із ремісників, робітників і селян. Центральний друкований орган — газета «Сахалко Сакмэ» («Народна справа», Тифліс, 1918–1920).

Тривале розмежування у ПСФ в 1917–1920 рр. привело до остаточного розколу в січні 1921 г. На V конференції партія поділилася на дві групи — правих і лівих. Праві намагалися вести боротьбу

проти більшовиків, а ліві в листопаді 1921 р. створили Революційну партію лівих соціалістів-федералістів Грузії. У листопаді 1923 р. ПСФ припинила своє існування.

Єврейська соціалістична робітничка партія (СЕРП) сформувалася в 1905–1906 рр. У квітні 1906 г. відбувся установчий з'їзд партії, який обрав ЦК і затвердив проект програми СЕРП.

СЕРП надавала велике значення досягненню національної автономії. Особлива заслуга у розробці національної програми партії належить теоретику СЕРП М. Ратнеру.

Перша партійна конференція СЕРП, яка відбулася восени 1906 р., доручила ЦК вступити у переговори з Партією соціалістів-революціонерів з метою укладання з нею угоди про постійний блок. Лідери СЕРП пояснювали такий вибір тим, що у СЕРП і ПС-Р позиції в тактичних і аграрних питаннях багато в чому збігалися; крім того, у питанні про звільнення пригноблених національностей партія есерів, на їхню думку, більше інших загальноросійських партій була вільна від вузького доктринерства. Питання про блок СЕРП и ПС-Р обговорювався на екстремому з'їзді есерів на початку 1907 р. і був вирішений у принциповому відношенні позитивно.

Єврейська соціалістична робітничка партія на Штутгартському конгресі у 1907 р. була прийнята до II Інтернаціоналу. Вона дістала право направляти свого представника до Міжнародного соціалістичного бюро з дорадчим голосом.

У травні 1917 р. СЕРП злилася з Сіоністсько-соціалістичною робітничою партією, внаслідок чого була створена Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія. Остаточне об'єднання було санкціоновано з'їздом у серпні 1917 р.

Осетинська революційно-демократична партія «Кермен» була створена наприкінці літа 1917 р. як революційно-демократична організація селянства; з вересня 1917 г. — на правах політичної партії. Названа іменем легендарного народного героя — Чермена (дигорською мовою — Кермен). Організаторами «Кермен» були представники осетинської революційної інтелігенції — Д. Гібізов, Н. Кесаєв, Г. Малієв, Т. Созаєв, А. Гостієв і ін. 1 жовтня 1917 г. у Владикавказі був утворений ЦК партії; 26 жовтня у газеті «Терек» була надрукована програма партії. «Кермен» нараховувала до 1 тис. членів. До весни 1918 р. основна маса членів партії була підготовлена до переходу на платформу більшовиків. У квітні 1918 р. «Кермен» злилася з партією більшовиків. У результаті була створена Осетинська окружна організація РКП(б) «Кермен».

Зупинившись досить коротко на створенні та організаційній діяльності кількох національних партій, які мали яскраво виражений суто народницький характер, ми ставили за мету окреслити їхні спільні риси як у програмових засадах, так і в діяльності.

Українська партія соціалістів-революціонерів, як одна із соціалістичних народницьких партій, мала спільні світоглядні засади із соціалістичними партіями, групами, течіями народів Західної Європи і колишньої Російської імперії (вірменська партія «дашнакцютун», грузинська партія соціалістів-федералістів революціонерів, Білоруська партія соціалістів-революціонерів, російська «Партія соціалістів-революціонерів» та ін.). Ідеї соціалізації землі, створення трудових рад, орієнтація на селянські маси, визнання себе «третьою силою» та цілий ряд інших постулатів були характерні для всіх народницьких партій. Таким чином, можна констатувати, що народницький рух сприйняв, з одного боку, нові ідеї, які йшли із Заходу, а з іншого — почав відроджувати свої революційні народницькі традиції. Молоде покоління народників, які прагнули активних революційних дій, змінило свою назву. Термін народники залишився у минулому, замість нього широкого поширення, як уже зазначалося вище, набув новий: **«соціалісти-революціонери»** або **есери**.

Найближчою українським есерам була російська «Партія соціалістів-революціонерів». Адже Наддніпрянщина, де виникла Українська партія соціалістів-революціонерів, мала багато спільного з Росією в суспільно-політичних умовах свого існування. Проте УПСР не була копією російської партії: їй були притаманні власні характерні особливості як організаційного, так і світоглядного плану. Про спростування твердження щодо сліпого копіювання говорить і сама історія виникнення як Російської ПСР, так і УПСР.

Доцільним буде зазначити, що у суспільно-політичній думці Російської імперії на початку ХХ ст. з'явився більшовизм. Як зазначав М. Шаповал, «більшевизм є своєрідна течія у визвольному рухові трудових мас, витворена революційною групою марксівської інтелігенції. В російському революційному рухові більшевизм зазначився в рр. 1903–4⁶²». На думку М. Шаповал, на той час визвольний рух складався з таких течій:

«1. Революційне народництво, що представлялось партією соціалістів-революціонерів, з якої в рр. 1906–7 вийшла максималістична течія, що oprіч загально-признаного у с-рів політичного (центрального) терору визнавала ще необхідність і аграрного та фабричного терору;

2. Марксизм, що йшов двома течіями: «демократично-еволюційною» (меншевики) і диктаторсько-революційною (большевики)⁶³».

Соціалістичний рух поневоленних народів, здійснювався переважно або шляхом меншовицького марксизму (фінляндці, грузини, латиші), або революційного народництва (вірмени, литовці), або обидві ідеологічні течії діяли майже рівномірно (євреї, поляки, українці, білоруси). Більшовизм був російським явищем у тому розумінні, що була лише одна соціал-демократична партія з більшовицьким напрямом — російська, а у інших народів окремих більшовицьких партій не було. Революційні елементи у них виявлялися у соціально-революційних народницьких течіях та гуртках.

М. Шаповал зазначав: «така схема розпологи соціалістичних течій була і на початку революції 1917 р. Перевага чисельна була скрізь за соціалістами-революціонерами, на другому місці були соціал-демократи меншевики, далі большевики і інші революційні групи. В містах і в промислі взагалі серед робітництва всі головні течії мали свою опору, а серед селянства була єдина партія — соціалісти-революціонери⁶⁴».

Це пояснялося тим, що народництво, як ідеологія, вважала трудове селянство за поневолену суспільну групу, яка об'єктивно зацікавлена у революції і в знищенні капіталізму, як і в перетворенні суспільства на соціалістичне. У країні де більш 4/5 частини населення складає селянство, не може революція здійснитися виключно силами робітництва. Марксистки взагалі ж вважали за революційний, протикапіталістичний і соціалістично творчий клас лише робітництво. Адже така позиція сформувалася у Європі, де робітництво складало значну частину населення. Марксистська теорія взагалі вчить, що селянство є «дрібна буржуазія», не зацікавлена в знищенні капіталізму. Російські марксистки ще більш загострили ці погляди проти селянства і визначили протиселянську політику.

Надії більшовиків покладалися на розвиток капіталізму. Пояснюючи це тим, що більшість «безземельних селян перевариться в фабричному котлі, то більш виросте пролетаріат, який колись і зробить соціальну революцію, а поки що в Росії треба революції політичної, яка дасть політичну демократію, не порушуючи капіталістичного устрою. Отже, революція буде по своїх наслідках буржуазною, бо прийде до влади буржуазія. Що в Росії має бути революція буржуазна — так думали і меншевики і большевики. Большевики про це запевняли ще перед війною⁶⁵».

А соціалісти-революціонери навпаки: вбачали в земельній організації російського селянства (община) підставу і форму аграрній революції, включали селянство в склад трудових мас, ставили на чергу здійснення соціалізації землі і через те логічно доходили висновку, що революція буде **соціальною** і буде вступом до соціалістичного будівництва. Через те соціал-революціонери вели активну боротьбу проти царської диктатури навіть терором, аби швидше зломити царизм і втягти робітництво і селянство в соціальну революцію.

Події на українських землях підтверджували правильність позиції соціалістів-революціонерів у той час. Навесні 1902 р. в Полтавській, Харківській і деяких інших губерніях відбулися масові селянські заворушення. Під їх впливом есери відмовилися від народовольчої зневіри в революційні можливості селянства і закликали якнайшвидше організувати таємні селянські організації — братства, які мали об'єднати «помітний процент селянського населення»⁶⁶.

Один із лідерів українських есерів Н. Григорієв зазначав, що українські ж соціалісти майже всі прийняли драгоманівське тлумачення соціалізму, а саме: боротьбу за 1) не лише економічне, а й національне визволення, 2) рівне трактування економічних і національних потреб, 3) признання державності, 4) інтернаціоналізм як спілку різних націй, а не космополітизм безнаціонального людства, 5) не лише індустріальний, а й аграрний (селянський) характер соціалізму, 6) революцію в політиці й еволюцію в господарстві, 7) організацію власних сил в окремі національно-соціалістичні партії, громади й у самостійну державу громад⁶⁷.

Однак були такі, які спочатку не прийняли драгоманівського тлумачення соціалізму. Пішли за німецькими (К. Маркс, Ф. Енгельс), чи російськими (П. Лавров) провідниками соціалізму. Життя змусило їх згодом признати рацію поглядів М. Драгоманова. Більше того, драгоманівське тлумачення соціалізму, критика Маркса й Лаврова спричинилися до того, що й серед російських соціалістів драгоманівські погляди знайшли своє визнання. «Ніде інде, як саме на Україні і то саме під впливом Драгоманівського тлумачення соціалізму група «общерусских соціалістів» створила в 1897 р. ядро всеросійської «Партії соціалістів-революціонерів». Тільки непоінформовані люди твердять немов би українські соціалісти-революціонери перехопили свій програм од московських. В дійсності програм московських с.-р. у значній мірі вироблений

на Україні й під впливом умов українського життя та Драгоманівського тлумачення соціалізму, бо й основа тієї партії склалася на Україні і п'ять її перших з'їздів до р. 1900. відбувалися на Україні»⁶⁸.

Будучи прихильниками ідей М. Драгоманова, молоді діячі поділяли його погляди стосовно того, що українські соціалісти повинні створювати свої, українські організації, а не поповнювати собою загальноросійські. Під впливом ідей М. Драгоманова в Наддніпрянській Україні почали з'являтися тенденції до об'єднання в окремі організації.

Повертаючись до витоків ідеології есерів, зазначимо, що Русько-українська радикальна партія, яка діяла в Західній Україні, розкололася в 1899 р. на три течії: радикальну, націонал-демократичну і соціал-демократичну. У Наддніпрянській Україні драгоманівський рух ширився у політичних необ'єднаних гуртках.

Упродовж останнього десятиліття ХІХ ст. основні ідеї, які були викладені в програмі Українських соціалістів-революціонерів у 1886 р. знайшли відгуки і продовження як в діяльності окремих осіб, так і організацій.

Першою партійно-політичною організацією, генетично пов'язаною як з драгоманівством, так і з модерними течіями у Росії, була Революційна українська партія (РУП), яка виникла в 1900 р. «Поява РУП, — як зазначає О. Висоцький, — була продовженням українофільської традиції і результатом політизації українського руху Росії, переважно його молодшого покоління, під впливом драгоманівських ідей»⁶⁹. Не можна не погодитись із Я. Грицаком, який серед причин називає вплив «успіхів українського руху в Галичині та політичної активності численних російських соціалістичних нелегальних організацій»⁷⁰. Спочатку ця партія об'єднувала у собі усі українські революційні течії: соціалістично-революційну, народницьку, марксистську і навіть націонал-революційну. Члени РУП хоча й не мали чіткої ідейної платформи, проте були об'єднані спільним світоглядом, який поєднував народницькі і національні переконання. В. Дорошенко так характеризував склад РУП: «Були тут і радикальні націоналісти далекі від соціалізму, але настроєні революційно, й люди, що хиталися між есецтвом і есерівством»⁷¹. Подібних тверджень дотримувався Н. Романович-Ткаченко⁷².

Поділяючи думку О. Висоцького про причини початкового функціонування РУП як народницької, соціалістично-револю-

ційної організації⁷³, відзначимо наступне: по-перше, відчувалася традиційна в українському русі орієнтація на народ, і, в першу чергу, селянство; по-друге, обезземелення українського селянства та погіршення умов оренди; по-третє, вплив загальноросійського народницького руху. І чи не найголовнішим було те, що для того, аби стати українським революціонером, не потрібно розбиратися у політичних вченнях, а лише відчувати вплив традицій українського національного відродження.

Серед членів РУП представниками соціалістично-революційної народницької течії були — М. Шаповал, О. Мицюк, В. Чехівський та інші. Та незабаром, як зазначав А. Животко, у діяльності РУП почала виділятися агресивністю марксистська течія. Це призвело до виходу з РУП представників соціалістично-революційної народницької течії. Частина з них перейшла до існуючої вже в Україні Партії соціалістів-революціонерів російських, а частина, залишившись за межами організації, почала займатися організаційною роботою у провінції, створюючи українські гуртки соціалістів-революціонерів. Спочатку новостворені гуртки проявляли себе не досить активно. Лише окремі брали участь в організації селянських рухів на Полтавщині, Харківщині.

Діяльність РУП була орієнтована на село і її можна назвати партією «аграрно-соціалістичного» спрямування. Підтвердженням цього є її видавнича діяльність. У 1900 р. вийшла десятитисячним тиражем брошура Д. Антоновича «Дядько Дмитро», яка була написана на основі брошури Польської партії соціалістичної «Отець Симон». У ній у простій і доступній формі розкривалася система оподаткування селянства у Російській державі. Наступного року з'явилася ще одна брошура за польським зразком, написана Д. Антоновичем і Д. Познанським, «Чи є тепер панщина?» (тираж 3 тис. екземплярів), в якій зазначалося, що «панщини не буде тоді, коли вся земля та фабрики будуть належати народові, усьому працюючому людові»⁷⁴.

Запозичення відбувалося також із документів російських соціалістів-революціонерів. Зокрема, Д. Антонович у 1902 р. видав перероблену брошуру «Власна земля» тиражем 1000 екземплярів. З білоруської була запозичена брошура «Народна Справа», відповідно перероблена, і вийшла п'ятитисячним тиражем у 1903 р. З цього ж року РУП почала видавати газету для селян — «Селянин». До речі, Ю. Коллард у своїх спогадах навіть класифікував літературу, яка видавалася РУП, поділяючи її на: 1) агітаційну;

2) історичну (наприклад: «Революція в Німеччині в 1848 р.» (переклад М. Порша, 1000 екземплярів), «Оповідання з французької революції» (в 4 книгах, переклад Є. Голіцинського, 25000 екземплярів); 3) політична; 4) часописи й місячники; 5) бібліотека «Гасла»; 6) бібліотека «Селянина». Загалом було видано понад 100000 примірників революційної літератури. Здійснювалася значна агітаційна робота. Окремі дослідники навіть стверджують, що наслідком агітації стали селянські повстання в Полтавській та Харківській губерніях.

Підтвердженням проявів соціал-революціонізму в РУП була й стаття «Шлях боротьби», надрукована у «Гаслі», з есерівським девізом: «В боротьбі ти здобудеш право своє». У ній особливо яскраво відтворювалися народницькі мотиви⁷⁵. Утворювати селянські братства, «щоб боронити працюючий люд», закликали селян у листівці в листопаді 1902 р. члени Київської громади РУП⁷⁶. Ця листівка певною мірою перегукується з маніфестом Селянської Спілки ПСР (червень 1902 р.). У 1903 р. часопис «Гасло» визнав, що перший розділ брошури РУП «Власна земля» була перекладом брошури ПСР «Беседа о земле»⁶⁶. РУП — перша з усіх партій в Росії з такою величезною енергією й запалом, словом і численною літературою зрозумілою, рідною мовою понесла в село революційний клич до масового повстання проти існуючого режиму, «За волю, за землю».

Причини народницького характеру РУП на початковому етапі можна пояснити традиційною орієнтацією в українському русі на народ, а також потребою в здійсненні соціальної справедливості драгоманівським «етичним соціалістом». Поступово РУП переходить на соціал-демократичні засади, а народницький елемент в партії, хоча й залишається, його вплив практично не відчувається. Конфлікти в партії між прихильниками народницьких засад і її лідером Д. Антоновичем досить гостро проявилися наприкінці 1902 р.

На думку Ю. Колларда, російське народництво, так зване «ходження в народ», носило, в порівнянні з діяльністю РУП, дитячий характер. То була епізодична пропаганда в селі ідей, незрозумілих часто селянинові, які не зачіпали його буденного життя, не торкалися питань простих, але болючих, й не показували шляхів до боротьби «гуртом» з тією неправдою «злою»⁷⁸.

Серед яскравих представників народницьких ідей були Ю. Коллард, О. Коваленко, Л. Мацієвич. Вони стверджували, що: 1) укра-

їнству, яке становило 74% усього населення Наддніпрянщини, була чужою пролетарська психологія, оскільки навіть безземельна його частина мала своє майно, як наймана робоча сила працювала тільки сезонно та, внаслідок своєї природи, бажала «придбати собі у власність землю та її загосподарювати», 2) пролетаріат у Російській Україні становив 1% населення, причому лише 1/3 його були українцями; 3) «велико-господарські маєтки» мають тенденцію до роздроблення», а отже, «капіталізація сільського господарства» не передбачалася. Враховувалося, по-перше, те, що «безземельна й малоземельна селянська маса» є матеріалом, «на який може опертися революційний рух», у той час як міський пролетаріат може бути хіба авангардом революції; по-друге, оскільки «маса селянська» є українською, «несправедливо ігнорувати національне питання задля 1% чужого національного або зденационалізованого пролетаріату»; по-третє, партійна робота на селі «мусть проводитись по лінії національного усвідомлення селянських мас і приєднування їх до національно-революційного руху, який при перемозі над існуючим політичним ладом створить ліпші політичні умови життя для українського народу й полегшить дальшу його боротьбу за досягнення економічні»; по-четверте, «між частиною фабричних робітників партія повинна розвинути також свою діяльність з метою організування української частини робітництва в свої національні організації, в пристосуванні до особливих умов робітництва та до відносин між українським селом і містом»⁷⁹. У зазначених положеннях чітко прослідковувалися народницькі засади. Підтвердженням прихильності до народницької ідеології було і власне визнання Ю. Колларда: «Ми наближалися у своїх поглядах до соціалістів-народників»⁸⁰. Однак він наголошував, що «російські соціал-революціонери не могли нас задовольнити, бо мали в собі стільки специфічно-московського, що цілком не відповідало господарським умовам життя нашого народу; тому прийняти програму російських соціалістів-революціонерів ми не могли, своєї ж української програми, яка б відповідала тому світоглядові — ми ще тоді не спромоглися витворити»⁸¹. Водночас Ю. Коллард наголошував, що драгоманівцями вони також не були, хоча й поділяли соціал-народницький світогляд, однак не погоджувалися з його політичними тезами відносно устрою Російської держави як «Вільної Спільки» всіх народів Росії, тобто не могли визнати федерацію⁸². Не визнавали вони також програми Української Народної Партії, хоча й були самостійниками. На їхню

думку, програма М. Міхновського, зокрема її національне питання, трактувалося «занадто далеко йдучим»⁸³. Полярність у поглядах і невизнання офіційної лінії РУП змусили О. Коваленка і Л. Мацієвича відмовитися від партійної роботи, а Ю. Коллард, хоча й залишився у партії, помітної ролі у її діяльності уже ніколи не відігравав. Згодом покинули РУП і інші діячі, які надалі залишалися прихильниками народницьких ідей, зокрема М. Шаповал, О. Мицюк, В. Чехівський. Значну роль у цьому процесі відіграла «чистка» у партії, яку проводив М. Порш.

Створити політичну організацію у той час прихильники народництва через свою нечисленність не змогли, однак заклали основу соціал-революційного руху в Наддніпрянській Україні.

У 1903–1904 рр. РУП розпалася на три течії: соціал-демократичну (УСДРП), націонал-соціалістичну (УНП) і революційно-соціалістичну. Остання і виросла повільно в течію українського революційного народництва, поряд з якою існувало народництво дрібної буржуазії (радикально-демократична партія), що засвоїла з драгоманівства реформізм, демократизм, але не прийняла соціалізму і революції. Виразником українського революційного народництва стала Українська партія соціалістів-революціонерів.

Ідеї і положення суспільної думки братчиків були розгорнуті громадивцями до рівня важливих елементів світогляду, а революційні народники створили ідеологічну систему, в якій культурно-наукова свідомість української трудової, поневоленої нації знайшла свій вищий вираз.

Українське революційне народництво виходить у своїх концепціях з ідеї розбудови української народності в систему нового суспільства (самостійного народу) на соціалістичній основі. На цій ідеологічній основі сформувався програма українського революційного народництва як оригінального світогляду, окремої соціологічної доктрини, окремого методу суспільного будівництва і політичної боротьби. Оригінальність ця, продиктована історично утвореним характером соціальної структури України, впливала з існуючого, майбутнє ж визначалося вселюдською метою — соціалізмом. Розуміння суцього, наголошував один з лідерів і теоретиків УПСР, потрібне для створення програми реальної політики, яка повинна привести трудовий народ, як самостійну (культурну і господарську) колективну одиницю, рівноправну і рівно варту, до єдиної вселюдської мети — соціалізму⁸⁴.

У 1928 р. М. Шаповал, виступаючи з промовою з нагоди 10-річчя УПСР, відзначив: «Робота думки є вічна, а тому не спиняємось ми в своїй ідеологічній творчості: в мову здобутків Всесвітньої позитивної науки глибшає і ширшає наша думка, що вказує українському трудовому народові його визвольну мету і шлях до неї. Аж коли здійсниться наше визволення, коли ґрунтовно зміниться наша соціальна структура, коли зникне класово-економічне і класово-культурне суспільство, тоді безсумнівно суспільна наукова думка вивершиться до непередбачуваних тепер верховин і вказуватиме нашому народові його історичний шлях, поки ж визволення наступить — йтиме українська трудова думка шляхом народництва, в його найкращих сучасних здобутках, бо ми певні, що українське революційне народництво є наслідком культурно-історичного розвитку нашого народу і неминучим виразом його культурної свідомості.

Не тимчасова нав'язана мода, не знак наподоблення, а наслідок органічного, історичного і логічно неминучого розвитку нашого народу є революційне народництво»⁸⁵.

Народоправство було основним принципом створення Української Народної Республіки в 1917–1920 рр. Воно стало наріжним каменем не лише українського державотворення, а й суспільно-політичної думки ХХ століття. Система народоправства була в центрі дослідження багатьох видатних діячів України. У 1917 р. з'явилася низка праць з досить промовистими назвами: М. Грушевського «Звідки пішло Українство і до чого воно йде?», «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Якої ми хочемо автономії і федерації?»; Н. Григорієва «Якої республіки треба бідним людям?», «Якої федерації треба бідним людям», «Хто ми і що нам треба робити?»; П. Головка «Який державний лад мусить бути»; М. Порша «Про автономію України», «Автономія України і соціал-демократія» та багато інших. Значний інтерес представляє також рукопис праці Н. Григорієва «Хто збудує українську державу? Відродження національно-політичної свідомості та самоорганізації».

Теоретик української революції М. Грушевський наголошував: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи з іншими народами і областями Російської держави — се старе наше гасло, підняте, ще в 1840-х роках найкращими синами України: Шевченком, Костомаровим, Кулішем,

Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці»⁸⁶. Він відзначав, що не завжди були сприятливі умови для звучання гасла народоправства в повну силу, на перешкоді були цензура і репресії. Але коли з'являлися сприятливі умови, «воно повторювалося всюди і завсіди». Звучало з трибуни Першої і Другої Державних Дум, на маніфестаціях та інших зібраннях, з'являлося на сторінках преси в «дні свободи». На думку М. Грушевського, народоправство «зістанеся тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середня між програмою простого культурно-національного самовизначення народностей і домаганням повної політичної свободи».

Есери, власне, прагнули «розконсервувати» демократичний потенціал народу, забезпечити максимальний розвиток пригнічених, але не подавлених до кінця традицій народоправства, що збереглися волею обставин тільки на низовому рівні, але закріплені у світогляді народу. Есери думали, що, звільнені від зовнішнього диктату, демократичні традиції селянства за певних умов зможуть перейти на більш високий рівень розвитку, ставши основою для перетворення країни в справжнє демократичне суспільство. Стрижень всієї ідейної конструкції есерів — це політична свобода і політична демократія, у відстоюванні яких ортодоксальна частина есерів була цілком послідовна.

Підсумовуючи, варто відзначити, що ідеї і положення суспільної думки кирило-мефодіївців були розгорнуті громадівцями до рівня важливих елементів світогляду, а революційні народники створили ідеологічну систему, у якій культурно-наукова свідомість української трудової, поневоленої нації знайшла своє втілення. Будучи учасником громадівського руху і продовживши народницьку традицію, М. Драгоманов підняв її на новий рівень, сформувавши політичну програму українського руху.

Революційне народництво є розвиненим, ускладненим, логічно-гармонійним на науково-соціалістичній основі, сформованим світоглядом, визвольною ідеологією трудового українського народу. Українське революційне народництво виходило у своїх концепціях з ідеї розбудови української народності в систему нового суспільства (самостійного народу) на соціалістичній основі. На цій ідеологічній основі сформувалася програма українського революційного народництва як оригінального світогляду, окремої соціо-

логічної доктрини, окремого методу суспільного будівництва і політичної боротьби.

Характерною рисою цієї доби була ідеологічна слабкість революційного народництва, яке щодо загальних ідей користувалося досягненням російського народництва. Стосовно мотивації українського відродження і політики, то тут можна помітити рівень ідей, що не перевищував драгоманівства. Ще не було здійснено аналізу української соціальної структури, а тому революційне народництво ще не мало своєї виразної програми, самостійно виробленої на основі вивчення української дійсності.

Таким чином можна констатувати, що ідейний зв'язок від кирило-мефодіївського братства до соціалістів-революціонерів є безсумнівним. Народництво як культурницький і політичний рух відіграло важливу роль в історії суспільно-політичної думки України. Пройшовши основні стадії розвитку, народництво як суспільно-політичний рух перетворилося у вищу форму — політичну партію. Відмінне ставлення українських діячів до соціально-визвольних ідей з Росії і Західної Європи зумовили їх розподіл на соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, а успадкування традицій народництва виявило схожість їхніх національних програм. **Національне і соціальне визволення** були для них нероздільними.

¹ Народництво в українському визвольному русі (Промова т. М.Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // Вільна Спілка. Неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів. — Прага–Львів, 1927–1929. — Збірник 3. — С. 96.

² Там само.

³ Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки: Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова. — Львів–К.: Новітня бібліотека, 1922. — С. 32.

⁴ Вишняк М. Оправдание народничества // Новый журнал. — Нью-Йорк, 1952. — Кн.30. — С. 232.

⁵ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет. — К.: «Либідь», 1993. — С. 46.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. Книга 1. — Відень: Вид-во «Борітеся — поборете», 1921. — С. 15–16.

⁹ Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. Львів-Коломия: Накладом видавництва «Громада», 1924. — С. 9.

- ¹⁰ Там само. — С. 42.
- ¹¹ Там само. — С. 42–43.
- ¹² Там само. — С. 43.
- ¹³ Див.: Народництво в українському визвольному рухові (Промова т. М.Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // Вільна Спілка. Неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів. — Прага–Львів, 1927–1929. — Збірник 3. — С. 96–98.
- ¹⁴ Там само. — С. 98.
- ¹⁵ Русова С. Мої спомини 1879–1915 // За сто літ. — 128. — Кн. 3. — С. 193.
- ¹⁶ Народництво в українському визвольному рухові (Промова т. М.Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // Вільна Спілка. Неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів. — Прага–Львів, 1927–1929. — Збірник 3. — С. 98.
- ¹⁷ Григорій Н. М. Драгоманов та соціалізм // Трудова Україна. — 1935. — Ч. 6–7. — С. 4.
- ¹⁸ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. — К.: Типография М. Заездного, 1917. — С. 77, 97, 134, 136.
- ¹⁹ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 229.
- ²⁰ Григорій Н. М. Драгоманов та соціалізм // Трудова Україна. — 1935. — Ч. 6–7. — С. 4.
- ²¹ Драгоманов М. Собрание политических сочинений. Т. 1. — Париж, 1905. — С. 7.
- ²² Драгоманов М. Передне слово до «Громади». 1878 р. // Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 320–321.
- ²³ Див.: Драгоманов М. «Народная Воля» о централизации революционной борьбы в России // Отдельный оттиск из «Вольного Слова». — №37, 38. — С. 31–32.
- ²⁴ Драгоманов М. Передне слово до «Громади». 1878 р. // Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 302.
- ²⁵ Центральный государственный исторический архив России. — Ф. 1405. — Оп. 83. — Д. 11250. — Л. 52.
- ²⁶ Там само. — арк. 52–54.
- ²⁷ Там само. — арк. 54.
- ²⁸ Там само. — арк. 53–54.
- ²⁹ Григорій Н. М. Драгоманов та соціалізм // Трудова Україна. — 1935. — Ч. 6–7. — С. 5
- ³⁰ Васильєв М. До історії українського руху в II пол. 1880 рр. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — 1912. — Т. 108. — Кн. 2. — С. 148.

³¹ Цит. за: Григорій Н. М. Драгоманов та соціалізм // Трудова Україна. — 1935. — №6-7. — С. 5.

³² Животко А. П'ятьдесят років (До історії Української партії Соц.-Революціонерів) // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 8-9-10. — С. 6.

³³ Там само.

³⁴ Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 90 років // За сто літ. — Т. 29. — Кн. 3. — С. 225.

³⁵ Драгоманов М. Листи до І. Франка. — Львів, 1906. — С. 190.

³⁶ Там само. — С. 126.

³⁷ Там само. — С. 138.

³⁸ Василь М. До історії українського руху в II пол. 1880 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — 1912. — Т. 108. Кн. 2. — С. 149.

³⁹ Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 90 років // За сто літ. — Т. 29. — Кн. 3. — С. 206.

⁴⁰ Русова С. Мої спомини 1879-1915 // За сто літ. — 128. — Кн. 3. — С. 147.

⁴¹ Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 90 років // За сто літ. — Т. 29. — Кн. 3. — С. 209.

⁴² Там само. — С. 210.

⁴³ Григорій Н. М. Драгоманов та соціалізм // Трудова Україна. — 1935. — №6-7. — С. 5.

⁴⁴ Єфремов С. З громадського життя на Україні. — К.: Вік, 1909. — С. 40.

⁴⁵ Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 90 років // За сто літ. — Т. 29. — Кн. 3. — С. 217.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Памяти Е. С. Сазонова // Историко-революционный бюллетень. Ежемесячный сборник. — М., 1922. — №1. — С. 8-9.

⁴⁹ Гусев К. Партия эсеров от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. — М.: Издательство «Мысль», 1975. — С. 29.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Животко А. П'ятьдесят років (До історії Української партії Соц.-Революціонерів) // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 8-9-10. — С. 6.

⁵² Там само.

⁵³ Слетов С. К истории возникновения Партии социалистов-Революционеров. — Петроград, 1917. — С. 80.

⁵⁴ Животко А. Пятдесят років (До історії Української партії Соц.-Революціонерів) // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 8–9–10. — С. 6.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Черномордик С. Эсери. — Харьков, 1930. — С. 10.

⁵⁷ Искра. — 1901. — №5.

⁵⁸ Гусев К. Указ. соч. — С. 31.

⁵⁹ Непролетарские партии России. Урок истории. — М.: Мысль, 1984. — С. 29.

⁶⁰ Программы партий и их отношение к важнейшим вопросам / Сост. А. Ставровский. — Тифлис, 1917. — С. 55.

⁶¹ Сувалова С. Н. История общественных движений и политических партий. — Минск, 2004. — С. 149.

⁶² Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 254.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Непролетарские партии России. Урок истории. — М.: Мысль, 1984. — С. 30.

⁶⁷ Григорій Н. М. Драгоманов та соціалізм // Трудова Україна. — 1935. — №6–7. — С. 5.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Висоцький О.Ю. Українські Національні Партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). — Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. — С. 25.

⁷⁰ Грицак Я.Й Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. (Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак., вузів, вчителів). — К.: Генеза, 1996. — С. 111.

⁷¹ Дорошенко В. Революційна Українська партія (1900–1905 рр.). Нариси з історії української соціал-демократичної партії. — Львів-Київ, 1921. — С. 8.

⁷² Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції (Спомини) // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 111–112.

⁷³ Висоцький О. Ю. Українські Національні Партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). — Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. — С. 27.

⁷⁴ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада у Харкові. — Т. 1. Революційна українська партія (РУП). — Торонто: Срібна сурма, 1972. — С. 79.

⁷⁵ Дорошенко В. Революційна Українська партія (1900–1905 рр.). Нариси з історії української соціал-демократичної партії. — Львів-Київ, 1921. — С. 9–10.

⁷⁶ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. — Т.1. Революційна Українська партія (РУП). — К., 1926. — С. 294–295.

⁷⁷ Гасло. — 1903. — Березень.

⁷⁸ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада у Харкові. — Т.1. Революційна українська партія (РУП). — Торонто: Срібна сурма, 1972. — С. 80.

⁷⁹ Там само. — С. 115–117.

⁸⁰ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада у Харкові. — Т.1. — Революційна українська партія (РУП). — Торонто: Срібна сурма, 1972. — С. 118.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. — С. 133.

⁸⁴ Див.: Народництво в українському визвольному рухові (Промова т. М. Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // Вільна Спілка. Неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів. — Прага-Львів, 1927–1929. — Збірник 3. — С. 99.

⁸⁵ Там само. — С. 99–100.

⁸⁶ Грушевський М. Вільна Україна. Статті з останніх днів. Велика хвиля // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Тов-во «Знання», 1991. — С. 97.

Розділ 3

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВСЬКИХ ГУРТКІВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОГРАМОВЕ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ ЯК МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Українське політичне життя у перше десятиріччя ХХ ст. перебувало під значним впливом російської революційної думки. Наявність російських течій у політичному русі України пояснюється не лише напливом на її територію великої кількості російських культурних сил і не лише русифікацією частини української інтелігенції, але й переходом багатьох свідомих українських політичних діячів у російські партії з метою ліквідації самодержавства. Вони сподівалися, що встановлення демократичних свобод у Росії автоматично приведе до національного відродження українського народу. Н. Полонська-Василенко пояснювала: «Зневірившись у можливостях чогось досягти легальною культурницькою працею ... сподіваючись, що політична свобода в Росії принесе волю й українському народові, вони йшли в російську революційну партію»¹. Потребу вступати в російські партії можна пояснити ще й тим, що «українська національна течія в загальному громадському житті пливла дуже маленьким, ледве помітним, струмочком»².

Дослідники українських політичних рухів однозначно стверджують, що національне політичне життя перебувало під впливом російської політичної думки. Д. Дорошенко, зокрема, зазначав, що представники української інтелігенції кінця 1890-х р. «хоч і належали до нового покоління ..., уже захопленого певним національним підйомом, ... все ж були виховані в душі загальноросійських радикальних і соціалістичних ідей та поглядів, що з непереможною силою впливали на найсвідоміших і найактивніших українців».³ Історіограф української революції пояснював це також задавленістю не лише національно-політичного, але й культурного життя, коли російська стихія захоплювала будь-які прояви української самобутності. Заборона українського національного

розвитку пояснював Д. Дорошенко й зневіру радикально настроєної молоді 90-х р. до легальної «культурницької» діяльності і негативне її ставлення «до всякого іншого розв'язання проблеми українського відродження, як тільки в формах революційного руху⁴». Схожу точку зору висловив І. Мазепа, даючи характеристику РУП: «Піонери українського національно-політичного відродження, починаючи від Кирило-Мефодіївських братчиків, потім Драгоманова і кінчаючи тепер проповідниками РУП, наслідком майже 200-літнього перебування України в межах «єдиної Росії», не могли уникнути впливу російських політичних ідеологій⁵».

Теоретик і лідер українського соціал-революціоналізму М. Ковалевський аналізував вплив російського соціалізму: «Ідеологія російського революційного соціалізму була безумовно динамічною і могла притягати до себе відданих революційній справі. У цій ідеології було багато неясних пунктів і недомовлень. Переважала загальна ідея чинної боротьби за визволення, в той час соціал-демократи, відповідно до теорії Маркса, твердили, що революція не може бути викликана штучними зусиллями ідеалістично настроєних одиниць, а повинна перейти як логічний наслідок економічного розвитку. Тому вони заперечували, що людська особа може відіграти якусь роль в історії. Події російської революції в 1917 р. і роля Леніна в цих історичних подіях не підтвердили цієї теорії марксистів. Натомість соціал-революціонери і їх ідеологи підносили, власне, ролі індивідуальності в історії і відкликалися не так до мас, як до одиниць, готових віддати своє життя за революційну ідею. Це наставлення російських соціал-революціонерів і було причиною безперечного впливу російського революційного соціалізму на представників окремих народів російської імперії⁶».

Вплив російської політичної думки на українську інтелігенцію пояснюється й тим, що сама російська революційна думка перебувала під впливом європейських ідей, «які намагались сформулювати основні закони розвитку європейських націй⁷». Російська революційна думка, зазначав І. Майстренко, уявлялась українським революціонерам тільки посередником між ними й Європою. І. Мазепа наголошував, що «захоплення всім європейським було таке сильне у всіх колах російського суспільства, зокрема в соціалістичних, що іноді політичні партії царської Росії зовсім безкритично брали з Західної Європи зразки для своєї ідеології й організації. Наприклад, у вступі до програми російської соціал-демократичної партії просто було зазначено, що «партія бере в основу своєї

теорії і практики програму німецької соціал-демократії, що була вироблена на з'їзді в Ерфурті⁸». Водночас І. Мазепа зазначав, що запозичення відповідало умовам розвитку Росії. На його думку, доктрина російського народницького соціалізму в українських партіях не прищепилась, хоча Україна була культурно ближча до Росії, ніж Росія до Німеччини. Але «общинна форма землеволодіння, яка була вихідною точкою для ідеології народницького соціалізму, на Україні наслідком особливих умов історичного розвитку майже зовсім була знищена»⁹. На підставі цих ідей І. Майстренко дійшов висновку про те, що там, де не існувало спільних умов розвитку, не існувало й впливів та запозичень, хоча російське народництво впливало на українську революційну думку загалом досить сильно¹⁰.

Чільними тенденціями у програмі українських соціалістів-революціонерів було поширення початків федералізму аж до автономії, прихильність значної частини членів партії демократичним принципам організаційного устрою і готовність відстоювати їх від намірів «центру». Повновладного харизматичного «універсального лідера» в есерів не було, та й, ймовірно, і не могло бути. Характерною рисою для есерів була і їхня знаменита «віротерпимість». Виявлялася вона не тільки у визнанні права кожного члена партії мати і пропагувати свій погляд стосовно програмових і тактичних питань (зберігаючи єдність дій і непереходячи від слів до дії), але ще й у тім, що, на відміну від соціал-демократів, в есерів не було єдиної, обов'язкової для всіх членів партії соціальної філософії. Вважалося достатнім визнавати програму і тактику партії і сповідувати будь-яку філософську систему: від позитивізму до неокантіантства. Чимало серед есерів було і віруючих людей. Яким чином вони поєднували ці цінності, відомо лише їм особисто. Наприкінці свого життя соціолог зі світовим ім'ям П. Сорокін так пояснював свій юнацький вибір на користь есерів: «На противагу соціал-демократам есери претендували на роль партії всіх працюючих класів — селян, робітників і інтелігенції. На відміну від марксистського матеріалізму й економічної інтерпретації людини й історії, філософія і соціологія есерів були в більшому ступені інтегральними й ідеалістичними. Вони особливо підкреслювали роль творчих ідей, волевиявлення, «боротьби за індивідуальність» проти «боротьби за існування», значимість неекономічних факторів, які детермінують соціальні процеси і людську поведінку¹¹».

Надзвичайно слухною, на нашу думку, є оцінка українського руху і його теоретичних засад, висловлена С. Єфремовим: «Кинувши оком на еволюцію українського руху од найдавніших його заступників і аж до останніх часів, ми зразу ж побачимо два паралельних процеси, якими національна українська ідея розвивалася: наростання демократизму й поглиблення автономізму. Були часи, коли сторони ці не тільки не йшли спільно, або хоч паралельними стежками, а навіть стояли в антагонізмі одна до одної. В старовину наші автономісти здебільшого нехтували **інтересами народу**, тобто трудящих мас, і боролись за автономію України головним чином за-для своїх класових інтересів. Коли в моменти гострого національного поневолення їм і щастило іноді повести за собою народні маси й на якийсь час опанувати народний рух, то через те, що муки народні були занадто нестерпучі і народ інстинктивно останніх способів брався, не розглядаючись гаразд у тонкостях вищої політики. Але безперечно народ брався за свою власну справу: **соціальне, економічне й національне** визволення; він не розумів національного визволення без соціального та економічного і через те лишав автономістів на волю божу, скоро помічав, що дороги їхні ідуть різно, скоро бачив у недавніх спільниках та привідцях заступників чужих і ворожих класових інтересів. За автономістами на вузькій, класовій основі народ не пішов і всі заходи їхні пропали марно й навіть самий принцип автономності був затемнився. Виявилось, що для того, щоб приєднати до цього принципу, широкі маси народні, треба докорінним способом його зреформувати: очистити його від класової примішки й поставити на народній же ґрунт, тобто зв'язати з народніми інтересами та зробити щиро демократичним, єдино народнім масам загальний зріст демократії в Європі, з другого — привели й нашу інтелігенцію на єдино можливу позицію — до єднання з народом на ґрунті його потреб та **інтересів**. Цей напрям пробивався вже в діяльності перших діячів на полі відродження нашого письменства й громадського життя і дедалі все дужчає, лунаючи домінуючим акордом за наших часів. Ці загальні уваги треба пам'ятати, обертаючись до перегляду сучасного політично-громадського руху на Україні, що розбився на кілька течій та напрямків»¹².

Діячі українського визвольного руху визначали ще специфічну рису українського політичного руху ХІХ та ХХ ст., а саме: його селянську основу. Поняття «Україна» і «український» до 1917 р. були співзвучні поняттю «селянство» і «селянський». Цей

селянський характер українського політичного руху до певної міри обмежував його розмах. Д. Дорошенко зазначав, що інтелігенція, яка творила Кирило-Мефодіївське братство, «за насущне завдання висуває ... культурну і соціальну емансипацію селянської маси»¹³. Соціальною базою і основою вчення М. Драгоманова було також селянство. Підтвердженням цього може служити брошура, написана і видана у 1897 р., у якій зазначалося, що «ідеалом Драгоманова було мужицьке царство». Продовжив цю думку і біограф М. Драгоманова Д. Заславський, який підкреслив, що «українство Драгоманова було збудоване на селянстві, в далекому минулому якого він бачив козацький демократичний устрій і близькі до первісної комуні форми суспільного господарства «Січі»¹⁴».

Відомий український діяч С. Єфремов наголошував: «Нема української партійної організації, що взяла б на себе працю серед нашого селянства і заступництво його інтересів на підставі, з одного боку, народніх потреб і домаганів, а з другого ідеології і досвіду, вироблених загальнолюдською думкою, і нарешті — нашого національного становища»¹⁵. І далі категорично стверджував, що хоча «потрібної організації немає, але вона мусить бути, історична неминучість голосно викликає її»¹⁶.

Уже у 1902 р. на Полтавщині була розповсюджена листівка російською мовою за підписом «Українські соціал-революціонери», яка закликала до активної боротьби. Тоді ж відбувся процес над 16 особами, серед яких було 8 селян, 4 студенти, 1 робітник, 1 козак, 1 унтер-офіцер. Їм інкримінували звинувачення у причетності до злочинної групи Українських соціалістів-революціонерів у Полтавській та Харківській губерніях. Вони займалися агітацією і розповсюдженням літератури, планували розпочати революційну діяльність¹⁷.

Теоретик УПСР М. Шаповал зазначав: «Мені відома спроба утворити організацію українських соціалістів-революціонерів вже в 1903 р.»¹⁸. Його думку поділяв відомий діяч УПСР, автор статті «До історії Української партії соціалістів-революціонерів» А. Животко, наголошуючи, що «перші ознаки організованого українського революційно-соціалістичного життя помічаємо в роках 1903–1904, коли після виходу з Революційної Української Партії (РУП) поодиноких її членів, що признавалися до соціалістично-революційного світогляду, почали творитися гуртки українських соціалістів-революціонерів»¹⁹. У 1903–1904 рр. О. Мицюк очолював селянсько-терористичну групу в с. Прохорівці Золотоніського

повіту на Полтавщині, «вів пропаганду та підпали економії». Це йшло у розріз з соціал-демократичним курсом РУП, отже, утверджувалося існування гуртків соціал-революційного спрямування. Підтвердження цього знаходимо у М. Шаповала: «Програма у нас була соціалістів-революціонерів. Щоб перевірити «правильність світогляду», Мицюк їздив з Прохорівни до Києва на побачення з студентом соц.-дем. В-ком. Вернувшись, розповів вражіння, і ми рішили, що с-ровська програма краща²⁰». Про свій власний світогляд М. Шаповал писав, що він був невизначеним й електичним: «я був тоді максималістом **соціально-революційним і національним**, з сильним емоційно-психологічним підґрунтям («з того часу у мене повстала хвиля національно загострених почувань») і мінімальним багажем теоретичних знань і політичної культури («на рівні примітивної свідомості»)»²¹.

Активне виникнення українських соціал-революційних гуртків на селі розпочинається з 1904 р. Саме селянство було соціальною базою соціалістів-революціонерів, однак не єдиною, оскільки есери намагалися залучати до своєї діяльності і робітників. Зокрема, у Харкові діяв гурток під назвою «Харківська вільна громада української революційної партії». Очолював гурток І. Мішин, який і був його організатором. Основним видом діяльності було розповсюдження нелегальної літератури серед робітників. У робітничому середовищі на території України діяли і інші гуртки соціал-революційного спрямування. Зазвичай, їх організаторами були колишні члени РУП, які створювали гуртки під назвою «Українська революційна партія». Активізація їх діяльності розпочалася після революції 1905 р.

На Полтавщині великою популярністю користувався також Г. Шерстюк, народний учитель, який поширив гуртки УПСР на усю південну частину губернії. У Полтаві над створенням гуртків працював член РУП К. Шаревський, а також соціаліст-революціонер О. Янко, який у грудні 1905 р. був заарештований за антиурядову діяльність. При арешті у нього знайшли «таємну типографію партії українських революціонерів²²». Була це справжня друкарня чи лише гектограф, на жаль, встановити не вдалося. Ймовірно, оскільки друкованої продукції не знайдено і ніде не згадується, що розповсюджувалася, це був гектограф.

На Київщині існувала тоді селянська група УПСР під проводом революційного діяча Гавриша. Центр цієї групи знаходився у Каневі. Суперечливі дані стосовно діяльності гуртків на Чернігівщині.

Зокрема, сучасний український дослідник С. Наумов стверджує, що вони з'явилися там найпізніше і їх діяльність досить непомітна²³. Хоча, сам надає достатньо значний перелік організацій та їх характеристику. Навіть діяльність В. Хвоста дає нам підстави стверджувати про наявність соціалістів-революціонерів. У своїх споминах М. Ковалевський згадував, що у Чернігові інтенсивну діяльність розвинув молодий селянський діяч Гаврик, який очолив місцеву організацію УПСР. С. Наумов вказує на активну діяльність зі створення есерівських груп селянина, який самостійно здобув вчительську освіту — Ю. Гаврилея. Чи це одна й та ж особистість — встановити не вдалося. Однак відомо, що Ю. Гаврилей створив організацію в с. Веркіївка Ніжинського повіту, проводив революційну агітацію, закликав бити поміщиків і ділити землю, організував групи для поширення літератури. Література, а особливо листівки — «Брати-селяни! Важкі часи...», які були поширені в липні 1905 р. мали есерівський характер²⁴.

Були есерівські групи і у селах Бортнянського повіту — Шаповалівці (М. Яценко, О. Савченко-Більський, Я. Бондаренко та ін.), Великій Загорівці (В. Гаркавий, О. Іванченко, Д. Оліфер та ін.), Івангороді (С. Горбик, П. Лях, Є Турчин та ін.).

Починають з'являтися гуртки есерівського спрямування і у війську. Їх засновником був М. Шаповал, який служив у війську. Навесні 1904 р. він отримав значну частину літератури, насамперед видань РУП, і розповсюджував їх разом з гуртком «соціалістів-революціонерів» у військових таборах під Чугуєвом. Після розкриття гурток припинив своє існування, а літературу члени гуртка змушені були закопати.

Проте згодом, навчаючись з осені 1904 р. у Чугуївській військовій школі, М. Шаповал використав її для роботи зі створеним ним «Українським соціально-революційним гуртком». Активізація діяльності гуртка при Чугуївській школі юнкерів припадає на кінець 1905 р. Цьому сприяло, перш за все, призначення викладачем російського есера В. Плетньова, який дав членам гуртка не лише програмні засади своєї партії, але й досить глибокі пояснення суті соціал-революціонізму. Другою вагомою причиною варто вважати появу лубенського друкованого органу — «Хлібороб», з якого учасники гуртка черпали потрібну інформацію. Активний членом цього гуртка був М. Шаповал. Діяльність гуртка була досить добре законспірована. Часті арешти не давали жодних ре-

зультатів, однак змусили все-таки припинити активну діяльність. Ідеї гуртка мали значний вплив на свідомість багатьох майбутніх офіцерів і «на 1905 р. українство стало традицією серед частини юнкерів Чугуївської школи²⁵».

У Сімферополі у 1905 р. невеликою кількістю українців за-клався гурток, члени якого називали себе українськими соціалістами-революціонерами²⁶. У тому ж році подібний гурток утворився в Одесі. Перший рік існування названих гуртків не відзначався активністю. Активізація їх діяльності відбувається у 1906 р., коли вони намагалися створити українські есерівські гуртки по різних селах. Відомо, що один з членів Сімферопольського гуртка створив невелику організацію в с. Михайлівці Мелітопольського повіту²⁷. У цей час відбувається конфлікт між Сімферопольським гуртком українських есерів і російськими соціал-революціонерами. Причиною суперечки стало небажання російських есерів визнавати за членами гуртка права пропагувати свої ідеї українською мовою і виступи проти самостійного існування українських соціал-революціонерів. Конфлікт з російськими есерами сприяв зближенню з татарськими соціалістами.

Водночас відомі випадки, коли російські соціалісти-революціонери співпрацювали з українськими есерами: не лише друкували, а й розповсюджували революційну літературу українською мовою. Траплялося, що російські есери використовували пропагандистські видання Революційної української партії та інших українських організацій.

З допомогою і за участю членів Сімферопольського гуртка восени 1906 р. утворилася нечисленна група есерів зі студентів Київського університету ім. св. Володимира²⁸, а також група зі студентів Новоросійського університету.

Протягом 1906–1907 рр. з'являється ще цілий ряд гуртків есерівського спрямування. Зокрема, у Києві під керівництвом С. Єфремова, у Харкові — М. Залізняка. Про їх діяльність М. Шаповал писав: «В рр. 1905–7, в Києві була скупина есерів, що силкувалась створити партію есерів (від імені цієї групи виступали, напр. Єфремов і М. Залізняк — пізніше Залізняк вів закордонну організацію с.-р. і видавав літературу під титулом української партії с.-р.»²⁹. Перебуваючи у цей період (1906–1907 рр.) в тюрмі, М. Шаповал згадував, що «перечитання книжки Лазарева «Земля і воля» остаточно мене впевнило в правильності програми соціалістів-революціонерів³⁰».

Під впливом українських соціалістів, як стверджував А. Животко, російським есерівським групам було запропоновано розв'язання національного питання у формі перебудови Росії на народно-федеративному ґрунті з визнанням повної рівноправності всіх національностей Росії.

Перший загальнопартійний з'їзд ПСР відбувся у Виборзі у січні 1906 р. Делегати затвердили кордони обласних комітетів. До Українського були включені, крім вище названих, Кам'янець-Подільська та Катеринославська губернії і виключена з-під її підпорядкування Орловська. Були також визначені нові пункти партійної роботи, які необхідно було занести в Український обласний комітет: Ромни, Суми, Кременчук, Ніжин, Єлисаветград, Бердичів, Конотоп³¹. Особливості України російські есери намагалися враховувати також в агітаційній й організаторській роботі.

Основна увага учасників форуму була зосереджена на обговоренні програмових засад. Розв'язання національного питання делегати з'їзду вбачали у формі перебудови Росії на федерацію з визнанням повної рівноправності всіх національностей Росії³². Аграрна програма ПСР зовсім не враховувала специфіку аграрних відносин в Україні.

На території України і надалі існували організації російських есерів. За підрахунками М. Леонова, впродовж 1902–1904 рр. в Україні було 7 комітетів і 9 груп ПСР³³. У травні 1905 р. була створена Українська обласна організація ПСР, яка керувала роботою у центральних і північних губерніях України, координуючи роботу комітетів ПСР у Київській, Волинській, Чернігівській, Харківській, Полтавській, а також Курській та Орловській губерніях. Херсонська, Таврійська та Бессарабська губернії входили до складу Південноросійського обласного комітету. Причини утворення Української обласної організації ПСР пояснювалися у газеті «Революционная Россия»: «Ті області, на які розпадається Росія внаслідок національних, промислових і політичних умов, вимагають обласного групування та тісного районного об'єднання революційних сил»³⁴. Факт існування цієї організації в умовах, коли офіційна пропаганда заперечувала навіть існування українського народу, мав надзвичайно важливе значення.

Упродовж 1906–1907 рр. досить активно організовуються нові українські гуртки соціал-революційного спрямування. Саме цим періодом М. Ковалевський — один з лідерів партії і автор першої її програми датував спроби утворення української партії

соціалістів-революціонерів з гуртка української студентської молоді³⁵.

Перший з'їзд ПСР надихнув українських есерів на проведення власного форуму. Наприкінці 1906 р. з ініціативи Київської групи вирішено було скликати партійну конференцію. А. Животко писав з цього приводу: «Жандармські донесення свідчать, що в 1907 р. відбувся організаційний з'їзд членів української соціал-революційної партії, на якому були визначені основні положення програми»³⁶. Йому заперечує теоретик і лідер партії М. Ковалевський, зазначаючи, що це був не з'їзд, а конференція, яка відбулася на початку лютого 1907 р. У її роботі взяли участь представники Таврії, Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля і Київщини³⁷. Конференція була нечисленною. За даними М. Ковалевського, було 30–40 учасників³⁸, до складу яких входили і українці, які належали до партії російських есерів.

Делегати конференції заслухали доповідь про основні програмні положення. Ідеологічні пункти програми практично не відрізнялися від російських. Відмінність була лише в одному пункті, в якому українські соціал-революціонери ставили собі за мету вимагати скликання Українських Установчих Зборів. У положеннях програми, пов'язаних з земельним питанням, українські есери відмовилися від російського варіанту. Доповідач запропонував створити власну, окрему від російської, партію соціалістів-революціонерів³⁹. Ця пропозиція викликала гостру дискусію. Представники російської партії виступили проти і запропонували українцям вступити до їхньої партії, як окрема селянська група. Українців не влаштовувало таке розв'язання проблеми. Після тривалої дискусії члени російської партії покинули конференцію, а ті, хто залишився, оголосили своє зібрання установчими зборами Української партії соціалістів-революціонерів⁴⁰. Збори обрали Центральний Комітет партії. Більш детальних даних про сам форум і його учасників, а також членів Центрального Комітету знайти автору не вдалося. Не подає їх і А. Животко, зауваживши лише, що «історія їх не зафіксувала»⁴¹. Однак він помиляється, коли пише, що «ніяких слідів немає також про діяльність цієї УПСР»⁴². М. Ковалевський подає короткі відомості про їх діяльність. Зокрема, він зазначив, що «головним завданням цього ЦК була організація»⁴³. З цієї метою ЦК направив своїх агітаторів по селах і містах. Їх силами було створено партійні групи в Радомишлі, Коростишеві, в Глухові, на Харківщині (напевне у Валках), Золотоноші, Новій Олександрії та ін.

Есерівська організація була створена у Рівному з-поміж військових. Узимку 1907 р. виникла організація і у Харківському університеті.

Найбільш активними гуртками були Полтавський, Сімферопольський, Київський. Відзначався своєю агітаційною діяльністю Полтавський гурток, який розповсюджував листівки та нелегальну літературу.

Варто зазначити, що у центрі уваги всіх гуртків було земельне питання. Серед членів харківського гуртка обговорювався план підготовки роботи Земельного Фонду у разі вивласнення землі в Україні. Це питання було у центрі уваги і інших гуртків. Члени гуртків і організацій ініціювали скликання Українського Селянського з'їзду у Києві, працювали над організацією селянства в Українські Селянські Спілки. Значну роботу у цьому плані проводили О. Мицюк на Полтавщині і Катеринославщині та В. Чехівський на Чернігівщині⁴⁴.

Організаційною віссю соціально-революційного руху стали кооперативні установи кредитної і споживчої кооперації, які активно поширювалися з 1909 р. Революційно настроєна молодь масово працювала на кооперативній ниві, що сприяло поширенню зв'язків УПСР з народними масами. Особливо у системі повітових об'єднань кооперації концентрувалися значні кадри УПСР.

У документах жандармського управління досить активно фігурує група «Українська народна оборона» (УНО), за даними Київського ГЖУ — «через злиття української групи з партією соціалістів-революціонерів», яка виникла у 1905 р. і діяла до 1907 р. Згідно з даними А. Животка і І. Майстренка, вона виникла у 1906 р. як бойова організація революційно-соціалістичного характеру під назвою «Оборона України» (Українська Народна Оборона)⁴⁵. Варто зауважити, що організацій з аналогічними назвами було три. Відомо, що ще на початку 1905 р. по селах Чигиринського повіту почали створюватися перші відділи УНО. У липні 1906 р. біля Чигирини відбувся з'їзд Української Народної Оборони, у якому брали участь представники майже усіх сіл Чигиринського повіту. Організаторами з'їзду були І. Руденко, І. Тороп. Повалення існуючого ладу шляхом збройного повстання та вимога автономії стали основними засадами програми Української Народної Оборони. Недостатність відомостей про діяльність УНО, ймовірно, дає підстави погодитися з оцінкою В. Дорошенка: «Діяльність організації ... не мала того значення, якого сподівалися її засновники і яке

вона дійсно могла б мати⁴⁶». У роки реакції діяльність організації припинилася, однак уже у 1908 р. була відновлена.

У липні 1907 р. була скликана III Рада Російської партії соціалістів-революціонерів. Від організацій на території України було два представника. Ситуація в російських есерівських організаціях, як і в українських була теж достатньо складною. Підтвердженням цьому був виступ представника з України, який відзначив, що «у настроях інтелігенції — повна апатія до усього навколишнього, робітники в дрібних і великих сутичках із самодержавством стомилися, і тільки селянство налаштоване революційно, особливо яскраво це проявляється у Воронежській губернії, де 3 повіти в серпні мають намір виступити; задатки стихійного виступу дадуть змогу тим, хто свідомо виступив, організувати і розширювати виступ. Селянство усюди переконалося, що необхідно самим добувати волю і землю. Селянство починає озброюватися, було бажання організувати лабораторію для виготовлення вибухових речовин. Аграрний рух є у наявності, особливо в Полтавській губернії й у Луцьком повіті Волинської губернії, причому в останній зараз вже оточений військами, і звідти нікого не випускають, настільки аграрний рух розрісся. В організаційному відношенні справа поставлена погано. Самодіяльність серед робітників в занепаді, як і серед селян, останні сподіваються, що партія усе зробить, усе дасть, і тільки у Воронежській губернії, і селяни, і робітники організуються самі. Від III Думи в нашій області нічого не чекають, усі, крім Києва. До професійного руху відносяться досить байдуже. У Києві, Воронежі і Харкові партійні працівники відмовляються від участі в професійному русі і роботі. Бойові дружини в занепаді. У Київській губернії тільки в 3 повітах можна спостерігати безпосередній вплив соціалістів-революціонерів, а в інших справно працюють соціал-демократи»⁴⁷.

Цікавою є оцінка стану партійних справ в Українській області, дана в доповіді одного із двох її представників на III Раді Російської партії соціалістів-революціонерів. Наголосивши, що його «доповідь буде особистою», він зазначав: «Я почну з того, що справа в нас узагалі поставлена погано, хоча, думаю, не гірше, ніж в інших. Великий брак людей і арешти не дають можливості належного розвитку роботи в краї. Людей немає навіть в обласній організації; з п'яти обраних на червневому (обласному) з'їзді зараз тільки два, два арештовані, один залишив роботу через хворобу.

Останнім часом майже не було зборів. Погано ведеться організаційна робота в Катеринославській і Чернігівській губерніях, краще в Київській, Харківській і Воронежській губерніях... Слабкість зв'язків і організаційності серед робітників шкідливо впливає на цю галузь роботи. Відсутність зв'язку в повітах, військових організаціях, з іншими такими ж сусідніх по області губернських організацій і (слово не розібране — Т.Б.) із сусідніми лініями. Нам необхідно з'ясувати наше становище; я думаю, що ми починаємо розходитися з бажаннями і вимогами широких мас»⁴⁸.

Певною мірою варта уваги оцінка стану партійних справ на III Раді Російської партії соціалістів-революціонерів другого представника з України, яка носила, як він наголосив, особистий характер: «працівників ми маємо: 23 професіонала, 15 бойовиків професіоналів, 300 чоловік партійних товаришів, 3000 організованих робітників, 8000 організованих селян і 30000 селян співчуваючих. Але це не є ще організація...»⁴⁹. Слід зауважити, що у працях сучасних дослідників використовуються дещо інші дані. Зокрема, автори монографії «Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1925 рр.)» Р. Ветров і С. Донченко, посилаючись на статтю П. Шморгуна⁵⁰, відзначають, що кількісний склад есерівських організацій був таким: у Харківській губернії — 2095 чол., Херсонській — 1263, Чернігівській — 1070, Київській — 562, Полтавській — 300, Волинській — 259. Всього діяло у шести із дев'яти українських губерній 5,5 тис есерів⁵¹. Незважаючи на певні розбіжності, можна стверджувати, що організації російських есерів в Україні були не чисельними. Нечисленність та арешти зменшували можливість їх діяльності.

Не кращою була ситуація і в інших регіонах. Зокрема, київські есери писали в Петербург 3 грудня 1907 р.: «Волинська і Подільська губернії — це порожнє місце, залишене обласним комітетом з повним припиненням роботи за браком людей».⁵²

Одеський есер писав у Катеринослав 4 травня 1908 р.: «З партійного життя не можу повідомити нічого втішного: «організації», що ще залишилися, тягнуть жалюгідне існування. Я написав організації в лапках, тому що, на мою думку, зараз нічого немає ... після сильного підйому впливає занепад суспільної енергії». У цей же час житомирські есери писали в Київ: «До нинішнього року в нас існувала група «студентів соціалістів-революціонерів», підвідділ місцевого комітету с-р., тепер же наша

група зовсім розгромлена, усі спроби знову відновити її не увінчалися успіхом»⁵³.

У цьому контексті цікавий чорновий запис В. Чернова про роль інтелігенції в революційних партіях: «Інтелігенція: найкращі, верхівка, доктринери. До 20–25 років»⁵⁴. З різних теорій, у межах яких дослідники намагалися осмислити феномен революційності як один з варіантів девіантної поведінки, особливої уваги, на наш погляд, заслуговує напрям, що склався в рамках теорії конфлікту і сфокусованої уваги на соціокультурних аспектах поведінки, що відхиляється. Відповідно до цього напрямку (А. Коен), девіантна поведінка заснована на нормах іншої культури. За словами дослідниці Г.І. Авцинової, «з таких позицій революціонера можна розглядати як носія певної субкультури, конфліктної стосовно пануючих в даному суспільстві цінностей, орієнтацій, традицій, норм, стандартів поведінки. За такого явища девіантність являє собою не стільки наслідок «збоїв» у процесі соціалізації, скільки альтернативну реакцію на діючі механізми включення індивіда в соціально-політичне середовище, адаптацію і функціонування в ній»⁵⁵. Варто звернутися до тези з чернеток В. Чернова: «В звичайний час скелетоутворюючі кадри. Професійний революціонер. Мандрівний апостол соціалізму, лицар, караючий насильників. В своєму роді прекрасний тип. Тюрма — його університет. Допити — іспит на атестат зрілості. Конспірація — побут. Змагання в спритності і невловимості з поліцією — його спорт. Втечі з тюрми — епізоди. Паспортна, динамітна, шифрувальна техніка — його профпідготовка. Пропаганда і агітація — його життя»⁵⁶.

Роки реакції особливо позначились на партійних організаціях. Групи російських есерів в Україні були майже повністю розгромлені. Як свідчить М. Ковалевський, до «ЦК українських соц.-рев. приїхали делегати від російських есерів з Петербурга. Вони «визнавали за українськими есерами право пропагувати українською мовою і, навіть, визнавали за українцями право на автономію, але були проти Українських Установчих Зборів і пропонували українським соціалістам-революціонерам скасувати свій ЦК і утворити при російських соціалістах-революціонерах окрему місцеву групу»⁵⁷. ЦК не погодився з такою пропозицією.

Реакція зростала. У серпні 1907 р. було розгромлено «найбільш діяльну Радомишльську групу», заарештовано близько 30 чоловік. Згодом почалися арешти і інших груп. Знищений був

і Центральний Комітет. Про це більш детально описано в статті «Де що з спогадів партійного робітника», яка була надрукована у 14 номері «Боротьби».

Є відомості, що у 1907 р. діяв есерівський осередок у Харкові. Його діяльність пов'язують, насамперед, з іменем М. Шаповала, який у вересні вступив до університету, та його дружиною — О. Павловською, слухачкою Вищих жіночих курсів. Джерела свідчать, що саме вони організували фракцію УПСР у Українській Студентській громаді⁵⁸. У жандармських повідомленнях є свідчення, що у березні 1909 р. успішно працювала есерівська група у Линовищі Пирятинського повіту.

Припинивши свою діяльність у Наддніпрянській Україні, окремі члени українських партійних організацій переїзять до Галичини. Там вони утворили закордонний центральний комітет партії і активізували свою діяльність, яка полягала у видавництві партійної літератури і переправленні її на російську Україну, а також у направленні туди своїх агітаторів. Керівництво закордонним центральним комітетом партії і видавничою діяльністю здійснював М. Залізник. Було видано понад 30 книг і брошур різних авторів. Закордонний ЦК партії під впливом галицьких політичних партій змінив вимогу автономії України на вимогу самостійності. Закордонний ЦК партії діяв самостійно, оскільки зв'язок з гуртками в Наддніпрянській Україні було втрачено, і спроби відновити його не увінчалися успіхом.

Варто зазначити, що саме в період реакції, в 1907 р. українські есери набули і першого досвіду парламентської діяльності у II Державній Думі. У роботі Думи брали участь депутати-есери: В. Хвіст, Довгополох та інші (на жаль, інших прізвищ встановити не вдалося — Т. Б.). Трагічною була доля селянина з с. Кошелівки В. Хвоста. Він організовував численні виступи селян в Борзенському, Конотопському повітах проти сваволі російських можновладців, а також створив міцну селянську організацію на Чернігівщині для керівництва визвольними змаганнями селян. Його промови, виголошені українською мовою, мали величезний успіх. Невипадково його кандидатура була висунена під час виборів до II Державної Думи. Чернігівський губернатор Хвостов (за іронією долі їхні прізвища були співзвучні) наказав арештувати В. Хвоста, закувати в кайдани і привезти до Чернігова. Тривалий час поліції і жандармерії не вдавалося виконати розпорядження губернатора. Застосувавши різні підступні методи, поліція все ж заарешту-

вала В. Хвоста. Губернатор залякуваннями намагався примусити лідера селянства відмовитися від участі у виборах. Незважаючи на тортури, він не відмовився. У тюрмі він перебував до дня виборів. Безумовно, його обрали. У Державній Думі В. Хвіст виголосив кілька промов про «необхідність земельної реформи і автономії України». «Василь Хвіст, — писав лідер українських есерів, — був типовим представником українського селянства того часу. Його значення в історії українського визвольного руху було тим більш неocenime, що з числа українських депутатів до Державної Думи, яких було коло 60 і серед яких багато культурних та інтелегентних людей, він один зформулював яскраво програму українського визвольного руху — земельна реформа і автономія України»⁵⁹. Вступ до програми у земельному питанні звучав так: «В ділянці економічній на першому плані ми висуваємо домагання землі народів, що вкладають в неї свою працю. Для цього ми вважаємо за необхідне провести в законодавчому порядку примусове вивласнення у краєвий фонд казенних, удільних, кабінетних, монастирських, церковних і всіх приватновласницьких земель, що перевищують трудову норму, для передання їх у постійне користування трудовому народові»⁶⁰. Такою радикальною була програма української фракції. Член Чернігівського Комітету ПСР А. Нечипоренко, уродженець м. Стольного, давав поради односельцям посилати накази в Думу через депутата В. Хвоста⁶¹. Після розгону Думи В. Хвіст був висланий до Сибіру.

Реакція охопила всю Україну. Члени молоді організації опинилися у тюрмах і на засланні, частина — емігрували, а решта, законспірувавшись, пішли працювати в кооперативи, зайнялися просвітницькою діяльністю. Характеризуючи український визвольний рух, М. Грушевський ще у листопаді 1906 р. писав: «Українці zostалися при давнім гуртківстві, розбиті на атоми і не числячися з вагою моменту, повели атомістичну роботу. Не казати вже про лівіші, особливо соціал-демократичні та соціал-революційні течії поставили свою партійність вище від спільних **національних інтересів**, відхрещуючи від всякої спільності з буржуазійними кругами, — дарма, що власними силами не могли вибороти признання для своїх національних постулатів навіть у російських сопартійників, а своїм абсентеїзмом ослаблювали національні постулати, ставленні українськими поступовими групами іншої партійної марки. Що казати про них, коли й серед людей, які в програмі сходилися вповні або дуже близько, зазначалося те

ж гуртківство, продиктоване різними мотивами локальної або особистої натури — бажанням бути першим на хуторі, ніж другим в Римі, стихійним анархізмом слов'янської вдачі»⁶². Це була гірка правда. Реакція ще більше ускладнила ситуацію в українському національному русі.

Підсумовуючи результати першого періоду діяльності (1905–1907 рр.), М. Ковалевський відзначив, що «перша спроба утворити українську партію соціалістів-революціонерів не мала великих і тріvkих наслідків в українському житті. З погляду ідеологічного гурток українських есерів 1905 р. лишив по собі мало цінного, що могло б служити першим етапом для дальшого розвитку партійної ідеології»⁶³.

Такий стан лідер українських есерів пояснював, перш за все, великим впливом російських соціалістів-революціонерів на молоді соціалістичну фракцію. Щоб зіставити і зрозуміти вплив російських соціалістів-революціонерів на ситуацію в Україні і безпосередньо на політичну організацію народу, варто звернутися до документальних джерел. Теза про те, що російські есери мали в Україні величезний вплив, не завжди підтверджується фактами.

На V Раді російської ПСР в травні 1909 р. представник України відзначав, що у Києві робота з літа (1908 р.) не велася, влітку там була «провокація і велика частина товаришів активних працівників була вилучена. Та й взагалі Київська організація була в дуже несприятливих умовах: там була систематична провокація, організація провалювалася регулярно по 4 рази в рік. Це, звичайно, діяло страшно деморалізуюче, і от після літнього провалу, що зовсім деморалізував Київ, робота припинилася зовсім до липня»⁶⁴.

Представник Російського колективу ЦК ПСР А. Ховрин, який відвідав Україну навесні 1909 р., поділився з учасниками V Ради партії своїми враженнями і планами відновлення партійної роботи: «Вкрай гнітюче враження справив на мене, — говорив він, — факт відірваності села від міських комітетів... Є можливість проникнути в село, відновити старі зв'язки, відтворити зруйновані організації, але зовсім немає працівників, які б взяли за цю роботу. «Дайте літературу, дайте працівників — і робота в нас піде», — плач, що лунає усюди в області. На жаль, міські комітети, що складаються у переважній більшості з учнівської молоді чи із службовців різних установ, позбавлені будь-якої можливості ви-

ділити працівників для села, і десятки мільйонів селян надані самі собі... Становище воістину трагічне, і наша партія, партія соціалістів-революціонерів, зобов'язана вийти з нього»⁶⁵.

Представник Української області звертав увагу також на жалюгідне матеріальне становище Київської партійної організації: «Постійних засобів не існує, студентська фракція дала деяку суму. Є проект створити таку фінансову комісію, що буде намагатися забезпечити організацію грошима»⁶⁶. Навесні 1909 р. у Читинській організації відчувався «страшний нестаток у грошах, з цим проханням було доручено делегату звернутися в ЦК чи ж до Туркестанського ОК, у якого, за чутками, є гроші... Вони потрібні для підтримки роботи в Читі, Іркутську й інших містах». Утім не для всіх організацій фінансові проблеми висувалися на перший план, у ряді випадків місцеві есери вміли забезпечити себе сумами, достатніми для «поступальної роботи». Аналіз бюджетів ряду місцевих комітетів приводить до висновку, що пожертвування, які раніше завжди становили значну їхню частину, з осені 1907 р. йдуть на спад, як кількісно, так і якісно (тобто їхній стає мало і суми, що фігурують у них, незначні).

Але найяскравіше безвихідність ситуації, у якій опинилися місцеві організації, проступила в доповіді представника Української області на V Раді Російської партії соціалістів-революціонерів. Оцінюючи ситуацію загалом і коментуючи рішення тільки що минулої обласної конференції, він заявляв: «Тепер про літературу. Стосовно літератури Обласна конференція прийшла до такого висновку — крім того, що від ЦК цілий рік не мали нічого, а літературна діяльність тепер висувається на видний план самим життям, — що літературна діяльність окремих комітетів і організацій уявляється незадовільною, тому що жодна організація за теперішньої своєї слабкості не може більш-менш періодично випускати не тільки газету, але навіть і прокламації — 9 січня прокламацію випустила тільки одна Харківська організація. Конференція дійшла висновку, що бажано всю літературну діяльність згрупувати в руках обласного центру, який і буде друкувати літературу для всієї області. Тепер це єдиний вихід, що може нам хоч деякою мірою забезпечити своєчасне одержання прокламацій і газет. Тому обласна конференція і висловила за концентрацію літературної діяльності в руках обласного центру. Але його обласна конференція не могла створити, тому що виявилось, що більшість товаришів прикріплена до місця і ніхто роз'їжджати не може.

А тому наша область не може створити центру самотужки і звертається до Центрального комітету і закордонних товаришів із проханням допомогти їй у цій справі, тому що інакше організації приречені на повний занепад, а може бути, і на повне припинення діяльності»⁶⁷.

Представник Української області заявляв, що після ряду провалів «довелося набирати публіку з молоді, і удалося організувати невелику групу з учнів, причому якість їх як працівників безумовно, невисока. Місцева студентська фракція на пропозицію взяти участь у партійній роботі відповіла згодою, але, коли почали вибирати людей, виявилось, що усі вони придатні лише для технічної роботи, а до організаторської роботи здатні тільки 2–3 особи. Фракція раніше була чисельна, але останнім часом сама себе скоротила, тому що прийшла до висновку, що більшість її складу — елемент не особливо свідомий, захоплений хвилею останніх років. Після того, як такі елементи були виділені, фракція конституювалася в кількості всього 30 чоловік. Тепер там у бажанні знати і придбати досвід публіка значно серйозніша, ніж була в колишній фракції. Фракція мала гроші, карбованців 150, і з них вона більше половини віддала в Київський комітет. У Політехнікумі фракції не існувало, почалися переговори про це, але тим справа і скінчилася, тому що підійшли іспити. Що стосується організації з середніх навчальних закладів в Києві, то там була спроба зробити це, і вона увінчалася б успіхом, якби ті два товариші, з якими ми вели переговори, не мали залишити Київ. Так що цю організацію поки відтворити не удалося... Між іншим, у нас тепер маються зв'язки і навіть можливість працювати в легальному професійному союзі, але скористатися з цієї можливості ми не могли, тому що не було людей. Ініціативна група дала директиву (серед військових. — Т.Б.): не захоплюватися вшир, а працювати всередину, але це навряд чи можна буде зараз реалізувати через відсутність досвідчених працівників... Селянської роботи в Київській губ. не має, тому що там жодного селянського працівника... Були там (у Київській губернії. — Т.Б.) повітові організації, і елементи їх дотепер існують, але організовані вони бути не можуть, тому що нема кому туди поїхати»⁶⁸.

Представник Української області дуже песимістично характеризував стан партійних справ: «Об'єднуючого обласного центра у вигляді Обласного комітету чи обласного бюро в Українській області не існує приблизно з часу Лондонської конференції. Що

стосується окремих організацій в області, то з 8 губерній, що захищені в область, губернські організації існують тільки в чотирьох. Немає губернських організацій у Волинській, Подільській, Чернігівській і Курській губерніях. Характерним для Української області є надзвичайна слабкість організацій, надзвичайно мала кількість працівників і повна відсутність професіоналів. Що стосується селянських організацій, то їх у будь-який момент відтворити можна, і навіть у значній кількості, але потрібно мати хоча одного селянського працівника, адже там на 8 губерній немає жодного такого. З робітничими організаціями тепер дуже важко, і от чому: ми даємо їм тільки теоретичну інформацію, але тепер це не може служити ферментом, який би зв'язував їх в організацію. Потрібно висунути яку-небудь платформу, яка б їх пов'язувала в практичній діяльності, а ми цього зробити не можемо, і через це в організаціях тепер прямо безвихідне становище. Вони дуже сподіваються на Раду партії, що вона вкаже, яку практичну роботу треба дати цим організаціям, щоб вони могли існувати, тому що ми створюємо їх, а вони розпадаються через те, що їм робити нічого»⁶⁹.

У липні 1909 р. В. Земзинов, обраний членом ЦК ПСР і направлений з іншими цекістами в Росію, у листі до І. Фондамінського так оцінював ситуацію в Українській області: «Вимога на літературу велика, і якби сьогодні в розпорядженні Облесті виявилось 10–20 пудів її — то, безсумнівно, цю літературу легко можна було б розіслати по селах і повітових містах... Цілий ряд працівників і співчуваючих нам не впевнені в завтрашньому дні: доводиться бути дуже обережним, щоб уникнути непотрібних жертв... Як серед кіл партійних, так і в широких суспільних колах чекають чогось надзвичайного. Працівників у містах дуже мало — тепер навіть менше, ніж до канікул. Як за таких умов будувати організації, вести взагалі планомірну партійну роботу — Аллах знає. Тим часом реальні можливості для роботи, повторюю, маються. Зараз у Києві закінчився з'їзд фельдшерів, і його зовсім не використовували: не було кому. Місцева публіка навіть і не знала про з'їзд до мого приїзду, тому що живе більше поза містом. Взагалі, потрібна ініціатива, потрібні усього лише ініціативні люди — тоді і робота піде»⁷⁰. В іншому листі тому ж адресату, ділячись своїми враженнями і планами після об'їзду організацій у Києві, Харкові, Полтаві і Воронежі, В. Земзинов писав: «Загальне враження таке: дійсної роботи, міцно поставленої, ніде немає»⁷¹.

Представник південноукраїнських есерів відзначив, що в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії «селяни уже встигли оправитися, і в тих місцях, де колись були найсильніші організації, знову виникли групи, що називають себе есерівськими. Перевірити їх не удалося, але вони посилено зверталися в Єлисаветград і навіть у Сімферополь за літературою. Для нас це дуже важливо, тому що ніхто з професійних працівників, як нам відомо, не їздив туди і не намагався відновити організацію. Виходить, вони відновилися **зовсім самостійно**»⁷². У цей же час в Одесі робітники «шукали і бажали мати справу з партійними інтелігентами, але таких не було»⁷³.

Восени 1909 р. член ЦК В. Земзинов писав І. Фондамінському про свою поїздку до Києва: «Атмосферу я тут застав зовсім незвичайну. Страхи, жах. Один помилковий слух породжує сотні інших, ще більш помилкових». За словами В. Земзинова, члени місцевої організації накинулися на нього, що своїм приїздом він губить себе і їх, а далі невесело жартував, що незабаром доведеться звертатися до В. Бурцева, щоб той засвідчив, що він не провокатор: «Навкруги чорт знає, що діється, а я все сухим виходжу з води». Як відзначав у цей час у своєму листі до В. Бурцева есер Жихарев, «небувала апатія охопила усіх. Богошукання, що замінило порнографію, у свою чергу змінилося провокаторофобією, і усі один одного підозрюють, неможливо зібрати разом п'яти чоловік»⁷⁴.

Цікаве повідомлення з одного губернського міста України, де навесні 1910 р. була «група колишніх працівників. Вважають вони себе с-р., але входили в даний час будь-який постійний організаційний зв'язок з місцевими працівниками чи з центральними установами відмовляються, віддаючи перевагу займатися легальною культурною роботою»⁷⁵.

«Шпигуноманією» і вірою у всесилля охранки пронизаний огляд про стан партійних справ у Києві, поміщений у «Прапорі праці» навесні 1909 р.: «Охранка заарештовує багатьох поважних працівників лише для того, щоб нахабно, зовсім відкрито запропонувати їм служити цій охранці, залишаючись у партії. Через день їх випускають. Поінформованість охранки щодо місцевих людей і справ величезна. Охранка вживає усіх заходів, щоб ширше і повніше використовувати хаос, що панує в партії, паралізувати її діяльність. Вона шукає нових Азефів. Чекають людей із-за кордону і плетуть для них сіті. Про це місцевий охоронець говорить відкрито, нахабно»⁷⁶.

Детальний аналіз стану партійних організацій російських есерів в Україні підводить до висновку про те, що ситуація була критичною, більшість організацій розвалювалася, частина зовсім перестала існувати, не вистачало співробітників, відчутним був брак пропагандистської літератури. На нашу думку, в період післяреволюційної реакції російські есери не могли становити особливої конкуренції українським соціалістам-революціонерам щодо завоювання широкого загалу. Загалом ситуація була складною як у ПСР, так і в гуртках українських есерів.

Діяльність революційно-народницького гуртка у Києві, в якому брали участь М. Шаповал, А. Товкачевський, П. Богацький, Євшан та інші, проявилася в активній критиці дрібнобуржуазного народництва і протиставленні йому програми політичного, культурного і господарського максималізму («Українська хата», 1909–1914 рр.).

Незважаючи на реакцію і складні умови, життя вимагало відгук на діяльність організацій і груп та поширення ідеології українських есерів. Це сприяло створенню одним із гуртків місячника «Українська хата», який почав виходити в Києві з 1909 р. за участю М. Шаповала і П. Богацького. Місячник був не політичним і не партійним органом, а літературно-мистецьким. Однак у критично-публіцистичній частині він «зміг створити трибуну тої суспільної думки, що виразно стала на ґрунті революційної ідеології в питаннях **національної і соціальної** дійсності сучасного йому українського життя»⁷⁷.

Під впливом і за безпосередньою участю українських есерів у тому ж році почав виходити часопис «Село». Впродовж 3 років він формував національну свідомість українського селянства і робітництва. Серед співробітників часопису були відомі прихильники і члени українських соціал-революційних гуртків і організацій: М. Грушевський, М. Шаповал, М. Залізник, Л. Ковалів, О. Мицюк, А. Терниченко та інші⁷⁸. 24 листопада 1911 р. часопис перестав виходити. Та через два роки його справу продовжив часопис «Маяк» (Київ) за редакцією А. Терниченка. Активними дописувачами були Н. Григоріїв, А. Животко та інші. З початком Першої Світової війни часопис перестав виходити (вийшло 28 номерів). Припинив свою діяльність і літературно-мистецький місячник «Українська хата».

Жодне із названих періодичних видань не було партійним органом, потреба у якому зростала з кожним днем. Актуальність питання створення партійного органу підкреслила заява Головної

Ради УПСР, опублікована у серпні 1911 р. У ній була дана оцінка політичного становища, звучав заклик об'єднуватися в Українську партію соціалістів-революціонерів, до активної організаційної роботи і повідомлялося про підготовку партійного з'їзду. У заяві зазначалося: «ми є українські соціалісти і революціонери. Разом із працюючим селянством, пролетаріатом і інтелігенцією йдемо на боротьбу за сповнення соціалістичних окликів, за економічну і політичну рівність — за соціалізм»⁷⁹.

Досить чітко було зафіксовано визнання українського народу самостійною нацією. Зокрема, документ підкреслював: «Українці є окремою нацією з відмінними, ніж у других народів, обставинами політичними, економічними, суспільними та культурно-просвітними»⁸⁰.

Важливе місце заява відводила створенню партійного органу: «Одним із головних заходів «Головної Ради» — тепер є подбати про власний орган»⁸¹. Відозва визначала зміст і програму органу: «Орган допоможе нам освітити різні питання нашого програму, тактики та стратегії партійного життя»⁸². Автори відозви добре розуміли значення для партії власного органу: «Тоді ми не будемо розпоршені, тоді ми будемо сильні своєю солідарністю та ясним розумінням свого завдання»⁸³. Однак організувати видання партійного органу Головній Раді не вдалося.

Діяльність Головної Ради була помічена «охранкою» і у «Короткому огляді діяльності революційних партій та протиурядових організацій за 1911 р. в місцевостях Південно-Західного району» у переліку діючих 11 політичних партій окремо називалася ПСР і окремо «українська революційна партія»⁸⁴. Відзначалося, що головний організаційний штаб української соціал-революційної партії знаходився у Львові. Там друкувалася велика кількість літератури для переправлення в Росію і направлялися співробітники.

Активізація українського руху розпочинається напередодні Першої Світової війни. Упродовж 1911–1913 рр. з'являються осередки УПСР у Борисполі, Лубнах, Миргороді, Полтаві, Новій Басані Козелецького повіту. Організатором Ново-Басанської організації був Г. Одинець.

Відродилася Харківська організація. Активністю відзначалася діяльність О. Мицюка, який був і студентом університету і активним членом студентської громади. У есерівській організації у той час почали працювати А. Заливчий та Г. Михайличенко, ще будучи учнями.

Уже в 1912–1913 рр. есерівський рух характеризувався високою активністю. У Києві була створена Київська група українських соціалістів-революціонерів. У Москві, Петербурзі, Харкові та в інших університетських містах Росії теж організовуються есерівські гуртки. З'являються гуртки і організації у таких містах, як Полтава, Миргород, Лубни, Рівне, Чернігів та ін. Між окремими гуртками існували тісний контакт і співробітництво, зокрема, Полтава — Харків, Київ — Чернігів — Ніжин, утворюючи тим самим місцеві районні угруповання⁸⁵.

У період 1912–1914 рр. політичне життя української молоді зосереджувалося у студентських громадах, які діяли при вищих навчальних закладах Києва та інших міст. Де не було вищих шкіл, зокрема у Полтаві, Чернігові, Вінниці чи Житомирі, там існували гуртки середньошкільної молоді. У Києві найбільшою громадою була громада при Комерційному Інституті. У цій, власне, громаді повстала у 1912 р. організація УПСР. До неї належали Кузьма Корж, Левко Ковалів, Леонард Бочковський, Саватій Березняк, Сашко Ковтуненко та чимало інших. Одночасно була заснована група УПСР серед студентів Університету з Петром Ксендзюком і Андрієм Полонським на чолі. Також у Київській політехніці утворена була організація УПСР з Сашком Азаркевичем і агрономом Черненком у проводі. На початку 1913 р. подібні організації повстали у київській фельдшерській школі, з якої вийшов такий видатний діяч УПСР як Ісаак Базяк та у Жіночій Медичній Інституті. Багато української молоді навчалася у вищих школах Москви та Петербурга, то і там виникали гуртки і групи УПСР. Крім того повставали численні організації серед селянства. Однак провід київської організації, яка відіграла центральну роль і стала керівним органом УПСР, поширив діяльність також на робітничі осередки у Києві. Особливо сильні групи УПСР були засновані серед робітників Південно-Західної залізниці, на фабриці цигарок Кюган і Ко., що знаходилася недалеко від так званого галицького базару. Велику роль у цих організаціях київських робітників відіграв І. Лопух. Посилення соціалістично-революційного руху вимагало відповідних організаційних заходів і програмово-ідеологічної консолідації. Ці два завдання стояли перед київською конференцією УПСР, яка відбулася у січні 1914 р.⁸⁶

Провести конференцію в умовах конспірації було непростю справою. Місце засідань змінювалося чотири рази. Найтривалішим було засідання конференції у невеликому підвальному приміщенні

на Никольсько-Ботанічній вулиці, неподалік від університету. «Коли конференція закінчилася і всі роз'їхались, ми, «кияни», — згадував М. Ковалевський, — що її організували, видихнули з задоволенням, бо у ті часи російська «охранка» у Києві дуже інтенсивно слідувала за всякими проявами українського життя і особливо за діяльністю нашої організації»⁸⁷.

Підсумок конференції був досить позитивний. Перш за все делегати партійних організацій побачили на підставі організаційних звітів, що УПСР поволі, але неухильно перетворюється у масовий революційний рух, по-друге, вони мали змогу обмінятися хоч і невеликим, але все ж цінним досвідом: по-третє, цей актив УПСР висловив свою думку про напрями ідеології, а також про різні тактичні проблеми і, врешті, конференція ухвалила цілу низку організаційних постанов, дуже важливих з огляду на поширення впливів і засад діяльності УПСР. Після тривалої дискусії над справами програмовими та ідеологічними конференція відкинула в аграрному питанні тезу соціалізації землі і ухвалила засаду націоналізації всього земельного фонду України. Ця постанова мала велике значення для дальшої діяльності УПСР. Як відомо, російські соціалісти-революціонери висували консеквентно формулу соціалізації землі і у цьому пункті УПСР рішучо розмежовувалися з програмою російського соціально-революційного руху. Київська конференція виходила при цьому з положення, що **соціальне визволення** українського народу буде можливим тільки з одночасним **національним визволенням** України. Теоретики російського соціалізму твердили якраз навпаки, себто що **соціальне** визволення шляхом **соціальної** революції принесе також **національне** визволення всіх народів імперії. Тим часом київська конференція стояла непохитно на платформі суверенітету України, щойно після досягнення цієї цілі український народ зможе виявити свою волю щодо форм співжиття з іншими народами імперії, а особливо з російським народом. Автором резолюції про суверенність України як програмового завдання УПСР був Л. Ковалів. Тексти ухвалених резолюцій київської конференції, на жаль, не збереглись. У цьому ж 1914 р. «охранка» провела численні арешти у Києві, особливо перед вибухом Першої Світової війни, і партійний архів був частково знищений.

Київська конференція залишила у всіх враження переломного етапу українською визвольного руху. «Ми відкидали рішуче консервативне «культурництво» старої Української Громади (ТУП) і були переконані, — писав М. Ковалевський, — що настав момент,

коли треба перенести визвольну українську ідею з тісних рямців «культурництва» у широкі маси України. Треба було, однак, перевірити, чи наша концепція масового поділу політичної боротьби має вигляди на успіх і чи наш активізм має коріння у масах. Такою нагодою були соті роковини народження Тараса Шевченка у березні 1914 р., про які я згадав на початку цього спомину. Запланована разом з українськими соціал-демократами велика демонстрація українського протесту проти заборони Шевченкових роковин (панахид і академій) перевершила наші сподіванки. У демонстраційному виступі взяли участь десятки тисяч українців у Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі. Факт цей мав тим більше значення, що російські революційні організації на нашу пропозицію взяти спільну участь у демонстраційнім виступі відповіли рішучою відмовою. Представник російських соціал-демократів у Києві просто сказав нам, що наш виступ не вдасться і що за «вузькою» ідеєю українського протесту ніхто не піде. Треба було, мовляв, надати йому «загальноросійський» характер. Наша перемога була так очевидною, що вона знайшла відголос у цілій Росії і закордоном, як революційний український виступ, як доказ устремління українського народу до національної самостійності. Для всіх стало ясным, що український визвольний рух став масовим і що починався повний розділ у змаганнях України за національне визволення. Становище, яке зайняла перша київська конференція УПСР, знайшло цілковите і повне підтвердження в українській дійсності⁸⁸.

Повертаючись до розгляду діяльності тієї частини партії, що залишила Наддніпрянську Україну, варто зауважити, що переїзд до Галичини спричинив зміну ідеології партії. Вимога автономії і федерації була замінена на вимогу самостійності. Про це свідчить, насамперед, ціла низка брошур та листівок. Як видно з документів з Галичини у Росію переправлялася значна кількість літератури, а також співробітники для пропаганди. Цікаві свідчення з архівних джерел зазначають, що члени УПСР пояснювали своє перебування у підросійській Україні бажанням вивчити російську мову і ознайомитися з Росією⁸⁹. М. Ковалевський підтверджував, що робилися спроби закордонної групи створити організації у Києві та Харкові⁹⁰, але вони не були реалізовані. Перша Світова війна віддалила закордонну групу від Наддніпрянської України.

К. Коберський стверджував, що «вже перед вибухом світової війни по всіх закутках України були гуртки українських соціалістів-

революціонерів»⁹¹. А під час Першої Світової війни особливою активністю відзначалися гуртки в Києві (де виходив підпільний орган партії «Боротьба»), Харкові, Москві й Петербурзі. Відомо, що під час Першої Світової війни українські есери видали цілий ряд відозв (Додаток В. 1–3). Зокрема, «До українського народу в Росії!», «До українського селянства!», «До матросів Чорноморського флоту!», «До Українського народу в Росії!», «До українського робітництва!», «До української інтелігенції!», «До чорноморських козаків!», «К солдатам и матросам!» та цілий ряд інших.

Найважливішим завданням, безумовно, було завоювання мас. Партія активно почала поширювати свою діяльність серед селянства, робітництва і на фронтах серед військових. На цю роботу направлялися кращі сили партії. Це дало «можливість, — як зазначав П. Христюк, — взяти цілком в свої руки професійно-класову організацію українського селянства — «селянську спілку»»⁹². Важливо відзначити, що УПСР працювала над створенням власних організацій, готувала собі соціальну базу.

Особливістю більшості есерівських гуртків та організацій було те, що до їх складу ввійшли політичні діячі, які раніше працювали у спільних з росіянами та євреями партійних організаціях. Тому новостворені гуртки та організації, перебуваючи в атмосфері ідейної боротьби з колишніми колегами по партії, а також під загрозою ударів з боку російської реакції, не встигали створити чітко сформульованої програми. Відсутність єдиної програми сприяла появі «нарисів» та «проектів» програм, які, на думку їх авторів, найбільш вдало віддзеркалювали ідеологію ще не створеної партії. Якщо в питаннях соціально-економічного плану більшість програмних положень були схожі, то національне питання, а особливо українське державне будівництво, визначалося по-різному. На основі аналізу програм можна виділити дві провідні течії. Першу течію представляла Київська група і більшість місцевих організацій і гуртків. Вони відстоювали «принцип всесвітньої федерації і національно-персональної автономії, яка довершує найбільш повне і справедливе вирішення національної проблеми»⁹³. Програма Київської групи обмежувала національно-політичні ідеали федеративним зв'язком України з іншими членами федерації. Федерація мала спочатку повстати на руїнах російської імперії, а потім на руїнах всього імперіалістичного світу. Одним з етапів, мінімумом своїх вимог в національній справі, який має прокладати шлях до федеративного ладу, Київська програма вважала національно-територіальну автономію України⁹⁴.

Другу течію представляли петербурзькі гуртки українських соціалістів-революціонерів, які спочатку називалися «українські народники» або «українські соціалісти». У своїх програмах вони не відмовлялися від принципу світової федерації як ідеальної мети. Однак вважали єдино можливим повне задоволення **національних потреб** українського народу лише у самостійній українській республіці, яка б була цілком незалежна від нівелюючих впливів дужчої північної держави. Державна самостійність України — ось та форма політичного буття українського народу, в якій мали відбуватися соціально-економічні реформи на користь трудящого народу⁹⁵.

Прихильниками самостійності були і члени закордонної ради УПСР, які перебували у Західній Україні. Одна із їхніх відомих відозв «До селян» закінчувалася словами: «Самостійна, ні від кого незалежна Україна. Україна без холопа і без пана, як казали наші славні предки, — козаки — ось наша ціль. Хай живе революція для здобуття вільної України!»⁹⁶. З такими ж зверненнями зверталася Головна Рада (ЦК) УПСР до робітників, військових та інтелігенції⁹⁷.

Позицію українських соціалістів-революціонерів стосовно ставлення до війни можна чітко прослідкувати з відозв, які були видані у серпні-вересні 1914 р. (Додаток В.1–3) Відозва досить чітко і недвозначно ставить питання про те, що українська інтелігенція й український народ повинні докласти усіх зусиль, щоб організувати в Україні національно-революційний рух з гаслом самостійної української держави. Не до пасивності й убоління з приводу вибуху війни кличе відозва, а до боротьби, до віри лише у власні сили. У відозві зазначено, що «ся буря, яка насувається на нас, тільки тоді не лишить нас рабами в чужім ярмі, коли ми будемо самі боротися за себе, коли справді своєю боротьбою покажемо світови, що живемо як нарід, що хоче сам бути паном над собою»⁹⁸. Підкреслюючи потребу якнайгострішої боротьби проти царату, потребу розвалення й знищення сучасної російської імперії для здобуття самостійної України, відозва також давала відповідь на питання, чого потрібно сподіватися й бажати від війни: перемоги чи поразки Росії у війні. «Пам'ятаймо, що побите його (російського уряду) в теперішнім загальноєвропейським конфлікті — се запорука, що побідить і **національна революція українського народу**»⁹⁹.

Варто зауважити, що, за твердженнями М. Залізняка, ще у відозвах, виданих наприкінці 1906 і в 1907 рр., було чітко зазначено, що програмовим, основним домаганням і ціллю партії є здобуття самостійної української держави з демократичним і республіканським

ладом. Як практична вимога й гасло висувалося у відозвах скликання установчого конституційного зібрання в Києві для розгляду питання про державний устрій. Вимогою самостійної України Українська партія соціалістів-революціонерів відрізнялася від російських есерів, які в своїй програмі вимагали перетворення Росії в федеративну республіку, не конкретизуючи, яким це чином буде здійснюватися. Цим, на думку М. Залізняка, відрізнялася вона і від українських соціал-демократів, у програмових документах яких була визначена вимога автономії України. Українські соціал-революціонери вважали, що автономія України може бути лише конкретно-політичною вимогою, а основною вимогою повинна бути самостійність України.

Наявність двох напрямів у національному питанні можна пояснити, по-перше, тим, що в Україні у цей період існували і набирали сили ідея федералізму і ідея самостійності. Відповідно до цих ідей і сформувався напрями в есерівських програмах. По-друге, відсутність постійного контакту і зв'язку між організаціями, неможливість скликати партійні з'їзди і конференції, на яких можна було б виробити єдину програму у національному питанні.

Питання земельне, по суті стержневе, в програмах есерівських партій не було чітко сформульоване. Обмежуючись цілком абстрактними лозунгами, практично не обґрунтованими гаслами, більшість програм схилилися до визнання принципу соціалізації землі. Однак цей принцип не поділяла Київська група, вимагаючи націоналізації землі.

Отже, і у вирішенні земельного питання у рядах українських есерів не було єдності. Використати програму російських есерів українські соціалісти-революціонери не могли, розуміючи особливості України. У розпорядженні російських партійних теоретиків були систематизовані матеріали, які відтворювали ситуацію у земельному питанні. Українці не мали повної картини аграрного життя в Україні. «Щоб ілюструвати якоесь твердження, якусь тезу, доводилось, — зазначав М. Ковалевський, — вишукувати в різних збірниках та розвідках скрізь розкидані, несистематизовані матеріали»¹⁰⁰. Тому, працюючи над складанням програмних положень, авторам було важко звільнитись від чужих впливів і визначити власне теоретичне і практичне вирішення аграрного питання, яке б відповідало конкретним умовам України. Так що «приймаючи принцип соціалізації землі, вони майже всі зазначали нерозробленість цієї теми і потребу серйозного студіювання її для більш реальної постановки»¹⁰¹.

Проаналізувавши проекти і нариси програм гуртків та організацій, які діяли, доходимо висновку, що чітко вираженої програми партії не було. Спроба створити програму УПСР належить Київській групі. Варто зазначити, що саме ця група займала центральне місце у історії партії. Примітним було й те, що вона складалася з так званих «фракцій»: робітничої, політехнічної, університетсько-комерційної та військової¹⁰². Керівництво діяльністю фракцій здійснював міський комітет. Київська група проводила агітацію у військових частинах та на вчительських курсах. Особливо велику ставку робили на вчителів, адже саме вони могли бути керівниками гуртків та організацій на селі. Найбільшою активністю відзначалися організації на Київщині і Волині. Поширювали свою агітацію українські есери і на фабриках.

Улітку 1914 р. відбулося засідання Київського комітету партії, який вже тоді виконував функції центрального комітету. На цьому засіданні, яке тривало два чи три дні, було зроблено детальний перегляд організаційної роботи партії і вирішено цілий ряд ідеологічних питань¹⁰³. В окремих доповідях прозвучало, що одночасно із зростанням організації почала утворюватися у ній ліворадикальна течія (з цієї течії згодом вийшли — «боротьбисти»)¹⁰⁴. Основна увага учасників засідання була сконцентрована на виробленні головних ідеологічних основ організації. М. Ковалевський зазначав: «розв'язання української справи мало бути осяяне революційним шляхом. Ми відкидали, так звану, теорію «легальних можливостей», якої трималася наша стара громада. Визволення України з-під російського царату мало би повернути українському народові його суверенні права, а найкращим забезпеченням цих прав вважали ми форму демократичної республіки».¹⁰⁵ Для задоволення **національних прав** українського народу, есери вважали необхідним, повністю змінити суспільно-політичний устрій України. Планувалося здійснення аграрної реформи на основі націоналізації, а також націоналізація основних галузей промисловості, першочергово гірничої. Це була б повна «соціально-політична перебудова України», яка однаковою мірою потрібна як для забезпечення інтересів трудящих верств України, так і для забезпечення національних прав України.

У той час досить популярною була теорія соціалізації землі, яку висунули російські есери. Згідно з цією теорією земля мала б бути власністю громад, а сільськогосподарська продукція була б усупільнена. Таким чином, індивідуальне користування землею,

яке було досить поширене в Україні, мало б зникнути. Однак в російських умовах цей проект аграрної реформи відповідав колективним формам землекористування, які завжди існували в Росії у формі «общин».

Українські есери, зокрема члени Київської групи, були проти цієї теорії і вважали, що «націоналізація землі цілком відповідала життєвим інтересам України»¹⁰⁶. Як відомо, величезні латифундії належали невеличкій кількості російських та польських магнатів. Лідер українських есерів так обґрунтував необхідність націоналізації землі: «...огнища визиску (панські маєтки — Т.Б.) українських селян були одночасно осередком чужої культури і чужого панування. Націоналізація землі усувала це чуже панування над українським народом і визволяла українських селян від економічного визиску. Одночасно, націоналізація землі, при якій українська держава, як вираз волі українського народу, ставала господарем всієї землі, пов'язувала міцно українське селянство з цією національно-українською державою»¹⁰⁷.

Аналогічна ситуація була і в українській промисловості. Більша її частина належала іноземним акціонерам. Тому, стверджували українські есери, «підставою нової української держави муся бути націоналізація українського промислу»¹⁰⁸. Саме ці дві ідеї були в основі програми Київської організації.

Політична програма передбачала, щоб до революційного перевертання український народ домагався «національно-територіальної автономії з автономним урядом і сеймом в Києві». Це була так звана програма-мінімум у національному питанні. Представники російських політичних партій нав'язували концепцію національно-персональної автономії. Автором її був відомий австрійський соціаліст К. Реннер і адресувалася вона для Австро-Угорської монархії, де на одній території проживало кілька національностей. Українські есери відкинули цю концепцію, зазначивши, що домагаються вони не тільки забезпечення національних прав українського народу, а й повної незалежності у соціально-економічній перебудові України. Ці основні положення і лягли в основу проекту програми Київської організації.

Доречним буде зазначити зміни, які відбулися у програмових документах більшовиків. Під час Першої Світової війни вони затвердили засаду соціальної революції, однак розуміли її інакше, ніж соціалісти-революціонери. З цього приводу один з теоретиків соціал-революціонізму М. Шаповал зазначав: «большевики

вважали, що силою, яка зробить революцію, буде пролетаріят, а тому що його дуже мало, то втримати владу він зможе лише залізною диктатурою (терором і певним способом організації влади). Соціалісти-революціонери тримались іншого погляду: тому що соціальною революцією зробить подавляюча більшість населення — трудове селянство і пролетаріят, то боятись їм нема кого і влада мусить бути організована демократично¹⁰⁹».

М. Шаповал мотивував це так: «все одно вона буде в руках селян і робітників. Тому терору і насильств та централізації не треба. Все одно по змісту буде перевага інтересів селянства і робітництва, а тим самим поміщики і буржуазія панувати вже не будуть, бо земля у них відбереться без викупу, а до фабрик і заводів буде поставлений контроль селянсько-робітничої влади. І взагалі тоді самодіяльністю селяни і робітники скоро вхоплять зміст суспільного життя і підуть на зустріч соціалізму. Головне, аби вони мали змогу самодіяльності. Меншевики, як взагалі соціал-демократи у Європі, добивались, щоб була демократія, але без касування капіталізму, бо сучасне суспільство, особливо в Росії, через малий розвиток капіталізму ще не доросло до соціалізму. Час для соціалізму ще, мовляв, не назрів»¹¹⁰. Отже, у позиціях політичних партій відбувалася еволюція.

З 1915 р. Київська організація приступила до нелегального видання першого партійного органу «Боротьба», який виходив щомісяця. Головним редактором новоствореного органу був М. Ковалевський. До складу редакції входили А. Полонський, Л. Ковалів та ін. Літературну частину газети забезпечували відомі у майбутньому діячі О. Олесь, В. Пригара та ін. «Боротьба» виходила до середини 1915 р. На її сторінках друкувалися статті теоретичного змісту, а також публіцистичні — «на злобу дня». Серед статей теоретичних, надрукованих у перших номерах, варто відзначити «Капіталістичні варіації», де висвітлювалися шляхи капіталістичного розвитку в різних країнах, а також публіцистичні — «Державний параліч», «Замітки агітатора» та інші. Публіцистичні статті відображали тогочасну дійсність Російської імперії.

«Боротьба» користувалася величезною популярністю, «кожний примірник перечитувався десятками людей». Після виходу перших номерів «Боротьби» до редакції з проханням друкувати публіцистичні статті звернулися представники старої громади, які не були членами партії есерів, однак боролися за визволення України хоча й іншими методами. Пропозиція викликала дискусію. З одного боку, есери не хотіли, щоб «Боротьба» втратила свій

революційний напрям, а з іншого вони добре розуміли, що на їх партійний орган, внаслідок обставин «спадає обов'язок репрезентувати цілу українську опінію, що в часи історичних подій першої світової війни не можна було не брати під увагу, і з певними застереженнями щодо змісту статей, погодилися приймати публіцистичний матеріал від старшої нашої генерації»¹¹¹. «До певної міри, — зазначав М. Ковалевський, — це був також наш моральний успіх і значне поширення наших політичних впливів, бо ця пропозиція нашої старої громади, яка так гостро критикувала наші революційні методи під час виступу у Шевченкові роковини в лютому 1914 року показувала ясно, що наш шлях був цілком правильний»¹¹². Співробітниками газети стали представники інтелектуальної еліти — С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович.

У одному з номерів «Боротьби» було надруковано проект програми партії, автором її був М. Ковалевський. У січні 1916 р. вона вийшла окремою брошурою під назвою «Проект програми УСР, прийнятої Київською групою українських соціалістів-революціонерів».

Основна політична мета партії визначалася так: «В сфері політичної перебудови основним нашим ідеалом є союз вільних національних і краєвих федерацій, які будуть керуватися спільним парламентом, скликаним на підставі загального, рівного, таємного, без різниці полу виборного права»¹¹³. Для втілення цієї мети в умовах сучасного соціально-політичного моменту партія УСР повинна була боротися за: 1) проведення в життя принципу національно-крайової автономії, в основі якої лежить скликання національних сеймів; 2) розвиток крайового життя на основі широкої самоуправи; 3) забезпечення прав і інтересів національних меншин і 4) заведення обов'язкового навчання й розвиток шкільної справи¹¹⁴.

Що стосується національних вимог, програма передбачала боротьбу за: 1) скликання Українського Установчого сейму, який би підготував і запровадив в життя національно-територіальну автономію українського народу; 2) запровадження навчання українською мовою в школах; 3) заснування Української Академії Наук; 4) рівність української мови в судових і інших урядових установах.

Земельна програма передбачала націоналізацію землі. Автор програми М. Ковалевський пояснював: «Як позитивну програму аграрної перебудови України ми висували знану вже націоналізацію землі, себто удержавлення всієї землі і створення земельного фонду української держави»¹¹⁵. За рахунок удержавлення

великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння. Здійснення цієї програми і соціальної реформи дасть змогу українським селянам через своїх представників постійно регулювати селянські наділи і створювати нові форми селянського господарства¹¹⁶.

У міжнародних справах програма зазначала, що «партія УСР є вільним членом великої соціалістичної родини — Інтернаціоналу». ¹¹⁷ Такою широкою і радикальною була політична і національна програма Київської групи українських есерів. Проте лідер партії М. Ковалевського зазначав: «Молода організація, засвоївши загальновідомі есерівські лозунги, не дала собі труда, за рідкими винятками, зревізувати їх, і внаслідок ідейної ревізії створити тривкий фундамент дійсно української програми соціалістів-революціонерів, яка б мала свої коріння в реальних соціально-економічних та побутових умовах українського життя»¹¹⁸.

Зростання організацій і гуртків вимагало і об'єднання їх в партійні організації та створення авторитетного центру. З ініціативи Київської групи на початку 1915 р. було скликано загальнопартійну конференцію. В її роботі взяли участь організації Києва, Москви, Чернігова, Ніжина, Харкова, Полтави, а також окремі партійні діячі, які ще не мали своїх організацій. Учасники конференції обговорили основні пункти партійної програми і прийняли рішення про підготовку партійного з'їзду. Організація з'їзду доручалася Київській групі¹¹⁹. Таким чином, конференція стала першою спробою об'єднати партійні організації і надати партійному життю програмний характер.

Після конференції розпочалася активна робота на місцях, яка давала певні практичні результати. Варто зазначити, що конференція особливу увагу звернула на питання тактики. Терор як форма політичної боротьби викликав сумніви і заперечення. Було ухвалено тактику активних виступів демонстраційного характеру. Підтвердженням правильності втілення такої тактики стали багатотисячні демонстрації в лютому 1914 р. у цілому ряді міст України, як огляд свідомих українських революційних сил¹²⁰. Це свідчило про те, що ідея українського відродження стала досягненням не конспіративних інтелігентських гуртків, а широкого народного загалу, в якого пробудилася національно-політична свідомість. І в цьому було головне значення тактики активних виступів і прилюдних протестів, яку ухвалили українські есери і втілювали в життя спільно з українськими соціал-демократами.

Спільність поглядів українських есерів і соціал-демократів не обмежувалася лише вибором тактики. У січні 1915 р. в Москві відбувся з'їзд делегатів українських соціалістичних партій, в якому брали участь українські соціал-демократи й соціал-революціонери. Учасники форуму обговорили питання про утворення єдиної української соціалістичної партії шляхом об'єднання існуючих партій і груп¹²¹. Московська група намагалася запропонувати навіть конкретні програмові засади, на підставі яких могли б об'єднатися есдеки і есери. Варто зазначити, що у лавах українських соціалістів-революціонерів панувало бажання об'єднання на підставі ідейного порозуміння та взаємних поступок. Однак питання про порозуміння зникло, коли розпочалося обговорення аграрних справ. Дводенна московська конференція не привела до жодних практичних результатів.

У селах і повітах виникали нові гуртки і організації, які залучали народ до політичної боротьби. Однак відсутність чіткої програми ставала на перешкоді як оформленню організації і гуртків в партію, так і збільшенню її кількісного складу. Створивши за кілька років напруженої праці кістяк партії, на жаль, «мало вияснили основні точки партійного світогляду»¹²². «Ясно відчувалась потреба створити й науково обґрунтувати свою програму, розвинути й конкретизувати ті загальні, часто абстрактні лозунги та ідеї, які самі не могли собою замінити програми політичної партії»¹²³, — зазначав М. Ковалевський. «В маси, — підкреслював він, — треба було йти з ясним і певним символом віри, який би не полишав ніяких сумнівів»¹²⁴. І це особисто він намагався зробити.

Після тривалих подорожей М. Ковалевський оселився на Полтавщині, де прожив тривалий час, аж до революції 1917 р. Основну увагу сконцентрував на кооперативній діяльності. Про цей час він згадував: «Моя праця полягала в тому, що я мусів тримати живий зв'язок з сільськими кооперативами повіту, ревізувати їх працю, усувати всякі порушення кооперативних засад і пояснити селянським кооператорам основні принципи кооперативної праці. Це дало мені можливість пізнати масу людей, їх настрої і прагнення»¹²⁵. Праця у кооперативах давала йому міцний ґрунт, тому що він був «українським кооператором, зв'язаний з народними масами». У цей час продовжується пошук «нових революційних ідей на чужому ґрунті, ідей, овіяних софістиккою російського марксизму або сентиментального російського народництва»¹²⁶. Однак М. Ковалевський зазначав, що у нього не було часу на різні теоре-

тичні дискусії, а праця йшла наперед і висувала щораз нові проблеми. «В Москві, де всі гуртки й організації існували нелегально, ніхто з нас не відчував у собі відповідальності перед народом. Становище нелегального працівника трохи творило йому легендарний німб, але знімало з нього всяку відповідальність. Інакше в кооперативній праці, де я повсякчас мусів думати, що треба зробити для тої чи іншої кооперативи, щоб вона краще розвивалася, і де я щоденно стикався з селянами, які довіряли мені. З цього виникало — власне почуття відповідальності перед селянами, перед кооперативами і перед цілою кооперативною громадою України, яка ставала щораз численніша, і в результаті кожен з нас відчував відповідальність перед Україною¹²⁷». М. Ковалевський доходить висновку: «В цьому була різниця між нігілізмом, який панував в Росії, і тим позитивізмом українського народу, який знайшов свій вираз у могутній кооперативній організації не тільки в Полтавщині, але й на цілій Україні¹²⁸». Він брав участь в організації і роботі Полтавського Союзу Кредитових Товариств, входив до правління і був певний час товаришем голови Союзу. Був організатором кооперативних курсів у різних містах Полтавщини, допомагав видавати кооперативний часопис і різні брошури, багато спілкувався з селянами, відзначаючи, що «одна цікава риса полтавських селян робила справді імпонуюче враження. Це була психологічна незалежність і сміливість власної думки, власного переконання»¹²⁹.

Перший прилюдний виступ М. Ковалевського відбувся у 1915 р. на кооперативному з'їзді у Києві. Привітальна промова полтавського представника пролунала українською мовою. Промова не залишилася не поміченою. Київська жандармерія повідомила про неї жандармерію Полтавщини. М. Ковалевському наказано було впродовж 24 години залишити Полтаву. Однак вже через кілька днів наказ було ліквідовано і він повернувся з Межигір'я, де перебував у цей час, знову до Полтави¹³⁰.

У 1916 р. П. Чижевський повідомив М. Ковалевського, що київський центр ТУПу прийняв його у свою організацію, незважаючи на те, що він ще не досяг 25-річного віку, як цього вимагав статут. «Цей виняток зроблено тому, щоб тісніше зв'язатись з молодшим українським поколінням» — так пояснював цей факт сам М. Ковалевський. Разом з тим він відзначав, що для нього це була «велика несподіванка і немов якесь відзначення за дотеперішню працю. Одночасно це збільшувало і засяг моєї праці, і мої впливи як члена правління Полтавського Союзбанку. Це накладало теж і більшу

відповідальність на мене, а свідомість цього трохи нейтралізувала часто ризиковані і може не зовсім продумані, продиктовані молодечим запалом плани. Таке почуття відповідальності часто ставило мене в досить трудну ситуацію, а навіть подекуди викликало внутрішнє роздвоєння»¹³¹.

За весь час кооперативної роботи М. Ковалевський «не переривав своїх революційних зв'язків» і надалі працював у Київській організації українських есерів. Щонайменше раз на два місяці він їздив до Києва на засідання організації соціалістів-революціонерів. Про ситуацію, що склалася після прийняття його в ТУП, він писав: «З цих внутрішніх конфліктів я вийшов скріплений морально, бо після довгих міркувань мені насувався висновок, що і революційну працю, хоч вона й анонімова з огляду на її консервативний характер, треба проводити з подвоєним почуттям відповідальності, як всяку іншу працю. Я не поділяв погляду, поширеного в ті часи під впливом російського нігілізму, що в революційній праці не слід рахуватися із загальноприйнятими моральними нормами, бо правдивий революціонер і так криється в підпіллі, де панують інші моральні засади і норми»¹³². Досить часто йому приходилося дискутувати з цього приводу. За таку позицію почали називати його «правим соціалістом-революціонером», що зовсім не відповідало правді, бо в багатьох випадках, а особливо в питанні аграрної реформи в Україні, він стояв значно лівіше «боротьбістів» і ніколи упродовж всієї політичної праці не змінив своєї позиції. А в 1916 р., будучи членом і ТУПу і Київської групи соціалістів-революціонерів, М. Ковалевський став зв'язковим між «старими» і «молодими», між «батьками» і «дітьми» і пропагував програмові засади українських соціалістів-революціонерів.

Поділяли основні програмні положення Київської групи і гуртки, які працювали за межами України. Зокрема, Московський гурток українських есерів, який активно допомагав видавничій діяльності партії, та поодинокі студентські організації Петербурга. Особливою активністю відзначалася кількісно невелика організація (8 членів) під назвою «Тісне коло», до складу якої входили студенти Психо-Неврологічного Інституту¹³³. Ця група утворилася внаслідок розгрому українських народницьких кіл інституту. Одна частина їх злилася із загальноросійською партією соціалістів-революціонерів, а інша згуртувалася у самостійну організацію під згаданою назвою. Її діяльність визначалася трьома напрямками: «1) ідеологічне усвідомлення членів; 2) нав'язання зв'язків

з робітництвом й жовнірами й 3) організація українського селянства на українських землях»¹³⁴.

Результатами діяльності «Тісного кола» були: організація гуртка серед жовнірів саперного батальйону в Царському Селі та кількох гуртків типу Селянських спілок (деякі з них взяли назву «Земля і Воля») на українських землях (Полтавщина, Вороніжчина), а також видання й поширення на українських землях відозв про вибух революції 1917 р. Ці гуртки ввійшли як складові частини — одні до селянської спілки, інші до УПСР¹³⁵.

Окрему сторінку в історії будь-якої партії становлять відносини з іншими організаціями і партіями. І в першу чергу партіями близькими за ідеологією. Для українських есерів такою була російська партія соціалістів-революціонерів. У 1912–1913 рр. партійна робота проводилася в тісному ідейному й організаційному контакті з росіянами. Однак згодом ці стосунки зіпсувалися. Причиною М. Ковалевський називав те, що «російські товариші уперто й послідовно не хотіли розуміти своїх інтернаціональних обов'язків перед українською національністю»¹³⁶. Досить характерним у цьому плані був випадок на засіданні колегії пропагандистів у 1913 р. Робітнича група партії звернулася із заявою, в якій вимагала приділяти більше уваги в агітаційному курсі українській справі і, по можливості, здійснювати агітацію українською мовою. Більшість пропагандистів намагалися не надавати значення цій заяві, пояснюючи це тим, що «правда на всіх мовах однакова, і що батьківщина для робітників там, де є заробіток»¹³⁷. Заяву робітників не задовольнили.

Невдовзі українська справа знову стала у центрі уваги переговорів між представниками росіян і українців. Йшлося також і про *modus vivendi* (букв. «спосіб життя» — сукупність умов, що визначають тимчасові стосунки) двох груп. Вимоги застосування української мови в агітації, активна участь в українському культурному та політичному відродженні викликали іронію і негативне ставлення росіян. Це дало підстави зробити висновок, що спільна праця неможлива. Цей розрив, по-перше, ослабив зв'язки російських соціалістів-революціонерів з селом; по-друге, дав більший простір для діяльності українських соціалістів-революціонерів.

Варто зазначити, що уже в той час молоді політики намагалися застосовувати різноманітні політичні технології у боротьбі за завоювання мас. Вагому роль відігравала пропаганда, а в окремих випадках і демагогія. Про це досить вдало писав М. Ковалевський: «Демагогія є явищем негативним в політиці і може довести до

деморалізації народних мас, якщо її вживати в цілості політичної праці. Одначе, як практична зброя, в певні моменти вона потрібна. Це виглядати може трохи цинічно, коли скажу, що в вирішальні моменти революційні політик мусить видобути з глибини своєї душі не тільки ентузіазм, а й революційну відвагу першим зайняти офензивне становище і дати убійчий стріл до свого ворога, не чекаючи, аж поки цей останній уб'є тебе¹³⁸».

М. Ковалевський дійшов висновку, що боротися проти демагогії російських агітаторів і політиків в Україні в той час можна тільки тією ж «зброєю». Лідер есерів зазначав: «Треба висунути проти росіян докладно сконструйовану систему демагогічних виступів¹³⁹». М. Ковалевський на власному політичному досвіді переконався, що в тих обставинах «ця зброя дає найкращі наслідки в тому змислі, що в переходовий бурхливий момент усуває ґрунт з-під ніг ворога». Водночас він вважав, що систему демагогії не варто застосовувати скрізь і завжди. Його особиста демагогія полягала в тому, що під час виступів, що доводилося робити регулярно, він говорив «селянам і робітникам, що російські соціалісти тому проти автономії і відділення України від Росії, що найбільш родючі землі є на Україні і тому російські партії за всяку ціну хочуть затримати Україну в складі російської держави. Царські уряди прислали на Україну чимало російських колоністів — тут я вичислював російські села з катерининських часів, які всім полтавцям були відомі. Робітникам я піддавав думку, що багатий промисел України, фабрики й копальні, всі до цієї пори належали до російських капіталістів і що й тепер російські партії хочуть затримати економічну залежність України, щоби розпоряджатись з Петрограду її природними багатствами і не дати їх українським робітникам. Я додавав, що російська демократія обіцяє дати народові землю і фабрики. Але у вільній Україні будуть націоналізовані також і банки і, таким чином, народ буде звільнений від лихварських відсотків і фінансової експлуатації. Росіяни хочуть накинути вам, казав я до селян, соціалізацію землі, себто передати володіння землею окремим сільським громадам і скасувати, таким чином, ваші господарства; ви вже не будете господарями на власній землі, а будете робітниками на громадській землі. Особливу силу мав аргумент, що російські соціалісти хочуть «виварити селян у капіталістичному казані», себто позбавити їх незалежного становища господарів і перетворити в пролетарів. При цьому я цитував Карла Маркса, Плеханова, а навіть Леніна. З цього

«капіталістичного казана» я зробив відстрашуючий образ будучого устрою України, коли б російським соціалістам вдалося зреалізувати свою програму не тільки в Росії, але й на Україні.

Візія пролетаризації українського села відстрашувала наші селянської маси не тільки від російських соціал-демократів і інших російських партій, але й від українських соціал-демократів¹⁴⁰. Такою була концепція «демагогії» М. Ковалевського, яка використовувалася ним і його соратниками по партії у політичній пропаганді, конкуруючи і шукаючи компромісів з російськими соціалістами-революціонерами.

У іншому руслі розвивалися стосунки українських есерів з польськими соціалістичними партіями, зокрема з Р.Р.С. Обидві сторони досягли порозуміння і видали декларацію українською і польською мовами. Основний зміст декларації полягав в обопільній допомозі та підготовці народних мас до «взаємного порозуміння й спілки»¹⁴¹. Декларація набула практичного втілення.

Українські есери здійснювали спробу зав'язати стосунки і з представниками інших національностей і їх соціалістичними партіями, зокрема з грузинськими і вірменськими. Однак тривалі співпраці і реального порозуміння практично не було.

Українські соціал-революціонери не обмежувалися встановленням лише партійних контактів. У 1913 р. вони разом з іншими політичними організаціями взяли участь в заснуванні Українського Червоного Хреста. Однією з причин його створення стала необхідність в наданні громадської допомоги значній частині українців, яких відкинув за межі легального й вільного життя «розвиток політичної і національної боротьби українського народу за своє визволення, входячи в конфлікт з російською самодержавною дійсністю»¹⁴². Крім того, слід зазначити, що цілий ряд арештів і судових процесів змусив організацію українських есерів опікуватися долею засуджених товаришів. Хоча в той час в Києві існувала російська «каса» допомоги арештованим, однак на ґрунті допомоги політичним в'язням українські есери розпочали організовувати власне українські сили. Допомога передбачалася всім без винятку, без врахування національності і партійності.

Новостворена організація Українського Червоного Хреста відчувала неприхильне ставлення загальноросійських і деяких українських організацій. Однак своєю діяльністю, яка з кожним роком набирала розмаху, організація показала необхідність та результативність свого існування. Були налагоджені тісні і постійні зв'язки

з тюрмами як легально, так і нелегально. В'язні мали можливість підтримувати контакти з партійними організаціями, отримувати моральну й матеріальну допомогу. Видавалася навіть мініатюрна газета «Тюремні вісті» для ознайомлення з подіями політичного життя. Були створені госпіталі, надавалася медична допомога¹⁴³. Активну участь у діяльності Українського Червоного Хреста брали українські есери.

Процес взаємодії та встановлення політичних контактів ініціювався не лише односторонніми намаганнями українських соціал-революціонерів. Існували організації, які самі були зацікавлені у налагодженні стосунків з українськими есерами. Так, зокрема, закордонний «Союз визволення України» (його очолював український есер М. Залізняк), який знаходився у Відні, здійснював послідовну роботу з налагодження відносин. Пропозиції «Союзу» і їх політична позиція викликали дискусію на сторінках «Боротьби», і в самій організації спричинили відмову від співпраці із «Союзом визволення України».

На ці ж роки (1915–1916 рр.) припала діяльність членів партії в кооперації та у різних українських організаціях, як, наприклад, «Юнацька Спілка», де проводили активну працю українські соціалісти-революціонери поряд з членами УСДРП.¹⁴⁴ Особливою активністю у роки Першої Світової війни відзначалася діяльність «Юнацької Спілки» на Полтавщині.

У цей період активізується український революційний рух на Вороніжчині. Наприклад, у селі Пухові Острозького повіту силами нелегального есерівського селянського гуртка з п'яти членів було засновано кооперативну крамницю. Метою гуртка була боротьба з царизмом «за здобуття землі і волі»¹⁴⁵. При крамниці члени гуртка створили невеличку бібліотеку, майже виключно українську. Гуртківці проводили читання та бесіди. Дуже обережно приймали нових членів. Обов'язком кожного члена був пошук нових прихильників есерівського руху та пропаганда серед селянства.

Влітку 1916 р. читачі кооперативної читальні заснували нелегальне пухівське товариство «Просвіта»¹⁴⁶. Поеднання партійної есерівської роботи з національно-культурницькою було характерне для всієї України. Отже, українські есери закладали по селах «Просвіти», а втягнені у «Просвіти» вчителі, селяни та сільська інтелігенція масово йшли в організації.

Таким чином можна узагальнити словами лідера партії М. Ковалевського: «молода організація, засвоївши загальновідомі

есерівські лозунги, не дала собі труда, за рідкими винятками, зрев'ювати їх, і внаслідок ідейної ревізії створити трівкий фундамент дійсно української програми соціалістів-революціонерів, яка б мала свої коріння в реальних соціально-економічних та побутових умовах українського життя»¹⁴⁷.

Підсумовуючи, варто зазначити, що виникнення соціал-революційних гуртків було закономірним явищем, пов'язаним з розвитком українського національно-визвольного руху і проникненням у Наддніпрянську Україну соціально-визвольних ідей з Росії і Західної Європи. Період з 1903 р. до початку Лютневої революції був організаційним, підготовчим періодом для створення есерівської партії. Робота створюваних гуртків і організацій велася переважно нелегально. Наявність розрізаних організацій українських есерів не призвела до сформування єдиного політичного центру, а відтак — політичної партії. Мозковим центром і найвпливовішою організацією була Київська, яка створила політичну програму. Процес організаційного становлення УПСР відбувався паралельно із діючими і конкуруючими організаціями російських есерів.

Розробляючи основні програмові положення, есери намагалися врахувати особливості України і не копіювали програму російських есерів. На основі аналізу програм різних есерівських гуртків можна виділити два напрями. Прихильники першого — виступали за національно-територіальну автономію, а другого — за самостійну Україну. Наявність цих двох напрямів серед українських есерів була віддзеркаленням української суспільно-політичної думки, у якій співіснували ідея федералізму і ідея самостійності. В організаційний період була створена політична програма партії, автором якої був М. Ковалевський, і затверджена вона була Київською організацією українських есерів. Саме ця програма була покладена в основу програми УПСР. У національно-державному будівництві УПСР виступала за демократичну республіку. Відмінною її рисою була вимога націоналізації у земельному питанні.

Есери прагнули «розконсервувати» демократичний потенціал народу, забезпечити максимальний розвиток приглушених, але не подавлених до кінця традицій народоправства, що збереглися волею обставин тільки на низовому рівні, проте закріплених у світогляді народу. Есери вважали, що, звільнені від зовнішнього диктату, демократичні традиції селянства за певних умов зможуть перейти на більш високий рівень розвитку, ставши основою для перетворення країни в справжнє демократичне суспільство.

Стрижень всієї ідейної конструкції есерів — це політична свобода і політична демократія, у відстоюванні яких ортодоксальна частина есерів була цілком послідовна.

* * *

Політичні партії здобули шанс на реалізацію своїх програмних задумів. Програмні документи більшості українських політичних партій свідчать: ідея української державності здебільшого набувала форми національно-територіальної автономії у складі федеративної Росії. Запровадження такої автономії пов'язувалося з революційно-демократичною формою державності у масштабах всієї колишньої царської Росії.

Аналізуючи події березня 1917 — квітня 1918 рр. в історії України, є усі підстави стверджувати, що у цей період відбулися значні суспільні трансформації, які торкалися усіх сфер життя. Їх варто розглянути, насамперед, як процес трансформації: політичної системи суспільства; соціально-економічних процесів; «політичної людини» (особа, еліта, колектив, організація, партія), політичної культури суспільства та особи. Варто зазначити, що спочатку суспільні трансформації торкалися усієї території колишньої Російської імперії і лише згодом вони почали набувати національного характеру. Загальний процес демократизації суспільного життя, складовою частиною якого було піднесення українського національно-визвольного руху, зумовило створення єдиного українського центру.

«Загальним об'єднуючим центром» стало Товариство українських поступовців (ТУП), яке 3 березня 1917 р. скликало нараду. У її роботі брали участь не лише члени ТУП, а й представники студентської молоді, кілька військових, серед них М. Міхновський, Н. Король, полковник Глинський, капітан М. Ган; представники соціалістичних партій: Д. Антонович, І. Стешенко, А. Степаненко¹⁴⁸. Члени ТУП проінформували присутніх про намір створити загальноукраїнський центр, який мав стати центром культурно-просвітньої роботи. Представники соціалістичних партій, а також військових виступили проти організації, яка б лише відстоювала культурно-просвітницькі інтереси. При цьому обґрунтовано мотивували необхідність створення громадсько-політичної організації. Власне, на засіданні відбувається трансформація поглядів багатьох його учасників і переважна більшість доходить висновку про необхідність створення Всеукраїнської організації — Центральної

Ради. Сама назва є підтвердженням традиції називати найвищі представницькі органи — радами, а словом «центральна» підкреслювалося, що це орган, який буде виконувати особливі функції і є головним. Один із лідерів есерівської партії — Н. Григорійв стверджував, що українська інтелігенція почала творити свою українську народну владу несвідомо за системою рад.

Лютнева революція надала можливість для легальної діяльності українських політичних партій. Повалення царського режиму зумовило поживлення в Україні організаційної роботи партій. П. Христюк вважав, що у перші дні революції «мусіли українські політичні групи і течії цілком природньо використати для самоорганізації і вироблення своїх сталих партійних програмів»¹⁴⁹. По всій Україні відновлювали роботу первинні есерівські організації, що існували раніше, а також утворювалися нові. У березні 1917 р. виникла організація українських есерів у Севастополі, у квітні — у Феодосії. Згодом почали оформлюватися і організації в інших місцевостях краю. Українські есери стали впливовою силою в українському визвольному русі Криму.

Швидко численне зростання організацій на місцях дало змогу скликати установчий з'їзд партії. Однак ще до скликання з'їзду українські есери взяли участь у створенні українського національного центру — Української Центральної Ради. Серед учасників — М. Ковалевський, М. Стасюк, П. Христюк, І. Базяк, К. Корж, А. Полонський¹⁵⁰. Саме вони стали членами Центральної Ради ще до скликання Українського Національного Конгресу.

Центральна Рада стала витвором революції, яскравим свідченням інтенсивного зростання національної свідомості українського народу. Однією з причин її створення було і те, що всі ті громадські організації, комітети, об'єднання, ради, які після революції створювала російська революційна демократія, не тільки не звертали увагу на задоволення потреб українського революційного руху, а й подекуди відверто вороже ставилися до вимог українців.

Роз'яснюючи необхідність створення Центральної Ради, М. Грушевський писав: «Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовластя, право народу правити самому всіма своїми справами. Для цього, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній одностайній політичній організації на весь час, поки буде досягнена спільна широка національно-територіальна автономія України в федеративній республіці російській»¹⁵¹. Об'єднуючись і створюючи всеукраїнську

організацію, українські діячі тим самим, частково трансформували стару політичну систему, яка ніколи у своєму складі не мала національної організації. Водночас, в основі залишалася стара державна машина. Новостворена організація, перш за все, відрізнялася своєю метою і завданнями.

Один із відомих діячів Центральної Ради, генеральний писар П. Христюк цілком слушно зазначав, що «закладено було Ц. Раду по зразку російських «комітетів об'єднаних громадських організацій» з тою тільки різницею, що рада мала бути не міським чи губерніяльним центром, а всеукраїнським. Через це до складу ради спочатку ввійшли делегати міських київських культурно-просвітніх, громадських і політичних установ, а також і тих всеукраїнських установ, які мали свої центральні осередки в Києві (представники політичних партій, кооперації, духовенства, вчителів, студентів, вояків). Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і склад. І саме це вийшло потім на добре. Склад Ради, її завдання і методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом з розвитком української революції»¹⁵².

Напередодні Національного Конгресу, 4–5 квітня 1917 р. українські есери скликали установчий з'їзд партії. У ньому взяли участь представники партійних організацій: Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської і Катеринославської губерній. Учасниками з'їзду були й члени партії, які щойно повернулися із заслання та вийшли з царських тюрем. Вперше легально скликаний з'їзд відкрито обговорював партійні справи. У перервах між засіданнями розповідали про найважливіші моменти, пов'язані з партійною діяльністю. Зокрема, лідер партії М. Ковалевський детально розповів про видання нелегального органу «Боротьба», про своє тюремне ув'язнення та про Шевченківську демонстрацію 1914 р. Інший член УПСР згадав про перший з'їзд соціалістів-революціонерів у воронізьких лісах¹⁵³.

З'їзд відкрив представник організаційного комітету К. Корж. Головою було обрано М. Ковалевського, заступниками П. Христюка і Л. Коваліва, писарями В. Залізняка та В. Ігнатовича. М. Ковалевський, вітаючи делегатів з'їзду, окреслив короткий нарис програми партії, згадавши ідейних попередників партії М. Драгоманова і галицьких радикалів, зосередився на головних аспектах у житті партії у роки реакції 1907–1917 рр. З привітанням виступив представник Київського Комітету Російської партії

соціалістів-революціонерів. Він висловив надію, що між партіями буде завжди повна згода, зауважив, що деякі, наявні у минулому непорозуміння — пережитки старих, виняткових обставин. Представник Томського Комітету Російської партії соціалістів-революціонерів висловив надію, що у майбутньому відновленому соціалістичному Інтернаціоналі українські соціалісти «засядуть побіч з представниками працюючого люду інших народів, як вільні з вільними»¹⁵⁴. Від імені військових з'їзд привітав делегата української організації Свеаборзького гарнізону. З інформацією про стан справ на місцях виступили представники Київщини, Харківщини, Полтавщини Чернігівщини, Поділля, Волині і Москви.

Делегати установчого форуму розглянули найактуальніші питання, пов'язані з діяльністю партії. Заслухали доповіді і прийняли рішення з концептуальних питань: національно-державного будівництва, аграрного та ставлення до війни. З основними положеннями відповідно виступили Й. Маєвський, М. Ковалевський і В. Ігнатович. Крім зазначених питань, делегати розглянули і позицію партії стосовно Російського Тимчасового уряду. З доповіддю щодо цього питання виступив М. Ковалевський. Він підкреслив: «Ми не можемо забувати, що Тимчасовий уряд буржуазний, який ми не можемо піддержувати остільки, оскільки він противиться нашим найближчим завданням»¹⁵⁵. Доповідь викликала гостру дискусію, у процесі якої більшість делегатів висловилися за негайне скликання Установчих зборів.

З доповіддю про робітниче питання виступив В. Ігнатович. Основні положення доповіді лягли в основу резолюції, яка містила вимогу 8 годинного робочого дня, заборону користуватися працею дітей віком до 16 років, заборону виплачувати заробітну плату товарами, а також цілий ряд інших положень¹⁵⁶.

Кооперативний рух в Україні, у розвитку якого брали активну участь українські есери, став темою доповіді, яку проголосив П. Христюк. Невипадковим був вибір доповідача, адже саме він був одним із організаторів і керівників першого вільного кооперативного з'їзду Київщини (березень 1917 р.), редактором кооперативного журналу «Комашня». У доповіді П. Христюк відзначив, що кооперація — це класовий рух і для демократичних верств є однією з форм боротьби з пануючою буржуазною верствою. Крім того — це рух економічний, а тому кооперація повинна йти своєю власною дорогою, не дотримуючись партійного напрямку¹⁵⁷.

Дискусій щодо доповідей з робітничого і кооперативного питання практично не було. З'їзд ухвалив резолюції про необхідність створення партійних організацій есерів серед робітництва та про велике значення кооперації для українського трудового селянства та робітництва.

Українські есери прагнули об'єднання з ідеологічно близькими політичними партіями. Центральний Комітет запропонував розглянути можливість об'єднання з УСДРП з огляду на майбутні вибори і можливість створення партійних блоків. Однак позитивного рішення не було досягнуто. Українські есери поставили це питання більш ширше: про створення міжнародного центру соціалістичних партій федеративної орієнтації для боротьби за федеративний устрій Росії. У контексті ідеї об'єднання установчий з'їзд УПСР визнав можливим взаємне представництво у комітетах УПСР і російської партії соціалістів-революціонерів.

Значні протиріччя в УПСР виявилися під час обговорення можливості блоків у питанні про ставлення до українських партій буржуазної орієнтації і до російських партій. З доповіддю про ставлення до українських та соціалістичних неукраїнських політичних партій виступив Й. Маєвський. З'їзд обговорив питання про злиття всіх соціалістичних партій в одну. Враховуючи спільність завдань усіх соціалістично-федералістичних партій народів Росії, учасники форуму висловили бажання про з'єднання сил партій та створення центрального міжнародного органу (ради) федералістів, яка координуватиме їх діяльність. У справах автономії України і в боротьбі за перетворення Росії в федеративну республіку есери вирішили виступати спільно з українськими федеративними партіями. Разом з тим з'їзд доручив Центральному Комітету з'ясувати питання щодо можливості об'єднання з українськими соціалістами-демократами, а також розглянути умови об'єднання Української партії соціалістів-революціонерів з УСДРП.

Не було єдності у партії і під час обговорення питання про форми соціалізації землі. Як уже зазначалося вище, не було одностайності і у поглядах на федерацію і Установчі Збори. Разом з тим, підсумовуючи роботу з'їзду та аналізуючи прийняті резолюції, варто зазначити, що УПСР являла собою політичну силу, яка порушувала питання державотворення, а також заклала його підвалини, створювала передумови для втілення національної ідеї в життя.

Багато уваги делегати приділили розгляду організаційних питань. Зокрема, постановили організувати губернські та повітові комітети та скликати найближчим часом Всеукраїнський з'їзд УПСР. Затвердили Статут УПСР і обрали Центральний Комітет у складі: М. Ковалевського, Л. Бочковського, Л. Коваліва, К. Коржа, В. Залізняка, В. Ігнатієнка, Й. Маєвського, П. Христюка і О. Шлейченка¹⁵⁸.

З'їзд доручив Центральному Комітету відновити (тепер вже легально) видання партійного тижневика «Боротьба». Перший номер офіційного органу ЦК УПСР вийшов 18 квітня 1917 р. Назва «Боротьба» підкреслювала ідейний зв'язок з першим офіційним органом українських есерів, який виходив у 1915 р. Виходила «Боротьба» під редакцією партійної колегії. Згодом редактором став Ю. Охримович. Пояснюючи назву свого органу, українські есери наголошували: «Народ здобув свободу, але ця свобода дала народові лише можливість боротися за свої трудові **інтереси**, за кращу долю трудових мас, за соціалістичний громадський порядок».¹⁵⁹ Члени УПСР були впевнені, що з'явилася можливість відкритої боротьби за трудові **інтереси**. Для цього необхідно «організувати народ, треба з'єднати його, щоб народ знав, які порядки економічні та громадські заводити треба тепер і чого добиватися в Установчих зборах»¹⁶⁰.

Трудовий народ повинен зробити так, закликала «Боротьба», щоб влада у державі перейшла до його рук, і щоб все те, що належить буржуазії, належало трудовому народові. Оскільки УПСР завжди боролася не лише за свободу політичну, «але й за свободу будувати новий громадський та економічний лад». І тепер, коли політична свобода здобута, партія ставить собі за мету організувати народ для одностайної боротьби за трудові **інтереси**. Гаслом українських есерів стало відоме шевченківське: «борітеся-поборете!». Беручи це гасло і ставлячи за мету — боротьбу за краще майбуття, українські есери проголошували свою програму боротьби: «Ми будемо боротися, будемо єднати трудовий народ для боротьби за кращу будучину, за соціалізм, бо ми віримо, що організований народ поборе все, що стоїть на шляху його розвитку і здолає влаштувати своє життя так, як підказують йому його **інтереси**»¹⁶¹. Вони були переконані, що із здобуттям політичної свободи справжня боротьба тільки розпочиналася. УПСР була необхідна чітка і реальна програма партії для того, щоб боротися за трудовий народ і його **інтереси**.

Категорія «трудовий народ» вжита не випадково, адже українські есери стверджували, що їхня партія буде представляти **інтереси**

всього трудового народу, маючи на увазі трудове селянство, робітників та соціалістичну інтелігенцію. Це давало змогу партії розраховувати на значно ширшу соціальну базу, а не лише на селянство як базу партії аграрної. Українські есери заперечували наявність будь-якої різниці між пролетаріатом та селянством, тому що вони, так, як і інтелігенція, живуть на засоби, зароблені власною працею. Отже, УПСР стала тієї партією про яку ще у 1908 р. писав С. Єфремов: «Що ... представляла б **інтереси** всіх трудящих в Україні і, головним чином багаточисельного трудового селянства»¹⁶². М. Кушнір відзначав, що «розпочавши свою партійну роботу ще до революції, як невеликий партійний гурток поміж молоді — ця партія набирає під час революції величезного впливу поміж людності й відіграє надзвичайну ролю в національному рухові на селі та у війську»¹⁶³. Підтвердженням цього є швидке зростання первинних організацій і формування організаційних структур партії. 25 квітня 1917 р. орган есерів «Боротьба» писала: «По всіх містах і селах гуртуються люди в партію українських соціалістів-революціонерів»¹⁶⁴. Підтвердженням цьому можуть бути відомості про створення первинних організацій.

На початку квітня відбулося робітниче віче в м. Мириполі на Курщині, яке обговорило питання про землю і війну та створило есерівську організацію.

У Севастополі було створено велику партійну організацію серед матросів Чорноморського флоту, до складу якої також ввійшла значна кількість робітників і інтелігенції. Активними співробітниками партійної організації були: Є. Сакович та члени Центральної Ради Я. Христич, Г. Дижур-Журов та Г. Литвинчук, який був направлений тимчасовим делегатом від Таврії до Центрального Комітету. Севастопольський комітет УПСР взяв на себе ініціативу створення партійних організацій есерів в Криму. За незначний проміжок часу заснували організації в Сімферополі, Феодосії та Ялті. За активної участі Севастопольської групи виникла і партійна організація в Батумі на Кавказі.

За ініціативи Центрального Комітету партії засновано партійну організацію в Бердянську, а заходами Херсонської групи — в Олешках. Невеличка організація виникла і в Мелітополі.

30 травня — 2 червня 1917 р. у Полтаві відбулася Крайова Лівобережна конференція УПСР. У роботі конференції брало участь 22 делегати. Саме на цій конференції вперше заявила про себе «лівобережна фракція», в лоні якої сформувався боротьбизм.

Вибір Полтави як місця проведення регіональної конференції був цілком логічним, адже місцева партійна організація була у 1917 р. своєрідним bastionом лівих українських есерів; тут жили й працювали члени ЦК УПСР, лідери «лівобережників» — Л. Ковальов (помічник губернського комісара Тимчасового уряду) та Л. Бочковський, активний член ще дореволюційних есерівських гуртків, який, за словами найближчих соратників, відзначався «крайньою лівою позицією, глибоко анархістською вдачею, ворожістю до всякого державництва й централізму»¹⁶⁵. Вони становили Лівобережне бюро ЦК УПСР, а на конференції були товаришами головуючого.

З самого початку існування «лівобережної фракції» характерною рисою її ідеології був **соціальний** радикалізм. Вони послідовно виступали за проведення антикапіталістичних реформ і негайне припинення війни. На Лівобережній конференції УПСР рішуче висловилися за принцип «соціалізації землі» з урівняльним її перерозподілом («земля нічия»¹⁶⁶) і за створення «революційного міністерства ліквідації війни» з висуванням виключно соціалістичних партій¹⁶⁷. Крім того, «лівобережники» зовсім не вважали створення «української державності» (в формі автономії чи повного відокремлення від Росії) політичним пріоритетом, виходячи з того, що **національне питання для соціаліста — лише «одна з проблем соціальної програми»**¹⁶⁸. Це означало на практиці, що вони не були проти «суверенізації України», постільки це було одним з аспектів масштабної програми подолання пригнічення й експлуатації трудящих класів України. Однак відмовлялися бачити в цьому визначальне, самодостатнє — знову ж таки всупереч «національному максималізму в напрямку створення української державності», на якому наполягало помірковане крило УПСР¹⁶⁹. Отже, є всі підстави констатувати, що Крайова Лівобережна конференція УПСР заклала основи ідейної еkleктики й фракційності.

3–4 червня 1917 р. відбулася конференція УПСР. Варто зазначити, що Центральний комітет УПСР планував провести у ці дні з'їзд партії. Однак делегати постановили, «що організації ще не підготувалися»¹⁷⁰ до такого форуму. У конференції взяли участь понад 60 делегатів від партійних організацій і близько 300 членів партії без права голосу¹⁷¹. Петроград представляв М. Чечель, Москву — М. Шраг і Семиць, Одесу — Бабій, Гаврилюк, В. Голубович, Миколаїв — Барановський, Леонтієнко, Максименко і Шаулько, Ялту — Горянський, Катеринославщину — Карабчинський, Федорів і Федорина, Поділля — Пацинський, Волинь — Кравчук,

Київ і Київщину — М. Біляшевський, В. Ігнатович, Усенко, О. Головка, Серговський, М. Ган, І. Пугач, Чепурківський, Рибалко, Свірський, І. Маєвський, Мірошниченко, Д. Одринка і інші, Полтавщину — Дубов, Л. Бочковський, Л. Ковалів, Стадник, Богданів, Арцібасов, І. Феценко, Литвиненко, Орел, Кальницький, Мшанецький, Марченко, Н. Григорієв, Бахір, Демченко, А. Полонський та інші, Харківщину — Г. Михайличенко, Базавлука, Лободюк, А. Заливчий та Олексіюк. Делегації з Полтавщини і Харківщини прибули майже у повному складі, прямо з Лівобережної конференції УПСР, що відбулася напередодні. Цим і пояснюється численність цих делегацій¹⁷².

До президії конференції було обрано: М. Біляшевського (Київ), М. Левитського (Єлисаветград), І. Пугача (Київ), Свірського (Київ), М. Шрага (Москва), А. Заливчого (Харків). Секретарями з'їзду стали Гаврилюк (Одеса), М. Чечель (Петроград) і О. Головка (Київ)¹⁷³.

На порядку денному конференції були питання: 1) ставлення до Тимчасового уряду; 2) ставлення партії до війни і до українського війська; 3) директиви фракції УПСР у Центральній Раді. Голова УПСР М. Ковалевський проінформував делегатів форуму про результати поїздки української делегації Центральної Ради до Петербурга. Він зазначив, що делегація вимагала видання принципового акту про автономію, скликання української крайової ради, комісара для України і комісара від України, відрахування частини державних доходів на потреби українського народу. Однак уряд, незважаючи на його демократичний склад, не задовольнив вимог української демократії. Доповідач зазначив, що з розумінням поставився до вимог В. Чернов, однак проголосував як більшість. М. Ковалевський наголосив, що «російська демократія відносить-ся до української справи не досить прихильно»¹⁷⁴.

Лідер партії висловився за недовіру та розрив з Тимчасовим урядом і запропонував приступити до творення автономного ладу. Його пропозицію підтримали О. Шлейченко, М. Шраг, О. Головка і Г. Михайличенко. Член ЦК О. Шлейченко зазначив, що «кожен народ заслуговує свого уряду. Якщо більшість російської демократії настроєна централістично, то не дивно, що Тимчасовий уряд зайняв таку позицію. Незважаючи на свої соціалістичні елементи, — зауважив член ЦК, — уряд проводить імперіалістичну політику, коли не визнає права українського народу на самовизначення»¹⁷⁵. У зв'язку з цим він закликав не лише висловити

повне недовір'я Тимчасовому уряду, «але й знайти ті засоби, якими ми піддержували це недовір'я»¹⁷⁶. Виступаючий наполягав вжити рішучих заходів, наголошуючи, що у противному разі будуть мати важкі наслідки централізму.

М. Шраг визнав, що ставлення УПСР до Тимчасового уряду тісно пов'язане зі ставленням до російської демократії взагалі. Г. Михайличенко відстоював думку, що українські есери своє ставлення до Тимчасового уряду повинні визначити у загальнодержавному масштабі, згідно з російською демократією, дотримуючись позиції ставлення соціалістичних партій до коаліційних міністерств. Адже справжні соціалісти ставляться до коаліційних міністерств завжди негативно. Г. Михайличенко зауважив, що сучасне міністерство змушене вести капіталістичну політику. Насамперед це стосується війни. О. Керенський не лише нічого не зробив у справі припинення війни, але й сам проповідував війну. Тому ставлення до уряду тісно пов'язане зі ставленням до війни. У зв'язку з цим представник Харківщини запропонував домагатися «заміни буржуазного, коаліційного міністерства міністерством чисто соціалістичним і революційним, яке б оголосило перемир'я на фронті, опублікувало потаємні умови і скликало мирну конференцію з участю недержавних народів (націй)¹⁷⁷». Промовець запропонував прийняти резолюцію, ухвалену Лівобережною конференцією.

Питання ставлення до Тимчасового уряду значно розширило діапазон окреслених питань і вийшло не лише за межі компетенції уряду, а порушило нагальні проблеми.

Слушну думку з приводу позиції Тимчасового уряду висловив і представник Києва О. Головка. Він відзначив, що українські соціалісти-революціонери повинні своє ставлення до Тимчасового уряду визначити незалежно від відповіді українській делегації, виходячи з принципових поглядів і ідеології партії¹⁷⁸. Після детального обговорення конференція прийняла відповідну резолюцію.

На конференції було зазначено, що фракція УПСР у Центральній Раді налічувала сто осіб¹⁷⁹. Однак, незважаючи на солідне представництво у Центральній Раді, після конференції все відчутнішою ставала поява внутріпартійних груп і течій. Лівобережна конференція започаткувала появу «лівої течії». До її складу переважно входили представники Полтавщини і Харківщини. Після Лівобережної конференції до керівництва «лівобержників» приєдналися А. Заливчий, Г. Михайличенко, О. Сіверо-Одєвський, В. Еланський (Блакитний). А. Заливчий та Г. Михайличенко були не лише

відомими партійними публіцистами, а й організаторам гуртків з дореволюційним стажем, а також брали участь у створенні Харківської ради селянських депутатів і працювали в її виконкомі. О. Сіверо-Одоевський очолював Раду Слобідської України, яка координувала діяльність українських організацій на Слобожанщині. В. Еланський був організатором Чернігівської ради селянських депутатів й депутатом Чернігівської ради робітничих та солдатських депутатів, а з 22 червня 1917 р. — повітовим інструктором Центральної Ради. Всі вони були ідейно близькі з відповідним крилом російських лівих есерів і намагалися налагодити взаємовідносини. Так, зокрема, у деяких повітах Полтавської і Харківської губерній діяли об'єднані організації, до складу яких входили російські і українські секції есерів¹⁸⁰. Г. Михайличенко (керівник Харківського губкому УПСР) був членом губкому російських соціалістів-революціонерів¹⁸¹. Тісними були зв'язки організацій українських і російських есерів у Полтаві. Однак представники українських лівих есерів у 1917 р. в основних питаннях залишалися все ж таки на позиціях УПСР, і тому, на нашу думку, не варто перебільшувати вплив зв'язків з російськими есерами. Адже переважно вони були незначними.

Восени оформилася течія конфедералістів (правих) під керівництвом Й. Маєвського. Вона закликала «стати владою на своїй землі»¹⁸² та розірвати зв'язки з Петроградом. Серед її впливових представників були М. Залізник, Ю. Охримович, І. Миколайчук, В. Химерик та інші. Вони відстоювали самостійницькі позиції і виступали проти Всеросійських Установчих Зборів, мали власний орган «Конфедераліст». Його видавцем і редактором був Й. Маєвський, який у своїх статтях пропагував ідею конфедерації України з Росією, заперечуючи «автономізм». В іншому вони поділяли позицію центру. У першому номері був опублікований «Маніфест», який констатував відділення течії, незалежної від ЦК фракції і визначив її основні програмові засади. Позиція нової фракції була засуджена ЦК УПСР. 15 листопада 1917 р. з партії виключили Й. Маєвського. У постанові ЦК УПСР наголошувалося на «рішучому протиріччі платформи «Конфедераліста» програмним засадам УПСР¹⁸³». Поява цієї течії, її не досить активна діяльність суттєво не вплинули на загальнопартійну політику.

Центр представляли: М. Ковалевський, Д. Ісаєвич, О. Севрюк, М. Стасюк, А. Степаненко, М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк, М. Шаповал, О. Шлейченко та інші. Вони представляли більшість

у фракції Центральної Ради, були керівниками Селянської Спілки, відстоювали платформу УПСР.

15–19 липня відбувся II З'їзд УПСР, на якому була прийнята програма партії. Програма складалася з преамбули і трьох блоків: **національні справи, політичні і соціально-економічні**. У преамбулі відзначалося, що «Українська партія соціалістів-революціонерів у своїй боротьбі за **соціальне визволення** працюючого люду вважає себе складовою частиною армії міжнародного революційного соціалізму»¹⁸⁴. Однак зазначалося, що «приєднуючись до всіх постанов інтернаціоналу і до домагань соціалістичних партій всього світу, вона пристосовує їх до конкретних форм життя української демократії»¹⁸⁵. Надзвичайно важливо було враховувати особливості України, адже ситуація, у якій перебували українці, суттєво відрізнялася від умов, в яких діяли інші політичні партії світу. Крім того, враховувати специфіку України — одна із характерних рис українських есерів, яка проявилася ще під час гуртківського етапу в історії партії. Детальний аналіз програми партії здійснено у відповідному розділі.

II з'їзд УПСР затвердив Статут партії, який складався із шести розділів і 39 параграфів. Структура статуту УПСР відповідала вимогам до такого роду документів. Розділи статуту включали: «Члени партії», «Вступ до партії і вихід з неї», «Партійні організації»; «Відносини між Ц.К. і організаціями»; «Кошти партії» та «Референдум»¹⁸⁶. Зазначалося, що «членом партії є кожна особа, що поділяє її програму, підлягає партійній дисципліні, виплатила вступний внесок, і акуратно виплачує членські внески. Член партії не може бути рівночасно членом якої-небудь іншої партії»¹⁸⁷. Згідно з статутом основною формою партійної організації були організації певного населеного пункту (хутір, село, містечко, станція, станиця) або (на фронті) певної військової частини. Завданням місцевої або військової організації було дбати про поширення і розвиток партії й, взагалі, здійснювати партійну роботу в межах свого населеного пункту або військової частини. Законодавчим органом місцевої (або військової) організації були загальні збори організації, а виконавчим органом — комітет організації, який обирається на загальних зборах¹⁸⁸. Поняття «первинні організації» у статуті не використовується.

Місцеві організації одного повіту становили повітову організацію партії, а відповідно, військові організації однієї армії — армійську військову організацію. Законодавчим органом був з'їзд

партії, а виконавчим — комітет. Повітові організації об'єднувалися у губернські і мали свої законодавчі і виконавчі органи — з'їзди і комітети. Всі місцеві і військові організації склали УПСР. Законодавчим органом партії був партійний з'їзд, виконавчим — Центральний Комітет. Партійний з'їзд скликався Центральним Комітетом не менше одного разу на рік. У період між з'їздами усю ідейну й практичну роботу партії здійснював Центральний Комітет, його постанови були обов'язковими для усіх членів партії і партійних організацій. Центральний Комітет складався з 18 осіб, обраних партійним з'їздом, та з делегатів від губернських організацій, по одному від кожної. Крім того, ЦК мав право кооптації в розмірі не більше 1/3 обраних членів¹⁸⁹. Статут передбачав, що у справах надзвичайної ваги, а також у тих випадках, коли вищі партійні органи у певних питаннях не доходять згоди, ЦК проводить референдум серед своїх членів. Така форма характерна для держави, а не політичної партії. Особливістю даного статуту було виключення зі складу партії не тільки окремих членів, а й цілої партійної організації. Загалом статут УПСР мав ряд інших недоліків, проте у порівнянні з іншими партійними статутами, зокрема УСДРП (Таблиця Б.21), він більше відповідав за формою статутним документам.

Ледь помітні на той час розходження в УПСР «чергувалися з драматичними зіткнення на черговому повороті української революції, що вимагало й адекватного повороту партійної історії»¹⁹⁰. Тут варто згадати про політичну полеміку між А. Заливчим та М. Ковалевським на Всеукраїнському селянському з'їзді¹⁹¹; про суперечки на партійній конференції УПСР (3–6 червня 1917 р.) чи на II з'їзді УПСР, який розглядав партійну програму і ледь не зірвався взагалі через різне бачення основних положень партійної програми. Компромісу вдалося досягти, однак його ціну визначили події у серпні 1917 р., коли у відповідь на заклики «національних максималістів» в УПСР бойкотувати вибори до Всеросійських Установчих Зборів «лівобережники» пригрозили бойкотом самого ЦК УПСР, де вони перебували у меншості.

Незважаючи на появу течій в УПСР, по Україні і надалі створювалися есерівські організації. Губернський партійний з'їзд повітових організацій Харківщини було скликано 6 серпня 1917 р. З'їзд представляли понад 10 делегатів від усіх повітів. Делегати констатували, що «робота УПСР йшла не дуже жваво за браком української партійної літератури, браком свідомих людей і молодістю наших організацій»¹⁹². Ці недоліки були притаманні майже

всім партійним організаціям УПСР. Учасники з'їзду обрали губернський партійний комітет, до складу якого ввійшли: Г. Башлай, В. Бондарів, Я. Горошенко, В. Кириченко, О. Сіверо-Одоевський, А. Заливчий, Г. Михайличенко, М. Малюга, А. Радченко А. Сліпанський. Новообраний Комітет постановив створити нові організації УПСР на Слобожанщині та зміцнити існуючі. Своїм завданням Комітет визначив і здійснення керівництва партійним видавництвом та оподаткування членів партії для збору коштів на видавництво. На з'їзді обговорювалося питання про ставлення до Російської партії соціалістів-революціонерів. Більшість делегатів висловилися за тісний контакт, «однак постановлено цієї ухвали не виконувати до вирішення цієї справи ЦК».¹⁹³

29 серпня 1917 р. відбулися збори членів партійних організацій УПСР району Бобринська-Сміла Черкаського повіту. У зборах взяли участь делегати Бобринської, Смілої, Гречківки, Константина, Яблонівки, Білозірні, Малосмілянки та інших. Головою був обраний І. Зелененко. З доповідями про організацію партії виступили І. Зелененко і Федорів. Збори ухвалили підтримувати всіма силами УПСР; створити партійні організації по всіх селах Черкаського повіту; зібрати кошти на партійно-видавничий фонд. Обрали Тимчасовий організаційний комітет у складі 22 чоловік. П. Мосенка — головою, Пелеха і Каландирця — товаришами голови, Куминина, Коломийця, І. Зелененка, Богацького, Третяка, Педченка, Федорова, Омельченка, Сологуба, Марченка, Макаренка, Марковича, Гриценка, Кулика, Камінського, Морозова, Чуканова і Твердохліба — членами Комітету¹⁹⁴.

У Чернігівській губерній організації українських соціалістів-революціонерів з'явилися спочатку у південних повітах, а згодом у північних. На Волині східні повіти були охоплені есерівськими організаціями, а пізніше організації виникли в Новгород-Волинському, Луцькому і Рівненському повітах. На Поділлі, в Гайсинському, Ольгопільському, Вінницькому, Брацлавському, Могилів-Подільському повітах закладалися організації. Є дані про наявність організацій у Новомосковському, Верхдніпровському, Бахмутському і Лозово-Павлівському повітах Катеринославщини. Впродовж жовтня-листопада були сформовані організації есерів у Єлисаветградському, Херсонському, Олександрівському, Ананівському повітах Херсонщини. У Феодосії, Севастополі, Мелітополі та інших містах Таврії були теж створені організації, переважно з військових¹⁹⁵.

Восени 1917 р. організації українських есерів існували в усіх повітах (понад 40 організацій). Найбільша кількість була в Черкаському і Уманському повітах. Завдяки Уманському комітету на Київщині виникли організації у Ботвинівці, Кузьминій Греблі, Шукайводах, Тальному, Майданецькому, Христинівці та інших селах Уманщини.

Кількість партії швидко зростала і в армії. «Боротьба» повідомляла, що «з 6 по 19 серпня 1917 р. членів партії нараховувалося 3 тисячі чоловік. З 19 по 29 серпня тяжкі обставини Північного фронту дещо припинили роботу, але 1 вересня вже було засновано більш 20 гуртків в полках та інших частинах налічувалось до 4 тис. членів і до 2 тис. крб. партійних коштів»¹⁹⁶. Однак ці дані мають фрагментарний характер, тому що реальна картина кількості есерівських організацій, не була повністю зафіксована. Недостатньо відомостей і про кількість організацій на Румунському фронті. За неповними даними в 1917 р. діяло 130 організацій українських есерів, за іншими даними — 165¹⁹⁷. У ці дані не включені організації у війську. Тому, вірогідно, включивши організації, які працювали у війську, ми можемо констатувати, що на кінець 1917 р. діяло понад 200 українських есерівських організацій. Отже, як зазначав М. Кушнір, «під впливом національного руху ряди української інтелігенції почали збільшуватися та в небувалому розмірі поширюватись, то всі ці нові люде вступали до партії соціалістів-революціонерів»¹⁹⁸. Він пояснював це тим, що поміж громадянством «найбільше панували тоді програмові лозунги партії — «земля і воля»¹⁹⁹.

Географія діяльності УПСР розширювалася досить активно. У будинку Виконавчої Ради XII армії 6 серпня 1917 р. відбулися загальні збори членів УПСР м. Риги. На зборах був обраний постійний комітет партії з 12 чоловік. Йому надавалося право кооптувати в свої ряди потрібних для роботи людей. У комітет ввійшли Пахаревський, Ключко, Пилипенко, Клименко, Козуб, Шевченко, Маглюк, Сподін, Дячко, Маняка, Потапенко та Оверченко. Повноваження цього складу комітету обмежувалися терміном до 10 вересня. Обраний комітет став осередком організацій українських есерів XII армії. Згідно з постановою зборів комітет повинен був підготувати статут організації, забезпечувати створення міцної організації есерів у військових частинах. У цьому допомагати зобов'язаний був кожен член партії.

21 серпня в будинку Української громади в Трапезунді (Турція) відбулося установче зібрання українських соціал-революціонерів,

на якому було вирішено створити партію українських есерів. Учасників проінформували, що у партію вже записалося 200 чол. Зібрання обрало постійний комітет у складі Г. Богдана (голова), М. Брова (писар), М. Муленка і П. Постоловського (члени). У ревізійну комісію ввійшли С. Друженко, І. Матвієнко та М. Жученко.

У контексті розгляду питання про організаційне становлення партії варто ще зупинитися і на соціальному складі партії. Безумовно, можна стверджувати однозначно, що українська партія соціалістів-революціонерів — це партія селянства. Є відомості про те, що до УПСР записувалися цілими селами²⁰⁰. У вересні 1917 р. в партії нараховувалося 75 тисяч чоловік²⁰¹, а наприкінці року — 350 тисяч чоловік²⁰². На Київській губернській конференції УПСР (6–7 жовтня 1917 р.) відзначалося, що до партійної організації вступали переважно молоді селяни²⁰³. Однак загальних реальних відомостей про соціальний склад партії практично немає, облік не проводився. Збереглися відомості про склад лише близько сорока організацій, до складу яких входили солдати, матроси, селяни, і службовці. Можна зробити висновок, що до складу УПСР входили не лише селяни. Соціальний склад партії був набагато ширший, ніж їх соціальна належність. Підтвердженням цього висновку є списки кандидатів на вибори до Установчих Зборів від УПСР. Так, зокрема, по Подільському виборчому округу було кооптовано серед 17 претендентів 8 кооператорів, 4 учителі, 2 літератори, 1 солдат, 1 студент і 1 офіцер²⁰⁴. Ще більш диференційованим був соціальний «портрет» по Катеринославському виборчому округу: серед 13 кандидатів було 3 вчителів, 1 студент, 1 військовий фельдшер, 5 кооператорів і 3 службовці²⁰⁵. Аналогічні дані були і по інших виборчих округах²⁰⁶. Досить слушно з цього приводу висловився К. Кононенко: «За передавальний ремінь до селянства служив для есерів той «третій елемент» (інтелігенція), який перед обличчям педагогічного, медичного персоналу, статистиків та різноманітних земських службовців був дійсним опертям партії, тісно сполучаючись з селом, ніс до нього есерівські гасла та ідеї»²⁰⁷.

Слід зауважити, що серед окремих політичних діячів була поширеною думка про те, що Українська партія соціалістів-революціонерів була «копією» Партії російських соціалістів революціонерів. Зокрема, М. Кушнір зазначав: «Організована з самих різних елементів, захоплених національною ідеєю та залежних цілком в програмових і ідеологічних принципах од російських соціалістів-революціонерів, ця партія одбивала на Україні всю ту

еволюцію, яку переживала партія російська». ²⁰⁸ Викладений вище матеріал, а також констатація факту наявності національної ідеї дає підстави спростувати тезу про «копію» російської ПСР і стверджувати, що УПСР була окремою, незалежною, з власною політичною програмою, масовою партією українського народу.

Не останнє місце займали і внутріпартійні проблеми, які, безперечно, існували не лише в УПСР. Так, в організаційному відношенні УПСР була досить слабкою. Первинні організації мали недостатні зв'язки з повітами і губерніями, не говорячи вже про Центральний Комітет. Не було налагоджено чіткої звітності і передачі інформації. З організаційних статутних недоліків варто назвати той, що керівний склад партії не підлягав контролю. Статутом не передбачалися звіти перед рядовими членами. Це сприяло появі внутріпартійних течій, які згодом призвели до гострих ідейно-політичних розходжень.

М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал, К. Корж, Г. Михайличенко, Н. Григоріів, М. Чечель, А. Заливчий, В. Залізник, Д. Ісаєвич, Й. Маєвський, О. Севрюк, М. Полоз (Полозов), П. Панченко, П. Плевако, А. Приходько, Л. Ковалів, Д. Одрин, Л. Бочковський, В. Голубович, Я. Зозуля, В. Блакитний, О. Янко, Є. Терлецький, В. Блакитний (Еланський), М. Шраг, П. Любченко, М. Грушевський, О. Шумський, М. Шаповал, В. Ігнатієнко та багато інших були керівниками і політичними лідерами українських есерів.

Усіх цих людей об'єднує не лише належність до однієї партії, а й багато інших моментів. У своїй відомій «Історії України 1917–1923 рр.» Д. Дорошенко писав: «Партія українських соціал-революціонерів була в певнім розумінні слова партією молодих людей, якщо брати на увагу її керуючі верхи: Микола Ковалевський, Левко Ковалів, Павло Христюк, Володимир Залізник, Микола Шраг, Олександр Севрюк, усі головні діячі партії, — були студентами перших курсів, кожен не старше 25 років віку²⁰⁹». Аналіз вікового цензу складів Центрального Комітету УПСР повністю підтверджує слова Д. Дорошенка. Так, в 1917 р. голові партії М. Ковалевському виповнилося 25 років. Його ровесниками були члени Центрального Комітету (різних складів — Т.Б.): Г. Михайличенко, А. Приходько, А. Заливчий, І. Лизанівський. На два роки старшими були — П. Христюк, М. Полоз, О. Шумський, П. Пилипчук, на рік молодшими — О. Севрюк, Ю. Охримович, Я. Зозуля. Наймолодшим членом ЦК партії був П. Любченко, якому в 1917 р. виповнилося 20 років. Вік старших членів партії відрізнявся теж

не особливо. Різниця у віці між М. Ковалевським і М. Шаповалом, В. Залізнякам, О. Янком, Н. Григорієвим коливалася 9–10 роками. Найстарішим членом УПСР можна, мабуть, вважати М. Грушевського (1866). Про нього Д. Дорошенко писав: «Один тільки проф. Грушевський, який пристав до партії (хоч формально вступив до неї трохи згодом), своїм поважним віком і сивою бородою уявляв різкий контраст до своїх юних партійних співробітників». Характерною особливістю було те, що роки народження членів УПСР входили в діапазон років: 1882–1892, з відхиленням в один-чотири роки. Наприклад: М. Шаповал (1882), Н. Григорієв (1883), П. Панченко (1885), Д. Ісаєвич (1889), П. Христюк і М. Полоз (1890), О. Зарудний, М. Любинський і М. Чечель (1891), М. Ковалевський (1892), Ю. Охримович (1893), Л. Ковалів (1894). Таких прикладів чимало.

Достатньо підтвердженень і другої частини характеристики УПСР, а саме того, що члени партії навчалися у вищих навчальних закладах. Серед них М. Шраг (юридичний факультет Московського університету), М. Любинський (історико-філологічний факультет Київського університету), Ю. Охримович (філософський факультет Львівського університету).

На кошти меценатів навчалися П. Христюк і А. Заливчий. Об'єднувало членів УПСР і навчання у вузах. Студентами Київського політехнічного інституту в різні часи були — П. Христюк, В. Голубович, М. Чижевський. Невеличкий проміжок часу мали можливість навчатися в Московському університеті на юридичному факультеті М. Ковалевський і М. Шраг. На історико-філологічному факультеті Київського університету навчався М. Любинський. Навчання в духовній семінарії об'єднувало Д. Ісаєвича, В. Голубовича, Є. Терлецького. Не закінчили своє навчання М. Ковалевський, М. Шаповал, Н. Григорієв, А. Заливчий, Г. Михайличенко та інші. Вищу освіту мали: М. Грушевський, Д. Ісаєвич, О. Севрюк, В. Голубович та інші.

Спільним було також те, що «... молодше і більш радикально сформоване покоління йшло працювати до партії соціалістів-революціонерів або соціалістів-демократів»²¹⁰. Підтвердженням цього можуть бути слова М. Шаповала: «Увесь і зразу віддався в принадний ідейний полон, ставши українським революціонером і соціалістом»²¹¹.

Підсумовуючи, варто зазначити, що після Лютневої революції, в нових умовах першочерговим і найголовнішим завданням

для українських есерів стало офіційне створення партії. Результатом організаційного періоду діяльності партії стало її юридичне оформлення в Українську партію соціалістів-революціонерів 4–5 квітня 1917 р. на установчому з'їзді. Установчий з'їзд партії заклав основи для подальшого формування партії, визначивши її загальну позицію з найважливіших питань програмового характеру та прийняв партійний статут, який окреслив основні принципи партійного будівництва. УПСР почала існувати юридично і фактично як самостійна масова політична партія України. УПСР стала тією організацією, про яку мріяла ще задовго до 1917 р. українська наддніпрянська інтелігенція, відчуваючи на собі вплив ідей українського національного відродження і не визнаючи соціал-демократичної ідеології.

Офіційно створена УПСР здійснювала легально впродовж весни-зими 1917 р. формування організаційної структури партії на основі статуту. Масово створювалися місцеві та військові організації українських есерів. Зростала чисельність партії. Проте кількість не завжди означала якість. Керівниками партії були молоді люди, яким не вистачало досвіду партійної і організаційної роботи. Ще до прийняття партійної програми у новоствореній партії почалися проявлятися розбіжності і зароджуватися течії.

Прийнята II з'їздом УПСР програма партії окреслила завдання партії в умовах поглиблення революції, посилення тиску трудових мас, що вимагали якомога швидшої реалізації революційних завдань, які взяли на себе українські соціалісти-революціонери.

¹ Цит. за: Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 35.

² Там само.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. — Том 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 17.

⁴ Там само.

⁵ Мазепа І. В огні і бурі революції. — Прага, 1942. — С. 13.

⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 111.

⁷ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 9.

⁸ Там само.

⁹ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 10.

¹⁰ Там само.

¹¹ Сорокин П.А. Человек. Общество. Цивилизация. — М., 1992. — С. 6–7.

¹² Єфремов С. З громадського життя на Україні. — К.: Вік, 1909. — С. 41–42.

¹³ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів: Вид-во «Світ», 1991. — С. 509.

¹⁴ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 10.

¹⁵ Єфремов С. З громадського життя на Україні. — К.: Вік, 1909. — С. 58–59.

¹⁶ Там само. — С. 59.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 618. — Арк. 122–123.

¹⁸ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 31.

¹⁹ Животко А. 50 років (До історії Української Партії Соціалістів-Революціонерів). — Прага: Вільна Спілка, 1936. — С. 6.

²⁰ ЦДАВО У. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 115.

²¹ Там само. — Арк. 115–116.

²² ЦДАІА. — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 421. — Арк. 32 зв.

²³ Див.: Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. — лютий 1917 р.). — Харків: ХНУ, 2006. — С. 181–182.

²⁴ Там само. — С. 177.

²⁵ Мицюк О. Уривки з споминів. — С. 282.

²⁶ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 92.

²⁷ Там само. — С. 93.

²⁸ Там само.

²⁹ Народництво в українському визвольному рухові (Промова т. М.Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // Вільна Спілка. Неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів. — Прага-Львів, 1927–1929. — Збірник 3. — С. 100.

³⁰ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 35.

³¹ Див.: Протоколы первого съезда партии социалистов-революционеров. — СПб, 1906. — С. 228.

³² Животко А. 50 років (До історії Української Партії Соціалістів-Революціонерів). — Прага: Вільна Спілка, 1936. — С. 6.

³³ Леонов М.И. Численность и состав партии эсеров в 1905–1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг.: Количественный анализ: Сборник статей. — М., 1989. — С. 68,69.

³⁴ Революционная Россия. — 1905. — 15 августа.

³⁵ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 92.

³⁶ Животко А. 50 років (До історії Української Партії Соціалістів-Революціонерів). — Прага: Вільна Спілка, 1936. — С. 7.

³⁷ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 93.

³⁸ Там само. — С. 94.

³⁹ Там само. — С. 93.

⁴⁰ Бевз Т. УПСР: передумови створення і основні програмові засади // Наукові записки. Випуск 7. — К.: ІПіЕНД, 1999. — С. 165.

⁴¹ Животко А. 50 років (До історії Української Партії Соціалістів-Революціонерів). — Прага: Вільна Спілка, 1936. — С. 8.

⁴² Там само.

⁴³ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 94.

⁴⁴ Животко А. 50 років (До історії Української Партії Соціалістів-Революціонерів). — Прага: Вільна Спілка, 1936. — С. 8.

⁴⁵ Там само. — С. 7.; Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 34.

⁴⁶ Дорошенко В. Українство в Росії. — С. 68.

⁴⁷ Цит. за: Там само. — С. 51.

⁴⁸ Цит.: за Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. — М: РОССПЭН, 1998. — С. 36.

⁴⁹ Там само. — С. 63.

⁵⁰ Див.: Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: Соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. Політичні партії України (1905–1925 рр.). — Вип. 172. — К., 1992. — С. 16–17.

⁵¹ Див.: Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1925 рр.). — Дніпропетровськ-Дніпро-дзержинськ: Вид-во «Поліграфіст», 2001. — С. 23.

⁵² Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. — М.: РОССПЭН, 1998. — С. 36.

⁵³ Цит. за: Там само. — С. 38.

⁵⁴ Цит. за: Там само. — С. 40.

⁵⁵ Авцинова Г. И. Революционер в России: история и теория. — К., 1995. — С. 65.

⁵⁶ Цит.: за Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. — М.: РОССПЭН, 1998. — С. 40.

⁵⁷ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник ХХ. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 94.

⁵⁸ Жук А. Конференція Українських студентських громад у Києві в 1908 р. // З минулого. — Т. 2. — С. 179.

⁵⁹ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник ХХ. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 50.

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6–7.

⁶¹ ЦДІА України. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 181.

⁶² Грушевський М. С. Перша річниця російської конституції // З біжучої хвили: Статті і замітки на теми дня. — К., 1906. — С. 114–115.

⁶³ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник ХХ. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 95.

⁶⁴ Цит.: за Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. — М.: РОССПЭН, 1998. — С. 52.

⁶⁵ Цит. за: Там само. — С. 45.

⁶⁶ Цит. за: Там само. — С. 55.

⁶⁷ Цит. за: Там само. — С. 59–60.

⁶⁸ Цит. за: Там само. — С. 45–46.

⁶⁹ Там само. — С. 36–37.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Цит. за: Там само. — С. 37.

⁷² Цит. за: Там само. — С. 49.

⁷³ Цит. за: Там само. — С. 49.

⁷⁴ Цит. за: Там само. — С. 52.

⁷⁵ Цит. за: Там само. — С. 46.

⁷⁶ Знамя труда. — 1909. — №18. — С. 15.

⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3560, — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 2.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. — 1917 р. Хрестоматія-посібник. Частина 1. — К.: Вид-во Європейського університету, 2003. — С. 384.

⁸⁵ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 96.

⁸⁶ Ковалевський М. Від вузького «культурництва» до всебічної національної державної революції // Вільна Україна. — 1954. — С. 13.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Див.: Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. — 1917 р. Хрестоматія-посібник. Частина 1. — К.: Вид-во Європейського університету, 2003. — С. 385.

⁹⁰ Ковалевський М. Од романтизму до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 95.

⁹¹ Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. — Львів-Коломия: вид-во «Громада», 1924. — С. 28.

⁹² Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції. 1917–1921 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 43.

⁹³ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 97.

⁹⁴ Там само. — С. 96.

⁹⁵ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. Кн.1. — С. 97–98.

⁹⁶ Залізняк М. Українці, Росія й війна. — К.: Наклад і друк партійної друкарні УПСР, 1915. — С. 4.

⁹⁷ Там само. — С. 3-11.

⁹⁸ Там само. — С. 5.

⁹⁹ Залізняк М. Українці, Росія й війна. — К.: Наклад і друк партійної друкарні УПСР, 1915. — С. 5.

¹⁰⁰ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. Кн.1. — С. 99.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 37.

¹⁰⁴ Бевз Т. УПСР: передумови створення і основні програмові засади // Наукові записки. Випуск 7. — К.: ППІЕНД, 1999. — С. 171.

¹⁰⁵ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. Кн.1. — С. 95.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 33.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 189.

¹¹² Там само.

¹¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 8.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 246.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 8.

¹¹⁸ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. Кн.1. — С. 95

¹¹⁹ Там само. — С. 100.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само. — С. 106.

¹²² Там само.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 210.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само. — С. 212.

¹²⁸ Там само. — С. 213.

¹²⁹ Там само. — С. 228.

¹³⁰ Там само. — С. 236–237.

¹³¹ Там само. — С. 227.

¹³² Там само. — С. 228.

¹³³ ЦДАВО України. — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. Кн. 1. — С. 102.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Ковалевський М. При джерелах боротьби.(Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 244.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. Кн.1. — С. 104.

¹⁴² Там само.

- ¹⁴³ Там само. — С. 105.
- ¹⁴⁴ Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). — Прага: Вільна Спілка, 1936. — С. 3.
- ¹⁴⁵ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 40.
- ¹⁴⁶ Там само. — С. 41.
- ¹⁴⁷ Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. Кн.1. — С. 95
- ¹⁴⁸ Киевская мысль. — 1917. — 5 марта.
- ¹⁴⁹ Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції. 1917–1921 рр. — Відень, 1921. — Т.1. — С. 32.
- ¹⁵⁰ Там само.
- ¹⁵¹ Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий// Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 6.
- ¹⁵² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т.1. — С. 15–16.
- ¹⁵³ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.
- ¹⁵⁴ Там само.
- ¹⁵⁵ Там само.
- ¹⁵⁶ Там само.
- ¹⁵⁷ Там само.
- ¹⁵⁸ Там само.
- ¹⁵⁹ Там само.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² Єфремов С. Из общественной жизни на Украине // Русское богатство. — 1908. — №7. — С. 46.
- ¹⁶³ Кушнір М. Українські політичні партії та громадянство // Нова Рада. — 1918. — 31(18) липня.
- ¹⁶⁴ Боротьба. — 1917. — 25 квітня.
- ¹⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 44.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 1.
- ¹⁶⁷ Постанови Загальноукраїнської конференції УПСР у Києві (3–6. VI.1917) та Крайової Лівобережної конференції в Полтаві 30.V — 2.VI.1917). — К., 1917. — С. 12–14.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 12.
- ¹⁶⁹ Народня воля. — 1917. — 23 серпня.
- ¹⁷⁰ Боротьба. — 1917. — 20 червня.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² Там само.

- ¹⁷³ Там само.
- ¹⁷⁴ Там само.
- ¹⁷⁵ Там само.
- ¹⁷⁶ Там само.
- ¹⁷⁷ Там само.
- ¹⁷⁸ Там само.
- ¹⁷⁹ Там само.
- ¹⁸⁰ Земля и воля. — 1917. — 27 септєбря.
- ¹⁸¹ Земля и воля. — 1917. — 25 юнєя.
- ¹⁸² Маєвський Й. Загальноросійські Установчі Збори. — К., 1917. — С. 7.
- ¹⁸³ Нова громада. — 1917. — 23 листопада.
- ¹⁸⁴ Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 117.
- ¹⁸⁵ Програма і статут Української партії соціалістів-революціонерів. — К.: УПСР, 1917. — С. 5.
- ¹⁸⁶ Там само. — С. 5–10.
- ¹⁸⁷ Там само. — С. 5.
- ¹⁸⁸ Програма і статут Української партії соціалістів-революціонерів. — К.: УПСР, 1917. — С. 6.
- ¹⁸⁹ Там само. — С. 8–9.
- ¹⁹⁰ Овдієнко П. Генезис українського націонал-комунізму: «лівобережна фракція» українських есерів // Сіверянський літопис. — 2003. — №1. — С. 94.
- ¹⁹¹ Нова Рада. — 1917. — 31 травня, 2 червня.
- ¹⁹² Боротьба. — 1917. — 25 квітня.
- ¹⁹³ Боротьба. — 1917. — 1 вересня.
- ¹⁹⁴ Там само.
- ¹⁹⁵ Дані за: Боротьба. — 1917. — №12–13; Соціаліст-революціонер (Полтава). — 1917. — 14 листопада; Народна Воля. — 1917. — 21 червня, 13 вересня; 19 листопада.
- ¹⁹⁶ Боротьба. — 1917. — 1 вересня.
- ¹⁹⁷ Боротьба. — 1918. — 28 квітня.
- ¹⁹⁸ Кушнір М. Українські політичні партії та громадянство // Нова Рада. — 1918. — 31 (18) липня.
- ¹⁹⁹ Там само.
- ²⁰⁰ Боротьба. — 1917. — 4 вересня.
- ²⁰¹ Народня Воля. — 1917. — 23 листопада.
- ²⁰² Боротьба. — 1917. — 27 грудня.
- ²⁰³ Боротьба. — 1917. — №12–13.

- ²⁰⁴ Вільне слово (орган Подільських есерів). — 1917. — 28 жовтня.
- ²⁰⁵ Народня Воля. — 1917. — 30 жовтня.
- ²⁰⁶ Народня Воля. — 1917. — 28 жовтня.
- ²⁰⁷ Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. — Мюнхен, 1965. — С. 53.
- ²⁰⁸ Кушнір М. Українські політичні партії та громадянство // Нова Рада. — 1918. — 31(18) липня.
- ²⁰⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Ужгород, 1934. — С. 52.
- ²¹⁰ Там само.
- ²¹¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1961. — С. 16.

Розділ 4

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО РОЗВИТКУ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УПСР

Для висвітлення підходів до розв'язання національного питання цілком закономірно постає питання про його визначення та сутність. Досить вдалою, як на нашу думку, у цьому плані є стаття «Сущність українського вопроста?» одного із активних діячів української партії есерів і лідера партії у еміграції М. Шаповала. Під українським питанням він розумів питання про національно-культурне, економічне і політичне відродження українського народу¹. Керуючись цим визначенням, спробуємо розглянути підходи до українського питання та шляхи його розв'язання Українською партією соціалістів-революціонерів.

М. Шелонін у 1918 р. писав: «Ні одна проблема, яка стоїть перед соціальною несправедливістю людством, не вимагає такого дбайливого і обережного до себе відношення, як проблема національна. На її вівтар було принесено стільки людських життів, в ім'я національного ренесансу було здійснено стільки героїчних подвигів, стільки потоків народної крові було пролито по вині командуючих класів, систематично вливаючих в національну проблему отруту людиноненавистництва і звіриного шовінізму, що трудові маси усіх країн кровно зацікавлені в її благополучному вирішенні»².

Досить слушно з цього з приводу зазначав відомий український діяч, один із ініціаторів ідеї створення соціал-революційної партії в Україні С. Єфремов: «Поставивши на меті загальнолюдський ідеал вільної особи людської, Драгоманов простував до його українським шляхом (космополітизм в цілях, націоналізм в засобах — звичайна його формула) і працював найбільш для рідного свого народу. Навіть більше — він органічно не міг собі уявити соціаліста на Україні, який би не пристав до українського руху і не скористався з того зручного ґрунту, що може дати українство для пропаганди соціалізму. Драгоманов вернув українському народові радикальнішому його інтелігенцію, що до того вважала питання українське занадто вузьким і до вимог загальнолюдського поступу невідповідним; він примусив з українством як серйозною силою рахуватися й тих, що звикли всмішки чи то з погордою дивитись на національні змагання поневолених народів. Одно слово — Драгоманов був тим

сміливим садівником, що прищепив тямущою рукою українську парость до великого дерева загальнолюдського поступу, приєднавши український рух до європейських визвольних напрямів. Він був передтечею сучасних політично-громадських партій українських і кращі сторони програм їхніх вже у його були зазначені і сформульовані»³.

Наприкінці ХІХ століття на політичній арені з'являється нове покоління українців, які були знайомі з європейськими ідеями і яких не задовольняла лише культурницька діяльність, вони прагнули здобути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, «ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом у рамках власних організацій»⁴. Закономірно, що національне питання займало значне місце у суспільному житті, жодна політична партія не могла його обійти. Оскільки російський визвольний рух дещо випереджав український, варто з'ясувати ставлення до національного питання російських політичних організацій. Зокрема, «Південна партія соціалістів-революціонерів», яка діяла з 1897 р., у «Маніфесте партії соціалістов-революціонерів» (1900 р.) не вимагала зміни державного устрою, однак зауважувала: «Визнаючи за різними народностями, що входять у склад Російської держави, право на політичне самовизначення, ми вітаємо національне пробудження цих народностей і будемо підтримувати їх протести проти насильств, які допускає російський уряд на релігійному й національному ґрунті»⁵.

«Північний союз соціалістів-революціонерів» у програмі 1900 р. визначав «широку територіальну і громадську автономію» та «федерацію самостійних народностей (Фінляндія, Польща, Великоросія, Малоросія, Кавказ та інші)»⁶.

У лютому 1903 р. партійний орган російських есерів у програмовій статті констатував: «Ми пишемо на своєму прапорі — повне і безумовне право національностей на самовизначення. Ми стоїмо за федеративний устрій, за широкий розвиток місцевого самоврядування, за культурну автономію народностей. Лише вільний суспільний устрій, в якому забезпечені і права меншості, здатен забезпечити мирне співжиття під одним державним дахом різних націй. Поки ж такого устрою нема, до тих пір різні народності будуть вічно прагнути до сепаратизму, до державного відокремлення і незалежності»⁷.

Розгляд національної проблеми есерівський орган продовжив у листопаді 1903 р., давши визначення «національному самовизначенню». Це «надання самій національності права вирішувати —

чи бажає вона жити під єдиним дахом, чи під зовсім особливим дахом, або ж, нарешті, під двоєдиним дахом федеративного союзу. Національна незалежність є лише одним з можливих засобів самовизначення»⁸. Таким було ставлення російських есерів до національного питання.

Антиукраїнський характер політики російських есерів яскраво проявився на III з'їзді партії у 1907 р. З'їзд спочатку навіть не вважав за доцільне розглядати національне питання. Делегати з'їзду, які представляли есерівські організації України, виступили проти. Завдяки їх зусиллям була створена «підпільна підсекція» секції по державному устрою, яка підготувала резолюцію з національного питання. Резолюція містила відому формулу «федерації і автономії» у рамках буржуазно-демократичної республіки, вирішення якої відкладалося до Установчих Зборів. Незважаючи на вимогу представників України обговорити резолюції, її прийняли без обговорення. Згодом есери відзначали, що «ЦК партії відносився до національного питання як до чогось другорядного, а в практичній роботі відмахувався», підтримуючи великодержавну політику Тимчасового уряду⁹.

Навіть так звані русифіковані українці зберігають свою внутрішню національну автономність, своє українське «я», яке виявляється навіть у тих творах «російських» письменників українського походження, які писані російською мовою. Ю. Липа зазначав: «Знаємо, що в 1917 році багато українців ішло вмирати за українську волю, говорячи по-російськи, так само, як не один шлезький чи познанський поляк бився в 1918 році проти німців, хоч і не знав польської мови». «Усі ці «вірні русини» і «вірні малоросіяни» не були з порожніми руками: вони пригорщами несли з собою традиції, принаймні, XVIII століття. Чи з ними маємо відкинути цю Україну — так, як зробили це члени Центральної Ради на одному з засідань у 1917 році? Тоді прийшов до залу сивий генерал і промовив до них, як до нової України: «Приходить до вас стара Україна. Цілий свій вік на війнах Росії, почавши від турецької, організував я військо. Я робив це чесно, бо вірив у фантом Росії. Але я — із старої козацької родини. Тепер жаль гнітить моє серце. Дайте мені можливість окупити мою вину щодо України. Всі сили, всі відомості, що були так цінені чужинцями, хочу віддати своїм»¹⁰. Процес перетворення «малоросів» на українців почався за багато років до революції 1917 р. і знаменує собою українське національне відродження — становлення нової України. У цьому великому повороті

відчувається могутнє наростання і народження нової доби. Тут ціла шкала еволюції почувань і думок, які пережила українська людина за останнє сторіччя. Почалося, мабуть, від сумнівів того характеру, що їх мав М. Гоголь: яка у нього душа — хохлацька чи руська, або «для кого і для чого ми всім жертвуємо». Українська людина мусила перейти і добу «політики двох душ», щоб, нарешті, впасти на коліна перед образом України зі словами каяття: «Я блудний син, лукавий син, зневажив я свою родину. І тяжко, соромно згадать про те, що я служив чужині.

Христос учив прощать врагів. Прости і ти мене, Україно, Прости, прости, що я служив Твоєму ворогу — чужині».

З великою симпатією і захопленням писав про національні особливості українського народу М. Чернишевський: «Чарівне поєднання наївності і тонкості думки, м'якість звичаїв у родинному житті, поетична задумливість характеру, неухильно упертого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї — все поєднується в цьому народі, щоб зачарувати вас так, що іноплемянник стає малоруським патріотом, коли хоч трохи поживе в Малоросії». Ці слова М. Чернишевського про український народ є тим більш показовими, якщо пригадати його суворий присуд над Росією: «Жалюгідна нація, нація рабів»...

Щодо бачення українського питання політичними організаціями і партіями потрібно зазначити, що однією з перших таких організацій було «Братство тарасівців», яке поставило собі за мету національне і політичне визволення України: «Тим ми, як діти України, як сини свого народу єємо націоналами і перед усім дбаємо о те, щоб дати своєму народови волю національну»¹¹. У «Символі віри» тарасівців (1891–1893) знаходимо вже служіння Україні як найголовніше призначення і обов'язок українців, якого «вимагає моральне почуття наше». У «Profession de foi молодих українців» були закладені основи української національної ідеї. Тарасівці сформулювали ідею соборності. Для них, як «свідомих Українців» існував один українсько-руський народ. Одночасно вони вважали, що «Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу і, аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течії: вона завсіди опинить ся в морі, які-б перепони ні були»¹².

У 1904 р. російський уряд розглянув питання про скасування цензурних заборон над українським словом і констатував низький культурний рівень українських губерній. Восени 1905 р. згідно з «Маніфестом 17 жовтня 1905 року» українське слово дістало фактичну свободу.

Українські діячі мали можливість друкуватись у російських народницьких виданнях: «Сын Отечества», «Русское богатство» та інших. Так, зокрема, у «Сыне Отечества» публікував статті і замітки М. Грушевський. В одній зі статей за назвою «Децентрализация и национальный вопрос» розглядався шлях розв'язання національного питання за допомогою широкої децентралізації держави і організації самоврядування в національних районах¹³.

Почали з'являтися українські часописи, організовувалися українські клуби і товариства «Просвіта», розпочали видання українських книжок, особливо підручників і популярних творів для народу. Українські політичні партії агітували за автономію України. В основі їх політичних програм були соціалістичні гасла. Російський уряд, хоча й пішов на поступки загальному визвольному рухові, однак не припиняв з ним боротьби, мобілізуючи сили для його повалення. Український рух захоплював все ширші кола громадянства, знаходив відгук серед селян і робітників і «мусив розвиватися в атмосфері непримиренної боротьби з урядом і все гостріших проявів соціальної революції, до якої змагали революційно-соціалістичні партії»¹⁴. «...Вирішення українського питання, — підкреслював М. Грушевський, — ми не виділяємо з загальнішого питання про перебудову держави на засадах рівноправ'я народностей і областей і національно-територіальної автономії, вважаючи вирішення цього питання складовою інтегральною частиною в проблемі перетворення Росії в правомірну і упорядковану державу»¹⁵.

З початком Першої Світової війни активізується видання літератури з національного питання. Показовим тут є діяльність партійної друкарні УПСР. Серед них: «Національне питання в Росії і війна» та «Росія й Україна» М. Михайленка; «Українці, Росія і війна» М. Залізняка; «Соціалізм і національне питання» Х. Житловського; «Соціалізм і проблема національної автономії» М. Борисова; «Націоналізм і інтернаціональність» та «Національна держава, імперіалістична держава і союз держав» К. Каутського; «Національна справа, імперіалізм і соціалізм» і «Нація як правна ідея й інтернаціонал» К. Реннера; «Федералізм й соціалістична політика» Л. Кульчицького та цілий ряд інших. Потребу у таких виданнях

редактор партійної друкарні і керівник закордонної групи УПСР М. Залізник пояснював необхідністю обґрунтувати напрям української політичної думки, яка бореться за здобуття державної незалежності для України і українського народу і розкрити «погляд на національну справу в загальноєвропейській соціалістичній думці»¹⁶. Крім того, деякі з цих праць УПСР видавала для українських соціалістичних кіл, для використання у боротьбі проти централізаторських тенденцій й особливо російської соціал-демократії.

Були перевидані також праці М. Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу» та «Листи на Наддніпрянську Україну», мотивувалося це тим, що «написані і видані більш як 20 років, вони стали бібліографічною рідкістю, однак не застаріли»¹⁷.

Автор брошури «Соціалізм і національне питання» Х. Житловський окреслив два підходи у вирішенні національного питання. Відповідно до першого «найкраще рішення національного питання з погляду інтересів бюрократії було би те, яке б давало гарантію, що в ближчій або дальшій будучності прийде до цілковитого злиття всіх різних народностей з пануючою нацією і внаслідок того зникли би всі внутрішні суперечності, в які попадає бюрократія в подібних країнах»¹⁸.

Цілком протилежний зміст вкладали партії того часу, які поставили собі за мету «довести широкі народні маси до вселюдської культури, до самостійного рішення всіх питань, що виникають в їх розвитку»¹⁹. Тому такий підхід визнавав право кожного народу, яким би нечисленним він не був, на самостійне політичне й культурне життя.

У праці «Національне питання в Росії і війна» М. Михайленко розглянув три основні типи ставлення до національного питання: 1) тип поневолення; 2) тип рівноправності одиниць; 3) тип рівноправності нації. Відповідно до цієї типологізації для України характерний перший тип, адже «...не вільно писати й друкувати українською мовою (до 1905 р.), або тільки з великим обмеженням (після 1905 р.), не вільно діставати освіту українською мовою, не вільно закладати українські товариства (розпорядження П. Столипіна), не вільно вживати в публічних відчитих, промовах і т.д. українську мову»²⁰.

До переважної більшості праць, які видала друкарня УПСР, М. Залізник писав вступні статті, в яких обґрунтовував необхідність видання цього твору, визначав його актуальність, давав

анотацію самого твору. За нашими підрахунками, 73% видань друкарні УПСР у роки Першої Світової війни присвячено національному питанню.

Найбільшим пропагандистом національного питання був голова Закордонного комітету УПСР і голова Спілки Визволення України М. Залізняк. Він досить багато працював над теоретичними розробками національного питання. Ще впродовж 1911–1913 рр. у «Літературно-науковому віснику» було опубліковано підбірку праць з національного питання. Серед них: «З новішої літератури про національне питання», «Національне питання в Австро-Угорщині», «Національне питання в працях останнього інтернаціонального соціологічного конгресу». У 1918 р. всі ці праці увійшли до збірки «Нариси про національне питання». Актуальність національного питання М. Залізняк пояснював так: «Незнайомість з національним питанням вже дуже багато пошкодила нам всім в нашій політиці. Українські партії української революції виказали величезну наївність щодо розуміння і трактування національних справ. Тут наробили вони багато помилок, за що вже тепер доводиться дуже дорого платити. Особливо шкідливим було ідеалістичне трактування ріжних націй в межах України, і тут лише тверда наука життя допоможе нам колись направити зроблені похибки. Шкода лише, що наука ця коштувала й коштуватиме занадто дорого»²¹.

Сучасний дослідник І. Михальський, оцінюючи його праці, пише: «ці праці дозволяють виявити пріоритети українських есерів, яких вони дотримувалися при висвітленні даних питань, адже їхні наукові інтереси не обмежувалися тільки Україною, а спрямовувалися в цілому на європейські держави. Порівнюючи власний досвід, політики робили певні висновки, враховували світову практику»²².

У 1912 р. особливою увагою серед студентської молоді користувалися дві брошури — Д. Донцова «Модерне москвофільство» і В. Пригари «Від романтики до реалізму», щодо яких проводилися жваві дискусії і обговорення. У брошурах ставилися перед молоддю кардинальні питання майбутнього. У Д. Донцова зроблена була спроба заактуалізувати гасло західноєвропейської орієнтації української культурної творчості і всього культурного життя. В. Пригара ставить «теж надзвичайно важливі питання про перехід від романтичних мрій минулих українофільських поколінь, від культурництва старого покоління до реальної конструктивної праці на всіх ділянках народного життя».

Вагомою у цьому контексті є проблема національної ідентичності. Інтерес до цієї теми пов'язаний з фундаментальними соціальними і політичними трансформаціями. Класик цієї концепції Ентоні Д. Сміт, пов'язує її, насамперед, з питаннями етнічної ідентичності та етнічних спільнот. Він зосереджує свою увагу на чотирьох головних питаннях: 1) характерні риси національної ідентифікації; 2) роль різних етнічних основ у формуванні сучасних націй і способи виникнення тих націй на початку новітньої доби у Європі; 3) природа різних видів націоналістичних ідеологій і символізмів та їх вплив на формування територіальної та етнічної політичних ідентичностей; 4) політичні наслідки різних видів національної ідентичності, їхній потенційний вплив на виникнення етнічних конфліктів, можливі шанси заміни ідентичностей та ідеологій, що призводять до місцевої нестабільності²³. Всі ці питання блискуче розкриті у його книзі «Національна ідентичність».

Проте варто зауважити, що спроби окреслити поняття «ідентичності» робилися й раніше, однак не використовували дану категорію. Незаперечною є думка про те, що з категорією «ідентичності» тісно співвідноситься поняття «національна свідомість», яка визначає спосіб самоідентифікації нації та її орієнтації у геополітичному просторі, ступінь національної консолідації і інтеграції. Досить тісно з категорією «ідентичність» пов'язана і дефініція «ментальність», яка відтворює сутність колективної свідомості, «невідкоригованої» зусиллями мислителів²⁴.

Саме через національну свідомість і менталітет здійснив спробу пояснити «національну ідентичність» український есер Н. Григорієв. Він відзначав, що існує ряд суспільних утворень, до яких люди вливаються: 1) цілком незалежно від їх волі (раса, вік); 2) в малій залежності від їх волі (професія, маєтково-правовий стан). Виходячи з цього, Н. Григорієв стверджував, що В. Старосольський помилявся, коли писав, що «існування гурту, суспільства є наслідком волі його членів», помилково відносив процес створення нації лише до волі людей, не враховуючи об'єктивних обставин її формування, не визнаючи того, що діти певних батьків вирости цілком окремо від них і, не знаючи їх, дуже часто залишаються все-таки схожими на них не тільки органічно (зріст, постава, риси обличчя, рухи, вдача взагалі), а й психологічно, тому що людська психіка значною мірою залежить від їхнього організму. У зв'язку з цим вчений доходить висновку, що хоч діти не знають своїх батьків, а батьки дітей, між ними фактично все-таки існує

спільність, яка їх, так чи інакше, об'єднує в одну групу схожих людей. Це і є ідентичність.

Крім того, підкреслював Н. Григоріїв, існує спорідненість не тільки по крові, а й по побуту. Селянин легко впізнає свого односельчанина на великому ярмарку у чужому містечку, навіть не будучи з ним знайомим (по манері розмовляти, по одягу, по ході). Ця подібність теж пов'язує людей. А М. Шаповал наголошував, що «...за українством залишалось тільки кровно-особиста, ніби племінна привязаність до фольклорної культури, вишивок, борщу і галушок, а політична лояльність належить такому чи іншому російському імперіальному центрові²⁵».

Ще однією спільною рисою виступає мова. Вчений зазначав, що «етнографічна різниця між людством занадто виразно написана. Йдучи по вулиці, навіть в Празі, серед маси народу, вдягнених на один європейський кшталт, ми відрізняємо невідомих нам до того українців не тільки від чехів та росіян, відрізняємо часто по ледве помітних антропологічних і культурних особливостях, які властиві нашій нації». І далі Н. Григоріїв наголошував: «Певна подібність між членами однієї нації існувала й існує незалежно від людської волі й свій вплив на об'єднання нації робила й робить»²⁶. Йдеться про етнічну ідентичність, в основі якої лежить спільність походження, мови, традицій, своєрідний «голос крові». Все це й є «культура» того чи іншого народу, того чи іншого етносу. У цьому контексті поняття культури торкається усього, не лише знання, але й вартостей, віри й міфології, до яких причетний етнос чи спільнота.

Інший український есер, начебто продовжуючи думку свого колеги, дещо пізніше зазначав: «Коли ми, українці, уявимо собі потребу створення національної культури й заходимося творити її, то це на практиці означає, що ми у інших народів безплатно візьмемо всі науки, всі винаходи, техніку, звичаї, форму будівель, навіть форму їхньої одежі і все те пересадимо на український ґрунт. Коли на Україні сяє електрика і гудуть залізниці, плавають пароплави, стоїть дротовий і бездротовий телеграф, телефон, рухається велике життя в кінотеатрі й багато іншого — то, скажіть щиро, це все самі українці вигадали й зробили? Ні. Це все робив хтось інший. Працювали десь тяжко чужі незнані нам люде, відкривали якесь «наукове чудо», а всі інші народи потім перехоплювали й поліпшували своє життя. За українським народом культурна історія не числить ні одного винаходу, одкриття (темний невільник і не може нічого творити!); ми не дивімося на причини, а зазначаймо лише цей

об'єктивний факт: щоб збудувати нам свою культуру, нам треба перебрати її у інших. Бачите, який парадокс: щоб створити українську культуру, треба взяти її у чужих народів. Взяти зміст, цебто головне, і вилити його в українську форму — перевести на мову нашу.

Само наше культурне відродження можна мислити, як бачите, лише як процес міжнародної культурної позики ... без віддачі. І коли якийсь тупий український «націоналіст» базикає, що він «ненавидить» якусь культуру (розумієте, культуру!), то це є найбільший ворог відродження української нації, бо ненавидіти культуру значить відмовлятися від неї, стояти за некультурність. А некультурність — це смерть для України. З культурного боку ми можемо бути лише інтернаціоналістами, бо від цього залежить урятування нашого народу. Ми це мусимо робити во ім'я любови до нашого народу та його визволення»²⁷.

Розуміння цілісності національної проблеми і завдань національної революції відбувалося у процесі розгортання самої революції та здебільшого під тиском умов, що створювалися нею. Голова Центральної Ради М. Грушевський, великий прихильник, а згодом член УПСР, у своїх теоретичних працях обґрунтував концепцію української держави і української революції. Ще на початку ХХ ст. він сформулював доктрину національно-територіальної автономії. Водночас він стверджував, що міцними і тривалими можуть бути відносини націй, засновані лише на взаємній вигоді, на узгодженні своїх перспективних планів розвитку, за яких свобода, суверенітет і самобутність одного народу не зачіпають іншого.

У процесі діяльності УПСР створила власну концепцію української революції. Українська революція, по суті своїй, по причинах подібна до революції російської, однак має, з позиції УПСР, дві відмінні риси.

Першою відмінною рисою було те, що українська революція проходила під прапором **національної** революції. В основу творчого революційного процесу було покладено національне відродження тридцятимільйонного народу, пригнобленого самодержавним ладом, який вирішував проблеми українського народу на основі принципу: «не було, нема і не буде». Коли революція змела царат і висунула свої гасла, серед яких було повне самовизначення народів, вона тим самим показала, що мусить бути усунено найбільше зло старого режиму — **національна** неволя. Не в **інтересах** демократії був поділ на народи пануючі і пригноблені. Після падіння самодержавства в творчому революційному процесі пригноблені

нації, серед яких найбільша — українська, на перше місце висунули проблему національного відродження.

Революція, на своєму початку загальноросійська, згодом поділяється на революції окремих народів колишньої Російської імперії. Революційна демократія кожного народу починає направляти й творити революцію, виходячи з інтересів трудових мас власного народу, для якого національне відродження стає основним гаслом. Подальший революційний процес створює ситуацію, при якій лише найповніше розв'язання національного питання: повна самостійність і суверенність даного народу, може забезпечити досягнення поставленої мети. Будь-які посягання на права поневоленої в минулому нації сприймалися як контрреволюційні заходи, намагання повернути назад колесо історії.

Другою особливістю стала порівняно слабша, ніж у Росії, класова диференціація та боротьба суспільних класів серед української спільноти. Буржуазія в Україні вороже ставилася до національних ідей, чим поставила себе осторонь від української революції. Національне відродження й відсутність гострих класових протиріч сприяли розвитку української революції.

Майже через рік, у 1918 р., у газеті «Рух» (соціал-революційний орган), який виходив у Харкові, була опублікована стаття Хоментовського «Будуємо свою державу (Листи до селян)», де досить слушно, як нашу думку, визначалася не врахована «спадщина» царського режиму: «Кайдани царату були не останнім тягарем, звільнившись від якого Україна могла здихнути вільно та безпечно взятись за будівництво нового життя»²⁸. Наголошувалося, що перш ніж приступати до роботи, необхідно ліквідувати «спадщину»: 1) залежність України від Росії і «виникаюча з цієї залежності необхідність для нас в тій політиці, яку проводить всеросійський уряд»; 2) «панування на Україні російських соціалістичних партій, які в національному питанні далеко стояли від народу українського, та боротьба цих партій проти справедливих домагань українських соціалістичних партій, які завжди були дійсними захисниками народу»; 3) відсутність народної освіти та своїх освічених людей, «завдяки відсутності для дітей будь-якої можливості вчитись на своїй рідній мові»²⁹. Однак практичного втілення задекларовані позиції не набули.

Слушно видається статистика: «Людей українських було чимало: в цілому населення Києва (468 тисяч осіб) українців було аж 16%, цеб-то 70 тисяч, але чи вони знали, що вони українці?

Вони просто вважали себе за «малоросів», а свідомих між ними було хіба яких кілька тисяч. Половина-ж Києва вважала себе за руських (234 тисячі), хоч між ними було більшість українського походження. Аж тепер, через 10 років революції, у Києві значиться 45,3% українців — значить з 16,4% в р. 1917 українці зросли в кінці 1926 р. до 45,37»³⁰.

У перші дні революції було створено міський комітет об'єднаних громадських організацій у Полтаві, одним з його членів став і лідер УПСР М. Ковалевський. Згодом від комітету його було затверджено на посаду губернського комісара безпеки. У компетенції цього органу був контроль за жандармським управлінням і ліквідація органів старої влади у Полтаві. На урочистому мітингу з нагоди перемоги революції від українських організацій виступив М. Ковалевський. Він зупинився на моральних підставах нового вільного ладу і, зокрема, відзначив, що «мораль свободи є добром всіх народів бувшої Російської імперії і що український народ приніс великі жертви в боротьбі за новий вільний лад»³¹. І тому лідер есерів був переконаний, що «український нарід буде сам творити своє життя і сам буде рішати про свою долю» і декларував, що «кожний народ повинен бути вільним на своїй етнографічній, а не історичній території»³². Промова викликала схвалення і підтримку, адже це був перший прилюдний український виступ у Полтаві під час революційних подій.

«Працюючи на Полтавщині, ми чекали на вказівки з Києва, — писав М. Ковалевський, — де повстав український політичний центр. Але організація цього центру в Києві відбувалася дуже повільно. Деяке пожвавлення приніс поворот із заслання Михайла Грушевського». Варта уваги характеристика М. Ковалевського Центральної Ради: «З представників українських громадських і політичних організацій повстала Українська Центральна Рада як орган, репрезентуючий політичну опінію України. Це не був, однак, ще політичний центр в точному змислі слова, центр, який би взяв провід політичної боротьби українського народу в свої руки. Це була скоріше організаційна комісія, яка підготувляла створення такого проводу. Український Національний Конгрес скликаний був на квітень місяць, і цей конгрес мав створити політичну езекутиву, що взяла б у свої руки головну керму українським національним рухом».

Напередодні Українського Національного Конгресу М. Ковалевський приїхав до Києва і зайнявся підготовкою Установчого

з'їзду партії. На Установчому з'їзді УПСР (4–5 квітня 1917 р.) серед ключових було національне питання. У процесі його обговорення виникли палкі дебати між прихильниками автономістсько-федералістичних і самостійницьких тенденцій. Суперечки велися з приводу визначення поняття федералізму: як самостійність чи автономія. У результаті було ухвалено, хоча й не самостійницьку, однак досить радикальну постанову: «В час, коли відбувається велика творча робота серед вільних народів Росії, установчий з'їзд української партії соціалістів-революціонерів визнає найбільшою потребою українського народу негайне проведення в життя широкої національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей, і негайне скликання Української Установчої Ради для вироблення основ і форм автономії і для підготовки виборів до загальноросійських Установчих Зборів від народу українського та інших народів Росії. Разом з тим, з'їзд визнає, що найкращою формою устрою російської держави є федеративна демократична республіка, встановлення якої українська партія соціалістів-революціонерів буде домагатися на загальноросійських Установчих Зборах»³³.

Окремою резолюцією з'їзд УПСР підкреслював, що «на всякі перешкоди скликати Українську Установчу Раду з боку російського уряду, на всякі спроби зробити натиск за допомогою сили, партія есерів буде сприймати як продовження імперіалістичної політики і гніту»³⁴. У резолюції звучала також вимога до Тимчасового уряду про офіційне, документальне визначення його ставлення до автономії України. Важливим аспектом національного питання, зазначеним у резолюції з'їзду, було домагання партії «зосередження українських солдатів в окремих полках».

У порядок денний Установчого з'їзду УПСР було включено і питання про ставлення партії до війни. З доповіддю виступив В. Ігнатович. Він розглянув широкий спектр проблем, пов'язаних з війною. Зокрема, він наголосив, що поразка Росії небажана — може зашкодити здобуткам революції. А тому війна мусить тривати доти, поки ворожі держави не відмовляться від анексій і контрибуцій і не визнають право всіх недержавних народів на самовизначення. У доповіді було порушено питання надзвичайної ваги — доля закордонної України. В. Ігнатович висловив побажання, щоб після війни всі українські землі об'єдналися³⁵. Однак таке рішення, зазначав доповідач, можуть прийняти лише австрійські українці. У зв'язку з цим партія мала боротися за участь в мирній

конференції і право австрійських українців самостійно вирішити, до кого вони хочуть приєднатися. Й. Маєвський запропонував нове гасло партії у національній справі — конфедерацію незалежних республік. Він наголошував, що Україна повинна бути «вільним членом такої конфедерації і складати федерацію окремих українських земель»³⁶.

Секретар УПСР Ю. Охримович, палкий прихильник федерації, у своєму виступі підкреслив, що федерація є вищою формою сполучки незалежності націй і єдності людства. Проте шляхи її досягнення можуть бути різні. Найбільш характерними є два: через визнання автономії України Всеросійськими Установчими Зборами і через визнання права націй на самовизначення міжнародною конференцією чи Конгресом. У разі визнання партією першого шляху, їй необхідно буде визнати роль Всеросійських Установчих Зборів у розв'язанні українського питання. А в другому випадку партія могла відмовитися від загальноросійських зборів і покладатися на міжнародну конференцію³⁷. Представник Київської організації О. Головка висловився за перший шлях здійснення федерації, мотивуючи це, насамперед, тісними економічними зв'язками з Росією.

Логічним продовженням розгляду національного питання став Національний Конгрес, у якому брали участь українські есери. Тематика загальноінформаційних рефератів свідчила про широкий спектр розгляду національного питання. Найяскравіше воно було висвітлено в доповідях: «Державне право і федеративні змагання на Україні»; «Федералізм. Домагання демократичної федеративної Російської Республіки»; «Автономія широка і обмежена; національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії»; «Права національних меншостей та їх забезпечення»³⁸. Обговорено було і практичні сторони втілення автономії та вирішення національного питання. Свідченням цього є реферати Національного Конгресу: «Основні підстави організації української автономії», «Спосіб і порядок фактичного творення автономії», «Українська автономія і Всеросійські Установчі збори», «Заступництво інтересів національних меншостей»³⁹. У обговоренні зазначених рефератів брали участь українські есери.

Доповіді Конгресу обговорювалися не лише на засіданнях, а й на шпальтах періодичних видань. Зокрема, член УПСР Й. Маєвський у критичній статті «Про автономію і федерацію», надрукованій у першому номері «Боротьби», проаналізував доповіді

Д. Дорошенка «Державне право і федеративне змагання на Україні» і О. Шульгина «Федерація та демагогія демократичної російської республіки». Проаналізувавши доповіді, Й. Маєвський зауважив, що «доповідачі старалися очевидно звузити межі автономії, якої ми домагаємося; можна було зробити враження, що вони більш усього намагаються зробити автономію прийнятною і довести, що в ній немає нічого «небезпечного для держави»⁴⁰. Автор статті, на противагу доповідачам, був переконаний, що «воля України, навіть безмежна, не тільки не ослабить російської держави, але й, навпаки, стане джерелом такої безмежної могутності і такої приманливої сили для всіх слов'янських народів, якої ми не можемо собі зараз уявити і яка одкриє перед нами нові променисті обрії великого майбутнього»⁴¹.

З часом позиція українських есерів щодо національного питання у порівнянні з Установчим з'їздом УПСР радикалізується. Причиною радикалізації поглядів членів УПСР на національне питання було зневажливе ставлення Тимчасового уряду до національних вимог Центральної Ради. На червневій конференції УПСР (3–6 червня 1917 р.) М. Шраг наголосив на ворожості російських соціалістів «до визвольних змагань українського народу»⁴² і запропонував розірвати стосунки з Тимчасовим урядом та самостійно приступити до «фактичного переведення в життя автономії»⁴³. На підставі цього конференція постановила, що партія «вважає в найближчому майбутньому необхідною перебудову сучасних імперіалістичних сепарованих держав на федерацію вільних демократичних республік, утворених по національно-територіальному принципу»⁴⁴.

Водночас, під час червневої конференції УПСР виявилася полярність поглядів на національне питання. Закономірним стало з'ясування протиріч між представниками Лівобережжя та всіма іншими учасниками конференції. У першому виступі лідер «лівобережців» категорично заявив, що «домаганне українського національного фронту та українізації армії і фльоти ідуть яскраво всупереч ідеології партії. Через те зовсім не дивно, що російська демократія ставиться до нас вороже, бо йдемо разом з українською буржуазією. Інтереси трудових народів ніколи не суперечать з собою, для того ми повинні строго додержувати солідарності з російською демократією і відмежовуватися від української буржуазії»⁴⁵. Далі промовець констатував, що «партія відносно національного питання поділилася на дві течії. Меншість (лівобережці) вважає своїм максимальним домаганням національно-територіальну

автономію, більшість — же партії піддалась гіпнозові ідеї державності і настроєна, як самостійники»⁴⁶.

У відповідь лідер більшості М. Ковалевський зауважив, що «ні український земельний фонд, ні українізацію війська не можна вважати справами української буржуазії»⁴⁷. Він наголосив, що «інтереси навіть трудових народів часто суперечать собі. Вони не будуть суперечити в соціалістичному ладі, але в буржуазному ладі ми є свідками економічної боротьби націй.

Всім повинно бути ясно, що в економічній залежності України від Росії заінтересована не тільки російська буржуазія, але й демократія. На се є кращим доказом селянський з'їзд, де селяни-великороди виступили проти автономії тому, що на Україні є вуголь, залізо, цукор і чорнозём, а українські селяне як-раз через те хотіли автономії. Ми федералісти і для того мусимо боротись за повне економічне визволення українського народу з-під економічного гніту чужинців. Борючись за се, ми йдемо разом з українською буржуазією. Одначе се не значить, що ми йдемо за нею. В нас буржуазія ще дуже квола і вона йде за демократією, а не навпаки»⁴⁸.

Лівобережці висловилися проти «національної єдності», якщо до цієї єдності має відношення буржуазія. Партійна більшість не поділяла такої позиції і в сфері національно-політичної боротьби виступала за коаліцію з буржуазними елементами, вважаючи, що в ситуації, що склалася, загальноросійській ідеї, навколо якої об'єдналися різні російські елементи, варто протиставити «українське національне єднання». Таким чином, відмінність у поглядах на питання національно-державного будівництва різко відокремила «лівобережців» від партійної більшості.

На II з'їзді УПСР (15–19 липня 1917 р.) делегати у розгляді національного питання еволюціонували у порівнянні з положеннями червневої конференції. Слід зазначити, що у цей період у рядах партії відчувається ще більше «полівіння». Пролунало незадоволення політикою Центральної Ради, яку ліві звинуватили у «національному максималізмі» щодо створення української державності і в «мінімалізмі» у соціальних справах. На думку лівих, у тих складних умовах, в яких розвивається процес побудови української державності, її соціальну базу можна зміцнити лише шляхом реформ. Посилення позицій представників цього напрямку у партії підтверджені характером програми, до якої увійшло ряд положень, які вони відстоювали. З'явилася одна з головних тез лівих у національній політиці: цілковите розв'язання національного питання

можливе лише у соціалістичному суспільстві, у якому буде знищено і соціальний гніт⁴⁹.

Програма-мінімум підкреслювала: «Стоячи на ґрунті революційного соціалізму і приєднуючись до міжнародної класової боротьби трудових мас усіх націй, УПСР вважає, що до загальнолюдських ідеалів ведуть національні шляхи і свідомо стоять в обороні цінностей усіх народів»⁵⁰. Зважаючи на те, що національний гніт затемнює класову свідомість і дає буржуазії нагоду використовувати національне невдоволення гноблених націй для своїх класових інтересів і імперіалістичної політики, УПСР визнавала необхідним вже у межах буржуазного ладу боротися за такі міжнародні відносини, які б: 1) можливо найбільше сприяли розвоєві класової свідомості трудящих мас і їх міжнародній солідарності і 2) відповідали соціалістичним принципам рівності усіх націй перед Інтернаціоналом та праву кожної нації на самовизначення, тобто на найширшу політичну волю, якою є повна суверенність націй⁵¹. П'ятий пункт розділу програми «Національна справа» проголошував, що «партія буде боротися за те, щоб Україна приступила до федерації з іншими народами як демократична республіка в своїх етнографічних межах незалежно від сучасної державної приналежності українських земель»⁵².

Українські есери вбачали можливість найкращого розв'язання національного питання тільки при соціалістичному ладі, а поки що необхідно боротися за національно-персональну (екстериторіальну) автономію. Необхідною перехідною стадією від сучасного безправного стану націй до екстериторіальної автономії партія вважала в найближчому майбутньому перебудову тогочасних імперіалістичних, сепарованих держав на федерацію демократичних республік, утворених по національно-територіальному принципу з міжнародним забезпеченням прав національних меншин на основі екстериторіальності. Обсяг суверенності і форма федеративного об'єднання повинні бути встановлені лише шляхом добровільної угоди між суверенними націями, які складають федерацію, згідно з інтересами працюючих мас кожної нації.

УПСР вважала необхідним вимагати перебудови Російської держави на федерацію рівноправних національно-територіальних республік із забезпеченням прав національних меншин. Україну УПСР бачила у складі федерації як демократичну республіку у своїх етнографічних межах, незалежно від державної приналежності українських земель. Прийняття постулату української республіки

свідчило, наскільки УПСР була настроєна радикальніше УСДРП, яка тезу про «будування Української Демократичної Республіки»⁵³ затвердила лише у жовтні 1917 р. на IV з'їзді УСДРП. На радикальність УПСР вказував і П. Христюк: «... формули переходу фракції соціалістів-революціонерів були майже завше лівішими внесених соціал-демократами»⁵⁴. Проте не завжди радикалізм українських есерів у національному питанні проявлявся повною мірою у практичній діяльності.

Декларація Генерального Секретаріату України від 29 вересня 1917 р. частково висловлювала позицію українських есерів у національному питанні. У ній підкреслювалося, що «для найсправедливішого виявлення волі демократії України повинні бути скликані всенародні Українські Установчі Збори, і для того Генеральний Секретаріат приступить до складання відповідного законопроекту»⁵⁵. Вирішення національного питання шляхом автономії України було основною вимогою виборчої платформи українських есерів.

6 жовтня 1917 р. українські есери у газеті «Боротьба» запропонували своє бачення завдань української революції. Для врятування української революції, а тим самим і для зміцнення загальнореволюційного фронту, на їх думку, потрібна була проста національна політика, яка повинна йти в напрямі до повної самостійності українського народу. Імперіалізму російської буржуазії, а також значній більшості великоруської демократії українська революційна демократія повинна чинити сильний опір, а силі, яка користувалася всім державним апаратом в своїй імперіалістичній політиці відносно поневолених народів, має бути протиставлена друга сила з державним апаратом, який опирався б на революційні українські маси. Есери вважали, що українська демократична республіка, як реальна сила, врятує українську революцію, дасть можливість повніше виявити волю українського селянства і пролетаріату, а також значною мірою вплине на хід загальноросійської революції, бо великоруський імперіалізм «в корні своїм буде підтятий».

Програмові документи УПСР, резолюції фракції УПСР у Центральній Раді, відозви та інші документи свідчать, що вирішення національного питання вбачалося у формі національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії. «На початку вимоги національно думаючих кіл українського суспільства, — зазначає К. Кононенко, — не йшли далі автономії, що мала б забезпечити в першу чергу національну свідомість людності»⁵⁶. Інакше бути й не могло. Причиною тому були як 250-літня неволя

з усіма її наслідками, війна і умови створені нею, а також погляди, які поділяли провідні кола українського політичного світу в справі перспектив національного відродження. «Питання не ставилося в площину протиріччя інтересів двох національних спільнот — російської і української, — розглядалося в аспекті лише політичної системи. Чинником гноблення вважався існуючий режим, після повалення якого має прийти демократичний лад, що своїм характером повинен забезпечити й **національні інтереси**. Тому на перше місце і в програмі національного визволення ставилася протирежимна боротьба. Думка про те, що національну волю доведеться виборювати у панівної нації — тоді ще не набула окреслення, а ідеологічно-програмова спорідненість українських політичних партій з російськими і братерство їх у спільній протирежимній боротьбі ще більше утруднювало зародження такої думки»⁵⁷.

П. Христюк високо оцінював діяльність УПСР у національному питанні: «українська партія соціалістів-революціонерів зайняла з-поміж всіх українських партій найбільш радикальну позицію в національній справі, тим самим ставши в авангарді революційної боротьби українських мас за національне визволення»⁵⁸.

Підсумовуючи, варто зазначити, позиція Української партії соціалістів-революціонерів була значно радикальнішою, порівнянні із позиціями інших політичних партій. Розв'язання національного питання УПСР вбачала у запровадженні національно-територіальної автономії і проголошенні української республіки. Радикалізм у теоретичних документах не завжди збігався з практичною реалізацією. Поступово у більшості членів партії укорінилася думка про те, що розв'язання **національного питання** можливе лише при **соціалістичному устрої**.

* * *

Основою програми УПСР були положення, пов'язанні з національно-державним будівництвом, які беруть свій початок з проекту програми партії, написаного М. Ковалевським і надрукованого в центральному органі партії в 1915 р. Ідеал держави, згідно з цим проектом, вбачався в союзі вільних національних і крайових федерацій, керівництво якими мало здійснюватися спільним парламентом, скликаним на основі загального, рівного, таємного виборчого права. Для досягнення такого ідеалу необхідно було здійснити цілий ряд заходів. Перш за все, досягнення національно-крайової автономії України. Для цього необхідно було скликати

Український Установчий сейм, який би підготував і запровадив в життя національно-територіальну автономію українського народу. По-друге, розвиток крайового життя мав здійснюватися на основі широкого самоврядування. При цьому повинні бути забезпечені права і інтереси національних меншостей. Есерівський проект передбачав також ряд заходів, пов'язаних з державно-культурницьким будівництвом: запровадження навчання українською мовою в школах; заснування Української Академії наук; рівність української мови в судових та інших урядових установах, також запровадження обов'язкового навчання і розвиток шкільної справи⁵⁹.

Зазначенні положення знайшли продовження і розвиток на установчому з'їзді УПСР. З доповіддю «Про автономію і федерацію» виступив Й. Маєвський. Він характеризував федерацію як спілку вільних незалежних народів, які добровільно відмовляються від частини своїх суверенних прав на користь федерального уряду. Доповідач підкреслив, що республіканська і демократична Росія повинна вступити на шлях федералізму. Для того, щоб вона стала справжньою федерацією, необхідно, щоб кожний народ висловив свою волю вступити до федерації. Й. Маєвський висловився за скликання української територіальної Установчої Ради, на якій всі народи України висловили б свою волю і з чіткою позицією пішли б на Всеросійські Установчі збори⁶⁰. З'їзд прийняв резолюцію. Газета «Нова Рада» помістила примітки до резолюцій Установчого з'їзду УПСР: «В них (резолюціях — Т. Б.) нема нічого, що дало право кому-небудь говорити про небезпечні захватні змагання в справі здійснення автономії України. Таким чином, заяви про те, ніби українські соціалісти-революціонери обстоювали думку негайного проголошення автономії, як законодавчого акту, залишається на совісті й відповідальності тих, хто про це говорить»⁶¹.

У першому номері «Боротьби» була вміщена програмова стаття «Чого домагається Українська партія соціалістів-революціонерів?» за підписом Центрального Комітету. У статті зазначалося, що партія бореться за лад, який забезпечить інтереси трудового народу. Забезпечені вони можуть бути, коли все, що приносить користь людині (земля, фабрики та заводи) буде належати не окремим людям, а всій трудовій громаді. Трудова громада, в свою чергу, повинна розпоряджатися усіма багатствами, здійснювати керівництво народною працею і задовольняти всі потреби народу продуктом цієї праці. У такому разі не буде поділу на багатих і бідних⁶². Такий лад українські есери називали соціалістичним. Він був їхньою метою.

УПСР виступала за єдиний народний парламент (державну думу), який би здійснював керівництво справами всієї держави. Вони вважали, що вибори до парламенту повинні відбуватися всенародним, рівним, безпосереднім та прямим голосуванням. У компетенції парламенту повинні бути: захист свободи слова, зборів, совісті та інших свобод, керівництво загальнодержавними справами і фінансами, стосунки з іншими державами, а також ті справи, які мають вагу і значення для всієї держави.

Будучи прихильницею федералізму, УПСР пропонувала свою програму з цього питання. Зауваживши, що в Росії живе багато різних народів, кожен народ хоче порядкувати своїми справами сам, українські есери пропонували дати «кожному народові право самоуправлятися та порядкувати своїм краєм через свою Народню Раду (сейм)». Таке право називається автономією. Всі автономно вільні народи будуть єднатися в народному парламенті — Думі. Союз таких автономних вільних народів, — підкреслював ЦК УПСР, — творить федеративну державу. Есери були переконані, що федеративний лад у державі забезпечить усім народам вільний розвиток і тим самим скріпить їх рівний союз в одній державі.

«Такий лад, коли на чолі всієї держави стоїть народний парламент, а кожний народ матиме право порядкувати своїми справами, такий лад творить демократично-федеративну республіку»⁶³. І партія буде боротися за таку республіку, яка з'єднає всі трудові народи в одну дружну сім'ю. Даючи власне визначення понять «автономія» і «федерація», УПСР робила вагомий внесок у розробку теорії державного будівництва загалом і у концепцію української революції зокрема.

Найбільшим недоліком існуючого ладу УПСР вважала те, що трудове селянство володіло невеликими земельними ділянками, недостатніми для задоволення потреб. Через те хліборобам часто доводилося орендувати землю, або залишати її й йти у місто, шукаючи іншої роботи. УПСР вважала за необхідне боротися за такий земельний лад, коли вся земля належатиме тим, хто її обробляє. Тому партія виступила за передачу всіх монастирських, удільних, царських та поміщицьких земель у крайовий земельний фонд. Передбачалося, що керівництво земельним фондом буде здійснювати Український народний сейм (народна рада) через трудові селянські громади. Всім бажаним буде надаватися земля в користування. У статті наголошувалося, що «партія наша буде відстоювати таку форму конфіскації землі, яка буде стоїти народові

найдешевше»⁶⁴. Зазначалося, що якщо й будуть потрібні кошти для втілення в життя земельної реформи, то їх буде сплачувати не селянство, а держава. Такою була позиція УПСР щодо земельного питання.

Пропонувала УПСР і план розв'язання робітничого питання. Перш за все, партія виступала за передання всіх фабрик і заводів у громадську всенародну власність, за запровадження 8-годинного робочого дня і відповідної заробітної плати, а також нового законодавства.

Своє бачення мала УПСР і у вирішенні податкових проблем. Вона пропонувала, щоб «податок брався з доходу і так, щоб хто більше має доходу, той більше повинен платити налогу й навпаки — хто менше має доходу, той менше платить налогу»⁶⁵, тобто прогресивно-прибутковий податок.

Поділяючи погляди більшості українських партій і політичних діячів, УПСР виступала проти постійної армії, за створення народної міліції, яка у потрібний час змогла б захистити державу від ворогів.

Важливо зазначити, що у своїй програмовій статті Центральний Комітет приділив увагу і релігійному питанню. Насамперед, було зазначено, що «духовенство і православна церква не задовольняє духовних потреб трудового народу, тому що церква з вільної перетворилася в урядову і духовенство через те стало більш чиновницьким, ніж духовним»⁶⁶. У зв'язку з цим УПСР виступала за відокремлення церкви від держави і можливість кожної людини «вірувати так, як вона хоче», тобто свобода віросповідання.

Важливою з погляду агітації і пропаганди стала поява брошури «Хто такі Соціалісти-Революціонери і чого вони домагаються?». В основу брошури була покладена програмова стаття з аналогічною назвою у першому номері «Боротьби». Однак, оскільки брошура має значно ширший зміст та більшу конкретизацію програмових положень, необхідно її розглянути.

У ній в простій і доступній формі були окреслені програмові засади партії. Визначалося, що соціалізм — це «такий порядок, при якому земля, заводи і інше знаряддя будуть належати всьому народові»⁶⁷, а люди, які його добиваються, називаються соціалістами.

Стверджувалося, що кожен соціаліст є в той же час борець за волю народу. А людина, яка бореться за волю народу, називається революціонером⁶⁸. Досить слушно наголошувалося на тому,

що «соціалісти знають, що боротися кожному зокрема не можна, а треба боротися гуртом — партіями»⁶⁹. Саме з цією метою вони об'єднувалися у партії і закликали усіх приєднуватися до їхніх партій. Виходячи з цього, зазначали, що партія, яка бореться за землю і волю народу, називається партією соціалістів-революціонерів. У брошурі пояснювалося, що «партія зветься: «Українська Партія Соціалістів-Революціонерів», бо вона працює на українській землі» і «вказує народові, як треба боротись за таке життя, де нема ні пана, ні хама, як треба боротись за соціалізм»⁷⁰.

Необхідно було досягти повного народного самоврядування (самоуправління), тобто, щоб уряд обирався народом і звітував перед народом про всі свої справи і без дозволу народу нічого сам не смів робити. Такий порядок українські есери називали Демократичною (народною) Республікою⁷¹.

Пояснювалося також, що оскільки на території Росії проживає багато різних народів, треба, щоб кожен народ, кожна країна сама для себе виробляла закони, які б для неї були найкращі, щоб народ цієї країни був сам господарем у своїй хаті. Країна, що сама для себе вільно видає закони, називається країною автономною.

Оскільки кожна автономна країна окремо не може бути такою ж сильною і міцною, як Росія, тому необхідно, щоб усі народи Росії, або всі автономні країни, об'єдналися в одну величезну спілку. Таке об'єднання есери називали федерація (союз). Утворена таким чином Російська держава буде Федеративною Демократичною Республікою.

Кожна країна як частина федеративної Республіки, буде сама для себе видавати закон через своїх депутатів у власній крайовій народній думі, або сеймі, а особливо важливі справи — загальні, всеросійські, однаково важливі для всіх країн, як війна, мир, пошта та телеграф і т.і. будуть вирішуватися в загальнодержавному всеросійському сеймі, який складатиметься з представників від усіх країн. За таку Російську федеративну демократичну республіку виступала УПСР. (Додаток В.4).

Отже, у програмовому документі українські есери виступали за проголошення федеративної демократичної республіки і основних демократичних свобод.

У процесі обговорення програмових питань і прийняття рішень на червневій конференції УПСР відчувалися значні розбіжності в поглядах членів УПСР, що свідчило про виокремлення течій у середині партії. На цей час склалося три течії: центр, праві

і ліві. Найчисленнішим був центр на чолі з М. Ковалевським. Лідерами правих були Й. Маєвський та І. Пугач. Позиції лівих відстоювали Г. Михайличенко, А. Заливчий, Л. Ковалів, М. Чечель. Розбіжності між течіями були, практично, в усіх питаннях програмового характеру. З особливою гостротою проявлялася полярність поглядів у національному і земельному питаннях, а також у ставленні до Всеросійських і Українських Установчих Зборів. А в результаті приймалися компромісні постанови та резолюції. Водночас, на їх зміст впливала і позиція УПСР щодо можливості побудови в Україні власного соціалізму, «який безпосередньо входив би в тісний зв'язок з європейським соціалізмом без посередництва російського»⁷².

На початку липня 1917 р. ЦК УПСР прийняв постанову про необхідність взяття влади Центральною Радою⁷³. А 7 липня 1917 р. ЦК УПСР прийняв резолюцію, в якій обґрунтовувалася ідея Українських Установчих Зборів і їх компетенція. Відповідно до резолюції Збори мали проголосити суверенітет України і вирішити ті умови, «на яких Україна може приступити» до федерації з іншими народами колишньої імперії.

З новою гостротою проявилися суперечності між течіями на II з'їзді УПСР (15–19 липня 1917 р.). Ліві влаштували обструкцію щодо прийняття партійної програми⁷⁴. Лише формально вдалося досягти згоди⁷⁵. З'їзд прийняв програму партії (Додаток В.5). Кінцевим завданням УПСР вбачала перебудову тогочасного капіталістичного ладу на лад соціалістичний, основою якого мало бути: визволення всіх громадських і політичних установ з-під влади буржуазних класів, скасування приватної власності на «сили природи і на засоби (знаряддя) продукції»; знищення будь-яких класових відмінностей та класового примусово-бюрократичного характеру громадських установ та збереження і розвиток їх нормальних культурних функцій; знищення будь-якого економічного визиску та політичного, національного і релігійного гніту, організація загальної праці на спільне благо⁷⁶. Для вирішення цієї мети партія повинна була організувати українську демократію — робітництво та трудове селянство. Варто зауважити, що партія, соціальною базою якої було селянство, у програмі на перше місце ставить робітництво. А практичним завданням було об'єднання всіх прошарків працюючого, експлуатованого люду для того, щоб вони визнали себе єдиним трудящим класом, «побачили в цьому єднанні запоруку свого класового визволення, і шляхом планомірної

організованої боротьби дійшли до соціального перевороту, який тільки забезпечить їм всебічний гармонійний розвиток духовних і фізичних сил, та поведе людство на вищі щаблі поступу»⁷⁷.

Українські соціалісти-революціонери прийняли на II з'їзді партії програмову засаду про те, що суспільний переворот має проходити під гаслом: диктатура трудової демократії. «Це означало, — напише згодом М. Шаповал, — що ми хотіли, щоб владу виконували лише трудові маси, організовані на засадах демократії»⁷⁸.

Форма правління для України у програмі визначалася як республікансько-демократична, без президента. Законодавчу владу мала представляти однопалатна Рада народних представників (український Сейм), а виконавчу владу — Рада Міністрів, обрана українським Сеймом і відповідальна в особі Сейму перед усім народом. Передбачалося пряме народне законодавство (ініціати-ва і референдум).

Вибори до Сейму і всіх законодавчих органів місцевого самоврядування мали здійснюватися на підставі всенародного, таємного, рівного і прямого голосування за пропорційною виборчою системою. Утверджувалося пасивне і активне виборче право для всіх громадян, не молодших 20 років, без різниці походження, сповідання і національності. Встановлювався дворічний виборчий період для всіх законодавчих органів. Передбачалася державна оплата праці народних представників у усіх виконавчих органах.

Проголошувалася рівноправність усіх громадян України незалежно від походження, стану, народності і релігії. Скасовувалися усі станові відмінності і привілеї. Встановлювалася повна свобода думки, релігії, усного і друкованого слова (преси), зібрань, товариств, спілок і страйків, а також недоторканність особи, помешкань і листування (Додаток В.5).

Серед вимог програми-мінімум УПСР було також повне забезпечення прав національним меншинам в Україні. Для них передбачалося: пропорційне представництво у Сеймі і всіх органах місцевого самоврядування; пропорційне відрахування з державного бюджету видатків на їхні культурні потреби; повна національно-персональна автономія та забезпечення їх мови державного характеру в місцях, де проживає переважна більшість представників національних меншин. Порівнюючи з аналогічним пунктом програми УСДРП, в якому визнавалося «право кожної нації на культурне і політичне самовизначення»⁷⁹, можемо констатувати, що українські есери глибше і ширше розглядали цю проблему.

Продовжуючи традиції М. Драгоманова, значне місце у програмі УПСР приділялось місцевому самоврядуванню. Зокрема, досить вагомю була вимога якнайширшої самоуправи і повного самоврядування для громад, міст, повітів і окремих українських земель (провінцій). Водночас партія планувала підтримувати вимоги політичної автономії окремих частин української землі та федеративного зв'язку між ними.

Досить актуальними як для того часу, так і для сьогодення був параграф, пов'язаний з державними службовцями. Вони мали бути виборними і змінними на всіх рівнях як державних, так і місцевих, а також нести відповідальність перед судом за всі свої прорахунки у державному управлінні. Судді мали бути виборними, безкоштовними і незамінними. Передбачалося скасувати смертну кару, каторгу і довічне ув'язнення. Пропонувалося запровадити принцип умовного засудження.

Позиції українських есерів стосовно війська були співзвучні іншим українським політичним партіям. Пропонувалося скасувати постійну армію і замінити її народною міліцією, справи війни вирішувати референдумом, а міжнародні конфлікти — третейським судом.

Щодо релігії, то українські соціалісти-революціонери виступали за відділення церкви від держави і школи від церкви. Релігійне вірування визнавалося приватною справою кожної людини.

УПСР виступала за безкоштовну початкову, середню і вищу освіту, яка мала оплачуватися з державного бюджету і з фондів місцевого самоуправління.

Аналізуючи соціально-економічний блок програми, варто відзначити, що на відміну від програми соціал-демократів, вона була значно ширшою. Перш за все тому, що складалася з п'яти частин: 1) завдання у сфері торгово-промислового і комунікаційного господарства; 2) завдання у сфері робітничого законодавства; 3) завдання у сфері муніципального (комунального земського господарства); 4) завдання у сфері сільського господарства, в земельній справі; 5) завдання у сфері фінансової політики. Аналогічний розділ у програмі соціал-демократів складався лише з двох блоків: вимоги «в цілях охорони праці» і «в інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі і сільського господарства»⁸⁰. (Таблиця Б.20).

Серед завдань у сфері торгово-промислового і комунікаційного господарства есери вбачали, перш за все, негайну націоналізацію всіх стратегічних галузей господарства, які забезпечують

нагальні потреби народу, та монополізацію державного контролю над продукцією тих галузей промисловості, націоналізація яких не була можливою у той час.

У сфері робітничого законодавства, маючи на меті захист праці і фізичний та духовний розвиток робітничого класу, партія есерів вимагала: максимального 8-годинного робочого дня для дорослих і 6-годинного для робітників від 16–18 років; заборони дитячої праці до 16 років; заборони жіночої праці в тих галузях промисловості, які шкідливі для жіночого організму; звільнення від роботи зі збереженням зарплати в 6 останніх тижнях вагітності і в 6 тижнів після родів; заборона нічної праці, за винятком окремих галузей, і цілковита заборона для дітей і жінок; встановлення мінімальної заробітної плати; державного забезпечення робітників на старість та низка інших конкретизованих вимог, пов'язаних з захистом прав робітників.

У муніципальному (комунальному) земському господарстві УПСР вимагала якнайшвидшого розвитку громадських підприємств і служб; оподаткування нерухомого майна та вивласнення його для задоволення потреб; вивласнення у межах міста приватної землі; незалежності і самостійності муніципалітетів у комунальних справах; скасування місцевих адміністративних органів і передачу відповідних функцій органам місцевого самоуправління.

Як мінімум для трудового селянства у сфері сільського господарства партія есерів вимагала соціалізації землі на таких підставах: 1) право приватної власності на землю скасовується назавжди і земля виключається з товарообміну; 2) всі землі в Україні (Український Земельний Фонд) переходить без викупу в користування всього трудового народу, який порядкує ними через сільські громади, волосні, повітові, крайові та всеукраїнський земельний комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права⁸¹. Інші пункти програми-мінімум деталізували принцип соціалізації. Однак, це був не остаточний варіант програми з земельного питання, оскільки у постанові партійного з'їзду зазначалося, що аграрна програма вимагає ще детальнішого доопрацювання.

У галузі фінансової політики українські соціалісти-революціонери планували: запровадити поступовий (прогресивний) податок від доходів і спадщини; повністю звільнити від оподаткування дрібні доходи, менші від певної норми.

Безумовно, програма українських есерів мала як позитивні, так і негативні моменти. Однак однозначно можна стверджувати, що державотворчі аспекти займали суттєве місце. Лідери партії добре розуміли, що після тривалого бездержавного існування формування і становлення державності України значною мірою залежить від правильності визначених програмових орієнтирів. Українські есери виступали за парламентську модель державності. Однак у суспільно-політичні думці існувала і починала набирати ваги радянська модель державності. Боротьба цих двох моделей яскраво проявилася у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів.

Упродовж весни і початку осені у середовищі українських есерів з'явилися прихильники радянської моделі державності. Однак це були лише ідеї, які мали теоретичний характер і не перетворилися у реальні результати. Практично, в УПСР і надалі існувала відносна партійна єдність. Це можна пояснити, насамперед, тим, що тактична позиція лівих і правих українських соціалістів-революціонерів базувалася на найголовнішому питанні — досягненні та закріпленні автономії. Водночас, позиція лівих все більше ставала відчутнішою і схильність до радянської моделі державності приваблювала окремих соціалістів-революціонерів. Причини такого полівіння можна пояснити, перш за все, кризовими явищами у суспільстві, а також активізацією діяльності більшовиків з їхніми радянськими гаслами.

Розходження між членами УПСР досить сильно проявилися наприкінці жовтня і з площини теоретичних напрацювань ліві почали переходити до практичної реалізації. Жовтневі події в Петрограді і прихід до влади більшовиків загострили питання про владу в усіх колишніх республіках Російської імперії. І хоча міжфракційні тертя продовжувалися, мотиви партійної єдності переважали. Об'єднуючим стимулом був фактор здобуття влади.

Питання національно-державного будівництва, які лягли в основу виборчої платформи УПСР, розглянула вереснева конференція партії. Майбутній державний лад України УПСР вбачала у демократичній республіці без президента. Законодавчу владу в формі однопалатного сейму, а виконавчу — Ради Міністрів. Раду мав обирати сейм, якому вона була б підзвітна. Вибори мали проходити за п'ятичленною системою. Проголошувалося визнання прав людини і громадянина; забезпечення прав національних меншин; широке місцеве самоврядування; демократизація судочинства; заміна постійної армії міліцією; негайна соціалізація землі; ліквідація

приватної власності на землю; націоналізація найважливіших галузей промисловості та передача всього продовольчого, промислового і торговельного господарства під контроль Українського Сейму, місцевих органів влади, робітничих комітетів⁸². Такою була виборча платформа УПСР. Варто зазначити, що про форми реалізації і методи втілення їх в життя УПСР мала не досить чіткі уявлення.

Розбіжності в поглядах членів УПСР зростали з кожним днем. Досить категорично про це писав М. Шаповал, що «зразу в 1917 р. поналазили в соціалістичні партії і ще не переварили своїх буржуазно-міщанських поглядів і звичок. Тому напр., і з соціалістів-революціонерів утворилося праве крило, що думало про недозрілість суспільства до соціалізму. Через це у с-рів було одно крило тактично близьке до большевиків. Через те у величезній партії витворились внутрішні тертя і через це рух її вперед трохи затримався. Партія «розм'якла» і йшла вперед поволі, щоб виграти з часом на вихованні трудових мас в користь революції⁸³». Однак, протиріччя наростали.

Найбільше протиріч викликала позиція у ставленні до Всеросійських Установчих Зборів. Фракція незалежних на чолі з Й. Маєвським виступала за бойкот Всеросійських Зборів. Вони були проти федерації, вважаючи її в умовах Росії утопією, а натомість запропонували створити «Конфедерацію Вільних Народів». Члени фракції відмовлялися від політики дипломатії, компромісів і угоди. Створили власний орган «Конфедераліст», який почав виходити з 5 листопада 1917 р. Теоретиком й ідейним провідником течії був Й. Маєвський. Бойкот виборів до Всеросійських Установчих Зборів він мотивував тим, що Росія була іноземною державою, до складу якої Україна не входить. У зв'язку з цим Україна не може брати участь у виборах іноземної держави. Що ж стосується Українських Установчих Зборів, то тут члени фракції незалежних зауважували, оскільки в Україні є уряд і парламент, то поспішати зі скликанням Українських Установчих Зборів не потрібно. До виборів необхідно ретельно готуватися. Для цього потрібно підготувати агітаторів, скласти списки, передислокувати в Україну українські полки. Тут слід зазначити, що «незалежні» вважали себе, в першу чергу, захисниками військових. Тому, враховуючи всі ці обставини, вони пропонували призначити вибори на середину лютого 1918 р., а скликання на 27 лютого 1918 р. (ст.ст.)⁸⁴.

Й. Маєвський виступав за децентралізацію влади в Україні. Основою влади повинні стати повіти, звідси і гасло — «Вся влада

повітам». А центральна влада мала «об'єднувати рішення, прийняті повітами, і їх виконувати»⁸⁵. Відповідно й Українські Установчі Збори повинні були складатися не за партійним представництвом, а з делегатів від повітів і міст.

Позиція Й. Маєвського і його групи була альтернативною до основних програмових засад партії. Однак наявність цієї течії в УПСР дає підстави стверджувати, що у питаннях національно-державного будівництва обґрунтовувалися й ідеї конфедерації, крім загальноновизнаних у суспільно-політичній думці того часу ідей федералізму і самостійності. Виникнувши усередині УПСР, вони не знайшли належної підтримки.

На засіданні 15 листопада 1917 р. ЦК УПСР розглянув питання про течію Й. Маєвського, яка виступала проти Установчих Зборів. За невиконання постанов партії ЦК прийняв рішення про виключення лідера фракції Й. Маєвського з партії. Появу в партії течії можна було розцінювати як поглиблення кризи у самій партії, що згодом почне зростати все більше.

Політичний момент вимагав негайного припинення війни, передачі поміщицьких, церковних і монастирських земель у розпорядження земельних Комітетів, Установчих зборів України, приєднання до України всієї етнографічної території, організація влади в Україні на підставі статуту Центральної Ради, а також організація під партійними прапорами вільного козацтва. Ці гасла повністю поділяли українські есери, і тому на засіданні ЦК вони ухвалили організувати по всіх повітах і селах «вічевий рух і широке освідомлення народніх мас»⁸⁶. У зв'язку з цим ЦК доручив бюро видати відозву до народу та інструкцію партійним організаціям.

Учасники засідання обговорили також питання впливу УПСР на селянські організації. Г. Михайличенко запропонував перетворити Селянські Спілки на партійні організації, а ті, які не захочуть, шляхом агітації змусити це зробити. Більшість членів ЦК і присутніх не погодилася з такими радикальними заходами, зважаючи на партійну неусвідомленість селянства, і визнали таку позицію деструктивною. Проте всі погодилися, щоб УПСР всі селянські організації, в тому числі і Селянську Спілку, взяла під свій контроль.

Для проведення суспільних реформ і соціальної революції в Україні необхідна була якнайповніша незалежність від Петрограда. Слабка класова диференціація і дистанціювання неукраїнської буржуазії від української революції полегшували революцію, не дозволяли революційній демократії в Україні йти на

будь-які компроміси з буржуазією і тому вся влада повинна була перейти в руки революційної демократії. Під час творення влади в Україні, при організації українського міністерства, революційна українська демократія змушена була мобілізувати всі свої сили проти меншовицьких комбінацій правої частини соціал-демократів і не допустити до Генерального Секретаріату кадетів. «Будь-якого подібного типу експерименти на Україні зайві, смертельні для революції і повинні бути в своїм корені знищені»⁸⁷ — зазначав есерівський орган.

Восени 1917 р. УПСР пропонувала Центральній Раді виділити зі свого складу передпарламент, який би постійно засідав в Києві, проводив би всі реформи і перед яким був би відповідальний Генеральний Секретаріат, тому що Мала Рада була недостатньо чисельною і користувалася незначним авторитетом. Організація передпарламенту української революційної демократії повинна поставити в програму дня лозунг: вся влада в Україні належить органів української демократії, Українській Центральній Раді і її виконавчому органів — Генеральному Секретаріату України, який революційна українська демократія виділить зі свого складу і виключно перед нею буде відповідальний. Українські Установчі Збори Української республіки закріплять виявлену волю українського трудового народу.

Розвиток подій у листопаді 1917 р. змусив Центральну Раду до рішучих дій. 7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. Один із головних творців політики УПСР П. Христюк підкреслював, що Україна не наслідуватиме зразки західноєвропейських республік, навіть найбільш демократичних, а створить свою народну республіку, яка відстоюватиме інтереси трудового народу.

Аналогічну оцінку фактові проголошення України Народною Республікою дав лідер українських есерів М. Ковалевський, зазначивши, «що нову українську державу Центральна Рада назвала в III Універсалі Народною Республікою, бажаючи цим підкреслити ідею українського народоправства і демократії»⁸⁸. «Те про що марили й за що боролись протягом століть цілі покоління української інтелігенції й суспільности, — зазначала «Боротьба», — стало фактом»⁸⁹.

Оцінюючи III Універсал, есерівський орган 30 листопада писав: «Для нас, українських соціалістів-революціонерів, історичний акт Центральної Ради з 7 листопада є здійсненням одного

з найважливіших постулатів нашої партійної програми»⁹⁰. Українські есери зазначали, що вони ніколи не уявляли собі ідею української державності, як і взагалі ідею державності, «самодовліючою ідеєю», якій повинно бути підпорядковане все інше. Разом з тим, борючись за соціальні інтереси трудящих мас і, насамперед, селянства, есери були переконані, що власне з інтересів трудящих випливає постулат демократичної української держави, «здійснення котрого є одною з найважливіших передумов для досягнення тих цілей, до яких ми змагаємо в нашій класовій боротьбі»⁹¹.

Особливістю розвитку національно-політичного життя в Україні було поєднання боротьби за **національне і соціальне визволення**. Як у реальному житті, так і у теоретичних концепціях есерів ці два фактори були тісно пов'язані між собою. Однак у сприйнятті, та й у практичній реалізації, вони були не рівнозначними. Особливо яскраво це проявилось у добу Центральної Ради, коли фактор **національний** переважав, а **соціальний** — тривалий час ігнорувался. Частина політичних лідерів вважала першорядним завданням створення державних структур, по суті, формування нової політичної системи. Інші, навпаки, виступали за соціально-економічні перетворення, вважаючи державні структури елементом політичної надбудови.

Переломним моментом у діяльності УПСР став III з'їзд, який відбувся 21–24 листопада 1917 р. у Києві і окреслив програму дій у подальшій боротьбі за владу. Вітаючи делегатів з'їзду, голова Центральної Ради М. Грушевський зазначив: «Духовні зв'язки мої з партією Українських с.-р. привели мене на ваш з'їзд. Я гордий роботою Центральної Ради, але в цій роботі найбільшу роль відіграла фракція вашої партії і тому зв'язок з вашою партією мені особливо дорогий. Я весь вік студював розвиток Українського народу, пригніченого раніше і вільного тепер. Мені цей історичний мент в житті Українського Народу здається надзвичайно важливим і я радий, що в цей мент утворилася ваша партія, яка стоїть за землю і волю і виробляє певні засоби для закріплення здобутої волі»⁹². Слова голови Центральної Ради, його висока оцінка ролі партії надихнула делегатів на рішучі і конкретні дії. На закінчення свого виступу М. Грушевський попросив підтримки в УПСР, підкресливши, що «обраний волею народу Українського головою Центральної Ради, хоч і не член вашої партії, не зв'язаний з нею партійною дисципліною, але я прошу вашої підтримки, як піддержували мене ваші лідери в Раді»⁹³. М. Грушевський закликав всіх членів

УПСР «твердо стояти, як стояли досі» і «не попускайте ж, будьте тверді як криця і творіть своє історичне діло»⁹⁴.

Серед найважливіших питань, які розглядав з'їзд: обговорення сучасного моменту і питання Українських Установчих Зборів; вироблення наказу депутатам, обраним до Всеросійських Установчих Зборів. У центрі уваги депутатів були питання взаємовідносин партії і Селянської Спільки, а також зміни і додатки до партійного статуту і програми. З'їзд розглянув ще цілий ряд інших питань. Зокрема, ліва фракція з'їзду піддала гострій критиці діяльність Центральної Ради, наголошуючи, що Центральна Рада веде однобічну політику — національну, недооцінюючи соціально-економічну. Така політика ставить під загрозу національно-політичні здобутки революції. Слушність критики була визнана переважною кількістю делегатів і прийнята відповідна резолюція про діяльність Центральної Ради і фракції есерів у ній. З'їзд визначив першочерговим завданням фракції — «провадження рішучої і ясної класової політики»⁹⁵. Для цього необхідно, щоб Генеральний Секретаріат рішуче проводив у життя рішення, проголошенні III Універсалом. Виходячи з програми партії, з'їзд УПСР запропонував негайно підготувати та втілити в життя такі закони: про скасування приватної власності на землю, про встановлення державно-робітничого контролю над фабричною продукцією; про персональну автономію національних меншостей в Україні; про націоналізацію окремих галузей промисловості. Резолюція з'їзду також закликала Центральну Раду і Генеральний Секретаріат не допустити припинення діяльності заводів та якнайшвидше відновити роботу тих, які зупинилися. Делегати наполягали реалізувати поставлені завдання, адже бездіяльність може призвести до занепаду промисловості і до безробіття.

Для розуміння революційних настроїв та ідеалів української демократії важливим є розгляд питання про форму влади в Україні. Саме воно було у центрі уваги з'їзду УПСР. Характерною ознакою позиції партії у цьому питанні є своєрідний дуалізм. Делегати з'їзду висловилися за одночасне існування в Українській Народній Республіці двох вищих законодавчих органів: некласового — парламенту і суто класового — Всеукраїнської Ради Робітничих, Селянських і Солдатських депутатів. Спочатку повинні були паралельно існувати Центральна Рада (як парламент) і Всеукраїнська Рада Селянських, Робітничих і Солдатських депутатів, а згодом — Українські Установчі Збори і, знову ж таки, — Рада. Це була форма влади, що виникла в процесі розвитку революції в Україні. Суть

її полягала в одночасному існуванні органів двох видів: так званих демократичних і цілком класових. Необхідність створення суто класової організації, на думку есерів, потрібна була для подальшого планомірного розвитку класової боротьби в Україні. З'їзд УПСР доручив фракції есерів у Центральній Раді боротися за те, щоб Рада взяла на себе ініціативу створення всеукраїнського класового органу трудової демократії.

Для того, щоб Центральна Рада мала підтримку провідних органів української демократії, делегати з'їзду запропонували створити всеукраїнські об'єднуючі територіальні центри — ради робітничих, селянських та військових депутатів. Саме ці центри покликані були, згідно з планами есерів, забезпечити центральному класовому органу безпосередній зв'язок з організаціями на місцях; пропонувалося провести територіальний поділ війська шляхом виведення чужого війська з України і заміною його по всіх гарнізонах України територіальним українським військом. Українські есери усвідомлювали вагому роль власного війська у творенні держави. Резолюцією УПСР визначено план дій: перевибори місцевих органів солдатських депутатів і скликання Всеукраїнської Ради військових депутатів. При цьому була зазначена ще одна умова: «ві українські вояки на фронті повинні бути бути виділені в окремі частини»⁹⁶.

З усією відповідальністю підійшли делегати з'їзду і до розгляду проблем робітництва. Відзначивши, що діючі ради робітничих депутатів на місцях не відповідають настрою робітничих мас в Україні, необхідно провести перевибори і скликати з'їзд, який мав обрати нову Всеукраїнську Раду Робітничих депутатів. Аналогічне завдання стояло і перед селянськими депутатами. Відповідальність за проведення цієї акції покладалось на партійні організації, а також фракції у радах.

Саме ці три Всеукраїнські Ради, згідно з резолюцією з'їзду УПСР, повинні були створити Всеукраїнський класовий орган. Однак склад такого органу не обмежувався цими трьома радами. До нього повинні були увійти депутати від територіальних українських з'їздів тих трудових верств, які не представлені в зазначених радах — залізничників, поштовиків, телеграфістів, шосейників та робітників торговельних пароплавів. Членами Ради повинні були стати представники соціалістичних партій, які стояли на класовій позиції. Обумовлено було також те, що коли до створення зазначеного органу не буде проведена демобілізація, у склад його повинні увійти також представники від українських частин

фронту і флоту⁹⁷. Делегати з'їзду есерів стверджували, що «тільки такий класовий орган може існувати, як постійна установа, організована з низу до верху, на яку буде опиратися центральна влада і реалізовувати через неї свою політику»⁹⁸.

Таким чином, оскільки Центральна Рада була класовим органом, опиратись у своїй діяльності вона мала на Всеукраїнську Раду Робітничих, Селянських і Солдатських депутатів, побудовану на територіальній основі. Так само і майбутні Установчі Збори (вони також були робітничо-селянськими) й уряд мали «опиратись і реалізувати свою політику» через класові органи. Це щодо Центральної Ради. Органами влади на місцях мали бути або ради селянських та робітничих депутатів, як це визначав Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд, або особливі комітети, склад яких було визначено постановою III сесії Всеукраїнської Ради Селянських депутатів. Ці органи місцевого самоврядування повинні були обиратися на демократичній основі і мати тільки технічно-господарські функції.

Означеній схемі організації влади не можна відмовити у певній раціональності, особливо для перехідного періоду. Втільена у життя, вона не стала б на перешкоді розвитку класової боротьби в Україні. Окрім іншого, подібний варіант державної організації з її запрограмованістю на обов'язкову еволюцію міг би, гіпотетично, зняти напругу, що виникла між більшовиками і лідерами Української революції. Однак до реалізації означеної схеми на практиці так і не дійшло. Більшовики ж організовували маси на боротьбу не з паперовими, кабінетними планами, хоч би якими привабливими вони не були, а з тією конкретною політикою й організаціями, що їм протистояли. Саме тому вони й домагалися усунення з політичної арени Центральної Ради і передачі влади в Україні органу, який обрав би Всеукраїнський з'їзд Рад Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів.

Повертаючись до матеріалів з'їзду УПСР, варто зупинити увагу на позиції есерів у справі миру. Як уже зазначалося, у резолюції про федеративний уряд есери пропонували довести справу миру до найшвидшого кінця. Делегати відзначили також, що момент, у який проходив з'їзд, був слушним для перемир'я і миру⁹⁹. ЦК УПСР доручив своїй фракції лобювати питання миру.

Важливим результатом III з'їзду УПСР було й те, що партія, врахувавши результати виборів до Всеросійських Установчих Зборів, постановила під час виборів не входити до жодних блоків з іншими партіями, а працювати у тісному контактi лише з Радою

Селянських Депутатів і Селянською Спілкою¹⁰⁰. З'їзд також затвердив доповнення та поправки до програми партії і Статуту.

Зупинившись так детально на аналізі матеріалів і резолюцій III З'їзду, ми мали намір показати трактування і розуміння членами партії завдань революції. Прийняті резолюції і постанови, власне, стали програмою дій УПСР у боротьбі за реальну владу. В оцінці характеру революції, в накресленні найближчих цілей революційної боротьби і у виробленні партійної тактики і стратегії українські есери виходили з безпосереднього аналізу дійсності, а не з того чи іншого пункту програми, що і лягало в основу програмових вимог.

УПСР являла собою політичну силу, яка порушувала питання державотворення, а також закладала його підвалини, створювала передумови, рухала національну свідомість для втілення національної ідеї в життя. Перетворення Центральної Ради з національного органу на революційний парламент, заміна ідеї автономії України на ідею федерації автономних республік, Українські Установчі Збори, проголошення Української Народної Республіки, принцип «соціалізації землі» і земельний законопроект, утворення всеукраїнського класового органу, боротьба з опортунізмом як соціальним, так і національним — це були результати, які есери вважали заслугою своєї партії¹⁰¹.

Вищевикладене дає нам підстави зробити висновок про те, що Українська партія соціалістів-революціонерів була прихильницею соціалістичної ідеології та федералістичного способу організації держави і виступала за федеративну демократичну республіку. Програма УПСР досить детально висвітлювала основні питання національно-державного будівництва. Характерною рисою у вирішенні питань національного будівництва українськими есерами була їх еволюційність у відповідності до реальних умов. Залишаючись прихильниками республіканської форми правління, українські соціалісти-революціонери запропонували нову форму організації влади в Україні після жовтневих подій у Петрограді.

Українська демократія, у концепції УПСР, отримала оригінальну, майже викінчену схему організації влади в Україні. Це не було ані наслідування західноєвропейських зразків парламентської демократії, ані російської радянської форми влади. Сенс її був в одночасному існуванні двох органів: демократичних, обраних на підставі п'ятичленної виборчої формули, і класових, або радянських. Перевага була на боці класових — рад робітничих, селянських

і солдатських депутатів, як на місцях так і в центрі. До кінця листопада 1917 р. УПСР залишалася на позиціях федералізму.

* * *

Здійснення земельної реформи і розв'язання земельного питання було в основі всієї діяльності українських соціалістів-революціонерів. Для втілення основних програмових вимог у земельному питанні партія вважала за необхідне створити селянські організації, об'єднати селян у спілки. За це негайно взялися українські (поряд з російськими) соціалістичні організації, повітові й губернські селянські з'їзди, а також селянські сходи та віча. У результаті впродовж березня-травня 1917 р. виникли численні селянські організації. І. Хміль у своїй роботі «Всеукраїнський Селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.)» наголошує: «Українські селянські спілки, які створювалися українськими есерами, стали у березні-серпні 1917 р. однією з найпоширеніших форм селянських організацій, особливо в сільськогосподарських губерніях України, поряд із загальноросійськими організаціями «крест'янського союзу» і Радами селянських депутатів»¹⁰². Упродовж квітня по всій Україні пройшли селянські повітові, губернські і навіть районні (Харківській, Одеській) з'їзди, які під впливом есерів приймали постанови про автономію України. У роботі з'їздів брали участь українські есери. Зокрема, у Подільському національному з'їзді у м. Вінниці (5–7 квітня 1917 р.), у Українському національному з'їзді у м. Катеринославі (21–22 травня 1917 р.), Полтавському та Волинському губернських з'їздах¹⁰³. Про це свідчать періодичні видання «Боротьба» і «Народна Воля». Впродовж травня–липня селянські з'їзди пройшли в Уманському, Лубенському, Канівському повітах, а також численні з'їзди і сходи сільських громад за активної участі українських соціалістів-революціонерів¹⁰⁴.

У Києві відбувся організаційний з'їзд Української Селянської Спілки. Делегати усіх форумів були одноставні у тому, щоб стати на захист і зміцнення здобутої революцією волі та захистити народні права і боротися за втілення земельної реформи законним шляхом, відповідно до вимог трудового народу. Для виконання поставлених завдань есери вважали за необхідне створити власну селянську організацію. Такою організацією повинна була стати Селянська Спілка, яка створила б сільські, волосні, повітові і губернські комітети. Комітети як виразники інтересів трудового селянства мали завдання забезпечувати підготовчу роботу

з вивчення стану земельного питання і піклуватися про організовану участь селянства у місцевих земствах.

Створення місцевих організацій селянства сприяло об'єднанню їх у всеукраїнську організацію. Наприкінці березня було обрано організаційний комітет Української Селянської Спілки. Селянська Спілка офіційно оформилася на початку квітня. Перший крайовий з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Південно-Західного краю підтвердив повноваження організаційного комітету Селянської Спілки¹⁰⁵. Комітет мав підготувати скликання першого Всеукраїнського Селянського з'їзду. Розпочалася підготовча робота, у якій безпосередню участь брали українські есери. На установчому з'їзді УПСР (4–5 квітня 1917 р.) у доповіді М. Ковалевського не йшлося про конкретний план проведення земельної реформи. Однак у процесі роботи було вироблено програму дій у даному питанні. Враховуючи попередній досвід і теоретичні розробки земельного питання, а також те, що в Україні майже не було общинного землеволодіння і українське селянство більш індивідуалістичне, ніж російське, учасники форуму розуміли, що у даний момент, в умовах української економічної дійсності важко провести соціалізацію землі. Виходячи з цього, резолюція зазначала, що «...принципово кінцевим ідеалом партії є соціалізація землі», однак, «УПСР не вважала можливим серед сучасних обставин проводити в Україні цілковиту соціалізацію і мусить обмежитися соціалізацією частковою»¹⁰⁶. Часткова соціалізація передбачала, перш за все, передачу всіх державних, кабінетних та приватних земель України в Український Земельний Фонд, з якого земля мала розподілятися для користування через громадські організації між селянством. Керівництво Земельним Фондом мав здійснювати сейм автономної України¹⁰⁷. Зрозуміло, що у такому разі проведення земельної реформи відкладалося до скликання Українського сейму. Питання відшкодування власникам земель при здійсненні земельної реформи завуальовувалося, як зазначав П. Христюк, туманною фразою про те, що «витрати на переведення земельної реформи треба віднести на рахунок держави»¹⁰⁸.

Наприкінці квітня з безпосередньою участю українських есерів відбувся Київський Губернський Селянський з'їзд. Головою з'їзду був П. Христюк, а основним доповідачем — М. Стасюк. З'їзд виробив наказ своїм делегатам на Всеукраїнський Селянський З'їзд. Основні пункти стосувалися земельного питання. У них зазначалося: а) самочинних захватів земель не робити і чекати

вирішення земельної справи через український народний сейм; б) приватна власність на землю в Україні повинна бути скасована і земля має перейти без викупу в Український Земельний Фонд, яким має порядкувати український народний сейм. З цього фонду земля повинна видаватися тим, хто її обробляє своїми силами; в) вимагати від уряду негайного видання закону про заборону продажу, довгострокової оренди і закладу земель, а також масової порубки лісів до видання земельного закону, для забезпечення селян будівельним лісом, паливом, випасами, рибною ловлею і встановлення справедливих орендних цін і підготовки матеріалів для земельного закону — повинні бути засновані повітові, губерніальні і Крайовий Український Земельний Комітети¹⁰⁹.

28 травня 1917 р. розпочав роботу перший Всеукраїнський селянський з'їзд. Відкриваючи з'їзд, член Центрального Комітету Української Селянської Спілки М. Стасюк наголосив: «Зараз ми зібралися тут, зібралася вся сільська, хліборобська Україна. А селяни — є фундамент, основа не тільки України, а й цілої держави Російської. Наш голос, голос українського селянства мусить почути вся Україна, вся Росія і її Тимчасовий Уряд, вся Європа, бо українська земля хоче, аби її голос було чути. І думаю, що ми зможемо примусити почути наші вимоги»¹¹⁰.

М. Стасюк запропонував обрати президію і секретаріат з'їзду. Вирішено було включити до президії три представники від всього з'їзду і по одному від губерній. Головою з'їзду було обрано члена ЦК УПСР і Селянської Спілки П. Христюка, секретарями — українських есерів І. Пугача і А. Степаненка¹¹¹.

Вітаючи з'їзд, голова Центральної Ради М. Грушевський висловив надію, що селяни приймуть «резолюції і постанови, якими згуртуєте весь народ і на місцях всіма організованими силами будете переводити їх в життя на славу України»¹¹².

Від УПСР з'їзд у перший день роботи привітав голова Центрального Комітету М. Ковалевський. Наступного дня лідер есерів виступив з доповіддю про результати поїздки делегації Центральної Ради до Тимчасового уряду. Його доповідь доповнив інший член делегації селянин, член УПСР і Селянської спілки Г. Одинець. Він наголосив, «що нам не треба просити, а вимагати, потрібно розпочати серед народу велику творчу роботу, організувати весь український народ в селах, глухих закутках і оголосити його волю стати хазяїном свого краю...»¹¹³ Член ЦК Селянської Спілки Т. Осадчий стверджував, що тільки за автономії України

український народ отримає землю і волю. «І автономію нам треба мати швидко, коли примусять народ ждати довго, то він може не діждатись, — наголосив член ЦК, — і сам взяти, що йому належить, що йому потрібно»¹¹⁴. М. Левицький зазначив, що справжнім українцям по дорозі із соціалістами, які визнають право народів на вільний розвиток, на автономію. Інші виступаючі підтримали ідею автономії і її найшвидшого втілення у життя.

30 травня найбільший інтерес викликала доповідь лідера УПСР М. Ковалевського «Про земельну справу України». У доповіді була дана коротка історія земельного питання у Російській імперії, починаючи від 1861 р. Досить детально розглянута Столипінська аграрна реформа, тактика у вирішенні цього питання українською фракцією в I та II Державній Думі. М. Ковалевський наголосив на особливостях України, які мають бути враховані під час проведення земельної реформи. Він зосередив увагу на аграрних програмах політичних партій: соціал-революціонерів, соціал-демократів і кадетів. Дав визначення споживчій і трудовій нормам. Виходячи з цього, лідер есерів вніс пропозиції боротися за: 1) встановлення твердих цін на оренду землі; 2) державне забезпечення селян сільськогосподарськими машинами; 3) заборону поміщикам здійснювати куплю-продаж землі; 4) передачу у народну власність всіх підземних багатств¹¹⁵.

Делегати з'їзду взяли активну участь в обговоренні цього питань. Делегат від Подільської губернії Миколайчук (с.-р.) зазначив, що Гайсинський повітовий селянський з'їзд «визнав найкращою програму соціалістів-революціонерів»¹¹⁶. Разом з тим, варто зазначити, що програму українських соціалістів-революціонерів поділяли далеко не всі члени партії. Були і такі, які мали власне трактування «соціалізації землі». Так, А. Заливчий (делегат від Харківщини, член УПСР і ЦК Селянської Спільки), наголосив, що «основою соціалізації землі є община, яка і повинна керувати земельними справами знизу, Установчі Збори чи Український сейм приведуть до централізації в цій справі»¹¹⁷. Така позиція означала, що А. Заливчий виступав за російський варіант соціалізації землі, тоді як УПСР виступала проти цього, неодноразово наголошуючи на різних економічних умовах.

М. Ковалевський у заключному слові ще раз наголосив, що основною ідеєю соціалізації землі є скасування приватної власності, а вирішувати земельну справу «будуть на Сеймі представники від волостей, повітів, а це буде виявом волі не зверху, а тих,

хто сидить знизу, коло своєї землі. Сейм же буде проводити реформу через трудові волосні або повітові общини»¹¹⁸.

Після обговорення з'їзд прийняв рішення, в основі якого були пропозиції М. Ковалевського про перехід усіх земель — поміщицьких, казенних, церковних, монастирських без викупу у власність трудового народу, про знищення приватної власності на землю, про передачу всієї землі у розпорядження сейму, який здійснить її розподіл.

З доповіддю «Про земельні комітети» виступив М. Лисий. На думку доповідача, головне завдання земельних комітетів — підготовка земельної реформи. «Сільські земельні комітети, об'єднавши свою діяльність з Всеукраїнською Селянською Спілкою, мусять утворити Крайовий Український земельний комітет. Завданням комітету було: 1) зібрати відомості про кількість доброї і здатної для орання землі в кожній губернії на Україні; 2) визначити, кому ця земля належить; 3) скільки є лісів і пасовищ; 4) скільки має землі селянство. Доповідач наголосив, що завдання Селянської Спілки і волосних земельних комітетів однакові, тому вони можуть об'єднатися»¹¹⁹.

Врахувавши всі зауваження і пропозиції, I Всеукраїнський Селянський з'їзд ухвалив резолюцію «Про землю», в якій зазначалося, що: «1. Приватна власність на землю має бути скасована. 2. Вся земля без викупу поступає в Український Земельний Фонд, яким порядкує сам народ через Український Сейм, повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. Всеросійські Установчі збори все це мають затвердити. 3. З цього фонду мають користуватися землею тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками. 4. Для справедливого користування землею треба встановити земельну норму. Ця норма не повинна бути не менше споживчої і не більше трудової. В межах цієї норми всі хлібороби можуть лишитися в своїх господарствах¹²⁰...». В основі резолюції з'їзду були головні положення есерівської програми.

З'їзд обрав Тимчасову Раду селянських депутатів, яка згодом увійшла до складу Центральної Ради, а також Тимчасовий Центральний Комітет Української Селянської Спілки. До його складу ввійшли від Києва: М. Ковалевський (УПСР), П. Христюк (УПСР), А. Степаненко (УПСР), І. Пугач (УПСР), В. Винниченко (УСДРП), М. Стасюк (УПСР), Б. Мартос (УСДРП) та від губерній: Т. Осадчий (УНС), А. Левицький (УСДРП), І. Діденко (УПСР), А. Заливчий (УПСР), В. Матюшенко (УПСР), Б. Бабич (УСДРП), З. Висоцький

(УСДРП), М. Гаркуша (безп.)¹²¹. Переважну більшість становили представники українських есерів.

Делегати форуму постановили: доручити Центральній Раді спільно з Всеукраїнською Радою селянських депутатів «негайно виробити проект положення про автономію України і про федеративно-демократичний устрій Російської республіки» та закликали «усі громадські (селянські, земські та інші організації), адміністративні установи і військові організації України допомогти Українській Центральній Раді і Всеукраїнській Раді Селянських депутатів в утворенні автономного ладу на Україні¹²² « Оцінюючи роль і значення Селянської Спільки, лідер українських есерів відзначав, що ця «селянська станова організація мала відіграти вирішальну роллю при формуванні волі народу»¹²³.

Пропозиції і вимоги I Всеукраїнського Селянського з'їзду знайшли своє продовження і відображення у постановах і резолюціях червневої конференції УПСР. У центрі уваги учасників конференції було визначення ролі Українських Установчих Зборів у розв'язанні аграрного питання. Лідер УПСР М. Ковалевський намагався переконати учасників форуму, що здійснювати земельну реформу можна лише після відповідних рішень Українських Установчих Зборів. Збори, на його думку, повинні ухвалити основні принципи. Водночас він виступав проти революційних методів, оскільки вони можуть зашкодити справі. М. Ковалевський також зазначив, що земельне питання можна розглянути лише після вирішення національних та політичних проблем¹²⁴. Проти такої позиції виступили члени Харківської делегації.

Незважаючи на те, що партія українських есерів не мала детальної програми практичної реалізації «соціалізації землі», однак, як зазначає К. Кононенко, «реноме бути речником селянських інтересів та високий потенціал революційної напруги ... спричинили до того, що вона (УПСР — Т.Б.) стала центром притягання великої кількості прихильників»¹²⁵. Таку ситуацію він пояснював тим, що «революція, природно, породила серед найширших мас інтелігенції прагнення організовано включитися в політичне життя. Радикалізація настроїв штовхала її в бік тодішніх панів становища — соціалістичних партій, але тому, що перебування в соціал-демократичній партії вимагало визнання певних концепцій і доктрин, чого в тих масах інтелігенції не могло бути, — вона йшла туди, де вистачало лише загальних гасел. Вирішальним було те, що вона бореться за національне визволення, стоїть за революцію та ще в обороні селянства»¹²⁶.

На підставі цього К. Кононенко зробив досить слухний висновок: «Отже, не диво, що всі селянські з'їзди першого року революції проходили під есерівськими гаслами... Вирішальне значення при цьому мала не сама програма соціалізації землі, до якої практично ще не приступили, а те, що есери рішучіше, ніж інші, відстоювали швидше відібрання землі у великих землевласників»¹²⁷.

Складається враження, що різний зміст есери вкладали у сам термін «соціалізація». Нагадаємо, що ще у 1902 р. у газеті «Революционная Россия» стверджувалося, що головними складовими соціалізації землі були: ліквідація будь-якої власності на землю і перехід її в загальнонародне надбання; права на землю, зрівняльно-трудова користування за розробленими для кожного регіону споживчими і трудовими нормами, які б підтримувалися системою законодавчих заходів; децентралізація у розпорядженні землею; поступове кооперування сільського господарства¹²⁸.

Лідер українських есерів М. Ковалевський писав: «Росіяни хочуть накинути нам соціалізацію землі, себто передати володіння землею окремим сільським громадам і скасувати таким чином великі господарства; ви вже не будете господарями на власній землі, а будете робітниками на громадській землі. Особливу силу має аргумент, що російські соціалісти хочуть «виварити селян у капіталістичному казані», себто позбавити їх незалежного становища господарів і перетворити у пролетарів»¹²⁹.

Серед українських есерів одні під терміном «соціалізація» розуміли передачу землі в розпорядження земельних комітетів, скасування приватної власності. Для інших суть соціалізації полягала у «вирівняльно-передільному принципі». Треті вважали, що ідея «вирівняльних переділів» є не соціалістичною, тому що переділити землю означало йти в напрямі протилежному соціалізації, яка вимагає не поділу, а об'єднання землі у вищі господарчі одиниці, засновані на колективній продукції.

Піддаючи критиці і аграрну програму російських соціалістів-революціонерів і програму УПСР, один із лідерів УПСР М. Шаповал підкреслював, що українські есери не мали «якогось окремого виробленого проекту, що основувався б на місцевих українських даних, або вони може думали, що українські обставини подібні до російських» та що їхня соціалізація землі — це модифікація російської передобщини¹³⁰. Незважаючи на різні підходи до визначення «соціалізації», а також її критику, українські есери поступово утвердилися на впровадженні ідеї соціалізації.

Якщо на початку революції есери у головному питанні займали досить помірковані позиції, то вже на II з'їзді УПСР (15–19 липня 1917 р.) прийняли більш радикальну резолюцію щодо земельного питання. У резолюції було записано, що для розвитку соціалістичного руху потрібно «як мінімальна реформа для трудового селянства, переведення соціалізації землі на таких підставах: 1. Право приватної власності на землю касується на завше і земля вилучається з товарообміну»¹³¹. Уся земля в Україні повинна становити Український Земельний Фонд і «без викупу поступати в користування трудового народу», який мав порядкувати нею «через сільські громади, волосні, повітові, краєві та всеукраїнські земельні комітети, обрані трудовим народом через загальне, таємне, пряме й рівне головування»¹³². Поняття «Український Земельний Фонд» запропонували внести до програми партії праві українські есери¹³³. Цим вони прагнули спрямувати курс партії на економічну незалежність України, на те, «щоб земельну реформу переводив виключно український сейм»¹³⁴. Ліві есери були проти. Відповідно з програмою, землею мали користуватися тільки ті, «хто сам або в товаристві обробляє її власною працею, на основі урівнюючого принципу»¹³⁵. «Як шлях до переведення цього принципу» повинна була встановлюватися «норма не менше споживчої й не більше трудової»¹³⁶. «Позаяк хазяйнування гуртом, — підкреслювалось у програмі УПСР, — зберігає робочу силу, потребує менше інвентарю, дає змогу завести найкращі машини і, взагалі, підвищує агрикультуру, — великі зразкові господарства, не руйнуючи передати до рук трудових хліборобських товариств як огнищ майбутнього соціалістичного хазяйнування»¹³⁷. З'їзд висловився за скасування диференційованої земельної ренти через спеціальне оподаткування. Всім потерпілим від земельної реформи належить тимчасово державна підтримка. Остаточне вирішення земельної справи мало відбутися на Українських Установчих Зборах¹³⁸. Отже, програма УПСР у земельному питанні утвердила принцип соціалізації. Натомість, як видно з «Таблиці Б.19», соціал-демократи пропонували націоналізацію з елементами муніципалізації. Однак і українські есери, і українські соціал-демократи розуміли, що ані соціалізація, ані націоналізація, ані муніципалізація повністю не вирішать соціальне питання на селі, виступали за колективні форми господарювання.

Новостворений Генеральний Секретаріат запропонував свій проєкт земельної реформи, який був виголошений міністром земельних справ Б. Мартосом на Всеукраїнському робітничому з'їзді¹³⁹.

Згідно з цим проектом, поміщицькі маєтки передавалися у розпорядження земельних комітетів. Пропонувалося залишити непорушними землеволодіння середніх і вище середніх власників, що викликало обурення селянської фракції у Центральній Раді. Фракція українських соціалістів-революціонерів піддала проект гострій критиці і запропонувала резолюцію, у якій заперечувала проект у цілому, зазначаючи, що він суперечить інтересам трудового народу, висловлювала недовір'я Б. Мартосу. Есери вимагали створення з членів Центральної Ради комісії, яка б підготувала новий земельний законопроект, в основі якого був би принцип соціалізації землі¹⁴⁰. Фракція есерів пропонувала приєднатися до постанов І Всеукраїнського Селянського з'їзду в земельному питанні, резолюції якого констатували: «приватна власність на землю скасовується, земля без викупу має бути передана в державний земельний фонд і наділяється тим, хто її обробляє своїми силами»¹⁴¹. Однак соціал-демократична більшість з'їзду пропозицію есерів не підтримала, не погоджуючись з скасуванням приватної власності на землю і відстоюючи лише формулу виключення землі з товарообігу. Під час голосування резолюції, запропонованої соціал-демократами, фракція українських соціалістів-революціонерів залишила з'їзд.

До більш детального розгляду земельного питання повернулися 24 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради. Товариш генерального секретаря земельних справ К. Мацієвич проінформував учасників засідання про те, що Тимчасовий уряд зволікає з затвердженням земельних законопроектів, вироблених Генеральним Секретаріатом. В обговоренні земельної справи активну участь взяли представники фракцій українських соціалістів-революціонерів: М. Ковалевський та М. Шаповал¹⁴². Цікаво, що під час обговорення земельного питання виникла гостра суперечка між українськими та російськими есерами. М. Шаповал зазначив, що відтягування з упорядкуванням земельної справи робить величезну шкоду. Селянство вже втратило надію отримати землю законним шляхом і починає виробляти свої «законопроекти», які подекуди втілюються в життя. Якщо Тимчасовий уряд зволікає з земельною справою, то Центральній Раді цього робити не слід. Необхідно самій Центральній Раді затвердити і опублікувати земельний закон та скликати Крайовий земельний комітет для докладного вирішення земельної справи¹⁴³. На що російський есер Й. Скловський порадив самочинно не проводити земельного закону, а зачекати поки його затвердить російське правительство, поки що послати до

Петербурга телеграму з проханням поквапитись з вирішенням земельної справи¹⁴⁴». М. Шаповал відповів Й. Скловському: «крайовий земельний комітет не допустить самочинства, а передасть землю трудовому народові. Але те, що ви називаєте самочинністю, є самодіяльність. Коли Центральна Рада не ствердить статут земельних комітетів, зробиться величезна політична і економічна помилка¹⁴⁵». До розмови долучився лідер партії есерів, приєднавшись до думки М. Шаповала про видання законів Центральною Радою і зазначив, що це буде не «самочинність», як казав Й. Скловський, а самодіяльність, яку Рада повинна проявляти. Наголосивши, що російський уряд навмисне відтягує з затвердженням земельних законопроектів. Поради Скловського ми як державна установа не можемо послухатись, бо для чого посилати телеграми до правительства, коли до нього їздив товариш генерального секретаря¹⁴⁶».

Представник Бунду Тьомкін намагався довести, що після прийняття останньої резолюції, українські соціалісти повинні у всьому іти у згоді з росіянами, а не ставати на революційний шлях, і також радив просити телеграмою правительство, щоби воно затвердило законопроект.

М. Ковалевський іронічно зауважив, щодо єдності Російської Федеративної Республіки, то можу заспокоїти тов. Тьомкіна, що коли Центральна Рада прийме один, чи два, чи сто законів, то від цього Російська республіка не розвалиться. Зауваживши, при цьому, що занадто дорого коштує — мати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат тільки для того, щоб посилати від них уряду телеграми. Мотивував чи не через те товариші-росіяни так завзято гальмують розв'язання земельної справи в Україні раніше, ніж в Росії, тому що вони бояться, як би цим самим українська автономія не дістала в свої руки великого козира. Натомість російський есер С. Сараджеєв звинуватив Центральну Раду в сепаратизмі. Було прийнято рішення: підготувати законопроект про передачу землі у розпорядження земельних комітетів.

Даний земельний законопроект був затверджений сьомою сесією Центральної Ради (30 жовтня 1917 р.). Цей тимчасовий законопроект не порушував основ землеволодіння і не відміняв земельної власності, а лише передбачав передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Такий закон не міг задовольнити есерів. Від імені фракції виступив О. Сіверо-Одоевський і запропонував з приводу законопроекту резолюцію, яка була прийнята 96 голосами проти 65. В її змісті зазначалося, що «Центральна

Рада приймає законопроект до відома і доручає Комітетові Ради після детального обміркування і доповнення ухвалити і через Секретаріат перевести в життя, ідучи невпинно до соціалізації землі»¹⁴⁷. Отже, це був лише етап на шляху до прийняття бажаного закону.

1 листопада 1917 р. М. Ковалевського було затверджено Генеральним Секретарем продовольчих справ. Він став наймолодшим міністром України. «І він, молода людина з академічною освітою, у віці неповних 26 років увійшовши в уряд, бере на себе колосальне і тяжке завдання аграрної реформи. Як він коло неї заходився і з якими перешкодами зустрівся, він описує у своїх спогадах»¹⁴⁸. На посаді генерального секретаря (з січня 1918 р. — народного міністра) М. Ковалевський перебував до кінця існування Центральної Ради, брав участь у голосуванні III Універсалу, який проголосив Українську Народну Республіку та IV, який констатував появу Української самостійної, незалежної держави. Через багато років, аналізуючи значення Універсалів, зазначав: «Універсали Української Центральної Ради були ніби послідовними етапами, які провадили до нашого ідеалу. Вони були одночасно документами історії, які виявляли волю українського народу, і, як такі, були джерелом для дальшої боротьби. На ці документи історії могли покликатися не тільки сучасники історичних подій, а й грядущі покоління. З них черпав і буде черпати наш народ віру в остаточну перемогу і здійснення одновічних прагнень до повної свободи, до народоправства і до самостійної нації»¹⁴⁹.

7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку, чим започаткувала розв'язання земельного питання. III Універсалом скасовувалось право власності на землю. Ідея, яку так довго виношувала фракція українських соціалістів-революціонерів, стала реальністю. 14 листопада була видана «Відозва Земельного Секретарства», у якій відзначалося, що Центральна Рада скасувала III Універсалом приватну власність. Одночасно доручалося «генеральному секретареві земельних справ негайно виробити тимчасовий законопроект»¹⁵⁰.

16 листопада 1917 р. «Нова рада» надрукувала «Роз'яснення Генерального Секретаріату з земельного питання, викладеного в третьому Універсалі». Документ зазначав, що Універсал лише проголосив загальні засади, які повинні лягти в основу відповідних законів. «Такими загальними підвалинами, зазначеними в Універсалі в справі земельній, є скасування права власності на згадані в Універсалі землі та перехід тих до трудового народу без викупу»¹⁵¹.

Однак трактували і сприймали на місцях основні положення III Універсалу, «Відозву» і «Роз'яснення» не завжди однозначно, що призводило до постійних непорозумінь. Яскравим підтвердження цього була інформація Б. Мартоса на восьмій сесії Центральної Ради (12–17 грудня 1917 р.). Учасники сесії заслухали «Тимчасовий земельний закон». Він був досить суперечливим. Якщо у першому пункті цього законопроекту йшлося про скасування власності на землю, то у іншому — гарантувалася недоторканність господарств, які мали 40 десятин землі. З одного боку, заборонялися продаж та передача землі в оренду приватним особам, проте — дозволялася передача землі в оренду з боку земельних комітетів, у розпорядження яких повинна була надходити конфіскована земля.

В обговоренні «Тимчасового земельного закону» від фракції есерів взяв участь О. Зарудний. Він вказав на «половинчастість» закону і виступив рішуче проти нього, оскільки він не відповідав основній концепції есерів у земельній справі — соціалізації. Соціалізацію землі есери визначали як перетворення приватновласницьких земель у загальнонародну власність. Передбачалася передача всієї землі без викупу у розпорядження земельних комітетів та розподіл її серед селянства за трудовою або споживчою нормою¹⁵².

Позицію українських есерів підтримали есери російські. Й. Скловський підкреслив, що «селянство побачить сонце, і с.-р. не помиляються, коли пропонують зараз можливим соціалізацію, і се добре розуміють селяни: покажчик — більшість голосів іменно за есерівські списки»¹⁵³. Він не погодився з законом через те, що у ньому одночасно зі скасуванням власності є пакет, на підставі якого ця власність залишається, а також те, що закон завдає шкоди робітництву та визнає орендну плату на землю. Представники інших фракцій теж не погодилися з «Тимчасовим земельним законом». Водночас вони виступали і проти соціалізації землі.

З особливо гострою критикою соціалізації виступив лідер соціал-демократів М. Порш. Він докоряв есерів за те, що вони піклуються про селянство, а про тих, хто працює в місті, на підприємствах, забувають¹⁵⁴.

Активну участь в обговоренні законопроекту взяли селяни і робітники. З заключним словом виступив Б. Мартос. Він зауважив, що проект виробляли крайовий земельний комітет і спеціальна комісія. А «виробляла сей законопроект, — наголосив Б. Мартос, — та більшість, яка зараз усюди — й на селі, і скрізь — с.-р.»¹⁵⁵.

До того ж головою комітету був не тільки Б. Мартос, а й есер П. Христюк.

Важко пояснити й зрозуміти, чому не відстоювали своїх позицій представники УПСР у комітеті. Чому не узаконили соціалізацію? Не зрозуміла і позиція Центрального Комітету партії. Адже він міг запропонувати комісії, навіть наполягати легалізувати соціалізацію землі, оскільки членів есерівської фракції в комісії було достатньо. Пояснень цьому знайти важко.

Після розгромного виступу Б. Мартоса проти есерів від імені фракції українських і російських есерів І. Ільшевич зачитав формулу переходу, яка визначала: «1) Виділити до складу Ради фракційну комісію, якій доручити вироблення нового закону, з правом кооптації фахівців з дорадчим голосом; 2) головним принципом повинно бути цілковите скасування власності на землю та її соціалізація; 3) новий закон повинен бути внесений в найближче засідання Малої Ради, комісії не роз'їздитися поки закон не буде затверджений; 4) посада генерального секретаря по земельних справах повинна бути негайно замінена членом партії у. с.-р.»¹⁵⁶.

Внесена М. Поршем резолюція українських соціал-демократів пропонувала взяти за основу тимчасовий земельний закон, передавши його в парламентську комісію для негайної переробки і внесення у Центральну Раду¹⁵⁷. У разі прийняття резолюції фракції есерів, соціал-демократи погрожували відкликати своїх представників зі складу Генерального Секретаріату, підкресливши, що у резолюції соціалістів-революціонерів зазначається, що законопроект Генерального Секретаріату не відповідає інтересам трудового селянства¹⁵⁸. До заяви соціал-демократів приєдналися фракції «Бунду», соціалістів-федералістів, меншовиків, самостійників. Об'єднана єврейська партія запропонувала передати законопроект фракціям для вироблення остаточної редакції. Назривала криза.

Депутати-селяни від фракції есерів виступили проти «ультиматуму соціал-демократів». І натомість запропонували свій «контрультиматум»: у разі виходу соціал-демократів з Генерального Секретаріату селяни складуть свої повноваження у Центральній Раді. Лідери соціал-демократів пішли на поступки. По-перше, згодилися з позицією есерів, що документ невдалий і від нього слід відмовитися. По-друге, було вирішено зняти резолюції обох фракцій і не ставити на голосування. По-третє, виробити спільну резолюцію і обговорити її по фракціях перед ранковим засіданням

16 грудня, а у разі, коли все ж таки не вдасться затвердити тимчасовий земельний закон, доручити Генеральному Секретаріату або Секретарству земельних справ виробити Інструкцію, згідно з якою земельні комітети порядкуватимуть землею до вироблення основного земельного закону Установчою радою¹⁵⁹.

17 грудня 1917 р. представник фракції українських соціалістів-революціонерів Піскун вніс нову резолюцію у земельній справі. Фракція соціал-демократів також внесла свою формулу, при чому заявила, що буде голосувати проти резолюції есерів. Пояснивши це тим, що в формулі проводиться «шкідлива для розвитку народного господарства засада».¹⁶⁰ Водночас, фракція соціал-демократів заявила, що вона вже не буде відкликати своїх представників з Генерального Секретаріату, навіть коли буде прийнята нова резолюція соціалістів-революціонерів. До формули соціал-демократів приєдналися всі інші українські і неукраїнські фракції, за винятком об'єднаних єврейських соціалістів, які голосували за резолюцію соціалістів-революціонерів. Фракція польського демократичного централу заявила, що буде голосувати проти обох резолюцій. А фракція польської партії соціалістичної від голосування утрималася. У результаті «за» резолюцію есерів проголосували — 131, «проти» — 101, утрималося — 13¹⁶¹. «За» резолюцію соціал-демократів — 103, «проти» — 139 і утрималося — 10¹⁶². Таким чином, більшістю голосів було прийнято резолюцію соціалістів-революціонерів. Загалом вона відтворювала попередню резолюцію, визначивши лише, що комісія повинна складатися пропорційно кількості членів фракцій, знявши п. 4 резолюції (про те, що генеральним секретарем земельних справ має бути член УПСР).

В останній день роботи сесія затвердила комісію з підготовки земельного законопроекту. До її складу ввійшли: 10 українських соціалістів-революціонерів, 2 російські соціалісти-революціонери, 1 представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по 1 — від меншовиків, «Бунду» та самостійників¹⁶³.

19 грудня Мала Рада визначила графік роботи парламентської земельної комісії: щоденно з 11 до 15 год. і з 19 до 24 год. На перших засіданнях були визначенні основні засади тимчасового земельного закону: 1) скасування приватної власності на землю; 2) право кожного громадянина на землю; 3) органи порядкування землею; 4) форми користування; 5) правила користування; 6) обов'язки держави щодо забезпечення права на землю¹⁶⁴.

Наступного дня постало питання про генерального секретаря земельних справ. Б. Мартос заявив, що після резолюції Центральної Ради щодо земельного законопроекту він не може брати на себе відповідальність за політику секретарства земельних справ і попросив відставку. М. Шаповал (у. с.-р.) підкреслив, що Б. Мартос не може далі керувати політикою Секретарства і запропонував тимчасово Генеральному Секретаріату взяти на себе це керівництво, доручивши його виконання одному з членів, поки фракція есерів не запропонує свою кандидатуру. Відставку Б. Мартоса прийняли, а обов'язки генерального секретаря земельних справ доручили виконувати лідеру есерів, генеральному секретареві продовольчих справ М. Ковалевському¹⁶⁵. 24 грудня Мала Рада затвердила генеральним секретарем земельних справ есера О. Зарудного. З цього приводу сучасний дослідник І. Гошуляк зазначає: «Це був зоряний час його (О. Зарудного — Т. Б.) життя і діяльності. Ще б пак, йому, 27-річному юнакові довірено одну з найважливіших ділянок державної роботи. Адже саме від вирішення земельного питання значною мірою залежала доля всієї революції, української державності взагалі»¹⁶⁶. Товаришами генерального секретаря земельних справ 29 грудня були затвердженні — А. Терниченко (у. с.-р.) і В. Сьомушкін (партійна належність — невідома), їх кандидатури запропонував ЦК УПСР. Здійснювати земельну реформу оновленому Генеральному Секретарству земельних справ доводилось в умовах поглиблення і загострення класової боротьби на селі, запеклої громадянської війни в Україні між силами, які підтримували Центральну Раду, з одного боку, і більшовицький Народний Секретаріат — з другого, на боці якого згодом відкрито виступить Радянська Росія, подавши останньому величезну матеріальну і військову допомогу¹⁶⁷.

Свою діяльність оновлене секретарство розпочало з організаційних питань. На розгляд Генерального Секретаріату 2 січня 1918 р. було запропоновано проект фінансування українських губернських, повітових і волосних комітетів, в основу якого взяли бюджет грудня 1917 р. Генеральному Секретарству земельних справ доручалося, у зв'язку з цим, встановити однакові оклади членам земельних комітетів і внести їх на затвердження Центральної Ради¹⁶⁸. Значна увага була приділена і комісії, яка працювала над земельним законом. А через кілька днів було прийнято IV Універсал.

У IV Універсалі зазначалося, що комісія, обрана на останній сесії, вже виробила закон про передачу землі трудовому народу

без викупу, взявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з постановою VII сесії. Універсал зазначав, що закон буде розглянуто через кілька днів у Центральній Раді і запевняв, що Рада Народних Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих відбулася до початку весняних робіт через земельні комітети¹⁶⁹. Тут також проголошувалася ще одна програмова ідея українських есерів: «Ліси ж, води і всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходить в порядкування уряду Української Народної Республіки»¹⁷⁰.

Втілення проголошених принципів у зв'язку з ситуацією в країні відкладалося на невизначений час. Ситуація у країні погіршувалася з кожним днем. Відчувалася слабкість апаратів державної влади. Центральна Рада не мала змоги втілювати свою політику в життя, зокрема і щодо земельного питання. Впливали на загальну ситуацію і суперечки, які охопили правлячі політичні партії України. Посилилася міжпартійна і внутріпартійна боротьба щодо визначення політики та форм і засобів її реалізації. В УПСР утворилися дві непримиренні течії: ліва і права. Група лівих на чолі з М. Полозом, Г. Михайличенком, В. Блакитним, О. Шумським вимагали відставки уряду і примирення з Радянською Росією. Можливим визначався план державного перевороту. У день початку більшовицького повстання проти Центральної Ради 16 січня 1918 р. на засіданні парламентської фракції УПСР було заарештовано майже всіх керівників лівої течії. Серед заарештованих був і міністр земельних справ О. Зарудний.

Наступного дня, 17 січня 1918 р., на IX сесії Центральної Ради з доповіддю від комісії, яка готувала земельний закон, виступив П. Христюк (у. с.-р.). Фактично у підготовці проекту брало участь 4 із 23 членів парламентської комісії: О. Шумський (у. с.-р.), П. Христюк (у. с.-р.), М. Пухтинський (р. с.-р.) і М. Дешевий (р. с.-р.)¹⁷¹.

П. Христюк повідомив, що пояснююча записка до законопроекту та майже всі матеріали роботи комісії залишилися у заарештованих членів Центральної Ради. У зв'язку з цим він не зміг детально прокоментувати законопроект. Доповідач пояснив основні принципи та головні ідеї і зачитав проект закону. В основі проекту були постанови українських селянських з'їздів щодо земельного питання, а за схему взято вироблений фракцією соціалістів-революціонерів проект земельного закону II Державної Думи. Це був закон про соціалізацію землі, хоча сам термін «соціалізація»

у ньому не вживався. Такий висновок дає підстави зробити аналіз тексту земельного закону, який, зокрема, відзначає прагнення звести до мінімуму втручання держави у земельні справи і надати широкі повноваження органам місцевого самоуправління, земельним комітетам та сільським громадам. Згідно із законом усі землі в Українській Народній Республіці оголошувалися «добром» її народу. Порядкування землями міського користування закріплювалося за органами міського самоврядування, а іншими — сільськими громадами, волосними, повітовими та губернськими земельними комітетами, які мали забезпечувати громадянам їх права на користування землею. Землі повинні були надаватися земельним комітетам в приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам. Нормою наділення для приватно-трудових товариств визнавалася «така кількість землі, на якій сім'я або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства»¹⁷². Встановлення цієї норми мало проводитися земельними комітетами і сільськими громадами під керівництвом і затвердженням центрального органу державної влади. Земельний закон визнавав, що «ніякої платні за користування землею не має бути» і «право користування може переходити у спадщину»¹⁷³. «За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами й громадами) по їх бажанню і з постанови волосних земельних комітетів, — зазначалося у законі, — залишаються у користуванні участки землі з садами, виноградниками, хмільниками й т.ін. в кількості, яку вони власною працею і працею своєї сім'ї можуть обробити». Стосовно «нетрудових» земель, то вони разом з живим і мертвим сільськогосподарським інвентарем та будівлями мали переходити до земельних комітетів. Висококультурні господарства, сади, виноградники, відповідно до закону, повинні були передаватися цілими в користування товариствам або сільським громадам, які будуть вести господарство спільно, по планах, затверджених земельними комітетами»¹⁷⁴. У компетенції земельних комітетів була передача права користування землею, господарювання у приватно-трудових або товариських господарствах та зрівняння у користуванні землею через оподаткування лишків землі чи надзвичайних

доходів з неї, шляхом «розселення і переселення або зміни учасників і їх розмірів»¹⁷⁵. Отже, у цілому це був закон про соціалізацію землі. П. Христюк писав: «Парламентська комісія виробила (наспіх) земельний закон, який і був (так само наспіх) без довгого обміркування ухвалений Ц.Р.»¹⁷⁶

На наступному засіданні М. Грушевський запропонував сесії без обговорення затвердити внесений напередодні проект «Земельного Закону» у цілому. Центральна Рада одноголосно прийняла Закон. «Проти» не голосував ніхто, тільки один член утримався від голосування. «Мовчки, був прийнятий принцип внутрішньої згоди перед небезпекою зовнішньою»¹⁷⁷, — писав про історичний документ голова Центральної Ради. Його доповнив один із авторів законопроекту і головний доповідач П. Христюк: «Більшовицькі шрапнелі, що розривалися саме в цей день читання закону над будинком Центральної Ради, зробили те, що всі фракції проголосували за нього. Жодна фракція не виступила проти»¹⁷⁸.

Одноставність у голосуванні ще не означала однозначного сприйняття його як окремими діячами, так і народом, в першу чергу, селянством. Нищівна і категорична критика була здійснена Д. Долинським у книзі «Борба Українського народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920». Він констатував: «Соціальний переворот, започаткований третім універсалом (земельна реформа без викупу), замотаний четвертим універсалом (соціалізація) в багатьох місцях понизив повагу Центральної Ради. Соціалізація, сплоджена російськими соціалістами-революціонерами, для умов російського життя («община»), не могла мати ґрунту на Україні. Соціалізація землі се одна з соціалістичних фантазій, котра може бути гарним кличем для далекої будучности, в теперішности є лише очевидною утопією Українських соціалістів-революціонерів, що свою теорію перебрали від своїх московських побратимів, не розглянувши особливостей українського життя, окремих традицій, відрубної психіки, різної і протилежної від російської, переперши незначною більшістю голосів свою небезпечну програму, завдали — се можемо тепер щиро сказати — глибоку і криваву рану справі української державности, котрої найгарячішими пропагаторами були ж вони самі»¹⁷⁹. Така оцінка, на наш погляд, є надто категоричною, адже, як свідчать факти, реалії і особливості України члени УПСР намагалися їх врахувати.

«Тимчасовий Земельний закон» був опублікований 30 січня 1918 р. «Відозва Ради Народних Міністрів до громадян УНР» від

10 лютого 1918 р. за підписами есерів В. Голубовича, О. Жуковського, П. Христюка зазначала, щоб «швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва», уряд прийняв допомогу від Німеччини та Австро-Угорщини¹⁸⁰.

Весною 1918 р., після того, як Центральна Рада за підтримки німецької армії повернулася до Києва, відбулася зустріч міністра земельних справ М. Ковалевського з німецьким послом, бароном Адольфом Муммом фон Шварценштейном та фінансовим дорадником при посольстві, банкіром із Франкфурта Карлом Мельхіором. Про це він згадував: «Під час цих розмов барон фон Мумм і він (Мельхіор) старались мене переконати в неможливості організувати сільськогосподарську продукцію без права приватної власності на землю. Особливо турбувало їх те, що великі маєтки були поділені між селянами і що це обнизить рільничу продукцію України. Крім того, старались вони мене переконати і в тім, що така аграрна реформа зруйнує фінанси держави і що треба від селян жадати так званого викупу за землю. Франкфуртський банкір доводив мені, що держава може зробити на цім подвійний інтерес — політичний і фінансовий. Політичний інтерес полягав в тім, що, на його думку, коли селяни заплатять викуп, то впливова верства більших і середніх землевласників не буде настроєна проти української держави. У всякому разі ворожі виступи цієї соціальної верстви, яка все ще має силу в Україні, будуть таким чином знеутралізовані. Фінансова вигода мала б полягати в тім, що викуп, виплачений селянами, які, на думку Мельхіора, мали багато схованих карбованців, ішов би до державного скарбу, а бувшим землевласникам платилося б відшкодування довготерміновими облігаціями. Таким чином і на цій транзакції держава добре заробила б, а саме головне — унормувала б фінансовий обіг країни. Ця приваблива перспектива подвійного зиску була дуже характеристична для німецького наставлення. Я був трохи здивований цим цинізмом німецьких фінансових дорадників, але вважав за свій обов'язок зміст кожної такої розмови докладно реферувати урядові»¹⁸¹.

І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи цей епізод спогадів М. Ковалевського, зазначав: «Як впливає з його спогадів, Ковалевський був людиною з прекрасним політичним мисленням. Тому викликає здивування факт, що порада Мумма і Мельхіора вразила його своєю «цинічністю». Для кого-небудь іншого, менш ураженого

народницькими міфами, ця порада мала звучати радше як голос здорового глузду»¹⁸². І далі І. Лисяк-Рудницький робить досить категоричний висновок: «Звичайно, Рада допустилася грубої помилки, відштовхнувши від себе помірковані та заможні елементи села. Якби не це, напевно вдалося б уникнути правого перевороту, що його 29 квітня 1918 р. здійснив генерал Павло Скоропадський»¹⁸³.

Про ситуацію в Україні інформував 9 березня 1918 р. Малу Раду український есер М. Чечель. Зокрема, він відзначив, що селяни почали боятися, що будуть скасовані всі здобутки революції. А поміщики і багатії почали плекати надію, що земля знову дістанеться їм. Від імені фракції есерів М. Чечель запропонував видати звернення з підтвердженням, що принципи III і IV Універсалів будуть неухильно втілюватися в життя¹⁸⁴. Для складання тексту була створена комісія. Від есерів до її складу ввійшли А. Степаненко і М. Салтан¹⁸⁵. 11 березня Відозва була підготовлена і затверджена, а 13 березня — опублікована¹⁸⁶.

Події розвивалися надзвичайно швидко. Українські соціалісти-революціонери наполягали на впровадженні Земельного закону. Неодноразово порушували це питання на засіданнях Малої Ради і Ради Народних Міністрів. 24 березня 1918 р. було затверджено склад нового Кабінету Міністрів. 50% його становили українські есери. Міністерство земельних справ очолив лідер есерів М. Ковалевський. Декларація нового уряду зазначала, що «земельне міністерство, стоятиме на основі Універсалів і законів»¹⁸⁷. Земельна реформа буде проведена за допомогою земельних комітетів, які будуть реформовані і до яких запросять фахівців. Завданням найближчого часу вважалося проведення посівів. Нагальність цього питання була очевидною. Вже наступного дня (25 березня) на засіданні Ради Народних Міністрів Міністр земельних справ М. Ковалевський доповідав про засіви. Для розширення посівної площі у розпорядження М. Ковалевського було видано 100 тис. крб.¹⁸⁸. А на утримання земельних комітетів 29 березня виділили 15408327 крб. 90 коп.¹⁸⁹.

Міністр земельних справ підготував проект Статуту державного хлібного бюро, який після схвалення його Радою Міністрів був переданий на розгляд Центральної Ради. Остільки цього документа не знайдено, важко говорити про інституцію, яку пропонував створити лідер есерів.

За участю М. Ковалевського також підготовлено законопроект статуту земельних комітетів, про який він інформував на Раді

Міністрів¹⁹⁰. Проект статуту викликав гарячу дискусію. Найбільш змістовну поправку вніс П. Христюк. Він запропонував надати право вирішального голосу в повітах і губернських комітетах лише представникам земельних комітетів, народних рад і представникам відомств. Представники ж професійних, освітніх та інших організацій повинні мати лише право дорадчого голосу¹⁹¹. Поправку П. Христюка прийняли, однак сам законопроект передали для доопрацювання.

К. Кононенко відзначав: «Ця партія (УПСР — Т. Б.) також не могла стати попри її найвідданіше служіння національному визволенню — чинником, що був би спроможний розв'язати цілість української проблеми тих часів. Але в руках цієї партії опинилося найголовніше питання соціального змісту української революції — аграрної справи і селянського устрою».¹⁹²

Проте 13 квітня 1918 р. Головнокомандувач німецьких військ в Україні фельдмаршал Ейхгорн видав наказ про засів полів. На знак протесту М. Ковалевський заявив: «Всякі втручання в мою працю гальмують її, роблять неможливою, і я не можу нести відповідальність за напрям земельної політики. Через те сьогодні я подав заяву голові Ради міністрів, щоб з мене були зняті обов'язки міністра хліборобства»¹⁹³. Відставку Мала Рада відхилила, а міністра зобов'язали широко оповістити всю людність України, що «наказ фельдмаршала Ейхгорна не повинен виконуватися»¹⁹⁴. Цей інцидент остаточно загострив стосунки Центральної Ради з німецьким командуванням. Досить слушною, на нашу думку, є характеристика, дана М. Ковалевським: «Ми і німці розмовляли різними мовами, не тільки в сенсі лінгвістичному, а й в сенсі понять і категорій суспільного і політичного життя. Німці ніяк не могли пристосуватися до демократизму українців»¹⁹⁵.

14 квітня 1918 р., коли стало відомо про підготовку німцями державного перевороту, Рада Міністрів асигнувала у безконтрольне розпорядження М. Ковалевського п'ять мільйонів карбованців, які згодом (27 квітня) були передані ним Центральному Комітету Всеукраїнської Селянської Спілки, Центральному Комітету Всеукраїнського Червоного Хреста, Центральному Комітету УПСР та коменданту Січових Стрільців Є. Коновальцю. Про це пізніше М. Ковалевський згадував, що суми, які він передав, «значно допомогли нашим організаціям пережити час жорстоких репресій за гетьманщини і провадити широку політичну акцію в обороні української національної ідеї в цілій Україні»¹⁹⁶. Проте особисто

для нього це мало погані наслідки і стало причиною його арешту та тривалого перебування у в'язниці.

Підсумовуючи, варто зазначити, що прагнення до своєрідного компромісу принципів націоналізації і соціалізації землі увесь час було притаманне українським есерам. Що ж до основного принципу соціалізації землі, то варто наголосити, що ані у програмових документах, ані в поглядах провідних діячів партії немає чіткого теоретичного обґрунтування принципу соціалізації, ні уяви про її практичну реалізацію. Не було і однозначного трактування поняття «соціалізація». Для одних основне в соціалізації землі — передача землі у розпорядження земельних комітетів, скасування приватної власності; для інших суттю соціалізації був вирівняльно-передільний принцип. Треті вважали, що есерівська ідея вирівняльних переділів є антисоціалістичною, оскільки переділити землю означає іти у напрямі протилежному соціалізації, тому що соціалізація вимагає не поділу, а об'єднання землі у вищі господарські одиниці, засновані на колективній продукції.

Програма земельної реформи українських соціалістів-революціонерів була спрямована на збереження аграрного характеру економіки. Матеріали сесій Центральної і Малої Ради, а також протоколи засідань Генерального Секретаріату, а згодом і Ради Народних Міністрів свідчать про активність українських есерів у розгляді справ, пов'язаних з земельним питанням. Водночас, варто зазначити, що українським есерам не вистачало досвіду, наполегливості і вміння доводити справу до кінця. Найважливіше програмове завдання партії — соціалізація землі не було втілене в життя значною мірою через недосвідченість членів партії.

Прийнятий Центральною Радою «Тимчасовий Земельний закон», в основу якого було покладено есерівський принцип «соціалізації», власне, не мав практичного значення, тому що був затверджений напередодні приходу більшовиків до Києва і став відомий широкій громадськості у середині-наприкінці березня, тобто за місяць-півтора до падіння влади Центральної Ради.

Один з важливих висновків і разом з тим уроків для сьогодні полягає не стільки в тому, що українські есери впродовж 1917–1918 рр. не зуміли виробити адекватної об'єктивним суспільним та економічним потребам аграрної програми, скільки в тому, що саме на цьому ґрунті вони не змогли знайти спільної мови, сконсолідуватися самим і об'єднати навколо себе селянство, а, навпаки, рішуче розійшлися між собою.

¹ Див.: ЦДАВО України. — Ф. 3563, оп. 1, спр. 52, арк. 2.

² Шелонин М. Национальные проблемы. — Одесса, 1919. — С. 3.

³ Єфремов С. З громадського життя на Україні. — К.: Вік, 1909. — С. 37–38.

⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів: Вид-во «Світ», 1991. — С. 546.

⁵ Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. — Львів, 1908. — С. 16.

⁶ Там само.

⁷ Революционная Россия. — 1903. — 15 февраля.

⁸ Революционная Россия. — 1903. — 23 ноября.

⁹ Див.: Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). — Дніпропетровськ-Дніпродзерджинськ: Вид-во «Поліграфіст», 2001. — С. 61.

¹⁰ Там само. — С. 274.

¹¹ Українські політичні партії кінця ХІХ початку — ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 18.

¹² Там само. — С. 20.

¹³ Сын Отечества. — 1905. — 22 июля.

¹⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів: Видавництво «Світ», 1991. — С. 548.

¹⁵ Грушевський М.С. Наши требования // Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — СПб, 1907. — С. 74.

¹⁶ Житловський Х. Соціалізм і національне питання. — К.: Наклад і - друк партійної друкарні УПСР, 1915. — С. 3.

¹⁷ Там само. — С. 6.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Михайленко М. Національне питання в Росії і війна. — К.: Видання Головної Ради Партії Українських Соціалістів-Революціонерів, 1914. — С. 7.

²⁰ Там само. — С. 5.

²¹ Залізник М. Українці, Росія і війна (Замітки і матеріали). — Б.М., 1915. — С. 3.

²² Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ — початку ХХ ст. — Луганськ: «Альма-Матер», 2003. — 344 с.

²³ Див.: Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — С. 7.

²⁴ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К.: ТОВ «Бланк-Пресс», 2002. — С. 22.

- ²⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 22–23.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 163.
- ²⁷ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 46–47.
- ²⁸ Рух. — 1918. — 27 квітня.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. — С. 74.
- ³¹ Там само. — С. 243.
- ³² Там само.
- ³³ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.
- ³⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 36.
- ³⁵ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Українська Центральна Рада. Документи й матеріали. У двох томах. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 50.
- ³⁹ Там само. — С. 51.
- ⁴⁰ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Боротьба. — 1917. — 20 червня.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Постанови Загально-Української конференції У.П.С.Р. у Києві (3–6. VI. 1917) та Краєвої Лівобережної конференції У.П.С.Р. у Полтаві 30/V — 2/VI.1917). — К.: Накладом ЦК УПСР, 1917. — С. 6.
- ⁴⁵ Ковалевський М. Од романтики до реалізму// ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 217.
- ⁴⁶ Боротьба. — 1917. — 20 червня.
- ⁴⁷ Ковалевський М. Од романтики до реалізму// ЛНВ. — 1919. — Річник XX. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 218.
- ⁴⁸ Боротьба. — 1917. — 20 червня.
- ⁴⁹ Див.: Програма і статут Української партії соціалістів-революціонерів. — К.: УПСР, 1917. — С. 6.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ IV Конгрес УСДРП. — Б. М., 1917. — С. 14.
- ⁵⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 2. — С. 119.

⁵⁵ Українська Центральна Рада. Документи й матеріали. У двох томах. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 323.

⁵⁶ Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. — Мюнхен, 1965. — С. 43.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 36.

⁵⁹ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Нова Рада. — 1917. — 6 квітня.

⁶² Боротьба. — 1917. — 18 квітня.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Хто такі Соціалісти-Революціонери і чого вони домагаються? — Б. М., б. р. — С. 3.

⁶⁸ Там само. — С. 4.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Хто такі Соціалісти-Революціонери і чого вони домагаються? — Б. М., б. р. — С. 5.

⁷² Ковалевський М. Од романтики до реалізму // ЛНВ. — 1919. — Річник ХХ. Том LXXIII. — Кн. 1. — С. 219.

⁷³ Боротьба. — 1917. — 7 липня.

⁷⁴ Труд и воля. — 1917. — 8 августа.

⁷⁵ Боротьба. — 1917. — №6–7. — С. 9.

⁷⁶ Див.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 117.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 89.

⁷⁹ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 97.

⁸⁰ Там само. — С. 97–99.

⁸¹ Там само. — С. 123.

⁸² Там само.

⁸³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 33.

- ⁸⁴ Конфедераліст. — 1917. — 19 листопада.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Боротьба. — 1917. — 17 вересня.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1956. — С. 425.
- ⁸⁹ Боротьба. — 1917. — 30 листопада.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 2. — С. 66.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Там само. — С. 67.
- ⁹⁹ Боротьба. — 1917. — 30 листопада.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Див.: Боротьба. — 1917. — 20 березня.
- ¹⁰² Хміль І. Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 1.
- ¹⁰³ Народня Воля. — 1917. — 17 травня, 24 травня; 9 червня.
- ¹⁰⁴ Народня Воля. — 1917. — 9 липня.
- ¹⁰⁵ Хміль І. Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 1.
- ¹⁰⁶ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 1. — С. 37.
- ¹⁰⁹ Там само. — С. 46.
- ¹¹⁰ Нова Рада. — 1917. — 30 травня.
- ¹¹¹ Хміль І. Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 5.
- ¹¹² Там само. — С. 8.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Там само.

- ¹¹⁵ Там само. — С. 15.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 17
- ¹¹⁷ Там само. — С. 18.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 23.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 16.
- ¹²⁰ Там само. — С. 23.
- ¹²¹ Там само. — С. 33–34.
- ¹²² Там само. — С. 14.
- ¹²³ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 252.
- ¹²⁴ Боротьба. — 1917. — 20 червня.
- ¹²⁵ Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. — Мюнхен, 1965. — С. 53.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ Там само.
- ¹²⁸ Див.: Революционная Россия. — 1902. — 25 июля.
- ¹²⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 245.
- ¹³⁰ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. — Відень, 1921. — С. 133.
- ¹³¹ Програма і статут Української партії соціалістів-революціонерів. — К.: УПСР, 1917. — С. 10.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Див.: Боротьба. — 1917. — 12 серпня.
- ¹³⁴ Боротьба. — 1917. — 20 червня.
- ¹³⁵ Програма і статут Української партії соціалістів-революціонерів. — К.: УПСР, 1917. — С. 10.
- ¹³⁶ Там само.
- ¹³⁷ Там само.
- ¹³⁸ Там само.
- ¹³⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 103.
- ¹⁴⁰ Там само.
- ¹⁴¹ Хміль І. Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 23.
- ¹⁴² Нова Рада. — 1917. — 26 жовтня.
- ¹⁴³ Див: Нова Рада. — 1917. — 26 жовтня.
- ¹⁴⁴ Там само.
- ¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 357.

¹⁴⁷ Народня Воля. — 1917. — 1 листопада.

¹⁴⁸ Бірнбавм І. Слово про М. Ковалевського // Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). — Іннсбрук, 1960. — С. 5.

¹⁴⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження рефлексії). — Іннсбрук, 1960. — С. 488.

¹⁵⁰ Народня Воля. — 1917. — 16 листопада.

¹⁵¹ Нова рада. — 1917. — 16 листопада.

¹⁵² Народня Воля. — 1917. — 15 грудня.

¹⁵³ Наш голос. — 1917. — 22 грудня.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Наш голос. — 1917. — 22 грудня.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Народня Воля. — 1917. — 17 грудня.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Народня Воля. — 1917. — 20 грудня.

¹⁶⁴ Народня Воля. — 1917. — 21 грудня.

¹⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1063. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 107.

¹⁶⁶ Гошуляк І. Понад усе він любив Україну // Вечірній Київ. — 1997. — 7 червня.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 2. — С. 84.

¹⁶⁹ Там само. — С. 103.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Київ–Відень, 1922. — Т. 2. — С. 128.

¹⁷² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 2. — С. 129.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само. — С. 130.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Київ–Відень, 1922. — Т. 2. — С. 128.

¹⁷⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ — Відень, 1921. — С. 503.

¹⁷⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Київ-Відень, 1922. — Т. 2. — С. 128.

¹⁷⁹ Долинський Д. Борба Українського народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920. — Вінніпег, 1920. — С. 77.

¹⁸⁰ Робітнича газета. — 1918. — 2 березня.

¹⁸¹ Там само. — С. 471–472.

¹⁸² Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Том 2. — К.: Основи, 1994. — С. 15.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Нова Рада. — 1918. — 10 березня.

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Робітнича газета. — 1918. — 13 березня.

¹⁸⁷ Робітнича газета. — 1918. — 26 березня.

¹⁸⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1996. — Т.2. — С. 230.

¹⁸⁹ Там само. — С. 235.

¹⁹⁰ Там само. — С. 279.

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. — Мюнхен, 1965. — С. 54.

¹⁹³ Там само. — С. 272.

¹⁹⁴ Там само. — С. 273.

¹⁹⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 470.

¹⁹⁶ Там само. — С. 477.

Розділ 5 ДОСВІД ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ, ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ, ВИБОРЧОЇ ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЕСЕРІВ У ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Успіхи українського національного руху першого місяця революції надихали керівників Центральної Ради і лідерів політичних партій на творчу роботу. Склад, в якому Рада почала своє існування, з перших кроків відчував потребу в політичному, організаційному й правовому підкріпленні для того, щоб бути органом національної і територіальної репрезентації. А. Каппелер у статті «Структура українського національного руху в Російській імперії» стверджує, що кількість української інтелігенції у 1897 р. становила 47 тисяч осіб, або 0,3 відсотка від усього українського населення¹. Не особливо зросла її чисельність і напередодні лютого 1917 р. У будь-якому разі є всі підстави стверджувати, що української інтелігенції, а також національно-свідомих представників українського народу було небагато. Переважна більшість українців «навіть не мала окремого національного імені — більшість мійських українців називали себе росіянами і в кращім разі малоросами, селяни-ж не називали себе ніяк»². Теоретик констатував, «що в старій Росії народні маси жадної участі в політичному житті не брали, тому й досвіду не мали, а тому взагалі не розуміли, що треба робити сьогодні, а що завтра. Головне: хоч і знали, що щось треба робити, але не знали, як треба робити. Політична неграмотність була велика. І всі, хто до громадських справ ставився чесно, людяно і далекосяжно, думали, що треба передовсім виховувати маси політично і культурно, щоб втримати єдиний фронт революції і забезпечити демократію, цеб-то влади, відібрати від їх землю і фабрики на загальну власність трудящих — лише тоді припиниться капіталістичний визиск»³.

М. Шаповал у праці «Соціологія українського відродження» відзначав, що «національно-свідомою частиною суспільства на Україні була тільки інтелігенція, в інших групах суспільства українці рахуються одиницями (3–4 поміщики, 4–5 міських домовласників, 200–300 робітників, кількасот селян)»⁴. Особливістю української інтелігенції було те, що вона зосереджувалася виключно

в сфері культури: письменство, наука, вільні професії (лікарі, адвокати тощо) і частково в економічній сфері (насамперед, в кооперації). «Спроби професійного обчислення наших сил, — наголошував М. Шаповал, — не робилися, але в 1917 році виявилось, що ми маємо: кількясот народних вчителів, кількясот кооператорів, кілька попів, кілька лікарів, інженерів, адвокатів, юристів, 5–6 лісоводів, два десятки агрономів, 3 поміщики, кілька торговців нижчого калібру, жодного великого підприємства, банку (не рахуючи кредитної кооперації), жодного генерала, кілька штаб-і оберофіцерів»⁵. Тому й загальна кількість інтелігенції була незначною. За даними М. Шаповала, вона нараховувала 30000 осіб, «тобто 1% від усієї етнографічної маси, коли її рахувати за 30 мільйонів (під Росією)»⁶.

Тому цілком слушно, зазначав М. Шаповал, «обидві сили укр. руху — організуючі і ударні (організаторами революції 1917–1920 рр. він називає українську інтелігенцію і напівінтелігенцію, а ударними масами — селянство і робітництво — Т.Б.), були на початку революції цілком не організовані, а тому не мали жадного технічного апарату для боротьби і політичного досвіду. «Революційна влада неминуче-логічно опинилася на Україні в руках національних меншостей, через те, що ці меншості були (і досі є) в містах на Україні більшістю, і що була сприятлива кон'юнктура для них (наша неорганізованість і помилки). В чиїх руках міста, в тих руках є й технічний апарат суспільного керівництва і в їх руках неминуче буде й політична влада, особливо тоді, коли трудові маси поневоленої нації не зоорганізовані. Незоорганізоване селянство, робітництво і інтелігенція — це значить неорганізована ціла нація, а це значить, що така нація не може самоуправлятися аж доти, доки не організується, цебто доки не утворить в собі безліч керуючих органів і мас у всіх царинах життя. Організація ж не може проходити попереду свідомості: не усвідомивши свого становища (на поразках) людина не організується»⁷.

Повалення царського режиму зумовило пожвавлення в Україні організаційної роботи партій. По всій Україні відновлювали роботу первинні українські організації, що існували раніше, а також утворювалися нові. П. Христюк вважав, що у перші дні революції «мусіли українські політичні групи і течії цілком природньо використати для самоорганізації і вироблення своїх сталих партійних програмів»⁸. Політичні партії здобули шанс на реалізацію своїх програмних задумів.

М. Шаповал зазначав, що «1917 рік — був добою збирання сил. Трудність доби в тім, що одночасно зі збиранням, організуванням і виховуванням сил треба було вести боротьбу за реальні позиції, цеб то сили пускалися в боротьбу без належного виховання, яке вдається лише протягом довшого часу. Сполучення боротьби і виховання збільшувало наші здобутки, але вони були менші, ніж могли бути при організованих масах»⁹.

Окреслюючи характер революції М. Шаповал зазначав: «коли б ми почали революцію, як **національну**, проти російських, польських і ин. гнобителів, то вона силою річей обертається в **соціально**, бо скидаючи росіянина, поляка, жида, румуна — ми скидаємо од влади поміщика, капіталіста, спекулянта! Українська влада означає владу національної більшости, а це значить владу селянсько-робітничу. Українська влада може бути логічно владою селянсько-робітничої більшости»¹⁰.

Оцінюючи соціальну структуру населення в Україні, М. Шаповал констатував, вона «така, що коли хочеш залишити буржуазний устрій, то мусиш залишити при владі російсько-жидівсько-польську буржуазію, значить національно і соціально українська нація залишиться в неволі. А коли хочеш влади української, то вона неминуче мусить бути селянсько-робітничою, з того неминуче буде треба перебудувати суспільний устрій відповідно інтересам селян і робітників. Це можливе шляхом лише **соціальної революції**. Необхідність соціальної революції є об'єктивна, цеб-то вона існує помимо нашої власної волі в самому характері суспільної структури.

Визволення праці українських селян і робітників ніяким іншим шляхом, ніж соціальна революція, неможливе.

Подобається кому чи ні, але ми маємо лише один шлях — **соціальною революцією**¹¹». Такими вбачали свої завдання українські соціалісти-революціонери. І. Мазепа зазначав: «В добу Центральної Ради українські соціалістичні партії проробили велику конструктивну роботу, відбивши своєю пропагандою маси з-під впливу російських політичних партій і посівши їх за гаслами **національного визволення**¹²».

Роз'яснюючи зумовленість створення Центральної Ради, М. Грушевський писав: «Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовластя, право народу правити самому всіма своїми справами. Для цього, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній одностайній політичній організації на весь час, поки буде досягнена

спільна широка національно-територіальна автономія України в федеративній республіці російській»¹³. Об'єднуючись і створюючи всеукраїнську організацію, українські діячі тим самим почасті трансформували стару політичну систему, яка ніколи у своєму складі не мала національної організації. Новостворена інституція перш за все відрізнялася від попередніх своєю метою і завданнями.

Один із відомих діячів Центральної Ради генеральний писар П. Христюк цілком слушно зазначав, що «закладено було Ц. Раду по зразку російських «комітетів об'єднаних громадських організацій» з тою тільки різницею, що рада мала бути не міським чи губерніальним центром, а всеукраїнським. Через це до складу ради спочатку ввійшли делегати міських київських українських культурно-просвітніх, громадських і політичних установ, а також і тих всеукраїнських установ, які мали свої центральні осередки в Києві (представники політичних партій, кооперації, духовенства, вчителів, студентів, вояків). Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і її склад. І це вийшло потім як раз на добре. Склад Ради, її завдання і методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом з розвитком української революції»¹⁴.

Національний Конгрес (6–8 квітня 1917 р.) став історичним для української державності. Він, від імені народу, санкціонував створення Української Центральної Ради як народно-представницького органу України.

Конгрес обрав нову Центральну Раду. До її складу від партії українських есерів увійшли: Й. Маєвський, К. Корж, П. Христюк. Від інших організацій, товариств, губерній та міст були обрані члени УПСР: М. Шраг (від Москви), М. Ковалевський (від Полтавської губернії), М. Біляшівський (від Київської губернії), Г. Одинець (від Чернігівської губернії), Л. Ган (від Київського організаційного українського військового комітету), С. Березняк (від військової громади м. Кременця), М. Левитський (від Кубані), М. Стасюк (від Селянської Спілки), Н. Григоріїв, В. Приходько і П. Ведибіда (всі три — від Поділля). Згодом членами Центральної Ради стали О. Севрюк, М. Салтан, Ю. Охримович, М. Чечель. Незважаючи на те, що безпосередньо від УПСР до Центральної Ради увійшло 3 представники, всього членів партії у новому складі Ради було 18, що становило лише 15,6% від загальної кількості членів. Це свідчило, що напочатку діяльності Центральної Ради УПСР не

мала домінуючої позиції, більш впливовою була УСДРП. І це особливо яскраво проявилось під час формування Виконавчого Комітету Центральної Ради. Його членами від УПСР стали Г. Одинець, М. Стасюк, П. Христюк¹⁵. Перевага українських соціал-демократів над українськими есерами у Центральній Раді та її Виконавчому Комітеті зберігалася до червня 1917 р. Це можна пояснити, насамперед, відсутністю досвідчених кадрів в УПСР.

З перших днів існування Центральної Рада була представницею українських політичних партій, переважно соціалістичних, і безпартійних культурних організацій. «Українська Центральна Рада збирала в собі найактивніше, найреволюційніше українське громадянство, — зазначав член УПСР Н. Григоріїв, — Не лише з Києва, а й провінції. З різними політичними світоглядами. Більше соціалістів, бо соціалісти були революційніші й ширше ставили визвольні вимоги українського народу. Народ їх знав з передреволюційних часів. Вірив їм і пішов за ними. Цю віру Н. Григоріїв пов'язував, перш за все, з соціалістичною ідеологією. Тому що всякий, хто боровся за визволення, прилучався до соціалістів, називався соціалістом».

Чому під час революції горнулося найбільше людей до соціалістів і чому соціалісти мали провід у революційній діяльності? — поставив це досить проблематичне питання Н. Григоріїв у своїй праці «Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а будували власну хату?». І досить вдало відповів: Бо соціалісти найкраще розуміли і найширше використовували революційні можливості. Соціалісти в той час були найбільше політично освіченими й підготовленими. До них завжди більше прислухалися, ніж до царських розпорядків. Вони були моральними законодавцями. Особливо серед свідоміших працюючих верств. З ними симпатизували, бо вони домагалися не лише політичної, а й господарської свободи. Через те й під час революції найбільша кількість населення в Росії і в Україні пішла за соціалістами. Соціалісти увійшли до деякої міри в «моду». Майже кожен, хто боровся за свободу, називав себе соціалістом. Бути не соціалістом означало бути реакціонером, не бажати повного визволення народу. Через те революція в Росії і в Україні набрала забарвлення соціалістичного руху.

Однак соціалісти різних народів не однаково розуміли завдання революції. У той час, як російські і європейські соціалісти використовували революцію лише для удосконалення російської державності, соціалісти українські, польські, білоруські, грузинські

та інші намагалися цілком усунути російську державу зі своїх земель, а натомість створити або спілку держав рівноправних народів, або низку окремих самостійних національних держав¹⁶. Варто зазначити, що розбіжності були не лише у поглядах соціалістів різних країн, а й соціалістів різних політичних партій. Особливо яскраво це проявилось під час діяльності Української Центральної Ради.

З квітня 1917 р. Центральна Рада перетворилася у національно-територіальне представництво селянства. Згодом була доповнена представниками військових та робітників. Соціалістичні партії у Центральній Раді мали своє окреме представництво. Тому не випадково були сформовані партійні фракції. Спочатку фракція УПСР була нечисленною. Однак динаміка її зростання була вражаючою. (Див. Таблиця Б.4). Більшість у Центральній Раді на початку становили соціалісти-федералісти і соціал-демократи (55%)¹⁷, згодом домінувала УПСР. Водночас, у цей період домінуючу роль у партії відігравала фракція УПСР, а не Центральний Комітет. Цю особливість сучасний дослідник О. Висоцький пояснює специфічною «ієрархією орієнтацій соціальних дій більшості українських есерів»¹⁸. Ця більшість, як відомо, була прихильницею автономізму і сподівалася отримати від Тимчасового уряду право на владу. На другому місці у цій «ієрархії» була Центральна Рада, оскільки через неї вони могли впливати на Тимчасовий уряд. На третьому місці був об'єкт політики УПСР — українське селянство, робітники і трудова інтелігенція. Реалізація рішень членів партії ставилась у залежність стосунків між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Натомість існувала невідповідність між ієрархією орієнтацій соціальних дій УПСР «та ієрархією цінностей головного об'єкта соціальних дій, тобто Тимчасового уряду»¹⁹. Тимчасовий уряд постійно намагався відмовити у створенні автономії України, а тому діяльність партійних фракцій Центральної Ради була неефективною у здійсненні своїх програмових завдань. Однак головною причиною була нездатність самостійно здійснювати владу.

Позиції фракції УПСР були визначені ще на установчому з'їзді партії. З доповіддю «Тактика партії в національній справі під теперішню хвилю і директиви фракції УПСР в Центральній Раді» виступив член УПСР і Центрального Комітету Селянської Спілки І. Пугач²⁰. Тези доповіді можна визначити такими пунктами: 1) об'єднання з українською буржуазією для захисту національних інтересів; 2) визнання Центральної Ради Тимчасовим українським сеймом, який повинен виробити основні положення автономії

і підготувати скликання Українських Установчих Зборів. Завданням фракції УПСР на той момент була боротьба за перетворення Центральної Ради у Тимчасовий Український сейм, а Виконавчого Комітету — в Тимчасовий український уряд. Першим кроком у досягненні цієї мети повинно було стати доповнення Центральної Ради представниками селянства, робітництва і військових. По-друге, необхідно було здійснити розподіл влад законодавчої і виконавчої. І. Пугач вніс на розгляд резолюцію, згідно з якою фракції УПСР в Центральній Раді доручалося вжити заходів, для того щоб Рада приступила до негайного запровадження автономії і потурбувалася про найшвидше скликання Українських Установчих Зборів і Конгресу всіх недержавних народів Росії²¹. Для досягнення цієї мети партія вважала необхідним порозумітися з іншими українськими партіями соціалістичного напрямку.

Доповідь і резолюція І. Пугача викликали неабиякий інтерес. Ідею побудови автономії власними силами підтримали у своїх виступах М. Чечель, Г. Михайличенко. А лідер УПСР М. Ковалевський наголосив, що найпершою справою на цьому шляху повинно стати скликання Українських Установчих Зборів на демократичній основі з пропорційним представництвом національних меншостей та Конгресу недержавних народів Росії.

Центральна Рада почала діяти як орган з виключно національно-демократичними цілями. Поступово її діяльність розширилася. Важливою функцією М. Грушевського як голови Центральної Ради було посередництво між окремими партіями. «Українських партій в Центральній Раді було небагато: соціал-демократи, соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, селянська спілка, партія трудова та група безпартійних. Розходження між ними щодо діяльності Ц.Р. були невеликі, а все ж таки треба було ці розходження якось поладити. Тут М.С. Грушевський виступав в ролі посередника, і що ця його чинність була успішною, видно вже хоч би з того, що Ц.Р. на протязі не цілого року прийняла IV Універсали, такі багаті змістом, і що за всі ці Універсали голосували однодушно всі українці — члени Ради»¹⁴.

Лідер українських есерів М. Ковалевський писав про М. Грушевського: «Це був історик в повному значенні цього слова. Сучасні події його живо інтересували і він мав завжди тверезу оцінку цих подій. Він вірив у закономірність історичного розвитку і був переконаний, що український народ вийде на шлях вільного політичного і культурного розвитку навіть тоді, коли хвилино

програє той чи інший бік»¹⁵. Крім того наголошувалося, що «Михайло Грушевський був гарячим прихильником народоправства і демократії. Коли він розмовляв з нами, ми ніколи не відчували в його словах штучності чи якоїсь вищості над нами — він розмовляв завжди просто, в приятельському тоні і тільки тоді, коли хтось, на його думку, зробив погано, він червонів і хвилинку мовчав, нервово перебираючи свою срібну бороду, і тоді знов опанувавши себе, висловлював свою думку...»¹⁶. М. Ковалевського завжди вражала його «твердість у поглядах і незламність його волі, навіть у хвилинах безпосередньої небезпеки»¹⁷.

На III сесії Центральної Ради розглядалося питання про правомірність розв'язання економічних проблем Центральною Радою. Голова фракції УПСР М. Ковалевський зазначив, що політика тісно пов'язана з економікою, «як Центральна Рада того б не бажала, економіки їй не обминути. Для того, щоб політична програма Центральної Ради не висіла в повітрі, щоб вона почувала під собою твердий ґрунт, слід було розглядати аграрне питання — інакше вона зосталася б без головної підтримки, без соціальної бази — селянства»²².

Турбували лідера українських есерів і організаційні питання. На тій же III сесії (пройшов лише місяць після Національного Конгресу) він порушив проблему реорганізації Ради, визнавши роботу Ради не планомірною та не організованою: «Центральна Рада збиралась на день-два. Вирішувала якісь справи і знову роз'їжджалась. Причому склад її був різний. На одну сесію прийдуть одні. На другу — другі»²³. Реально оцінюючи таку ситуацію, М. Ковалевський запропонував скликати сесії раз чи два в місяць на триваліший термін. Пропозиція була визнана слухною. Однак, з огляду на фінансові проблеми, не могла бути реалізована.

У роботі сесії Центральної Ради відзначалися і інші члени фракції соціалістів-революціонерів. Так, в комітеті з складу Центральної Ради брав участь Л. Бочковський²⁴. До складу комісії з питань розробки статуту автономії України входили М. Левитський і М. Шраг²⁵. Й. Маєвський і П. Панченко представляли фракцію есерів у комісії з підготовки З'їзду Народів²⁶, а в роботі комісії зі скликання територіального з'їзду України брали участь І. Ільченко і С. Чалий²⁷. Останній входив і в комісію в справі переговорів з національними меншинами. З Таблиці Б.9 видно, що склад комісій був пропорційним: по 2 представники від УПСР, УСДРП, УПСФ та безпартійних.

На початку червня фракція соціалістів-революціонерів спільно з Всеукраїнською Селянською Спілкою обґрунтувала необхідність проголошення автономії України. Іншу позицію займали соціалісти-федералісти на чолі з С. Єфремовим. Вони вважали, що український народ політично і організаційно ще не підготовлений до проголошення автономії, і революційний характер цього акту може викликати серйозні ускладнення і навіть конфлікт з Тимчасовим урядом. Представники соціал-демократичної партії підтримували позицію соціалістів-федералістів. Есери наполягали на своїй пропозиції. Вони зазначали, що революція, яка почалася в лютому, ще не закінчилася, і революційним правом українського народу є право взяти в свої руки керівництво власним національним життям і створити автономний лад в Україні.

Червнева конференція УПСР затвердила «Наказ фракції УПСР в Центральній Раді», в якому визнавалася необхідність «зараз же приступити до фактичного переведення в життя автономії України»²⁸. Це уже був заклик до практичних дій.

3 червня 1917 р. четверта сесія Центральної Ради прийняла резолюцію, внесену фракцією українських соціал-революціонерів. Резолюція зазначала, що «зважаючи на те, що признання прав українського народу на автономію відповідає його трудовим і національним інтересам... Тимчасовий російський уряд свідомо пішов всупереч інтересів трудового народу на Україні і всупереч ним же (урядом) проголошеного принципу самовизначення народів»²⁹. У зв'язку з цим загальні збори Центральної Ради ухвалили революційне рішення: «приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні»³⁰ і звернутися до українського народу з Універсалом. Універсал повинен був пояснити вимоги української демократії, а також ті завдання, які стоять перед нею у творенні автономного ладу в Україні. Варто зазначити, що, незважаючи на те, що в усіх відозвах, деклараціях і інших документах фігурувала ідея єдності з нацменшинами, однак реально втілена вона не була. Саме есери наполягали порозумітися і вирішити питання з національними меншинами.

На розгляд Центральної Ради було запропоновано два проекти І Універсалу. Один з них — від фракції соціалістів-революціонерів. Цей проект Універсалу зазначав, що настав день повного визволення України, коли український народ і орган його волі — Українська Центральна Рада, беруть в свої руки творення нових форм національного життя і проголошують Україну автономною

державою з власним урядом, з власними збройними силами, і з власними законодавчими органами. Автономний уряд повинен провести всі необхідні політичні і соціально-економічні реформи та вибори до Установчих Зборів України³¹.

Проект викликав багато зауважень. У першу чергу тим, що він занадто «революційний», по-друге, не пояснював народу проблеми перебудови України у всіх ділянках суспільного життя. На жаль, тексту цього проекту розшукати не вдалося, через це складно давати оцінки. Був запропонований інший текст Універсалу, автором якого був В. Винниченко. Його затвердили з деякими змінами і доповненнями.

Опозиційність — це явище, яке притаманне природі людського суспільства у зв'язку з його неоднорідністю й відмінністю інтересів як окремих людей, так і певних соціальних груп. Опозиція існує у будь-якій соціальній та політичній системах. Проблема опозиції досить актуальна у сучасному українському політикумі. Однак, не менш вагомою вона була і в інші періоди української державності, насамперед, в період української революції. Існує достатня кількість різноманітних визначень категорії «опозиція». Це і «угруповання, що протистоїть державній владі з метою перебрати на себе її повноваження. Тобто опозиція протистоїть владі, а влада — опозиції. Це закономірний хід політичного життя демократичної країни». Опозиція у теорії демократії є певним «вартівником і оберегом» свобод, викривачем негараздів, провідником змін. Це важливий соціальний інститут, без якого суспільство деградує. Крім того, опозиція розглядається і як різновид соціального конфлікту.

Можна розглядати, й опозицію в парламентаризмі, яка, зазвичай, представляє національну силу, і у формі партії протистоїть уряду, уряд при цьому є коаліцією правлячих сил. І. Павленко зазначає, що «політичною опозицією сьогодні прийнято вважати політичну партію чи групу політичних партій, які не взяли участі у формуванні вищих органів, ставляться критично до політичної програми, запропонованої діючою владою та сформулювали власну альтернативну програму дій, а також мають за основну мету конституційними методами досягти влади³²». Досить яскраво такий вид опозиції проявився в діяльності фракції українських есерів в добу Центральної Ради стосовно Генерального Секретаріату — уряду України. Зазначимо також, що характер відносин між владою і опозицією може бути наступним:

- визнання владою опозиції як політичної реальності, налагодження співробітництва з нею у певних межах;
- ігнорування владою опозиції;
- силовий тиск влади на опозицію, її повне відторгнення як ворожої для даної політичної сили³³.

У досліджуваній період, найбільш проявився перший тип відносин. І реальність довела, що конструктивні стосунки між владою та опозицією мають позитивні наслідки не лише для обох політичних акторів, а й для всього суспільства.

Після проголошення I Універсалу Центральна Рада постала у якісно новому становищі. Розбудова Центральної Ради, зростання її авторитету серед української громадськості набували широкого розмаху. Комітету Центральної Ради було важко справлятися із зростаючим обсягом роботи. Комітет «як інституція не технічно-виконавчого характеру, не міг фізично справитися з тією роботою, та й принципово він не міг її робити»³⁴. Життя вимагало створення виконавчого органу влади. Він мав бути «зародком українського міністерства». Ініціювала створення такого органу фракція українських есерів спільно з Українською Радою Селянських Депутатів. На одному із засідань Центральної Ради П. Христюк — представник фракції українських есерів, виступив з проектом-пропозицією утворення Центральною Радою уряду України. Варто зазначити, що попередньо ця пропозиція була схвалена М. Грушевським та В. Винниченком. Однак, у членів Центральної Ради вона викликала настороженість і занепокоєння. Частина навіть визнала пропозицію невчасною і помилковою у своїй основі. Проти виступили не тільки соціалісти-федералісти, а й окремі соціал-демократи.

Незважаючи на протиріччя, 15 червня 1917 р. на закритому засіданні Виконавчого Комітету (Мала Рада — Т. Б.) Центральної Ради М. Грушевський виступив з повідомленням про створення виконавчого органу — Генерального Секретаріату, «який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються»³⁵. Виникли суперечки, які тепер уже стосувалися компетенції уряду, а не правомірності і можливості його утворення. Визначаючи компетенцію новоутвореної інституції, лідер українських соціалістів-революціонерів М. Ковалевський вважав Генеральний Секретаріат тимчасовим українським урядом. О. Шульгин — український соціаліст-федераліст не погоджувався

з позицією М. Ковалевського, підкреслюючи, що Генеральний Секретаріат не можна назвати урядом, тому що «це було б насильством над тими національними меншостями, які не брали участі у виборах Центральної Ради»³⁶. Утворювати власний уряд можна лише коли б була самостійна українська держава або хоча б фактично здійснена федерація. Такої позиції дотримувався О. Шульгин. Він пропонував визнати за Центральною Радою тільки право «вето» щодо розпоряджень Тимчасового уряду, які були б шкідливі для українського народу. Н. Григоріїв (укр. с.-р.) зазначав, що не зручно творити крайовий уряд, не порозумівшись з національними меншостями³⁷. Незважаючи на такі позиції, все ж було прийнято рішення про створення Генерального Секретаріату. Щодо складу нової інституції теж виникли дискусії. Оскільки парламентську більшість становили представники українських соціалістів-революціонерів і Селянської Спілки — вони б мали делегувати до уряду більшість своїх членів. Однак партія українських есерів мала недостатню кількість кваліфікованих політиків і адміністраторів. В основному до її складу входила молодь. Партії бракувало досвідчених, політичних та інтелектуальних сил. З цієї причини, маючи за собою більшість у Центральній Раді, а також у деяких інших національно-революційних організаціях, українські соціалісти-революціонери змушені були поступитися провідними місцями членам інших партій і, у першу чергу, — Українській Соціал-Демократичній Робітничій Партії (Таблиця Б.12). Лідер українських есерів В. Винниченко зазначав, що «ця партія й по своїй ідеології, по темпераменту й по тактиці цілком відповідала революційним змаганням українського селянства. В її рядах була певна кількість талановитих, енергічних, щиро відданих ідеї революції людей. Але вона була молода, без організаційного досвіду, без певної партійної школи й традиції»³⁸.

На позицію фракції соціалістів-революціонерів у справі утворення Генерального Секретаріату найбільше вплинув голова Центральної Ради М. Грушевський. Він був великим прихильником УПСР. І під час формування уряду він висловив думку про те, що «наша партія (УПСР — Т.Б.) — революційна резерва»³⁹. Перший уряд був «коаліційним». Найчисленніше в ньому була представлена УСДРП, найменш численна — УПСР. До складу уряду ввійшов лише П. Христюк як генеральний писар.

Під час створення виконавчого органу влади — Генерального Секретаріату було порушено питання співпраці з національними

меншинами. У процесі обговорення лідер українських есерів М. Ковалевський наголосив, що «він (Генеральний Секретаріат — Т.Б.) повинен організувати Україну і довести її до кращого життя, вказавши на необхідність «здобувати згоду з іншими народами України»⁴⁰.

Досить чітку позицію у розгляді питання зайняв і український есер Н. Григоріїв. Він зазначав, що не порозумівшись з національними меншинами з самого початку створення Центральної Ради її члени зробили велику помилку, яку здійснюють далі. На думку Н. Григорієва, варто спочатку «осягти се порозуміння і лише після того приступити до утворення правительства»⁴¹. Він наполягав: «До порозуміння ми не повинні затверджувати Генерального Секретаріату як правительства, а лише як своє національне представництво»⁴². І далі Н. Григоріїв пропонував: «Мусимо спершу підготувати ґрунт для нашого правительства, а після, почувши силу за собою, утворювати його»⁴³. Однак врахування всіх цих побажань було неможливим з цілого ряду причин. Тому, «вітаючи в принципі ідею заснування Генерального Секретаріату, стверджуючи склад його, дожидаючи найскоріше оголошення декларації Секретаріату»⁴⁴.

Та вже наступного дня, 24 червня 1917 р., 5-а сесія Центральної Ради визнала бажаним співробітництво неукраїнських демократичних організацій з виконавчими органами Центральної Ради, згідно з резолюцією фракції УПСР. Слушну думку висловив М. Ковалевський, зазначавши, що основою згоди між Центральною Радою і національними меншинами повинно стати не створення нового органу, а поповнення складу Центральної Ради представниками національних меншин⁴⁵.

26 червня голова українського уряду зачитав «Декларацію Генерального Секретаріату». В її обговоренні найактивнішу участь взяв лідер УПСР М. Ковалевський. У його виступі було відображено позицію українських есерів щодо завдань виконавчої влади. На перше місце було поставлено завдання фінансової політики, яка «грає велику роль». М. Ковалевський зазначив, що «завдяки поганій фінансовій і економічній політиці український народ доведено до нинішнього його становища». Важливе місце у діяльності Генерального Секретаріату відводилося земельному питанню. Однак у Декларації не йшлося про 1) військо та 2) про Українські Установчі Збори. Тому запропонували, щоб кінцевим завданням діяльності Військового Секретаріату було перетворення постійної армії

на народну міліцію. Щодо Зборів, то зазначили, що «одним з черговим завдань єсть скликання Українських Установчих Зборів, котрі б виявили волю українського народу і національних меншостей»⁴⁶.

Фракція есерів висловила повну довіру Генеральному Секретаріату і наголосила: «Раз ми стали на шлях народоправства, то мусимо йти по цьому напрямку вперед і бажаємо, щоб Генеральний Секретаріат високо тримав прапор українського народоправства»⁴⁷. У самій Декларації наголошувалося на формуванні «влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська, і особливо російська, дореволюційна влада»⁴⁸.

Утворення Генерального Секретаріату було надзвичайно вдалим тактичним заходом тиску на Тимчасовий уряд. Таким чином, згадував М. Грушевський, вживаючи шахову термінологію, Центральна Рада оголосила «шах» уряду, поставила його «щільно перед загрозою конфлікту» і змусила до поступок: «Враження його було глибоке і тільки після нього всі кроки Ц. ради включно з Універсалом в очах усіх, хто не вірив українському рухові і сподівався якось його «на кривій об'їхати», переконалися в серйозності ситуації і необхідності з нею в певній мірі порахуватися»⁴⁹.

З часом М. Грушевський значно критичніше оцінював мотиви і сам факт утворення Генерального Секретаріату та результати роботи: «В дальнішому сей крок привів до великих ускладнень, ся езекутива Ц. ради «Генеральний секретаріат» ані адміністраційної машини України царської формації не могла опанувати, ані своєї окремої сфери ділання не потрапила собі вимежувати, і се засуджувало Ц. раду на гострий хронічний конфлікт з центром, розтягтий, а не розв'язаний октябрьським більшовицьким переворотом. Але для даного моменту він був логічним завершенням гасел універсалу і служив твердим і серйозним потвердженням їх»⁵⁰.

За оцінками фахівців, утворення Генерального Секретаріату стало важливим кроком у розвитку українського державотворення, перш за все тому, що ознаменувало початок розмежування владних функцій. Центральна Рада, у першу чергу, її Комітет зосереджувався на законодавчій діяльності, набуваючи ознак парламентської інституції, а Генеральний Секретаріат брав на себе функції виконавчого органу.

Проте, досить швидко Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат зіткнулися з позицією Російського Тимчасового уряду стосовно статусу Центральної Ради і її виконавчого органу, а також визнання І Універсалу Центральної Ради та Декларації Генерального

Секретаріату і порозуміння з національними меншинами. У зв'язку з цим російські міністри прибули до Києва, для вироблення певної позиції і прийняття рішення. На засіданні Генерального Секретаріату 29 червня були присутні російські міністри: І. Церетелі, М. Терещенко. 30 червня на засіданні п'ятої сесії Центральної Ради промова голови уряду була перерва дзвінком російського міністра І. Церетелі, який повідомив, що Російський Тимчасовий уряд не прийняв ніякої постанови і запропонував провести засідання з представниками національних меншостей. Лідер український есерів М. Ковалевський з цього приводу зазначив: «Ми хочемо вірити в щирість Церетелі, але політика відкидає щирість. В політиці покладатися на щирість ніколи не можна». Свою категоричність він мотивував тим, що «нам було сказано: або, будь ласка, дайте згоду! Ось умови: або так, або не так! І тепер ми повинні сказати те саме правительству: ось наші умови! І тепер ми не повинні йти на жодні переговори. Ми свої слова вже сказали. Ми взяли високий тон і думаємо його держати⁵¹». Далі промовець зупинився на оцінці Тимчасового уряду, зазначивши, що «ми не забуваємо, що в Міністерстві сидить 8 буржуїв, що се міністерство не революційне, а коаліційне, котре, ми, с.-р., вважаємо нездібним довести Росію до Учредительного зібрання⁵²». А відтак закликав «твердо стояти на своєму. Ми повинні сказати т. Церетелі, що зараз ми можемо погодитись на нинішніх умовах, але що рух український глибшає, що через 2 тижні, можливо, ми не погодимося на нинішні умови. Звертаюсь до вашого холодного розуму товариші, і кажу: наш обов'язок стояти на нинішній межі твердо і попередити їх. Ми і так багато дечим поступились; од них залежало, пристати на сю згоду чи ні. Тепер ми мусимо відкинути всі почуття і керуватися холодним розсудком, бо хто керується почуттям, той може зробити великі помилки⁵³». Позицію М. Ковалевського підтримав член фракції Личко, який закликав: «давайте візьмемось за холодний розум. Коли через пару день ми не дістанемо відповіді від Тимчасового уряду, то тоді будемо мати в руках великий козир. Тоді ми маємо право сказати, що ми були готові йти до згоди, а коли її не сталося, то не наша вина в тому⁵⁴». Позиція українських есерів знайшла яскраве відтворення в резолюції, яка була запропонована фракцією есерів і прийнята п'ятою сесією Центральної Ради: «Заслухавши доклад Генерального секретаря про переговори з представниками Временного правительства, вважаючи, що основою дальших переговорів повинно бути цілковите признання Временним правительством Української

Центральної Ради, поповненої представниками неукраїнської демократії, і Генерального Секретаріату — найвищими державними установами України⁵⁵». Власне, це була узгоджена позиція опозиції, яку без особливих коливань сприйняв уряд і офіційна українська влада.

Упродовж літа та початку осені 1917 р. політична енергія Центральної Ради зосереджувалася на проблемі конституювання Генерального Секретаріату. За цей час кількісний та персональний склад Генерального Секретаріату змінювався тричі: 15 липня; 18 серпня; 21 серпня 1917 р., що було результатом складних політичних стосунків між Києвом та Петроградом.

У період червня-липня у Центральній Раді йшла велика організаційна робота, було створено цілий ряд важливих комісій. Зокрема, 20 червня 1917 р. була створена нова комісія щодо складу Центральної Ради, до якої входили есери Л. Бочковський і С. Березняк⁵⁶.

У роботі 5-ї сесії Центральної Ради (20 червня — 1 липня 1917 р.) брали участь 198 членів⁵⁷ (формально їх було 399) з вирішальним голосом. Фракція есерів становила близько 50% від загальної кількості членів Ради. Це можна пояснити насамперед тим, що Рада селянських депутатів, яка складалася із членів Селянської Спільки, знаходилася під впливом українських есерів. Під їх впливом перебувала і Рада військових депутатів.

Доповідач від комісії М. Огородній відзначав, що перед ними стояло два завдання: 1) переглянути нинішній склад Центральної Ради і 2) виробити проект доповнення Ради представниками української нації і національних меншин⁵⁸. Комісія запропонувала скасувати представництво професійних і благодійних товариств. Згідно з рішенням Національного Конгресу це було неможливо. Члени фракції есерів не погодилися з таким рішенням і вийшли зі складу комісії. Остаточна постанова комісії щодо реорганізації національного складу Центральної Ради визнала бажаним підсилити партійне представництво, «давши порівну по 5 місць партіям с.-д., с.-р., с.-ф. та трудовій партії»⁵⁹. Однак запропонована комісією схема не стала остаточною. Вона ще не раз піддавалася корегуванню.

29 червня 1917 р. на сесії Центральної Ради була прийнята постанова комісії щодо реорганізації Комітету Центральної Ради. Склад Комітету Центральної Ради було розширено з 20 до 40 чоловік. За Комітетом було визнано право «вирішення всіх негайних справ, що належить до компетенції Центральної Ради» у міжсесійний

період⁶⁰, а Комітет отримав назву «Мала Рада». 22 члени обиралися від фракцій Центральної Ради (соціалісти-революціонери — 8; соціал-демократи — 8; соціалісти-федералісти — 3; націонал-революціонери — 1; трудовики — 1; позапартійний соціаліст — 1; 9 від президії Центральної Ради; 9 — від пленуму Центральної Ради, по 3 — від кожної з рад робітничих, селянських та військових депутатів.

Розгляд питання про представництво національних меншин у Виконавчому Комітеті (Малій Раді) і Центральній Раді продовжили 30 червня. З аргументованою доповіддю виступив лідер українських есерів М. Ковалевський. Він пропонував надати національним меншинам не більше 30% місць і поділити їх пропорційно між неукраїнськими народностями. У Генеральному Секретаріаті також необхідно виділити 30% або 2–3 місця⁶¹. На думку есерівського лідера, це був єдиний правильний вихід.

2 липня 1917 р. на засіданні Малої Ради член УПСР М. Стасюк знову порушив питання про національні меншини. Він зауважив, що представництво національних меншин неодмінно повинно бути з місць, а не лише з одного Києва. Наполягав також на визначенні кількості місць для національних меншин⁶². При цьому М. Ковалевський зауважив: «Ми до справи процентового відношення мусимо підходити з іншого боку; ми мусимо мати на увазі фактичне відношення революційних сил на Україні»⁶³. Щодо визначення процентної кількості нацменшин у Центральній Раді відбулася дискусія. Від імені фракції УПСР С. Чалий запропонував «виходити з принципу 70% українцям, 20% нацменшостям, 10% соціалістичним партіям»⁶⁴. 4 липня 1917 р. Мала Рада ухвалила максимальний відсоток для нацменшин — 30. Генеральному Секретаріату доручалося розробити план поповнення Ради представниками неукраїнських народів. Для переговорів була створена комісія, до складу якої від УПСР ввійшов С. Чалий. 13 липня докладно було обговорено питання про необхідність порозуміння і доповнення ради представниками національних меншин. Прийнято постанову, запропоновану фракцією українських есерів: «Вважати дуже бажаним співробітництво неукраїнських демократичних організацій з виконавчими органами Центральної Ради, зазначаючи з задоволенням, що у цих організацій також є таке бажання, і маючи на увазі, що таке співробітництво можливе лише при визнанні ними Української Центральної Ради найвищим правомочним органом українського народу»⁶⁵.

Перший раз представники національних меншин взяли участь у засіданні Малої Ради 11 липня. Кількість членів Малої Ради збільшилася до 58. Варто зазначити, що формально члени УПСР та інших фракцій мали кількість місць, зазначених у постанові від 29 червня. Однак насправді їх кількість була значно більшою. Зокрема УПСР, замість визначених 8, мала 16 місць. Це становило 27,5% від загальної кількості. Зазначимо, що це була найбільша фракція. Фракція УСДРП мала 15 членів і відповідно 25,8%. Факт порозуміння і участі національних меншин у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті вітали представники фракцій. Від імені фракції есерів національні меншини вітав лідер партії М. Ковалевський, зауваживши, що немає привітання від найбільшої нації — російської⁶⁶. За активної участі УПСР було вирішено питання національних меншин у діяльності Центральної Ради і Генерального Секретаріату.

Таким чином, Центральна Рада була національним об'єднанням трьох депутатських трудових рад з представництвом партій, а після включення до свого складу представників інших національностей стала міжнаціональним, територіальним, центральним представництвом усієї України.

1 серпня 1917 р. було затверджено регламент Малої Ради. Відповідно до регламенту вона мала збиратися на чергові збори, крім того голова ради міг скликати й надзвичайні. Для схвалення важливих законодавчих рішень кворум встановлювався у 2/3 загальної кількості членів, а для менш відповідальних — 1/2. Рішення схвалювалися більшістю відкритим, закритим або поіменним голосуванням. Широкі можливості відкривав регламент для діяльності голови Ради. У його компетенції було скликання і ведення зборів, ініціювання порядку денного, керівництво обговоренням, підведення підсумків, встановлення порядку голосування пропозицій (резолуцій), які надходили від фракцій. Упродовж усього періоду існування Ради її незмінним головою був М. Грушевський. Документи переконують, що йому вдалося без особливих зусиль тримати Раду під своїм контролем і вести її обраним курсом. М. Грушевський був дієвим головою, тонким політиком, який за потреби вмів надати засіданням Центральної Ради, як зазначав А. Гольденвейзер «деякі парламентські апаранси»⁶⁷. «Він був, дійсно головою, і ментором усього зібрання депутатів. Він стояв незрівнянно вище їх за своєю освітою, європейським тактом і умінням керувати засіданнями»⁶⁸. За необхідності тиску на Раду він не

зупинявся перед заявою прийняти його відставку у серпні 1917 р. Поділяючи точку зору авторів «Передмови» «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах», варто наголосити, що «широко пропагуючи свої народницькі, есерівські погляди, Грушевський протягом 1917–1918 рр. формально залишався позапартійним, що давало можливість, з одного боку, УПСР і в президії, і в Малій раді мати на один голос більше, а з іншого — Грушевський завжди мав широке поле для маневру»⁶⁹.

Варто зауважити, що і сам регламент сприяв цьому. Поза його межами залишилася ціла низка важливих питань. Зокрема, у регламенті було опущено питання про підзвітність Малої Ради перед Великою. Незважаючи на те, що на шостих-дев'ятих Загальних зборах заслуховувалися звіти Малої Ради, вони носили швидше інформативний, аніж підзвітний характер. Загалом, Мала Рада стала відігравати провідну роль у діяльності Центральної Ради, вона «була номінально верховним органом української державності»⁷⁰. Член Малої Ради від єврейської народної партії А. Гольденвейзер, відтворюючи у своїх споминах події 1917–1918 рр. у Києві, зазначав: «Мала рада, тільки вона мала значення, так як пленум Центральної ради збирався раз на декілька місяців і, відтворюючи у розширеному масштабі те ж співвідношення сил, не вносив нічого нового»⁷¹. Крім того, А. Гольденвейзер називав Малу Раду «мініатюрним парламентом» і наголошував, що «велика лекційна зала (Педагогічного музею — Авт.) під скляним куполом була дуже ефективна, як зала парламентських засідань»⁷². Авторитетність і вагу Малої Ради неодноразово підтверджував і М. Грушевський. Зокрема, коли на сьомій сесії О. Золотарьов вніс пропозицію підтвердити постанову Малої Ради щодо повстання у Петрограді, М. Грушевський, не ставлячи пропозиції на голосування, констатував: «Постанови Малої Ради мають таку саму силу, як і повної Ради».

Мала Рада формувалася на основі пропорційності між фракціями, які склали Велику Раду. Позапартійний голова Ради мав чотирьох заступників від чотирьох українських партій, два відповідальні секретарі президії належали до УПСР, а два — до УСДРП. У серпні з 65 членів Малої Ради до українських партій належали 35, єврейських — 15, російських — 10, польських — 4 особи⁷³. Найбільшу кількість місць у Малій Раді — 14 — мали УСДРП та УПСР. Кількісний паритет у Малій Раді між цими партіями зберігався до початку 1918 р.

29 липня на засіданні Малої Ради було прийнято «Статут Вищо-го Управління України», над яким впродовж місяця працювала комісія, до якої від есерів входили М. Шраг, М. Чечель, М. Кия-ниця, А. Збаранський⁷⁴. Прийнятий Радою Статут мав бути переда-ний на затвердження Тимчасовим урядом. Він складався зі вступу і 21 параграфа. «Статут», як і попередні акти Центральної Ради, мав загальний характер, зміст якого можна було інтерпретувати по-різному. У вступній частині «Статуту» визначено завдання — довести Україну до Українських Установчих Зборів і до Російсько-го Установчого Зібрання, чого не декларували ані у Постанові Тим-часового уряду, ані в II Універсалі. Це була ідея українських есерів.

Новостворений уряд О. Керенського однозначно виступив проти «Статуту». О. Керенський зазначив: «Вироблений у Києві Статут порушує укладену в Києві угоду... і його треба в корені переробити»⁷⁵. Юристи Тимчасового уряду заявили, що «Статут» — це не автономія, навіть не федерація, а просто союз держав»⁷⁶. Після три-валих дискусій Тимчасовий уряд 4 серпня затвердив «Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового Прави-тельства на Україні». Інструкція складалася з 9 пунктів. Найваж-ливішими були другий і третій. Відповідно до другого пункту компетенція Генерального Секретаріату поширювалася лише на територію п'яти губерній. Генеральний Секретаріат розглядався не як крайовий уряд, а як орган центрального уряду.

6 серпня 1917 р. учасники сесії Центральної Ради приступили до обговорення «Інструкції». Під час обговорення «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасовому уряду на Україні» яскраво проявилася опозиційність фракції есерів, перш за все, до Тимчасового уряду. М. Ковалевський висловив позицію свою і думку фракції українських соціалістів-революціонерів, зазначивши, що «з §6 ми бачимо, що Секретаріат не є органом міс-цевої влади, а грамофоном петроградської власті. Через це ми не можемо утворити власть, якої вимагає сучасний момент»⁷⁷. Він поставив питання, чи «інструкція створює власть на Україні чи ні». Промовець наголосив на бажанні російського уряду, «щоби бага-ті вугіллям залізом і надморські губернії України «самоопреділя-лись» і наголосив, що «ми не боїмось такого самоопреділення. А щоб воно було певне треба скликати Установчі збори (Учреди-тельное собрание) України»⁷⁸.

Оцінюючи «Інструкція» лідер есерів підкреслив, що вона «не являється актом згоди, тому ми повинні просто ігнорувати її бо вона

нас не зобов'язує ні до чого. Нам потрібна тверда влада в краю⁷⁹». М. Ковалевський запропонував не приймати інструкції, а затвердити Генеральний Секретаріат, щоб він і надалі виконував свою роботу.

Виходячи з ситуації, що склалася, 6-а сесія Центральної Ради після тривалого і бурхливого обговорення «Інструкції» і майбутнього України, взявши «Інструкцію» до відома» (95 членів фракції УПСР проголосували «за») і зрозумівши справжню «суть» петроградського уряду і його політику, а також те, що їх власне, державне життя вони повинні вирішувати самі, прийняли ще одну життєво важливу резолюцію. У ній, зокрема, зазначалося, «що тільки Всеросійські Установчі Збори в цілій державі, а Українські Установчі Збори на Україні можуть висловити несфальшовану, справжню волю народну і утворити справжній демократичний лад в формі демократичної федеративної республіки»⁸⁰. Резолюція, запропонована УПСР, підкреслювала: «Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайшвидше Установчі Збори етнографічної України»⁸¹. Цю резолюцію можна розцінювати як відмову виконувати «Інструкцію».

12 серпня на засіданні Малої Ради розглядали питання про реконструкцію Генерального Секретаріату. Голова уряду В. Винниченко повідомив, що для поновлення складу Генерального Секретаріату проводилися переговори з фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, однак наслідків ці переговори не дали. Есери рішуче заявили, що не дадуть своїх членів до складу Генерального Секретаріату. Позицію фракції есерів пояснив М. Ковалевський, зазначивши, що фракція соціалістів-революціонерів йшла на великі уступки, однак зважаючи на те, що ці уступки ні до чого не довели, то фракція підтверджує свою позицію в тому, що вона не братиме участі у формуванні Генерального Секретаріату. Центральний Комітет УПСР погодився з тактикою фракції і постановив відкликати своїх членів — В. Голубовича зі складу виконавчого органу влади.

Президіум фракцій сформував новий склад Генерального Секретаріату і запропонував його на затвердження Малої Ради 14 серпня. Однак, М. Ковалевський від імені фракції есерів зазначив, що «фракція українських соціалістів-революціонерів хотіла брати найактивнішу участь в формуванні Генерального Секретаріату, але не прийшовши до згоди з другими фракціями, доручила мені заявити, що по мотивах, які вже тут були вилічені,

вона утримується від голосування⁸²». Проте, враховуючи, ситуацію, що склалася, обіцяла не чинити перешкод в роботі Секретаріату. На закид М. Рафеса, що в складі пропонованого складу уряду є один представник фракції есерів, М. Ковалевський відповів, що М. Савченко-Більський є рядовий член партії, і фракція його не пропонувала, а запропонували інші фракції.

Власне, історія міністерської серпневої кризи, надзвичайно затяглася. Доручалося скласти список Генерального Секретаріату і Д. Дорошенку, а його пропонували на посаду голови уряду. Однак, після зачитання списку, а також у зв'язку з цілим рядом суб'єктивних чинників, Д. Дорошенко відмовився від посади і формування Секретаріату. Була знову запропонована кандидатура В. Винниченка. Фракція українських соціалістів-революціонерів заявила, що вона не буде виступати проти кандидатури В. Винниченка і не створюватиме проблем. Стосовно своїх представників у складі уряду, фракція висловила позицію, що не буде перешкоджати окремим своїм партійним товаришам увійти в склад Секретаріату. До нового складу увійшов М. Савченко-Більський — міністр земельних справ. Мала Рада затвердила склад Генерального Секретаріату і передала на затвердження Тимчасовим урядом.

Центральний Комітет УПСР всередині вересня 1917 р. виробив наказ фракції у Малій Раді і тактику партії на Демократичній нараді. Фракції УПСР в Малій Раді доручено було домагатися створення однорідного соціал-революційного міністерства, відповідального перед демократією всіх народів; негайної передачі поміщицьких, церковних і монастирських земель в розпорядження Земельних Комітетів; визнання права всіх народів скликати власні суверенні Установчі збори; визнання необхідним скликання Конгресу Народів з рівною кількістю представників від кожної нації для підписання федеративного договору; організації влади в Україні на підставі статуту Центральної Ради; негайного закінчення війни на умовах, ухвалених партійною конференцією 4 червня та Центральним Комітетом, з визнанням недійсними союзних договорів⁸³. Як бачимо з цього наказу, УПСР ще раз підтвердила послідовність і постійність своєї позиції в національно-державному будівництві.

Фракція есерів, яка продовжувала залишатися в меншості в уряді України і в той же час маючи більшість у Центральній Раді і найчисельнішу партію продовжувала форсувати питання офіційного утвердження державності. 29 вересня під час обговорення Декларації Генерального Секретаріату від імені фракції есерів

М. Ковалевський заявив, що одним із завдань уряду є підготовка України до федеративного устрою. Як позитивний момент, фракція відзначила те, що Секретаріат одним з найперших своїх завдань поставив скликання Українських Установчих зборів. Однак недоліком, на думку есерів, було те, що у Декларації не чітко окреслені компетенції Українських Установчих зборів і Всеросійських Установчих зборів. Наголосив лідер й на тому, що відсутній чіткий план в справі освіти, зокрема відсутні там положення про обов'язкову та безкоштовну освіту, про ставлення до загальнодержавних університетів в Україні. Категоричне віднеслися есери до положення про невтручання Генерального Секретаріату у загальну залізничну політику. На їх думку, необхідно, щоб Секретаріат у цю політику найдіяльніше втручався. Потрібен був вплив на продовольчі справи, а загалом фракція була впевнена, необхідно було реалізувати постанову Центральної Ради про утворення усіх 14 Генеральних Секретарств. Рекомендували потурбуватися про українське представництво на всесвітній мировій конференції, а також «вернутись до статуту Генерального Секретаріату і утворити з нього міцний орган влади, котрий би міцно взяв до своїх рук всі справи на Україні⁸⁴». Таким чином, проявляючи певну опозиційність до уряду, фракція есерів, підіймала гострі питання, як внутрішньої так і зовнішньої політики, підштовхуючи, українську владу до реальних дій.

10 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради член фракції УПСР О. Севрюк доповідав «про конечну потребу скликання суверенної Установчої Ради»⁸⁵. В обговоренні доповіді взяли участь члени есерівської фракції Й. Маєвський, М. Шаповал, М. Ковалевський, М. Стасюк⁸⁶.

Про відношення Генерального Секретаріату до скликання Української Установчої Ради постало питання на засіданні Малої Ради 17 жовтня. Заява, зачитана В. Винниченком констатувала, що «Генеральний Секретаріат України, визнаючи разом зі всією демократією російської держави право кожної нації на повне самовизначення, тим самим визнає за українським народом право вільно і без всяких обмежень виявити свою волю на Українських Установчих Зборах⁸⁷». Однак, зазначалося, що Генеральний Секретаріат розгляне законопроект про Українську Установчу Раду, подасть на розгляд Центральної Раді і передасть на затвердження Тимчасового уряду. Проти цього категорично виступили українські есери. Зокрема, М. Ковалевський, зазначив, що фракція рішуче не погоджується з думкою, висловленою в заяві Генерального Секретаріату,

що законопроект про Українську Установчу Раду має бути розроблено Генеральним Секретаріатом і затверджено Тимчасовим правительством. Ні за Генеральним Секретаріатом, ні і — тим більше — за російським правительством фракція українських соціалістів-революціонерів не визнає права на розроблення і затвердження такого законопроекту. Це може зробити тільки Центральна Рада⁸⁸». Позиція есерів викликала дискусію. Представник Бунду М. Рафес почав доводити, що суверенність Українській Установчій Раді потрібна тільки тоді, коли б вона мала проголосити самостійність України, в іншому випадку їй суверенність не потрібна. Суверенними повинні бути тільки Всеросійські Установчі збори. У дискусію вступив український есер М. Стасюк, промова якого була найбільш палкою і «колючою», зазначивши, що повну суверенність можуть мати при федерації федеральні Установчі збори тільки разом зі всіма крайовими Установчими зборами. Його підтримав інший есер Й. Маєвський, наголосивши, що самовизначення і суверенітет — це те саме. Як же це розуміють росіяни, коли вони визнають право на самовизначення і не визнають суверенітету народу. Як може народ виявити своє само означення, не маючи суверенітету⁸⁹».

Рішення про Українську Раду, запропоноване фракцією соціал-демократів було прийнято після гарячих дебатів наступного дня і носило воно досить абстрактний характер: «вислухавши заяву Генерального Секретаріату і ще раз підкреслюючи потребу єдності Федеративної Російської Республіки, признаючи, що воля народів України до само означення може бути виявлена тільки через Установчу Раду України і що таким чином виявлена воля народів України буде погоджена з волею всіх народів Росії, виявленою через Всеросійські Установчі Збори, і висловлюючи певність, що права народів України будуть цілком забезпечені на Всеросійських Установчих зборах». Про законопроект не йшлося взагалі.

Українські есери порушували на засіданнях Малої Ради широкий спектр проблем, який стосувався діяльності Генерального Секретаріату. Так, М. Шаповал 19 жовтня висловив від імені фракції українських есерів стурбованість з приводу призначення комісаром міста Києва К. Василенка, без порозуміння з Генеральним Секретаріатом, адже це призначення порушує інструкцію Генеральному Секретаріату, затверджену Тимчасовим Урядом. Він наголосив: «Коли Тимчасове правительство само порушує закони, то чи не може відціль кожен зробити висновок, що всім можна порушувати закони⁹⁰». В. Винниченко відповів, що Генеральний Секретаріат

розглядав питання на своєму засіданні і ухвалив не визнавати К. Василенка комісаром м. Києва і повідомив Тимчасовий уряд, що й надалі буде вважати недійсними розпорядження, які порушують закон.

Інший член фракції есерів — О.Севрюк підняв питання про те, що залізниці України та Дніпровські пороги передано в користування іноземцям (французам та англійцям). Конкретної інформації уряд В. Винниченка з цього питання не мав.

У зв'язку з жовтневими подіями у Петрограді III з'їзд УПСР намагався врахувати зміну політичної ситуації. Вважаючи Раду Народних Комісарів лише владою демократії Великоросії, III з'їзд УПСР вважав за необхідне негайне створення органу однорідної соціалістичної федеративної влади. З цією метою фракції УПСР у Центральній Раді доручалося відстоювати свою позицію про негайний початок переговорів з Радою Народних Комісарів та органами інших народних республік Східної Європи, Північної Азії, Туркестану та Кавказу. Мета переговорів — «створення однорідного соціалістичного федеративного органу влади на платформі негайного проведення найширших соціальних реформ і доведення справи миру до найшвидшого кінця»⁹¹. Цю ідею українських есерів підтримала Центральна Рада.

Без сумніву, ідея створення єдиного демократичного уряду мала цілий ряд позитивних моментів, а ще більше недоліків, як, на нашу думку, в той час не було бази та й необхідності у створенні такого уряду. По-друге, займаючись створенням даного органу, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат занедбали власні державні справи, чого в такий напружений час не мали права робити. Надзвичайно слухну думку з приводу діяльності Центральної Ради і її фракцій зі створення єдиного демократичного уряду висловив сучасник тих подій, відомий український історик Д. Дорошенко: «Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого, фактично нового, російського уряду — це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання»⁹².

На черговій, сьомій сесії Центральної Ради (29 жовтня — 2 листопада) розглядали звіт Малої Ради та Генерального Секретаріату. У обговоренні взяв участь голова фракції есерів М. Ковалевський. Варто зауважити, що дещо іншим був тон і позиція. Зокрема, він зазначив, що фракція вважала, що Секретаріат не

зможе здійснювати свою роботу в межах Інструкції уряду, тому при його створенні «ставила такі йому умови, щоб він переступив, як треба, ті межі інструкції. Саме життя показало, що Секретаріат мусів зійти зі шляху інструкції. Він опинився у дуже прикрому становищі між інструкцією і вимогами революції. Через ту інструкцію не полагоджено земельного закону і закону про Крайовий земельний комітет». Однак, «в цей великий момент революцій, коли й неукраїнська демократія виявляє прихильність до найвищої власті в краю, нам слід ясно поставити наш лозунг — Української Демократичної Республіки у федерації з народами й областями Росії⁹³». Власне прозвучала думка, яка через кілька днів стане реальністю у Третьюму Універсалі.

Характерною рисою листопадових засідань Малої Ради було те, що, починаючи з 11 листопада вони проходили під грифом «надзвичайні». 16 листопада на такому надзвичайному засіданні було прийнято рішення про створення «комісії законодавчих внесків». Мотивація її створення пояснювалася «з огляду на силу праці, що насунула на Малу Рад після революції, виникла потреба організувати постійну комісію законодавчих внесень». Від фракції есерів до її складу ввійшли: М. Шаповал, Д. Ісаєвич, О. Севрюк, М. Салтан, О. Лотоцький, С. Березняк.

25 листопада на посаду генерального секретаря пошти й телеграфу Генеральний Секретаріат запропонував обрати М. Шаповала. Пропозиція була одногосно прийнята. Таким чином, кількість членів уряду від фракції есерів збільшилася, а відтак менш категоричною стає позиція соціалістів-революціонерів, адже тепер вони стали частиною влади і також несли відповідальність за її якість. Не будучи професійними політиками, проте, маючи велику політичну відповідальність, а також політичну волю, вони це чітко усвідомили і досить яскраво це прослідковується у протоколах засідань Малої Ради та Генерального Секретаріату.

За ініціативою більшовицьких організацій України 4–6 грудня проходив з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України. Метою з'їзду було домогтися ухвали ним рішення про перехід усієї влади до рад. Вони вважали, що це поставить Центральну Раду поза законом. Хоча існуючі ради опиралися на досить вузьку соціальну базу і більшовики далеко не скрізь мали у них провід, все ж вони розраховували на прийняття необхідних їм рішень. Однак українські соціалісти зуміли обернути цей з'їзд на користь Українській Центральній Раді.

Виступаючи на з'їзді рад як український соціаліст-революціонер та генеральний секретар харчових справ М. Ковалевський намагався визначити різницю між більшовиками та українським урядом. Він зазначив: «Найбільша різниця між більшовицьким і українським правительством та, що в той час, коли на Московщині скасовано всі здобутки революції і там панує сваволя більшовиків, коли там земля, заводи, фабрики та інше добро, замість до того, щоб перейти до рук народу, попало у вир безладу, на Україні весь час ведеться планомірна праця і поволі все добро організовано переходить в народні руки. Більшовики самі не вірять в ті декрети, які видають. Тепер, коли видано декрет про соціалізацію будинків, в Петербурзі капіталісти найбільше купують домів, — капіталісти певні, що з страшних декретів народних комісарів нічого не буде⁹⁴».

Думки, висловлені М. Ковалевським на з'їзді знайшли продовження на засіданні Малої Ради у виступі однопартійця М. Салтана, який зазначив: «Наша партія признає право на самоозначення національності, аж до відділення. Ці лозунги і більшовики твердять давно. Ми їм вірили. Але вони показалися такими ж централістами, як і правительство Львова і Керенського. Вони допускають самоозначення тільки під своїм контролем і тоді тільки, як Рада слухатиметься їхніх наказів⁹⁵». Оцінюючи ситуацію, що склалася доповідач зазначив: «Теперішню боротьбу можна назвати боротьбою між централістичним правительством Петрограда і демократією України. Нам треба охороняти свою свободу, права і землю, від наших ворогів, але якщо можна не доводити діла до кровопролиття або можна зменшити його, то треба звернутися до великоруського народу, щоб роз'яснити йому політику народних комісарів щодо України⁹⁶». Власне, можна припустити, що члени фракції українських соціалістів-революціонерів частково висловили свою опозиційність більшовицькому уряду.

В обговоренні питання про діяльність Генерального Секретаріату на восьмій сесії Центральної Ради слово взяв український есер М. Шраг, який наголосив на недоліках в діяльності уряду. Зокрема, зазначивши, що «генеральні секретарства внутрішніх справ та військових не стояли на тій висоті, на якій вони повинні стояти. Секретаріат національних справ так само не був на висоті. фінансове секретарство і досі ще лишається без проводиря. Секретарство освіти ще й досі не може координувати своєї праці з великоруським секретарством⁹⁷». На оцінці діяльності інших секретарств

М. Шраг вирішив не зупинятися, однак привітав єврейське секретарство «за його працю у виробленні закону про національно-персональної автономії» і відзначив, що зазначені ним недоліки чи помилки «не наскільки значні, щоб дати ґрунт для песимізму⁹⁸». Тому він запропонував рішення, в якому зокрема, зазначалося, що «Генеральний секретаріат не міг до цього часу виконати всієї роботи в напрямі задоволення соціальних, політичних та національних потреб трудових мас народів Української Народної Республіки тільки через тяжкі політичні обставини, а також жадаючи, щоб ці потреби, особливо в земельній справі, були найскоріше задоволені, — Центральна рада висловлює Генеральному Секретаріату довіру⁹⁹». Цікаво, що після оголошення цієї резолюції зразу стало помітно, що те нервово напруження, яке панувало до цього часу, значно пом'якшало і стало зрозумілим, що до розриву не дійде. Це можна пояснити тим, що фракція есерів, навіть маючи своїх членів в уряді продовжувала зберігати певну опозиційність і маючи більшість в Раді, безумовно її позиція була досить вагомою.

На позицію українських соціал-революціонерів у національному питанні справив враження ультиматум Ради Народних Комісарів від 4 грудня 1917 р. Оцінюючи ситуацію і зважуючи свою позицію, 5 грудня на засіданні Малої Ради від імені фракції есерів М. Салтан заявив: «Наша партія признає право на самоозначення національності аж до відділення»¹⁰⁰. «Ці лозунги, — зазначив він, — і більшовики твердять давно. Однак, вони виявилися такими ж централістами, як уряд Львова і Керенського. Вони допускають самовизначення тільки під своїм контролем і тоді тільки, як Рада буде слухатися їхніх наказів»¹⁰¹.

У обговоренні питання про ультиматум РНК взяли участь і інші українські есери: М. Ковалевський, Н. Григоріів. Вони висловили своє негативне ставлення до ультиматуму. Фракції есерів і соціал-демократів запропонували резолюцію, яка зазначала, що уряд УНР вживе всіх заходів для того, щоб не допустити викликаного Радою Народних Комісарів взаємного пролиття крові української та російської демократії¹⁰². Резолюція була прийнята одноголосно.

Фракція українських есерів 16 грудня 1917 р. схвалила роботу єврейського секретарства щодо вироблення закону про національно-персональну автономію. Всі одностайно відзначали своє глибоке задоволення і щиро вітали «найдемократичніший у всьому світі закон величезної ваги»¹⁰³. Член УПСР Д. Ісаєвич наголосив: «З якої б точки погляду не дивитись на цей закон, він є велика

смілива спроба. Ми робимо великий крок вперед, якого ще не бачив світ, але ми не робимо тої помилки, яку зробила російська демократія, яка не поквапилась задовольнити національні вимоги, коли влада опинилась в її руках»¹⁰⁴.

А тим часом більшовики проголошують у Харкові Українську Радянську Республіку з офіційною назвою УНР і формують уряд — Народний Секретаріат. Виникає харківський ЦВК Рад України як центр опозиції Центральній Раді і Генеральному Секретаріату. У Києві виникає ще один центр української опозиції — українські ліві есери. Петроградський більшовицький уряд проявляв до неї значний інтерес, оскільки вона, на їх переконання, могла забезпечити зміну курсу у потрібному більшовикам напрямі, спрямованому на керівне ядро Української Центральної Ради. Доречно зауважити, що харківський радянський уряд насторожено і неприязно ставився до цього варіанту¹⁰⁵. Однак в організації Партії лівих соціалістів-революціонерів знайшлися ентузіасти співробітництва з українськими лівими есерами. Зокрема, у Києві тривалий час перебував харківський активіст партії В. Качинський. «На мою долю випало тривалий час бути сватом між лівими есерами і українськими есерами», — говорив він у березні 1918 р. на харківському губернському з'їзді Партії лівих соціалістів-революціонерів.

Цікаво, що після провалу на грудневій сесії Центральної Ради першого проекту земельної реформи російські ліві есери стали діяльно допомагати українським колегам у підготовці закону, здатного задовольнити сподівання українських селян. Саме цим займався у Києві В. Качинський, свого часу — доповідач з земельного питання на Надзвичайному селянському з'їзді. Як допоміжні матеріали він використовував чергові розробки з аграрного законодавства; про земельні комітети, про ліси та ін. У результаті у лівих українських есерів зосередилися основні матеріали нового проекту закону про землю¹⁰⁶, який був прийнятий Центральною Радою в січні 1918 р.

Отримавши в союзники крім харківського радянського уряду ще й групу лівих українських есерів, більшовики, здавалося могли розраховувати на швидку зміну вектора української політики. Ймовірно, тому за всієї гостроти конфлікту з урядом Центральної Ради більшовицький уряд напередодні чергового етапу мирної конференції не відмінив для своєї делегації установку на узгодженість з київською делегацією дій в Бресті.

Необхідність припинення війни і укладення мирного договору, війна з Радянською Росією, потреба розв'язання соціально-еконо-

мічних і політичних проблем УНР зумовили прийняття IV Універсалу і проголошення ним самостійної незалежної Української Республіки. З ініціативи фракції есерів до IV Універсалу були включені вимоги: соціалізація землі з націоналізацією лісів, вод і всіх підземних багатств. Позитивним було також визнання за радами робітничих, солдатських і селянських депутатів прав, як за інститутами державними, хоча і побудованими за класовими ознаками. Слід зазначити, що в Універсалі чітко не визначався механізм реалізації цих прав. За Українськими Установчими Зборами залишалося право прийняття основного закону держави та затвердження рішення Центральної Ради про створення незалежної України.

Фракція соціалістів-революціонерів також вимагала оголосити націоналізацію головних галузей торгівлі, монополізацію вугільної, шкіряної і інших важливих галузей промисловості, наполягала на встановленні державно-народного контролю над банками¹⁰⁷. Не без вагань члени інших фракцій погодилися із доповненнями, внесеними до IV Універсалу фракцією соціалістів-революціонерів.

12 січня М. Шраг від імені фракції УПСР виступив з вимогою на найближчому засіданні пленуму переобрати Малу Раду пропорційно до складу Центральної Ради. Така реорганізація відбулася на дев'ятих Загальних зборах. Коментуючи цю подію, «Народна воля» писала: «... В реорганізованій Малій раді дається по одному місцю фракціям соціалістів-самостійників, народних соціалістів та молдаванів (румунів). Решта добавочних місць дається в Малій раді фракції соціалістів-революціонерів. Всього в Малій раді має бути 82 члени відповідно фракційному складу Великої ради»¹⁰⁸. Таким чином, на початку 1918 р. найчисленніша партія українських есерів збільшила своє представництво у Малій Раді вдвічі. Керівництво Центральною Радою опинилося у їхніх руках.

Після прийняття IV Універсалу соціалісти-революціонери розпочали рішучий наступ на уряд В. Винниченка. На думку П. Христюка, війна з Радянською Росією розкрила всі недоліки і помилки уряду¹⁰⁹. Орієнтуючись весь час «на лад і порядок», Генеральний Секретаріат В. Винниченка опинився у важкій для республіки дні не тільки без армії, але і без підтримки широких українських робітничо-селянських масах.

14 січня 1918 р. «Робітнича газета» опублікувала заяву М. Шрага від імені фракції УПСР, в якій зокрема йшлося: «Наша фракція хоча й одноголосно вчора висловилася за Універсал, однак ми не зовсім ним задоволені. Ми вважаємо, що самостійність була

висунута самим життям, але гадаємо, що в Універсалі повинно бути ясно зазначено про соціальні перебудови нашого життя. Ми вважаємо також, що тепер необхідно перевибрати Малу Раду на найближчому пленумі Центральної Ради, скликати з'їзд селянських та робітничих депутатів, передати владу на місцях місцевим радам депутатів. Виконавчий орган — Генеральний Секретаріат — має бути перебудований наново.

Фракція вважає, що Секретаріат по формі і по суті має бути змінений і на його місце повинно бути поставлене нове Народне міністерство самостійної України¹¹⁰».

Ініціатором відставки уряду В. Винниченка став Центральний Комітет УПСР і його фракція у Центральній Раді. Особливістю цього моменту було те, що внутрішні розбіжності в партії, а також її поділ на лівих, правих і центр зумовили висунання різних підстав та умов відставки уряду. Так, представники лівих, серед них М. Полозов, М. Любченко, Г. Михайличенко, В. Еланський, С. Бачинський, О. Сіверо-Одоевський та інші, будучи тісно пов'язані з лівими російськими соціалістами-революціонерами, вимагали не лише відставки уряду В. Винниченка і створення лівоесерівського, але й негайного налагодження контакту з Радянською Росією і цілковитого визнання радянської форми влади. Праві і центр (М. Салтан, М. Чечель, І. Шраг, К. Корж, П. Христюк, І. Лизанівський, Ю. Охримович і інші) приєднувалися до вимог лівих про відставку уряду В. Винниченка, однак наполягали на: а) утворенні компромісового комітету з правих і лівих українських соціалістів-революціонерів; б) залученні до державної роботи рад робітничих і селянських депутатів; в) веденні війни з російськими більшовиками аж до того часу, коли вони припинять свої військові операції проти України і Центральної Ради. З приводу різних вимог представників УПСР довгий час тривали дискусії. Унаслідок було досягнення компромісу, який зводився до вимог утворення справді революційного уряду разом з соціал-демократами.

Відставку свого уряду українські соціал-демократи пояснювали не власними прорахунками, допущеними у роботі, а виключно зовнішніми чинниками. Вони добре розуміли, що залишатись у даний момент на міністерських посадах не тільки не вигідно, але й небезпечно. До Києва наближались війська М. Муравйова. В Україні розпочалася громадянська війна. Українська державність була під загрозою. У такій ситуації уряд В. Винниченка подав у відставку. Українські есери приступили до створення нового уряду. Внутрі-

партійні стосунки були серйозною перешкодою для творення уряду. Представники лівих вважали, що війна між Радянською Росією і Україною є небезпечною помилкою. Крім того, на їхню думку, політика Центральної Ради не задовольняє інтереси робітництва, селянства і військових. Цій частині партії важко було порозумітися з основною течією партії, яка була у більшості як у Центральному Комітеті партії, так і у Центральній Раді. І порозуміння, яке наче-то було досягнуто під час виступу у Центральній Раді проти уряду В. Винниченка, було втрачено під час складання списку нового уряду. Різні позиції лівих і правих у Центральному Комітеті УПСР ще з більшою гостротою проявили свою непримиренність.

Непорозуміння у питаннях програми і тактики щодо принципу соціалізації землі, питання участі у Всеросійських Установчих зборах, проблема засобів боротьби з більшовизмом, укладення сепаратного миру, участь органів революційної демократії в організації влади — все це загрожувало розколом партії. Центральний орган партії писав, що «найголовнішою справою являється збереження цілості і неподільності партії»¹¹¹.

Тривалий час Центральний Комітет партії не міг знайти компромісу, на основі якого можна було створити новий уряд. Пропонувалося декілька списків-проектів майбутнього кабінету. Однак жоден з них не набрав більшості голосів. Ситуація була безвихідна.

Увечері 29 січня 1918 р. загін «вільного козацтва» під керівництвом щойно призначеного комендантом міста українського соціал-демократа М. Ковенка увірвався у приміщенні Центральної Ради під час наради есерівської фракції, яка обговорювала склад свого кабінету, здійснив превентивний арешт лівих — Г. Михайличенко, О. Сіверо-Одаєвського, О. Шумського, М. Полоза і ще кількох депутатів Ради. Члени фракції обурювалися, окремі, серед них і В. Голубович, на знак протесту проти порушення парламентської недоторканності намагалися приєднатися до заарештованих. Як зазначає П. Овдієнко, «лівобережники» опинилися перед складним вибором: між збройним більшовицьким диктатом у формі Радянської влади й політичним авантюризмом правого крила УПСР та Центральної Ради»¹¹².

М. Любинський, який знову поїхав до Бреста, передав інформацію на заарештованих та на міністра пошт і телеграфів українського есера М. Шаповала. «Передаю вам секретно, — повідомляв він, — що у розмові з Медведєвим, досить наївною людиною, я дізнався про компрометуючі Одоєвського, Качинського, Шаповала і інших

недостатньо відомих людей... що Шаповала втягнуто, не знаючи, в що його втягнули, однак у будь-якого випадку прийміть до уваги¹¹³». На засіданні Ради 30 січня виступаючий від уряду М. Порш пояснив, що заарештовані підозрюються у державній зраді, і процитував як доказ підслухане німцями повідомлення, що «зсередини Раду підривають ліві есери, які діють у контакті з петроградськими колегами...»¹¹⁴.

Заарештованих звинувачували і в співробітництві з харківським українським центром. Це була неправда. Підтвердженням може слугувати телеграма члена харківського Народного секретаріату лівого есера Є. Терлецького, яка була відправлена в Смольний і свідчила про некомпетентність в київських подіях: «Передайте Кареліну прохання повідомлення, що йому відомо стосовно київської Ради... Між Києвом і Харковом повідомлень телеграфу немає, і ми від Качинського повідомлення не маємо. Становище ЦВК (Ради України) зміцнилося у військову розвитку, у ставленні населення... Селянський з'їзд відбувся у Харкові 20 січня. Прохання до народного комісара Колегаєва надіслати всі матеріали з земельного питання... будь ласка проінформуйте, що повідомляє вам Качинський¹¹⁵».

Відсутній був не лише технічний зв'язок. Обидві групи відрізнялися методами боротьби за владу. Те, чого прагнули київські українські ліві есери — досягнути полівіння української політики у межах Центральної Ради, — для харків'ян було пройденим, невдалим етапом. Багато з них втратили віру в можливість перетворення системи у радянську.

ІХ сесія Центральної Ради розпочала свою роботу 15 січня 1918 р. Загострення ситуації підказувало, що зволікати з формуванням нового кабінету більше не можна. У цей же час відбувалися фракційні наради та засідання центральних комітетів соціалістів-революціонерів та соціал-демократів у справі формування Ради Народних Міністрів. 18 січня 1918 р. фракція есерів запропонувала скласти новий кабінет В. Голубовичу. Без участі Центрального Комітету партії В. Голубович до складу Кабінету Міністрів запропонував соціал-революціонерів: В. Голубовича, І. Немоловського, П. Христюка, С. Перепелицю (співч.), Є. Саковича (співч.), М. Ковалевського, Н. Григорієва, А. Терниченка (співч.), а також соціал-демократів: М. Ткаченка, Д. Антоновича¹¹⁶.

Аналізуючи персональний склад Кабінету Міністрів, варто зазначити, що він був швидше за назвою есерівським, аніж за змістом. Адже більшість його членів не мала безпосереднього відношення

до партії ані за своїми переконаннями, ані за політичною роботою. Новостворений уряду був укомплектований неповністю. Не вистачало ще чимало міністрів. Однак об'єктивні фактори і загроза окупації Києва відклали доформування уряду.

Новостворений есерівський Кабінет Міністрів пробув у Києві лише 10 днів. Вже 24 січня 1918 р. стало зрозуміло, що далі утримувати Київ неможливо. Наступного дня частина членів Малої Ради на чолі з М. Грушевським і частина Ради Народних Міністрів у складі В. Голубовича, П. Христюка, М. Ткаченка і О. Жуковського (укр. с.-р.), який замінив на посаді військового міністра І. Немоловського, разом з залишками військових частин покинули Київ. Центральна Рада переїхала до Житомира. Українське військо відступило на захід. 30 січня Центральна Рада змушена була залишити Житомир і рухатися в напрямі Коростень-Сарни. Лише на початку березня Центральна Рада і її уряд повернулися до Києва.

Підсумовуючи, варто зазначити, що політична опозиція, представлена у період червня 1917 — січня 1918 рр. фракцією українських есерів визначалася як сукупність суб'єктів політичного життя, що виступали проти політики діючої влади та вела активну діяльність спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі. Тобто, політичною опозицією стає суспільне об'єднання людей, яке, по-перше, усвідомлено протиставляє себе владним структурам за програмними питаннями політики, базовими цінностями, ідеями та цілями; по-друге, є організацією однодумців, у даному випадку, політичною партією; по-третє, здійснює боротьбу за вплив на формування офіційної політики; по-четверте, наявність політичного лідера — М. Ковалевського, який об'єднує її. Ці ознаки, дають підстави констатувати, що у період Української Центральної Ради в структурі її політичної системи оформився такий політичний інститут як політична опозиція. Характерною рисою її було те, що вона була представлена найбільшою і найвпливовішою партією Української революції — УПСР. Цікаво, що вона проявляла опозиційність не лише до уряду Центральної Ради, а й до Тимчасового та більшовицького урядів. За невеликий проміжок часу (червень 1917 р. — січень 1918 р.) політична опозиція УПСР досягла своєї мети і з опозиції перетворилася у владу.

19 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради слухалося питання «Справоздання виборчої комісії». З доповіддю виступив голова Головної комісії по виборах до Українських Установчих Зборів. Він проінформував «про стан виборчої справи, яка стоїть дуже

кепсько», підтвердивши свої слова численними прикладами. Відзначив також, що вибори у призначений термін (27–28 грудня) не відбулися в жодному окрузі. Враховуючи таку ситуацію, М. Мороз зробив висновок, що скликати найближчим часом Українські Установчі Збори нереально. Рада постановила розглянути це питання на засіданнях фракцій¹¹⁷.

На засіданні Малої Ради 11–13 квітня 1918 р. відбулося обговорення заяви українських соціалістів-революціонерів про вигнання українських переселенців з Росії. Член «Бунду» М. Рафес, погоджуючись з висновками українських есерів, пропонував не надавати справі «національної окраски». М. Левитський підтвердив факти, зазначені в заяві. Член УПСР О. Янко заперечив М. Рафесу, зазначивши, що коли нещодавно в Румунії «робились утиски нерумунським національностям, то тут у нас підняли гучні балачки. Коли ждесь роблять утиски нашим селянам, то про це хочуть замовчувати»¹¹⁸. Представники російських есерів виступили проти позиції українських соціалістів-революціонерів, а єврейські партії, навпаки, підтримали. Визначаючи причини вигнання, виступаючі наголошували, що це не земельна реформа, а зовсім інше. Після обговорення, у якому взяли участь есери М. Любченко, О. Янко, Н. Григоріїв, ухвалили резолюцію, яка передбачала захистити «українську людину від цих насильств, а тим, що прибули на Україну, дати місця для розселення та допомогти хлібом і реманентом»¹¹⁹.

7 квітня 1918 р. відбулося чергове пленарне засідання ЦК УПСР. У центрі розгляду були питання, які стосувалися позиції УПСР у державному будівництві. Це насамперед — вироблення прямої політики у Центральній Раді, доповнення фракції у Малій Раді, вибори членів до анкетно-слідчої, аграрної і економічної комісії¹²⁰.

Шукаючи виходу зі становища, частина фракції українських соціалістів-революціонерів запропонувала внести зміни у земельний закон Центральної Ради. Однак на спільному засіданні фракції есерів у Центральній Раді і ЦК УПСР під впливом М. Грушевського ця пропозиція була відхилена¹²¹.

19 квітня 1918 р. «Боротьба» опублікувала оголошення про скликання IV з'їзду УПСР. На розгляд виносилися питання про владу, соціалістичний рух, тактику партії, державність, інтернаціоналізм, внутрішню національну політику, про економічне становище і про армію¹²². Досить часто у партійному органі публікувалися оголошення про те, що «ЦК УПСР шукає організаторів

на провінцію»¹²³. Серед вимог були, перш за все, «людина повинна бути освічена в справі партійної роботи», «повинен бути рішуче партійною людиною»¹²⁴. Визначалася навіть заробітна плата в розмірі 600 карбованців у місяць¹²⁵.

Досить вдалу оцінку української революції і участі у ній есерів, на нашу думку, було зроблено у ювілейній доповіді до трьохріччя Празької групи УПСР у 1923 р.: «Українська революція захопила нашу партію невідповідною в масі. Не лише питання тактики, основ її, а навіть головніщі питання і постуляти партійної ідеології не були ґрунтовно розроблені, не були усвідомлені партійними масами. Ми були с.-рами (соціалістами-революціонерами — Т. Б.) іноді інтуїтивно, були р-ами (революціонерами — Т. Б.), бо мали революційний темперамент, що ж до соціальних проблем — в партії не було не лише вироблених поглядів, а «амплітуда колюбанія» не лише у ріжних крилах партії, а навіть у того ж самого члена була надивовижу завелика»¹²⁶.

Ґрунтовне вивчення матеріалів сесій Центральної Ради, засідань Малої Ради та протоколів засідань Генерального Секретаріату дає можливість зробити висновок, що більшість постанов та резолюцій, які приймалися, були ініційовані фракцією соціалістів-революціонерів. У процентному відношенні це становить, за підрахунками автора, понад 65%. Невелика кількість резолюцій відзначалася спільним характером. Зокрема, спільна резолюція українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів про скликання Українських Установчих Зборів від 9 серпня 1917 р.¹²⁷ Заслугує на увагу спільна заява УСДРП і УПСР про те, що їх партії не поділяли і не поділяють австрійської чи німецької орієнтації¹²⁸.

Українські есери, а також їх фракція в Центральній Раді були активними учасниками у вирішенні проблем національних меншин. Висловлювали свої позиції на засіданнях Малої Ради і Генерального Секретаріату (згодом Ради Народних Міністрів). Брالی участь у затвердженні міністрів єврейських та польських справ, при асигнуванні коштів на потреби нацменшин, у виробленні законопроектів, (зокрема — законопроект про утворення в Києві єврейської вчительської семінарії, проект статуту Єврейського національного союзу та інше). Високу оцінку діяльності секретарства єврейського дали українські есери в підготовці закону про національно-персональну автономію. Відмінною рисою діяльності партії у період Центральної Ради була більша активність фракції, ніж Центрального Комітету. На нашу думку, фракція виконувала функції ЦК.

Характерною рисою політичного життя Росії початку ХХ ст. була боротьба за самовизначення націй. Представники демократичних кіл вимагали від російської (державної) нації визнання прав на самовизначення інших націй і народів Росії. Одними з перших в Україні цю ідею підхопили українські есери. Досягнення мети вони вбачали шляхом скликання територіальних, суверенних Українських Установчих Зборів.

Ідея скликання територіальних Установчих Зборів, у компетенції яких буде вирішення долі всіх народів, набула широкого поширення серед національних партій. У разі здійснення цієї ідеї Всеросійські Установчі Збори втрачали значення найвищого владного органу. Між політичними партіями назрівав конфлікт, пов'язаний із різним розумінням ролі Всеросійських Установчих Зборів і територіальних Установчих Зборів та їх співвідношенням. Ситуація ще більше ускладнилася з появою нових владних структур — Рад. Сучасний український дослідник О. Мельник, оцінюючи ситуацію в Україні восени 1917 р., зазначає, що в боротьбі зіткнулися три полярні концепції: «Вся влада Всеросійським Установчим Зборам!», «Вся влада Українським Установчим Зборам!» і «Вся влада Радам!».¹²⁹

Тимчасовий уряд з перших днів своєї діяльності заявив, що головним його завданням є скликання Всеросійських Установчих Зборів «...у якомога коротший строк на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування»¹³⁰, яким він і передасть всю повноту влади. Саме з цими Зборами УПСР пов'язувала вирішення соціальних, національних і політичних проблем мирним шляхом.

На установчому з'їзді українські есери виробили власну тактику щодо Всеросійських і Українських Установчих Зборів. Резолюція зазначала: «В справі автономії і федерації з'їзд УПСР визнає найбільшою потребою українського і інших народів України негайне скликання територіальної Української Установчої Ради для вироблення основ і форм автономії і для підготовки виборів до Всеросійських Установчих Зборів від населення України»¹³¹.

Водночас зазначалося, що скликання Українських Установчих Зборів має відбутися раніше ніж Всеросійських. Окремою резолюцією з'їзд підкреслював, що «на всякі перешкоди скликанню Українських Установчих Зборів з боку російського уряду, на всяку спробу зробити натиск за допомогою сили — українська партія

соціалістів-революціонерів буде дивитись як на продовження тієї самої імперіалістичної політики захвату і гніту, яку вели щодо України московські царі і російські імператори. Партія буде вимагати від Тимчасового уряду, щоб він деклараційним актом заявив про своє відношення до автономії України»¹³². Водночас зазначалося, що на Всеросійських Установчих Зборах УПСР буде домагатися встановлення Російської федеративної демократичної республіки¹³³.

Червнева конференція УПСР остаточно визначила ставлення до Установчих Зборів. Поштовхом для прийняття рішення стала революційна ситуація в Україні. Установчі Збори необхідно було проводити негайно. Однак у поглядах відносно організаційно-правових засад їх скликання і функцій не було єдності. Зокрема, у питанні як проводити вибори — на основі прямого, загального виборчого права чи згідно з пропорційним представництвом національних меншин. Перший варіант був демократичнішим, разом з тим він був і більш програвшим для українських політичних партій, тому що загальноросійські партії мали суттєвіший вплив. Шансів здобути більшість в українських партій було мало. При голосуванні за партійними списками вони залишилися б у меншості. Другий варіант заперечував можливість розвитку такої ситуації, однак не був настільки демократичним. Делегати конференції затвердили другий варіант. Кожна з політичних течій УПСР мала свою точку зору щодо завдань Установчих Зборів. На думку членів лівої течії, реалізація ідеї Українських Установчих Зборів може вплинути на відносини з неукраїнськими партіями соціалістичного напрямку. За Всеросійськими Установчими Зборами представники центру залишали лише функцію затвердження рішень Конгресу недержавних народів Росії і територіальних Установчих Зборів. Представники «правих» пропонували не визнавати за Всеросійськими Установчими Зборами права вирішувати долю України, а у зв'язку з цим — не брати участі у виборах¹³⁴.

Головним завданням Українських Установчих Зборів усі течії УПСР вважали запровадження автономії України. Розв'язання соціально-економічних питань УПСР ставила на друге місце — спочатку автономія.

Фракція УПСР на засіданнях Малої Ради активно відстоювала цю позицію і пропагувала скликання Українських Установчих Зборів¹³⁵. Питання про Українські Установчі Збори вперше розглядалося на V сесії Центральної Ради 27 червня 1917 р.¹³⁶. Оскільки

це питання постійно обговорювалося фракцією соціалістів-революціонерів, саме вони і запропонували його сесії. Однак голова Генерального Секретаріату В. Винниченко зазначив, що «пропозицією скликати їх (Установчі Збори — Т. Б.) Генеральний Секретаріат ставить в тяжке становище неможливості виконати постанову Центральної Ради»¹³⁷. Він запропонував поставити питання про Українські Установчі Збори на «спеціальне» обговорення Центральної Ради на наступну сесію. Слушну думку з цього приводу висловив член Ради П. Тушкан: «Ідея національно-територіальної автономії шириться серед населення і російського громадянства на Україні помалу. Через те Установчі Збори українські були б неповними. Треба попереду скликати територіальний з'їзд, порозумітись з представниками національних меншостей. Сей з'їзд спричиниться до успіху Установчих Зборів»¹³⁸. Висловленні пропозиції дістали підтримку. Було прийнято резолюцію про те, щоб на чергову сесію уряд представив доповідь про Українські Установчі Збори.

Переговори з Тимчасовим урядом, приїзд делегації російських міністрів і досягнення компромісу у вигляді II Універсалу і Постанови Тимчасового уряду змусили Центральну Раду і Генеральний Секретаріат частково скорегувати свої плани відносно Всеросійських і Українських Установчих Зборів. Зокрема, Центральна Рада у своєму II Універсалі відмовилася від реалізації автономії України до скликання Всеросійських Установчих Зборів. А про територіальні Установчі Збори в Постанові не було й згадки¹³⁹.

Враховуючи такий стан речей, УПСР на II з'їзді в липні 1917 р. знову повернулася до питання про Установчі Збори. Переважна більшість членів УПСР висловилися проти участі у виборах до Всеросійських Установчих Зборів, пояснюючи таку позицію тим, що справа федерації повинна вирішуватися на міжнародному Конгресі, а справа України — на Українських Установчих Зборах¹⁴⁰. Меншість, у принципі погоджуючись з такою позицією, все ж запропонувала взяти участь у Всеросійських Установчих Зборах з метою створення федерації. Консенсусу досягнуто не було. З'їзд українських есерів прийняв рішення про додатковий розгляд питання на засіданні фракції у Центральній Раді та на зборах місцевих організацій. Делегати форуму ухвалили рішення про розширення повноважень Українських Установчих Зборів. Згідно з постановою, у компетенцію Установчих Зборів мало входити: встановлення політичного ладу, здійснення соціально-економічних реформ,

проголошення суверенітету України, визначення умов входження до федерації¹⁴¹. П з'їзд вирішив доручити фракції есерів у Центральній Раді на найближчій сесії запропонувати склад комісії для підготовки закону про вибори і визначив термін скликання Українських Установчих Зборів — жовтень 1917 р.

Хід історичних подій, до певної міри, прискорив підготовку до Українських Установчих Зборів. «Тимчасова Інструкція Генеральному Секретаріату тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. спонукала до прийняття пункту резолюції, який зазначав: «Негайно взятися до підготовчої роботи по скликанню Установчих Зборів України і Всеросійського Учредительного Собранія»¹⁴². Представник фракції українських есерів Д. Ісаєвич запропонував обрати комісію, яка б зайнялася підготовчою роботою зі скликання Українських Установчих Зборів. Він пропонував також, щоб ця комісія, а не Генеральний Секретаріат, підготувала закон¹⁴³. Думка була слушною, адже уряд — виконавчий орган влади і в його компетенцію не входить підготовка законопроектів¹⁴⁴.

Член УПСР Д. Єремєєв зупинився на питанні про Московську державну нараду. Зокрема, він зазначив, що коли нарада візьме на себе державні повноваження, це може стати загрозою для демократії. Д. Єремєєв запропонував негайно скликати Всеросійські Установчі Збори. Делегати від України повинні лише заявити про суверенність волі українського народу, яку він висловить на своїх територіальних зборах¹⁴⁵.

Резолюція, запропонована УПСР, підкреслювала: «Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайшвидше Установчі Збори етнографічної України»¹⁴⁶. Цю резолюцію можна розцінювати як відмову виконувати «Інструкцію». 9 серпня 1917 р. була затверджена спільна резолюція українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів про скликання Українських Установчих Зборів¹⁴⁷.

І нарешті, найвагоміше рішення Української Селянської Спілки, УПСР і УСДРП — про створення спільного списку кандидатів у Всеросійські Установчі Збори по Київському округу. «Повне, необмежене самоопределення народу українського, а також всіх націй і народів Росії, вся земля тим, хто її обробляє»¹⁴⁸ — такою була програма кандидатів списку №1.

Після завершення роботи сесії члени фракції УПСР 18–20 серпня 1917 р. провели пленарне засідання, на якому було обговорено тактику УПСР щодо Всеросійських і Українських Установчих Зборів. Виступаючи підкреслили, що Українські Установчі Збори

є головною метою політичної боротьби¹⁴⁹. Разом з тим, члени фракції добре розуміли, що скликати їх у даний час неможливо. Існувала реальна загроза, що вони будуть зупинені із застосуванням зброї. Тому члени УПСР М. Гладких і Й. Маєвський внесли пропозицію не визначати дату скликання Зборів до того часу, поки влада в Україні не буде в руках української демократії. Ними була висловлена думка про проведення виборів разом з виборами до повітових земств або до Всеросійських Установчих зборів¹⁵⁰. Пропозиція прийнята не була. Постанова лише зазначала, що Українські Установчі Збори повинні бути скликані раніше від Всеросійських, чи хоча б одночасно з ними¹⁵¹. Більшість членів Центрального Комітету УПСР висловилися за те, щоб не брати участі у виборах до Всеросійських Установчих Зборів. Проте після детального обговорення, перш за все з тактичних позицій, вирішено було брати участь у виборах. Прийняли рішення і про зміну виборчої платформи. Якщо на виборах до міських дум основою виборчої платформи було вирішення національного питання шляхом утворення автономії України, то на виборах до Всеросійських Зборів відзначалася суверенність Українських Установчих Зборів. З метою висловлення позиції УПСР до Всеросійських Установчих Зборів передбачалося скликати у Києві обраних депутатів і передати їм наказ¹⁵².

Розглянули члени УПСР і питання тактики. Їхня увага була сконцентрована на створенні блоків на основі подібності програм і виборчої платформи та реальної користі блоку. Під ці вимоги підпадали дві партії: УСДРП і ОСЕРП. Можливим визнавалося і створення спільних списків з російськими есерами. З іншими партіями блоки були неможливі. Найтісніші зв'язки під час виборів мали бути з Всеукраїнською Селянською Спілкою¹⁵³. Все це були плани. Враховуючи поразку партії у виборах до міських дум і ситуацію, що склалася, вирішено було питання тактики і блоків на виборах обговорити на спеціальній конференції. Конференцію було вирішено скликати 4 вересня у Києві. Зважаючи на важливість питання, на конференцію мали прибути представники від усіх повітів. Центральный Комітет УПСР постановив висунути у кожному виборчому округу не менше 2 своїх кандидатів, інших мали запропонувати губернські партійні організації за узгодженням з повітовими. Для передвиборчої кампанії серед військових була створена військова комісія.

18 серпня 1917 р. на засіданні Малої Ради розглядалося питання створення комісії з підготовки Українських Установчих Зборів¹⁵⁴.

Вона була затверджена 30 серпня. Зазначалося, що комісія повинна бути переважно — українською, однак важливо, щоб були у ній і представники неукраїнських політичних партій. До її складу увійшли: О. Севрюк (укр. с.-р.), М. Ковалевський (укр. с.-р.), М. Хотовицький (укр. трудовик), С. Паночині (укр. нац.-рев.), О. Золотарьов («Бунд»), М. Гутман (єврейська соц.-дем. роб. партія) і М. Корчинський (соц.-фед.)¹⁵⁵. Новостворена комісія повинна була підготувати проект закону і склад місцевих органів по скликанню Українських Установчих Зборів, визначити території, населення яких візьме участь у виборах, обрати систему виборів, поділити територію України на виборчі округи¹⁵⁶. Таким чином, комплекс цих заходів поставив справу скликання Українських Установчих Зборів на практичну основу.

УПСР вирішувала і інші питання національно-державного будівництва і працювала над поширенням свого впливу на маси. Як відомо, найважливішою ознакою партії є її соціальна база. Відповідно до того, як підтримують маси партію і який вплив вона має на них, залежить її політичний рейтинг. Для визначення свого політичного рейтингу УПСР вирішила взяти участь у виборах до міських дум. Це була слухна нагода для оптимального визначення тактики у виборчій кампанії, адже попереду партію чекала участь у виборах до Всеросійських і Українських Установчих Зборів. З приводу цього орган УПСР писав: «Зараз ми маємо цілу низку виборів, на яких є змога виявити свою організовану силу кожній політичній групі, кожній течії і відповідно своїй силі зайняти те чи інше місце»¹⁵⁷. Українські есери добре розуміли значення виборів до волосних і повітових земств. Тому в жодному разі не хотіли віддавати їх на волю випадкових місцевих обставин, не провівши відповідної роботи, щоб направити хід виборів у правильне русло. Для цього вирішено було виділити кращі сили партії. УПСР була зацікавлена, по-перше, в тому, щоб склад новообраних органів самоврядування був найбільш здатний до творчої демократичної роботи на місцях і опирався у цій роботі на певні соціально-політичні погляди. Тому УПСР, яка найближче стояла до селянства, повинна була зайняти у цих органах самоврядування належне місце.

По-друге, виборча кампанія до місцевих органів самоврядування була нагодою перевірки рівня організованості та дієвості осередків у виборчій кампанії значно більших масштабів (мається на увазі вибори до Всеросійських і Українських Установчих Зборів). На виборах до органів місцевого самоврядування мали бути

перевірені і скореговані форми партійної роботи відповідно до вимог життя.

На початку вересня вибори до волосних земств майже закінчилися, а попереду були вибори до повітових земств. Саме на них робила ставку УПСР. ЦК зазначав, що виборча робота повинна вестися гостріше і вимагатиме більше організованих виступів. Для організації цих виступів партія мала намір заснувати по всіх повітових містах, не кажучи вже про губернські, по всіх більш-менш значних населених пунктах партійні комітети. Ці комітети на підставі спільно виробленого плану здійснюватимуть керівництво виборчою кампанією¹⁵⁸.

Українські есери намагалися застосовувати різну тактику. В одних містах вони виступали окремим списком, в інших — блоком з УСДРП та загальноросійськими соціалістичними партіями. У Києві, Одесі, Вінниці, Єлисаветграді, Кременчузі, Черкасах УПСР і УСДРП створили спільний блок. Самостійно УПСР виступала у Катеринославі, Золотоноші, Глухові. З російськими, польськими та єврейськими партіями соціалістичної орієнтації українські есери блокувалися в інших містах. У підготовці до виборів проявилися як позитивні, так і негативні сторони тактики блокування. Негативні, перш за все, були пов'язані з боротьбою за порядок розташування кандидатів та кількість місць у списках. Все це шкодило справі і безперечно вплинуло на результати.

Розв'язання національного питання шляхом автономії України було основною вимогою виборчої платформи українських есерів. Зрозуміло, що це гасло діяло лише у тому разі, коли УПСР виступала окремим списком. В інших випадках вона вимушена була поступатися своїми національними вимогами. Варто зазначити, що там, де УПСР виступала самостійно, краще проводилася агітаційна робота, простіше вирішувалося питання фінансування. На місцях створювалися комісії по виборах, друкувалися агітаційні листівки і газети, влаштовувалися мітинги-концерти, збиралися пожертвування, здійснювалося часткове відрахування заробітної плати на проведення передвиборчої кампанії УПСР. Однак усе це робилося вже занадто пізно, всього за кілька днів до виборів.

Результати виборів до міських дум влітку 1917 р. показали співвідношення політичних сил в Україні. За даними українського вченого, одного з перших дослідників виборчої кампанії 1917 р. Ю. Терещенка, вибори відбулися у 67 містах України і в них взяло участь 1050077 виборців. За український соціалістичний блок

віддали свої голоси 58279 виборців, що становить 5,5% від загальної кількості голосів. За УСДРП проголосувало — 9401 (0,9%), за УПСР — ще менше — 1051 (0,1%). Найбільшу кількість голосів отримали російські есери — 221301 (21%)¹⁵⁹.

Правильність тактики виступу окремим списком підтвердилася результатами виборів у Золотоноші, Глухові і Катеринославі. Там українські есери отримали відповідно: 3,7%, 2,6% і 1%¹⁶⁰. А блок УСДРП–УПСР отримав перемогу лише у Києві. З 174492 виборців, що взяли участь у виборах, за блок проголосувало 35238 чол. (20,2%). У результаті до Київської думи цей блок провів 25 гласних, з них 10 — представники УПСР¹⁶¹. О. Мельник пояснює цю ситуацію так: «Український блок підтримали там, де був менш русифікаторський вплив, діяли українські клуби, були дужими районні організації УПСР і УСДРП»¹⁶². Разом з тим, це не була загальна перемога українських партій, тому що російський соціалістичний блок отримав більше на 36,4% голосів.

Підсумовуючи результати виборів до міських дум і участь у них УПСР, варто зазначити, що міське населення підтримало ідеї партій соціалістичного напрямку. Насамперед ідею еволюційного розвитку суспільства, демократичного миру, розв'язання земельного питання, а також демократизації всього суспільно-політичного життя. За них проголосувало 51,9%¹⁶³ (голоси партій соціалістичного напрямку, без більшовиків). На українські політичні партії припадало лише 7% голосів виборців, інші — належали російським. Це ще раз підтвердило наскільки вагомим був вплив російських партій в Україні. Разом з тим, кількість голосів, поданих за українські партії, свідчила, що частина населення підтримує ідею автономії України.

У вересні 1917 р. УПСР проводила конференції місцевих організацій, визначала кандидатів. Варто зауважити, що вплив УПСР в різних регіонах України був не однаковий. Вони користувалися впливом у південних і західних повітах (Черкаси, Чигирин, Умань і Бердичів) Київської губернії. Що ж стосується центральних і північних повітів, то там організаційна структура соціал-революціонерів була нерозвиненою. Позитивним для УПСР було те, що у Київській губернії існувало багато організацій Селянської Спілки, які значно підтримували українських есерів. Стосунки між УПСР і російськими соціал-революціонерами у губернії були напруженими. Контактів майже ніякого не було. Вплив РПСР по селах все більше падав. Позиції інших українських політичних

партій були слабкими. В окремих повітах користується популярністю УСДРП¹⁶⁴. Враховуючи ситуацію на Київщині, УПСР мала шанси отримати більшість загальної кількості депутатів під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів.

Схожою була ситуація на початку вересня 1917 р. і на Полтавщині. УПСР користувалася величезною популярністю серед селянства і планувала на виборах провести 10 із 14 кандидатів. На з'їзді Селянської Спілки Полтавської губернії було прийнято проект резолюції фракції УПСР, де зазначалося, що «Селоспілка» Полтавщини своїх кандидатів до Російських Установчих Зборів проводитиме за списками партії. На відміну від Київщини, значно кращими тут були і стосунки з російськими есерами. Російські есери підтримували українських і запропонували створити блок для участі у виборах. Селянські Спілки були організовані по всіх повітах і перебували переважно під впливом УПСР. Передбачалося, що Селянська Спілка підтримає список УПСР. Конкуренцію у виборах українським есерам Полтавщини становили більшовики, УСД і хлібороби-власники. Всі вони мали шанс провести по одному кандидату¹⁶⁵.

Значно складнішою була ситуація в інших губерніях, зокрема на Херсонщині і Чернігівщині. Партійні організації на Херсонщині були надто слабкі. Відчувався великий вплив російських есерів, які стояли на перешкоді роботі УПСР. Стосунки між партіями були досить напруженими. Рада селянських депутатів перебувала переважно під впливом російських есерів. В окремих повітах, зокрема Єлисаветградському, партія користувалася серед селян значним впливом. У губернії продовжувалася кампанія по виборах у волосне земство. Губернський з'їзд УПСР був запланований на середину вересня. Після з'їзду мала розпочатися виборча кампанія до Установчих Зборів. Надій провести велику кількість кандидатів від партії було мало. В основному ставка робилася на три повіти: Ананіївський, Єлисаветський і Херсонський¹⁶⁶. Партійні організації інших були маловпливові і неорганізовані.

Подібною була ситуація на Чернігівщині. Сили партії були невеликі, хоча УПСР користувалася впливом серед селянства. Відносини між УПСР і РПСР характеризувалися ворожістю. На блок не варто було сподіватися. Значний вплив мали у губернії кадети. Чітко визначити шанси УПСР на виборах було важко. Однак, у цій губернії есерівська партія мала вплив на військо¹⁶⁷. На повітовому з'їзді в Житомирі (14–16 вересня) відбулася досить серйозна боротьба між українськими та російськими есерами. У результаті була

прийнята резолюція членів УПСР про те, що в Україні міцну владу можна створити тільки у злагоді з Центральною Радою, а також наголошувалася незалежність Українських Установчих Зборів.

На Волині УПСР мала дуже мало інтелігентних сил для пропаганди ідеології своєї партії. Разом з тим, вплив партії швидко зростав. У містах були сильними позиції меншовиків, кадетів, а також УСДРП. Російські есери, навпаки, свій вплив втрачали. Відносини між партіями були не однакові. В окремих повітах, де серед російських соціалістів-революціонерів переважала інтернаціоналістична течія, планувалося створити блок з УПСР. У таких повітах, як Житомирський, Овруцький і Новгородський відносини були ворожі і, зрозуміло, блок був неможливий¹⁶⁸.

За участю УПСР створювалися і працювали Селянські Спілки на Поділлі. Стосунки з російськими есерами були складними. Про створення блоку не йшлося. Водночас за енергійної агітації УПСР розраховувала на успіх у виборах. Губернський партійний з'їзд планувалося провести у вересні¹⁶⁹.

Катеринославщина перебувала під впливом УСДРП. Значні позиції займали і російські соціал-революціонери. УПСР тільки почала поширювати свій вплив. Взаємостосунки з російськими есерами були неприязні. Відносно блоків ситуація була незрозумілою. Всі надії покладалися на губернський з'їзд, який мав прояснити ситуацію¹⁷⁰.

Газети повідомляли, що Таврія займає останнє місце щодо поширення впливів українських партій. Міцні позиції УПСР були лише у Севастополі серед матросів Чорноморського флоту. Селянство перебувало під впливом російських буржуазних партій. Відносини між Російською партією соціалістів-революціонерів і УПСР дружніми були лише в Мелітополі, в інших містах — неприязні, навіть — ворожі¹⁷¹. За таких обставин блок, звичайно, був неможливий. Реальним вбачався блок з татарськими соціалістами, які до українців ставилися прихильно.

5–6 вересня 1917 р. у Києві відбулася конференція УПСР. У ній взяли участь представники всіх губерній — 25 депутатів. У порядку денний були включені питання: 1) відомості з місць; 2) спосіб проведення виборів до Українських Установчих зборів; 3) питання блоків; 4) виборча платформа УПСР; 5) кандидатури; 6) організація виборчого фонду¹⁷².

Президію конференції склали: М. Салтан (Київ), Теняка (Черкаси), Г. Михайличенко (Харків), секретаріат — Комарницький (Херсон) і Гереша (Конотоп)¹⁷³.

Повідомлення з місць розкрили значні недоліки у роботі партії. Надаючи великого значення теоретичній розробці питань, пов'язаних з Українськими Установчими Зборами, і виробленню тактики на виборах, разом з тим, УПСР проводила мало роботи серед населення для пропаганди своїх ідей. Свідченням цього були виступи представників з Херсонщини, Чернігівщини, Поділля і Таврії, які повідомили про відсутність досвідчених кадрів у цих регіонах, проте, що міста знаходяться під впливом російських партій, що відносини з російськими есерами досить складні, блоки з ними практично неможливі¹⁷⁴. Українські есери мали вплив виключно на селі. Зазначалося також, що передвиборча кампанія в цих регіонах ще не розпочалася. Таку ситуацію делегати пояснювали передусім тим, що партія не визначила чітко свого ставлення до Всеросійських Установчих Зборів.

Про можливість створення блоків з російськими есерами говорили делегати від Харківської, Полтавської, окремих повітів Волинської губерній. Не визначилися із утворенням блоків партійні організації Київщини і Катеринославщини. Одноставними були представники всіх губерній у питанні організації блоків з Всеукраїнською Селянською Спілкою.

Аналізуючи виступи і підсумовуючи все сказане учасниками конференції, голова партії М. Ковалевський зауважив: «Вибори, це комерційне підприємство, яке мусить, в першу чергу, дивитися на можливість добуття найбільше депутатських місць»¹⁷⁵. Лідер партії був переконаний, що ставку потрібно робити на Селянську Спілку: «Наше селянство в більшості несвідоме, а Селянська Спілка користується серед селянства все ж таки чималим авторитетом, і в кожному разі більшим, ніж партія»¹⁷⁶. Тому, «коли ми не заключимо блоку, тоді інша форма контакту неможлива, і розкол може принести сумні наслідки для обох сторін, особливо для Партії»¹⁷⁷. Однак позицію лідера партії поділяли не всі.

Учасники конференції так і не дійшли згоди для прийняття остаточного рішення щодо питання утворення блоків. Визначено було лише, що можливими є блоки з соціалістичними партіями, які відстоюють класові позиції, а також визнають платформу УПСР. Остаточне вирішення питання передавалося на розгляд губернських з'їздів, які мали пройти впродовж вересня. Запропоновані блоки обов'язково мав затвердити ЦК УПСР. ЦК отримав право рекомендувати кожній губернській організації по три свої кандидати. У свою чергу, губернська організація повинна залишити

місце хоча б для одного кандидата від ЦК. Затвердження загальних списків теж було в компетенції ЦК УПСР¹⁷⁸. Робота з підготовки до виборів як Центрального Комітету, так і первинних організацій була визнана незадовільною.

Конференція розглянула питання про техніку проведення виборів. Д. Ісаєвич вніс пропозицію проводити вибори до Всеросійських і Українських Установчих Зборів одночасно. Він запропонував оригінальний спосіб визначення кандидатів: список кандидатів мав бути визначений після обрання депутатів до Всеросійських Установчих Зборів. Депутатами Українських ставали ті, хто йде по черзі у списку. Свою позицію Д. Ісаєвич мотивував, перш за все, тим, що Центральна Рада не має достатньої кількості технічних засобів для проведення виборів до Українських Установчих Зборів окремо¹⁷⁹.

Проти одночасного проведення виборів виступили члени ЦК Г. Михайличенко і М. Полозов, вважаючи це приниженням гідності Українських Зборів. Наполягаючи на своїй точці зору, Г. Михайличенко запропонував навіть резолюцію: «Стоячи на ґрунті необмеженого права націй на самовизначення, а також на принципі суверенності українського народу, передвиборча конференція УПСР визнає, що Українські Установчі Збори повинні бути скликані якомога швидше і незалежно від Всеросійських Установчих Зборів»¹⁸⁰. Іншу резолюцію запропонував член ЦК УПСР О. Севрюк: «Допускається можливість скористатися виборами до Всеросійських Установчих Зборів і провести разом одні і другі, але скликати Українські Установчі Збори перед Всеросійським»¹⁸¹. Компромісну пропозицію вніс Д. Одрина, запропонувавши об'єднати вибори до Українських Установчих Зборів з виборами до повітових Рад¹⁸².

Проаналізувавши ситуацію і розглянувши запропоновані резолюції, делегати форуму визнали недоцільним об'єднувати вибори до Українських Установчих Зборів з виборами до Всеросійських Зборів чи повітових Рад. Це не дало б повноцінного представництва в Українські Установчі Збори. З невеликою перевагою голосів була прийнята резолюція Г. Михайличенка.

Значну увагу приділили учасники конференції питанню блоків, сконцентрувавши свою роботу навколо справи блокування з Всеукраїнською Селянською Спільнотою. Пропонувалися різні варіанти. Так, голова ЦК М. Ковалевський запропонував укласти договір з Селянською Спільнотою як окремою організацією. Натомість О. Севрюк пропонував, щоб Селянська Спільнота делегувала своїх кандидатів до списків УПСР. Свою позицію він мотивував тим, що об'єднуватися

з Селянською Спілкою як політичною організацією УПСР не може з принципових і тактичних позицій, перш за все, тому, що Спілка — організація не повністю класова. М. Ковалевський більш реально і практично розглядав союз з спілкою, розуміючи, що він дасть змогу здобути більше голосів у виборах до Установчих Зборів. Врахувавши цілий ряд фактів і обставин, зокрема, що за Спілкою величезні селянські маси, конференція визнала «потрібним найтісніший контакт з Селянською Спілкою, але, підтверджуючи можливість виступу на виборах лише з партійним соціалістичним списком, одкидає пропозицію блоку з Селянською Спілкою, як окремою організацією».¹⁸³

Конференція УПСР прийняла рішення про створення у кожній губернії виборчого фонду. Кошти з нього повинні використовуватися на видання агітаційної літератури і підготовку агітаторів. Конференція висловила побажання, щоб 5% коштів з губернського фонду надсилати Центральному Комітету для Центрального виборчого фонду¹⁸⁴.

Стосовно виборчої платформи потрібно зазначити, що учасники форуму вирішили підготувати одну спільну платформу до Всеросійських і Українських Установчих Зборів. У платформі мав бути чітко окреслений розподіл компетенції Зборів. Конференція доручила ЦК у найкоротший термін підготувати, затвердити і розіслати положення платформи партійним організаціям¹⁸⁵.

Таким чином, вереснева конференція розглянула практично всі питання, пов'язані з підготовкою до виборів. Відпрацювала тактику партії, розробила систему блокування, фінансового забезпечення виборів, а також техніку проведення виборів. Залишалося розробити виборчу платформу партії.

Паралельно з конференцією проходили засідання Центрального Комітету партії, у яких брали участь представники губерній. Харківщину представляв Г. Михайличенко, Чернігівщину — В. Еланський, Полтавщину — Л. Бочковський, Херсонщину — Комарницький, Таврію — Шауляко, Волинь — Тищенко, Поділля — Марцинківський і Київщину — Й. Маєвський¹⁸⁶. Переважна більшість учасників належала до лівої течії.

У центрі уваги було обговорення питання «широкої організації народніх мас України». Виступаючи відзначали, що діяльність ЦК була сконцентрована на роботі у ЦК і «взагалі на організації влади, а замало уваги звернено на працю серед народніх мас». Було також зазначено, що місцеві організації та інструктори

організаційної комісії при Центральній Раді, серед яких найбільше членів УПСР, впродовж кількох місяців проводили роботу «над організацією народу, однак ця робота, ця агітація не має ще такого масового характеру, який повинна мати»¹⁸⁷.

Третє пленарне засідання ЦК УПСР відбулося 23–25 вересня. В його роботі брали участь представники майже всіх губерній: Волинь (Тищенко), Катеринославщина (Фесенко), Київ (В. Ігнатівич), Поділля (Щириця), Полтавщина (Л. Ковалів), Таврія (Усенко), Херсонщина (Копійка), Чернігівщина (Стехура) і від Петрограда (Герасимів)¹⁸⁸.

24 вересня розглянули питання про виборчу платформу партії. Запропонована платформа у своєму вступі давала характеристику революції у Росії і окреслювала її завдання. Серед головних було названо: встановлення нових форм державного ладу, які базуються на демократичних принципах. Здобутки революції, підкреслювалося у платформі, повинні були закріпити Установчі Збори кожної нації. Свою участь у Всеросійських Установчих Зборах УПСР пояснювала політичною ситуацією і визначала завдання, яких буде домагатися делегація на цих зборах: прийняття основних принципів нового політичного ладу, визнання права кожної нації на самовизначення, проголошення принципу федерації республік. Федерацію повинні створити делегати від національних Установчих Зборів на Конгресі. У разі невизнання Всеросійськими Зборами принципу федерації, українські представники мали їх залишити. Рекомендувалося також не виконувати постанов Всеросійських Установчих Зборів, прийнятих без участі української делегації¹⁸⁹.

Далі виборча платформа УПСР визначала функції Українських Установчих Зборів: встановлення республіканської форми правління, проведення соціально-економічних реформ, прийняття законів, які б регулювали відносини між Україною і іншими державами. Наголошувалося, що Українські Збори необхідно скликати швидше і незалежно від Всеросійських¹⁹⁰.

У «Декларації Генерального Секретаріату України» від 29 вересня 1917 р. підкреслювалося, що «для найсправедливішого виявлення волі демократії України повинні бути скликані всенародні Українські Установчі Збори, і для того Генеральний Секретаріат приступить до складання відповідного законопроекту»¹⁹¹.

Як позитивну і сильну сторону Декларації лідер українських есерів М. Ковалевський відзначив те, що Генеральний Секретаріат одним із найперших своїх завдань вважає скликання Установчих

Зборів. Однак недоліком, з його погляду, було те, що Декларація не провела чіткої межі між компетенцією Українських і Всеросійських Установчих Зборів¹⁹², що необхідно було зробити.

Досить критичну позицію в обговоренні Декларації зайняв представник фракції кадетів С. Крупнов. На його думку, Українські Установчі Збори не мають права вирішувати питання «про форми управління та про основи земельної реформи — право це належить тільки загальноросійським Установчим Зборам»¹⁹³. На закінчення промовець категорично заявив, що у тому разі коли Генеральний Секретаріат не дасть задовольняючих пояснень у питанні компетенції Українських Установчих Зборів, то кадети поставляться до Декларації негативно і будуть голосувати проти довіри Генеральному Секретаріату. Однак більшість представників фракцій висловилися за Декларацію.

Позиція кадетів була не одинокою. Ще з більшою гостротою виявилися протиріччя у даному питанні між українською і неукраїнською демократією під час безпосереднього обговорення «Справи Української Установчої Ради» на засіданні Малої Ради 10 жовтня 1917 р¹⁹⁴. У протоколі зафіксовано, що це було одне з найдискусійніших і найцікавіших засідань Малої Ради. Засідання було багатолюдним, це свідчило про актуальність питання Українських Установчих Зборів для всіх громадян України.

З доповіддю про Українські Установчі Збори виступив член фракції УПСР О. Севрюк. У процесі обговорення виникли палкі суперечки між меншовиками, «Бундом» та російськими есе-рами, з одного боку, і українцями — з іншого. І замість того, щоб обрати комісію з підготовки законопроекту і перейти до розгляду інших справ, Мала Рада впродовж всього засідання обговорювала питання: що таке Установчі Збори, про які Установчі Збори йдеться, завдання і мета цих Зборів¹⁹⁵. Ці питання, в першу чергу, ставили представники неукраїнської демократії. Вони доводили, що потреби у проведенні суверенних Установчих Зборів немає, тому що волю свою український народ може виявити на Всеросійських Установчих Зборах.

Представники українських фракцій, у свою чергу, поставили і їм ряд запитань. Зокрема, як розуміє неукраїнська демократія принцип повного самовизначення націй, проголошений російською демократією з самого початку революції? Яким чином може кожна нація самовизначатися, тобто виявляти свою волю щодо свого внутрішнього життя і зовнішніх відносин з іншими націями?

Самовизначення народів представники неукраїнської демократії у Малій Раді розуміли не так, як було проголошено російським Тимчасовим урядом. Вони не визнавали повної волі націй, тобто права за народами Росії залишатися в складі держави чи створити свою державу і бути тільки в союзі (федерації), чи навіть відділитися повністю (самостійність).

Українські фракції наголошували, що повну свою волю кожна нація може виявити і встановити для себе найкращі закони тільки на своїх Установчих Зборах. І згідно з принципом самовизначення тільки такі Установчі Збори можуть бути суверенними. Представники неукраїнської демократії, навпаки, стверджували, що ніякої суверенності надати Українським Установчим Зборам не можна і що суверенними є лише Установчі Всеросійські Збори¹⁹⁶.

До згоди у прийнятті рішення щодо Українських Установчих Зборів не дійшли. Представники неукраїнських фракцій заявили, що обміркують це питання у своїх організаціях.

17 жовтня на черговому засіданні Малої Ради було знову поновлено розгляд питання Українських Установчих Зборів. Особливої гостроти набули суперечки між українськими і російськими фракціями. Компромісу і цього разу досягнуто не було. У ті дні орган Селянської Спілки «Народна Воля» писав: «Наближався час рішучої боротьби між московською буржуазією, в особі Тимчасового уряду, і українською демократією, в особі Центральної Ради і Генерального Секретаріату»¹⁹⁷. І лише 19 жовтня була затверджена резолюція, яка визнавала, що воля народів України до самовизначення може бути виявлена тільки через Установчу Раду України¹⁹⁸. Ця постанова викликала новий конфлікт з російським Тимчасовим урядом.

Представники російських фракцій та «Бунду» зазначали, що така резолюція їх не задовольняє, однак, бажаючи поновити єдність української і неукраїнської демократії, а також з огляду на вороже ставлення до України протиреволюційних кіл, погодилися голосувати за запропонований варіант. Представники інших фракцій національних меншостей приєдналися до резолюції, яку й було одноголосно прийнято. Практично лише два тижні мала комісія для підготовки законопроекту про Українські Установчі Збори.

10 листопада український есер О. Севрюк проінформував членів Малої Ради і Генерального Секретаріату про роботу комісії над проектом закону про вибори¹⁹⁹. В основі законопроекту — статут виборів до «Учредительного Собрания». Найбільш суттєві зміни

були пов'язані з визначенням території. Згідно з проектом, Україна поділялася на 10 виборчих округів: Волинський (з вилученням окупованих ворогом територій), Подільський, Київський, Полтавський, Катеринославський, Херсонський, Харківський з Гайворонським повітом Курської губернії і Чернігівський з Путивльським повітом Курської губернії, Таврійський з повітів Бердянського, Дніпровського, Мелітопольського і Острозький, в яку входять Острозький, Валуйський, Бірюганський та Богучарський повіти Вороніжчини і Новоскольський повіт Курщини²⁰⁰.

Голосування мало здійснюватися звичайними картками, як це було на виборах до міських дум. Кандидатські списки склалися українською мовою. Однак, група подавців списку мала право вимагати, щоб у відповідному оголошенні списків окружною комісією було здійснено переклад його на іншу, вказану мову. У разі такої вимоги група одночасно мала подати переклад. О. Севрюк також зазначив, що окружні та повітові комісії залишаються ті, які були під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів²⁰¹.

По завершенні доповіді обговорення вирішили перенести на наступний день. З інформацією від комісії знову виступив О. Севрюк. Він ознайомив членів Малої Ради з останніми постановами комісії з виборів до Українських Установчих Зборів і підкреслив, що комісія визначила кількість депутатів на виборчі округи. Київщина, згідно з відомостями комісії з виборів до Всеросійських Установчих Зборів нарахувала 4368000 жителів. За відомостями Київського земства — 4778000. У зв'язку з такою невідповідністю комісія визначила середню кількість депутатів на Київщині — 45.

У інших округах таких проблем не було. Для них кількість депутатів визначилася так: Поділля — 39, Волинь — 30, Катеринославщина — 36, Полтавщина — 30, Херсонщина — 34, Харківщина з Гайворонським повітом Курської губернії — 35, Чернігівщина з Путивльським повітом Курської губернії — 28²⁰².

Мала Рада схвалила кількісний склад депутатів і прийняла закон про вибори в Українські Установчі Збори. Головою Всеукраїнської виборчої комісії було обрано М. Мороза, який був головою Київської окружної виборчої комісії²⁰³. До складу Всеукраїнської виборчої комісії, яка мала нараховувати 15 осіб, О. Севрюк запропонував П. Стефановича — товариша голови Київської окружної комісії у справах виборів до «Учредительного Собрания», Г. Кириченка — члена цієї ж комісії і М. Радченка — голову Київської міської виборчої комісії. По суті, це була пропозиція фракції есерів. Решта

12 членів ввійшли згодом, як і було обумовлено, від політичних партій і громадських організацій²⁰⁴. Комісія розпочала роботу. 25 листопада була видана «Постанова Центральної Ради про строки підготовки та проведення виборів до Українських Установчих Зборів»²⁰⁵.

28 листопада на засіданні Малої Ради О. Севрюк від імені фракції українських есерів запропонував скликати 10 грудня в Києві нараду усіх обраних від України депутатів до Всеросійських Установчих Зборів. Пропозиція О. Севрюка була схвалена одногосно. Доречним буде зазначити, що на цьому засіданні виступив представник російських соціалістів-революціонерів Й. Скловський. Зокрема, він зазначив, що українські соціалісти-революціонери на своєму останньому з'їзді краще сформулювали свої погляди і позиції, а російські соціалісти-революціонери провалились на виборах по Україні і зрозуміли, що тут для них немає міцного ґрунту. Він запропонував об'єднатися обом партіям есерів і українській і російській²⁰⁶.

Центральний Комітет УПСР обговорив передвиборчу ситуацію і стан партії в усіх виборчих округах, надав директиви губернським партійним організаціям у справі блоків, визначив кандидатури від ЦК та їх розміщення по окремих округах. Таким чином, ЦК мав на кінець вересня більш-менш чітку картину підготовки до виборів по губерніях. Так, наприклад, по Київщині ситуація виглядала так: УПСР утворювала блок з УСДРП. На 22 кандидати есерам припадало 18 місць. ЦК виставив 2 кандидатури — О. Севрюка і М. Чечеля, інші 16 були висунуті від Селянської Спілки, Ради Селянських депутатів Київської губернії, Ради селянських депутатів Київської залози і Київським Комітетом УПСР²⁰⁷.

Конференція УПСР Катеринославської губернії відбулася 30 вересня. Обговорено було питання виборів до Установчих зборів. Учасники накреслили шляхи для збільшення агітації та створення і активізації діяльності виборчого фонду. Що до блоків, то передбачалося їх створити з УСДРП і Селянською Спілкою. Однак остаточно умови блоку не були складені і конференція, визначивши свої побажання, доручила далі вести переговори губернському комітету. Разом з тим, конференція визначила своїх кандидатів до Установчих Зборів і обрала губернський Комітет, якому доручила всю організаційну роботу по виборах.²⁰⁸

25–26 вересня відбулася передвиборча конференція Харківської губернської організації УПСР. В її роботі брали участь і представники більшовицьких організацій Харківщини, а також делегати від партійних організацій Курщини і Вороніжчини. Всього —

68 чоловік. Конференція проходила під головуванням А. Заливчого. З доповіддю виступив Г. Михайличенко. Він проінформував присутніх про передвиборчу партійну конференцію у Києві і пленарне засідання ЦК. Детально зупинився на передвиборчій платформі партії та кандидатурах до партійного списку. Після обговорення були ухвалені такі кандидатури: Попов у Змієвському, Герасименко у Валківському, Кравченко в Ізюмському, Сліпанський у Охтирському, Шкорбатов у Лебединському і Заливчий у Болодухівському повітах²⁰⁹.

Представники партійних організацій Херсонського, Одеського, Тираспільського, Єлисаветського та Олександрівського повітів з'їхалися у Херсон на губернську конференцію 24–29 вересня. Основним питанням була підготовка до виборів. Блок вирішено було створити з російськими есерами і Об'єднаною Єврейською соціалістичною робітничою партією. З 18 місць УПСР отримала 6. З них 2 — запропоновано було ЦК (В. Голубович, Гордієв)²¹⁰.

Центральні органи УПСР і Всеукраїнської Селянської Спілки впродовж вересня-жовтня вели на своїх сторінках активну агітацію виборів до Українських Установчих Зборів. Голова Центральної Ради М. Грушевський 29 вересня 1917 р. на сторінках «Народньої Волі» зазначав: «Мусимо зараз же й негайно приступити до організації Установчих зборів України. Інакше можемо гірко пожалкувати»²¹¹. Це свідчило про те, що українські керівники усвідомили необхідність скликання власних Установчих Зборів: «Голосування має виявити в очах своїх і чужих, яку силу має на Україні український народ, кого вважає він своїм представником, кому доручає охорону своїх інтересів»²¹².

Газета «Народня Воля» опублікувала завдання Українських Установчих Зборів і вимоги до депутатів. Вони практично повторювали виборчу платформу УПСР. Згідно з програмовою статтею Українські Установчі Збори повинні закріпити республіканський лад в Україні і виробити ті умови, на яких Україна вступить у федерацію з іншими націями колишньої Російської імперії.

На Українських Установчих Зборах депутати повинні домагатися широкої демократизації політичного ладу в Україні, закріплення республікансько-демократичної форми правління без президента; передачі законодавчої влади українському однопалатному сейму, а виконавчої — в руки обраної сеймом Ради Міністрів, відповідальної в особі сейму перед усім народом; встановлення п'ятичленної виборчої системи до всіх законодавчих органів; визнання

прав людини і громадянина (рівності всіх без різниці статті, віри, національності; скасування всіх станових і кастових привілеїв; повної свободи слова, зборів, друку і страйків; недоторканності особи та ін.); забезпечення прав національних меншостей; широко місцевого самоврядування; демократизації суду, зокрема, скасування смертної кари, каторги і довічної тюрми; заміни постійної армії міліцією; якнайширшої участі народних мас у вирішенні справ війни і миру; відділення церкви від держави; обов'язкової освіти, безкоштовного навчання і незалежності школи від державного і церковного контролю.

Крім вищезазначених вимог, депутати повинні домагатися також соціалізації землі на визначених ними умовах; націоналізації всіх важливих галузей промисловості; запровадження поступового податку від прибутків спадщини; скасування осередків податків і протекційного мита, а також забезпечення виконання робітничого законодавства.

У разі, якщо до скликання Установчих Зборів не буде закінчена війна, депутати повинні домагатися як на Всеросійських, так і на Українських Установчих Зборах і на Конгресі Народів негайного закінчення війни, миру без анексій і контрибуцій; оголошення всіх таємних союзних договорів недійсними; знищення таємної дипломатії та участі в міжнародних переговорах представників недержавних націй²¹³.

Сьома сесія Центральної Ради 30 жовтня затвердила головні засади закону про вибори до Установчих Зборів України, а також доручила Малій Раді остаточно затвердити увесь закон і провести вибори до Української Установчої Ради²¹⁴.

З приводу появи III Універсалу, який проголосив Українську Народну Республіку, існували різні думки. Найпоширенішою була про передчасність такого документа. Українські есери були переконані в зворотному і твердили, «що акт, виданий Центральною Радою, є під цю хвилю історичною konieczністю»²¹⁵. Пояснювали свою точку зору насамперед тим, що «ніколи не дивилися на Установче Зібрання, як на інституцію, котра компетентна по своїй волі розв'язувати незалежно від нікого й нічого соціальні проблеми»²¹⁶. Члени УПСР добре розуміли, що революція створює нове співвідношення соціальних сил і, безумовно, нові правові норми, які відповідають новим соціальним відносинам. Соціальні і правові зміни відбуваються у процесі революційного руху. А Установчі Збори, на думку есерів, по закінченні революції

повинні надати завоюванням революції юридичну силу. Виходячи з цієї концепції, українські есери були впевнені, що «ідея української демократичної республіки за останні часи стала вповні дозрілою ідеєю серед українського народу»²¹⁷. І тому з проголошенням Української Народної Республіки есери вважали, що Україна вступила у добу вільного державного існування.

Пояснюючи назву УНР, один із діячів УПСР П. Головка у виданні Української партії соціалістів-революціонерів «Який державний лад мусить бути» зазначав, що «Демократична Республіка, — це слово чуже, як перекласти на нашу мову, то це буде народоправство, народне право. Яке ж то є народне право! А таке, що нарід, сам собою розпоряджається. Нарід видає закони, які йому корисні, обирає всі управи, комітети, Ради, а ті вже заправляють справами в своїй сторожі. Всі урядовці (чиновники) від нищих до вищих мусять бути обрані народом, а не так як до сього часу призначалися з гори від правительства. Відповідають всі вони перед народом. Коли хто-небудь з них не дбає про добро народне, його зараз же змінюють — призначають нового. Над всією державою, всіма справами керує і всі закони видає сойм.

Сойм обирається всією державою, голосуванням всіх чоловіків і жінок. Кожен має право одного голосу, чи піп, чи селянин, чи чиновник, а не так, як до сього часу, що голос поміщика важив 10000 селянських голосів. Цей лад, коли нарід сам собою видає, зветься Демократична (себто Народна) Республіка»²¹⁸. Так мотивували українські есери назву — Української Народної Республіки.

З партійною дисципліною проблеми проявилися під час формування виборчих списків. Фактом стало існування 2-х списків УПСР до Всеросійських Установчих Зборів в одній місцевості. Такий факт мав місце, зокрема, на Полтавщині, де був один партійний і другий напівпартійний список. На Чернігівщині виявлено список УПСР, складений і ухвалений у згоді з Селянською Спільною, а також було подано список українських соціалістів-революціонерів однією з волостей і список «землі і миру», в якому теж були члени УПСР²¹⁹. У процесі перевірок виявлено також цілий ряд інших порушень, що свідчили про невиконання постанов передвиборчої конференції УПСР, яка визначила, що депутати «по одній губернії можуть іти лише по одному списку УПСР». Були також порушення партійної дисципліни у грубих формах. Підтвердженням може слугувати ще один приклад. Як зазначалося вище, конференція УПСР вирішила в блок з Селянською Спільною не входити, а мати лише найтісніший

контакт з нею. Незважаючи на таке рішення, на Київщині був список, який називався: «Список Української Селянської Спілки разом з УПСР і УСДРП»²²⁰. Такі приклади не поодинокі. У недотриманні партійної дисципліни звинувачувалися навіть члени ЦК.

Причини такої недисциплінованості член ЦК М. Шраг пояснював тим, що «разом з робочими, солдатськими та селянськими масами, у партію ввійшла сила нових, не звиклих до партійної праці людей — люди нові і з других слоїв населення, а серед них сила таких, яким мало діла до наших проблем, до наших ідеалів, але багато до наших успіхів в масах». Крім того, були випадки, коли старі партійні кадри відходили від партійного життя, «працюючи не на користь її органічному закріпленню у позапартійних, політичних та економічних організаціях, не тільки не турбуються про інтереси партії, а навпаки, ці інтереси забувають і хочуть, аби партія служила тим товариствам, в яких вони працюють»²²¹. Не можна не враховувати й того, що у партії дедалі відчутніше починали діяти фракції, що перешкоджало як дотриманню партійної дисципліни, так і діяльності партії загалом.

Зростала кількість членів УПСР. Ідея соціалізації землі і вирішення національного питання все більше приваблювала електорат, змушуючи його змінювати свої орієнтації, переходити від російських есерів, які не розглядали національного питання, до українських.

Особливо яскраво це проявилось під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів. «Дані про вибори до установчих зборів показують, що ще в листопаді 1917 р. на Україні дістали більшість українські есери і соціалісти»²²² (3,4 мільйона голосів, плюс 0,5, разом 3,9 млн., проти 1,9 млн. за російських есерів, при загальній кількості усіх голосів по Україні — 7,6 мільйона). Ці дані підтверджують і матеріали третьої сесії Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів, в яких зазначалося, що українські есери разом з Селянською Спілкою отримали 70% голосів²²³. Про це пише і П. Феденко: «Українська соціал-демократична партія та українська партія соціалістів-революціонерів разом із Селянською Спілкою здобули коло трьох четвертин усіх голосів»²²⁴. Варто зазначити, що есери вважали своїми і голоси, віддані за Селянську Спілку. У листі Кам'янецької організації УПСР відзначалося, що УПСР здобула на виборах до Російських Установчих Зборів більше 75 відсотків голосів²²⁵ (це голоси УПСР, Селянської Спілки і УСДРП). 75 відсотків називає і І. Мазепа у своїй роботі «В огні і бурі революції. 1917–1922 рр.»²²⁶.

Кількістю на 2 відсотки менше визначає число голосів А. Животко²²⁷. Дещо інші дані у М. Шаповала²²⁸. Див. Таблицю 4.1.

Таблиця 4.1.

Політичні партії	Кількість депутатів	
	Осіб	%
УПСР і Селянська Спілка	115	66,8
Більшовики	34	19,8
Сіоністи	9	5,2
УСДРП	2	1,2
Інші групи і партії	12	9,0
Всього	172	100

Отже, незважаючи на певну різницю поданих даних та інформацію про участь УПСР у виборах до Всеросійських Установчих Зборів (див. табл. Б.28.), можна відзначити, що УПСР з кожним днем набирала сили, ваги і авторитету.

На восьми зборах (12–17 грудня 1917 р.) було обговорено хід підготовки до виборів до Українських Установчих Зборів²²⁹. У зв'язку з докорінною зміною ситуації і початком війни з більшовиками в призначений день — 27 грудня, вибори не відбулися. І звичайно ж, не була скликана українська конституанта. Враховуючи всі ці обставини, дев'яти (останні) загальні збори (15–25 січня 1918 р.) внесли деякі зміни у Закон про вибори до Українських Установчих Зборів²³⁰.

Вибори відбулися лише у січні-лютому 1918 р., але не по всіх виборчих округах (у 7 з 13). Значна частина населення України участі у виборах не взяла. УПСР на виборах до Українських Установчих Зборів йшла в блоці з Селянською Спілкою. Саме завдяки роботі Селянської Спілки українські есери здобули значну кількість голосів. Так, у Київському виборчому окрузі УПСР дістала 75,7%; Подільському — 73,1%; у Волинському — 65,9%; у Херсонському — 63,7%; у Полтавському — 55,9%; Катеринославському — 55,8% і лише менше половини у Чернігівському — 34%²³¹. Варто зазначити, що у Полтавській і Херсонській губерніях, крім загального списку УПСР, був ще й список лівих українських соціалістично-революціонерів. Вибори не відбулися в Харківському, Таврійському губернських виборчих округах та у Валуйському, Острозькому,

Одеському, Путивльському повітових округах. Складною була ситуація і в фронтових округах. Однак, незважаючи на ці фактори, УПСР здобула 63,4% голосів усіх виборців, які брали участь у голосуванні. Разом з тим, вибори до Українських Установчих Зборів продемонстрували низьку політичну активність виборців. Якщо у виборах до Всеросійських Установчих Зборів взяли участь 8402902 чол., то у виборах до Українських Установчих Зборів — 4540264 чол.²³² Це можна пояснити перш за все невиконанням завдань, продекларованих III Універсалом, не чіткою позицією щодо Українських Установчих Зборів, збройною боротьбою з Росією, більшовицькою агітацією, неспроможністю місцевих організацій оперативно провести виборчу кампанію, нестачею коштів для проведення виборів, розчаруванням у Всеросійських Установчих Зборах та низькою іншими, невіршених проблем. Тому на 301 депутатське місце було обрано лише 172 депутати²³³.

З перших днів березня 1918 р. у провідних українських партіях продовжувалися дискусії з приводу скликання Українських Установчих Зборів. Особливу увагу цьому питанню приділяти українські есери. Їх хвилював той факт, що вибори не скрізь відбулися. На сторінках «Боротьби» впродовж березня неодноразово порушувалося це питання. З цього приводу висловлювалися активні члени УПСР. Варто зазначити, що їх позиції суттєво відрізнялися. Так, наприклад, І. Лизанівський виступив проти скликання Установчих Зборів України, пояснюючи свою позицію тим, що функції Зборів перебрала і реалізувала Центральна Рада²³⁴. Протилежну позицію займав М. Шаповал. Він був впевнений, що без їх скликання неможливе примирення Центральної Ради з українським народом²³⁵. Ситуація в Україні, інформація про вибори в окремих регіонах, які стали знову проводитися, змусили українських есерів переглянути свою позицію щодо виборів і прийняти рішення.

24 березня 1918 р. партійний орган есерів — «Боротьба» помістив статтю, яка закликала негайно скликати Українські Установчі Збори. Була навіть визначена дата — друга половина квітня.²³⁶

9 квітня 1918 р. у порядок денний засідання Малої Ради було включено обговорення питання про скликання Українських Установчих Зборів. На засіданні заслухали повідомлення М. Мороза про стан виборів. Він зауважив, що з більшості виборчих округів головна виборча комісія немає конкретних даних. Більш-менш повні дані є по Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях, при тому, що з 5 повітів Чернігівської інформації немає і чи відбулися

вибори невідомо. По Київщині були такі результати: за списком українських соціалістів-революціонерів і Селянської Спілки пройшло 38 депутатів, за списком більшовиків — 3, єврейських партій — 3 і один «безпартійний руський» (список В. Шульгина). На Полтавщині список УПСР і селян отримав 18 депутатських місць, більшовики — 10, хлібороби-власники — 1 і російські ліві есери — 1. У тих повітах Чернігівщини, де вибори відбулися, 17 місць дістали більшовики, 10 — українські есери і 1 — кадет. М. Стасюк доповнив інформацію М. Мороза даними по Катеринославщині, де по списку УПСР і Селянської Спілки пройшло 23 кандидати, за списком більшовиків — 11, хліборобів-власників — 1, УСДРП — 1. Таким чином, було обрано 172 депутати, з них 115 — українських есерів, 34 — більшовики, 9 — представників єврейських партій, 5 — поляків, 3 за списком селян Балтського повіту, 1 — УСДРП, 1 — російський лівий есер, 1 — безпартійний росіянин, 1 — кадет, 1 — бундівець і 1 — хлібороб-власник²³⁷.

Члени Малої Ради не змогли обговорити доповідь М. Мороза у день її читання, то повернулися до неї 11 квітня. Від фракції УПСР виступив М. Шраг. Він зазначив, що «Установчі збори є одним з важких основних факторів творення добробуту українського народу. Про це свідчить той крик землі, який ми чуємо з місць. Крик селянства, яке зневірилося, може, дякуючи нам, сподіватися, що народу все дадуть Установчі Збори»²³⁸. М. Шраг наполягав, щоб Установчі Збори були скликані, зважаючи на те, що для цього є всі підстави, обрано більше половини депутатів. Від імені есерівської фракції він запропонував скликати Українські Установчі Збори 12 травня. Більшість проголосувала за цю пропозицію (27 проти 15). За першу пропозицію голосували фракції українських есерів та національних меншостей, за другу — фракції українських соціал-демократів, соціал-федералістів та поляки. Утрималися українські есери: М. Салтан, П. Любченко, Піскун і С. Березняк.

Через місяць, в умовах гетьманської влади українські есери на IV з'їзді УПСР (13–16 травня 1918 р.) знову повернулися до питання Українських Установчих Зборів. Делегати з'їзду схвалили постанову в справі Установчих Зборів. У ній зазначалося, «що єдиною народом обраною і законною владою на Україні є в даний момент Українські Установчі Збори» і IV з'їзд визнавав, що найближчим завданням всієї України, в тому числі і Української Партії Соціалістів-Револьюціонерів є рішуча боротьба за скликання в найближчому часі Українських Установчих Зборів.

Та, незважаючи на всі намагання українських есерів, скликати Українські Установчі Збори не вдалося. Спочатку державний переворот 29 квітня, а згодом і наказ Гетьмана №87 від 8 червня про ліквідацію Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів УНР.

Українські політичні партії, в тому числі УПСР, більше до ідеї Установчих Зборів не поверталися, оскільки вони відкинули ідею розбудови української державності на загальнодемократичних принципах.

* * *

Питання миру повстало одночасно із поваленням царизму і створенням Російського Тимчасового уряду. Знищення царизму не зробило водночас вільними народи Росії. Виникало питання за що і скільки ще буде воювати Росія? Солдати і робітники, що проливали кров на вулицях Петрограда в лютому 1917 р., об'єднавшись у Петроградську Раду Робітничих і Солдатських депутатів, прийняли рішення про те, що «настав час народам взяти до своїх рук вирішення питання про війну й мир»²³⁹.

Під тиском Петроградської Ради Робітничих і Солдатських депутатів Тимчасовий уряд Російської Республіки 27 березня офіційно заявив, що «завдання вільної Росії не панувати над іншими народами, не однімати у них національне добро, не силою брати чужі території (землі), а встановити міцну згоду на підставі самовизначення народів. Російський народ не хоче нікого робити рабом!»²⁴⁰»

Однак це були лише гасла. Конкретних дій для вирішення питання про припинення війни Тимчасовий уряд не здійснював. Відозва залишилася чи не єдиним заходом здійсненим в цьому напрямі. Проте питання миру було в центрі уваги багатьох політичних партій, як російських, так і українських. До революції українські есери виступала за поразку Росії у війні. Нові обставини, в яких опинилася Росія, та й Україна, змусили її змінити свою позицію.

До порядку денного Установчого з'їзду УПСР, який відбувся через кілька днів після повалення царату, було включено питання про ставлення партії до війни. З доповіддю виступив В. Ігнатович. Він розглянув широкий спектр проблем, пов'язаних з війною. Зокрема, наголосив, що перемога над Росією в даний момент не бажана. Це пояснювалося насамперед тим, що поразка Росії може зашкодити здобуткам революції. А тому війна мусить продовжуватися доти,

поки ворожі держави не відмовляться від анексії і контрибуцій і не визнають право всіх недержавних народів на самовизначення. Тимчасовий уряд, на думку доповідача, повинен всіма силами домагатися від урядів союзних республік такого зречення. У доповіді було порушено питання надзвичайної ваги. Мається на увазі доля закордонної України. В. Ігнатович висловив побажання, щоб після війни всі українські землі об'єдналися²⁴¹. Однак таке рішення, зазначав доповідач, можуть прийняти лише австрійські українці. У зв'язку з цим партія мала боротися за участь у мирній конференції і право самим австрійським українцям вирішити, до кого вони хочуть приєднатися.

Доповідь викликала жваву дискусію. Виступаючі наголошували, що в поглядах членів партії на війну відбулися зміни. І тепер перемогу над Росією вони вважають небажаною. Більшість підтримала положення, зазначені в доповіді. Щодо організації українського війська, то переважна більшість учасників з'їзду визнала себе прихильниками загального роззброєння і висловилася проти будь-якого мілітаризму. Проте партія вважала, що доки існує військо, вона буде домагатися виділення українців в окремі полки і проходження служби тільки на території України²⁴². З питання щодо ставлення УПСР до війни з'їзд прийняв окрему постанову.

У першому номері центрального органу УПСР «Боротьба» було надруковано статтю П. Христюка «Чого ми й досі не миримо?». Молодий політик намагався пояснити причини продовження війни і позицію УПСР у цій проблемі. Він зазначав, що для того, аби швидше наступив мир, необхідно, «щоб трудящі люди воювали на два фронти, в окопах — з ворогами і тут в своїй державі — з панами²⁴³». «Настав час, — наполягав П. Христюк, — взяти до своїх рук вирішення питання про війну та мир²⁴⁴».

Пункт 10 наказу делегатам на Демократичну нараду в Петербурзі визначав необхідність вжити рішучих заходів для укладання миру. Задля цього пропонувалося звернутися з пропозицією до союзників про початок мирних переговорів. «Дальше ведення війни є не тільки неоправданим нищенням людського матеріалу та економічного добробуту людства, але й ставить, а почасти вже й поставило під загрозу політичні здобутки російської революції, а з тим демократизацію політичного життя по всім світі²⁴⁵». Цим аргументом УПСР мотивувала свою резолюцію про необхідність негайного закінчення війни на початку серпня 1917 р.

Катастрофічні невдачі на фронті, загроза майбутнього голоду і цілий ряд інших проблем змушували негайно припинити війну. Активний член УПСР М. Шаповал писав у ті дні: «Для нас, українців, продовження війни рішуче непотрібне навіть з того погляду, який панує в російській демократії²⁴⁶». Єдиним способом ліквідації війни, цілком гідним для свідомої демократії, безперечно мала стати лише міжнародна демократична конференція. Однак у тогочасних умовах М. Шаповал вважав цей спосіб мало надійним, хоча і єдиновірним. Згодом УПСР на своїх засіданнях і у Центральній та Малій Радах почала активно проводити ідею міжнародної мирної конференції і участі у ній України. 29 вересня 1917 р. Малою Радою була затверджена «Декларація Генерального Секретаріату України». Як зазначав М. Ковалевський, Декларація не порушувала справи миру, «хоча Центральна Рада в свій час виразно зазначала потребу закінчення війни²⁴⁷».

22 липня на засідання комітету Центральної Ради була заслухана доповідь обласного комісара Галичини і Буковини Д. Дорошенка, яка викликала досить жваве обговорення. М. Ковалевський, зокрема зазначив, що «такій установі як Центральна Рада не слід керуватися почуттями в своїй роботі, але не слід також залишати без уваги ті явища з якими ми зараз познайомилися²⁴⁸» (йдеться про доповідь Д. Дорошенка — Т.Б.). Виходячи з цього, він зазначив, що «все вказує на те, що настав момент для заключення миру. Він, сей момент, настав не через те, що армія одступає, що одступаючи, вона несе з собою той жах, про котрий і зараз чули, а через те, що ми не бачимо тих перспектив, котрі могли б нас захопити для дальшого ведення війни».

Ми повинні зняти питання про мир, бо дальше провадження війни веде не тільки до нищення нашого краю, а й взагалі культури. Мовчання дальше неможливе. Однаково ми повинні висловитись про те, як ми дивимось на війну. Зараз ми повинні стати на точку погляду інтересів трудового народу, і се приведе нас до думки про те, що миру треба домагатись всіма силами²⁴⁹». Голова ЦК УПСР закликав членів Виконавчого Комітету Центральної Ради висловити свою точку зору з приводу ставлення до війни. Тоді ця позиція не знайшла підтримки.

Питання миру набуло особливої гостроти восени 1917 р. Російський Тимчасовий уряд на своїх засіданнях розглядав питання миру. Російська революційна демократія направила свого делегата на Паризьку конференцію союзних представників. Передбачалося,

що чергова конференція відбудеться 28 листопада 1917 р. і на ній розглядатимуться питання «про долю різних країв та народів, а про Україну та українські землі (Волинь, Холмщина, Галицька мадярська Україна, Буковина) не згадано зовсім»¹⁴. Такий розгляд справи був пов'язаний з тим, що Україну не визнавали самостійною державою. Міністр закордонних справ Росії в одній зі своїх промов висловив своє негативне ставлення до самовизначення українського народу. А П. Мілюков навіть підтримав наклеп щодо німецької підтримки українського руху. Виступаючи на засіданні Малої Ради 19 жовтня 1917 р., М. Ковалевський від імені фракції есерів висловив протест з приводу мирної програми російської демократії. Він вніс пропозицію: запропонувати свою програму миру і домогтися участі представника Центральної Ради у мирній конференції, зазначивши, «що є відомості, що навіть представник козаків має взяти участь в конференції»²⁵⁰. Члени Малої Ради вирішили це питання детально обговорити на черговому засіданні, а підготовку питання доручити окремій комісії з представників фракцій.

У порядок денний сьомої сесії Центральної Ради (29 жовтня — 2 листопада 1917 р.) було включено «питання миру», однак розглянуте воно не було. У III Універсалі Центральної Ради записано, «щоб мир було встановлено якнайшвидше»²⁵¹. З цією метою Центральна Рада застосовувала рішучі заходи, «щоб через центральне правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори»²⁵². 21 листопада на засіданні Генерального Секретаріату було детально обговорено питання про перемир'я і мир. З інформацією виступив генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгин. Він проінформував про переговори з представниками союзних держав. Генеральний секретар військових справ С. Петлюра доповів про відносини з Д. Щербачовим і його прохання направити представника від Генерального Секретаріату в справі тимчасового перемир'я.

Учасники засідання обговорили також пропозицію об'єднання Південного і Румунського фронтів в Український фронт з метою здійснення тимчасового перемир'я і оборони України. Після обговорення було прийнято рішення, згідно з яким переговори про мир будуть вестися від імені Української Народної Республіки. Для переговорів про тимчасове перемир'я вирішили направити своїх представників на Південно-Західний і Румунський fronti, а переговори здійснювати з відома і в порозумінні із союзними

державами, а також з організаціями, які проводять ці переговори на інших фронтах. У зв'язку з тим, що справа миру може бути вирішена тільки владою, яку визнаватиме вся держава, пропонувалося негайно вжити заходів щодо утворення центрального однорідно-соціалістичного уряду на федеративних засадах.

Аналогічні питання у цей день розглядалися на засіданні Малої Ради. Відкриваючи засідання, М. Грушевський повідомив про телеграму Головнокомандуючого Румунським фронтом. У ній генерал Д. Щербачов повідомляв, що за згодою з румунським урядом він укладає перемир'я на Румунському фронті і має намір розпочати з супротивниками мирові переговори, для участі у яких запрошує представника Центральної Ради.

З доповіддю «Про перемир'я і мир» виступив Є. Неронович, зазначивши: «Коли Україна візьме в свої руки справу миру, то цим ми візьмемо на себе прерогативи незалежної держави, але так і мусить бути. Цим ми тільки доведемо до кінця своє національне самовизначення²⁵³». В обговоренні доповіді взяли участь представники фракцій. Представник есерів зазначив, що в Росії й досі немає уряду, який би міг укласти бажаний мир. У зв'язку з цим, наголошував М. Чечель, «нам прийдеться стати на позицію цілком незалежної держави. Негаючись ми повинні, здійснюючи свої державні права, вступати в мирові переговори, а не чекати поки утвориться Центральне правительство в Росії²⁵⁴». Разом з тим, член есерівської фракції наголосив, що потрібно працювати у напрямі створення всеросійської федеративної влади.

Однак ця фраза чомусь залишилася не почутою і фракції есерів і соціал-демократів звинуватили у тому, що Мала Рада «повернула на новий шлях. Вона хоче зробити Україну самостійною державою, похоронивши разом з тим Російську державу²⁵⁵». Спростовуючи таку думку, М. Шраг пояснив, що Центральна Рада зовсім не думала відписувати мир для України ціною Росії. Проте приступити до мирних переговорів вона змушена становищем на фронті і відсутністю центрального уряду в Росії. Щоб переконати неукраїнців у тому, що Центральна Рада не зійшла з позиції федералізму, М. Шраг зачитав резолюцію фракції соціалістів-революціонерів. У ній, зокрема, відзначалися особливості моменту, не визнання влади Народних Комісарів центральним урядом, а лише — російським і пропонувалося створити для ведення переговорів Всеросійську однорідно-соціалістичну федеративну Раду Міністрів. У резолюції також визначалася необхідність

укладання перемир'я на Румунському та Південно-Західному фронтах²⁵⁶.

Після тривалих дискусій і перешкод, які чинили представники неукраїнських фракцій, була прийнята постанова, запропонована соціал-революціонерами і соціал-демократами. У постанові відзначалося, що Центральна Рада повинна негайно приступити до перемир'я, при цьому зазначивши, що: 1) справу миру від імені всієї Російської республіки може вести лише центральний соціалістичний орган федеративної влади; 2) спроби утворення такої влади до цього часу не вдалися; 3) при сучасних обставинах влада може утворитися лише у процесі здійснення миру; 4) інший шлях будування цієї влади міг би тепер затягнути справу миру і зашкодити їй²⁵⁷.

Одночасно Центральна Рада, як відзначалося у постанові, приступила до активної реалізації справи миру. Передбачалося направити представників від Генерального Секретаріату на fronti для ведення переговорів про перемир'я, а також звернутися від імені Української Народної Республіки як до союзних, так і до ворожих держав з пропозицією розпочати мирні переговори. Планувалося повідомити про це Раду Народних Комісарів та уряди інших республік Росії. Центральна Рада приступила до негайного вироблення конкретної програми миру, щоб запропонувати її від імені УНР народам Росії, а також союзним і ворожим державам як основу для переговорів²⁵⁸.

Окремі пункти постанови почали втілюватися вже наступного дня. На засіданні Генерального Секретаріату було розглянуто питання про направлення делегації на фронт для участі в укладенні перемир'я. Ухвалили послати на Південно-Західний фронт товарища Генерального секретаря І. Красковського та капітана Удовиченка, на Румунський — членів Центральної Ради М. Любинського та М. Левитського. Були підготовлені основні тези інструкції, якою мали керуватися делегати, складаючи умови тимчасового перемир'я. Остаточна ж редакція доручалася комісії, в яку входили представники Генерального Секретарства військових справ, міжнародних, судових справ, товариш генерального писаря та члени делегації. Авторитетний склад комісії свідчив про вагомість справи. При будь-якому відступі від інструкції необхідно було радитися з Генеральним Секретаріатом.

23 листопада 1917 р. Генеральним Секретаріатом була ухвалена резолюція про об'єднання Південно-Західного та Румунського у єдиний Український фронт. У контексті вирішення питання про

армію робилися спроби розв'язати питання про флот. На черговому засіданні Генерального Секретаріату 27 листопада розглядалося питання про флот. Командуючий Чорноморським флотом О. Немітц запропонував Генеральному Секретаріату через свого представника Спаде організувати Чорноморський уряд автономних країв, що прилягають до Чорного моря, організувати комерційний український флот, реформувати військовий Чорноморський флот, розпустити матросів старших призивів. Для вирішення цих питань О. Немітц запропонував зустрітися з представником українського уряду в Одесі, куди він обіцяв приїхати з делегацією від революційного комітету. Члени Секретаріату пропозицію обговорили досить детально. Вирішено було визнати бажаним українізувати Чорноморський флот і взяти його у свої руки. Планувалося також створити окреме морське секретарство та погодити питання з іншими автономними краями, що прилягають до Чорного моря. Генеральному Секретареві В. Голубовичу доручалося переговорити зі Спаде і негайно виїхати до Одеси на зустріч з О. Немітцем.

З метою створення єдиного демократичного уряду Росії на основі укладення демократичного миру і своєчасного скликання Всеросійських Установчих Зборів Генеральний Секретаріат звернувся до уряду Південно-Східного Союзу козаків, горців і народів вільних степів. Аналогічні звернення було направлено на адресу Тимчасової Сибірської обласної ради Сибірської республіки.

29 листопада 1917 р. до Генерального Секретаріату прибула делегація уряду Південно-Східного Союзу для переговорів про об'єднання і скликання конференції. Члени Генерального Секретаріату вирішили пояснити делегації свою позицію, а також повторити власну декларацію у справі утворення центрального уряду і у справі перемир'я. Передбачалося порозумітися у цій справі з делегацією Південно-Східного союзу, а також з урядами Бессарабії, Криму, Білорусії, Башкирії, Туркестану, Сибіру та ін.

Все це була підготовча робота. Основним завданням була участь у мирній конференції, яка мала відбутися у Бресті. Необхідно було вирішити питання про склад делегації. До складу делегацій, яка брала участь у мирних переговорах в Бресті, ввійшли українські есери М. Любинський, М. Левицький і Ю. Гасенко.

8 грудня 1917 р. були заслухані на терміновому засіданні Малої Ради звіти членів Центральної Ради, які брали участь у мирних переговорах, після повернення їх до Києва. На засіданні

передбачалося також розглянути питання про взаємовідносини з урядом Російської Радянської Республіки. Член делегації, український есер М. Левицький, проінформував присутніх про переговори. Обґрунтував причини повернення до Києва відсутністю власної декларації в справі миру. І тому її потрібно якнайшвидше підготувати. М. Левицький зазначив, що петроградські комісари мають намір після перемир'я розпочати переговори про мир. У зв'язку з цим в Брест мають приїхати міністри закордонних справ Німеччини, Туреччини, Австрії і Болгарії. Представникам Німеччини відомо про ультиматум Ради Народних Комісарів України і вони зацікавлені у цій справі. Німці були надзвичайно здивовані безтурботністю українців. Вони виявили великий інтерес до української армії, форми, порядків, становища і дисципліни. На що М. Левицький, за його словами, «дипломатично ухилився од відповіді²⁵⁹». Наприкінці виступу підкреслив, що «німці бажають миру, але якого, про це ще не було розмови, і щоб на конференції були наші представники²⁶⁰». Його доповідь доповнив Ю. Гасенко. Зокрема, він відзначив, що «ніяких офіційних засідань і підписувань перемир'я не було, а були тільки приватні розмови²⁶¹». І ще раз підтвердив підвищений інтерес німців до української армії, порядків, зброї і дисципліни. Ю. Гасенко навів запитання генерала Гохмана «Хто у вас козир?» і власну відповідь: «Козир — наша щира любов до рідного краю і народу²⁶²». Учасники делегації зазначали, що угорці цікавилися чи Бессарабія, чи частина Буковини відійде до Румунії, а турки — про Дарданелли і Константинополь.

Вислухавши і обговоривши повідомлення делегатів, Мала Рада наступного дня видала ноту в справі миру. Перед зачитанням ноти виступив міністр закордонних справ О. Шульгин. Він наголосив, що «Генеральний Секретаріат, згідно з не раз висловленою волею української демократії, стоїть на заключенні загального демократичного миру, заключеного в згоді з всіма союзними Росії державами²⁶³». Міністр відзначив також те, що переговори ведуться тільки між центральними державами і Радою Народних Комісарів без згоди на те всіх країв і республік Росії. З метою наблизити загальний мир, а також захистити **національні інтереси України**, необхідно мати своїх представників на конференції.

За результатами обговорення основних положень ноти було прийнято резолюцію (першу половину тексту подала фракція

«Бунду», а другу — фракція соціалістів-революціонерів). У ній зазначалося: «Заслухавши ноту Генерального Секретаріату, Центральна Українська Рада доручає йому негайно приступити до вироблення докладних умов загального демократичного миру. Разом з тим, Центральна Рада доручає Генеральному Секретаріатові вжити всіх заходів для створення об'єданого представництва республік та державно організованих областей Росії, котре повело б справу миру від імені всіх цих республік і областей²⁶⁴».

На засіданні Генерального Секретаріату 11 грудня 1917 р. В. Винниченко поставив питання про можливість участі представників Генерального Секретаріату на конференції у Бресті у складі російської делегації, у той час коли Україна воює з Росією. Генеральні секретарі М. Ковалевський (у.с.-р.) і М. Порш (у.с.-д.) наполягали на направленні делегації незалежно від стану війни з Великоросією. Після обговорення ухвалили рішення: направити в Брест мирну делегацію Генерального Секретаріату, незалежно від делегації Ради Народних Комісарів, і негайно передати по радіо ноту Генерального Секретаріату до воюючих і нейтральних держав (прийняту 9 грудня — Т.Б.). Вирішили повідомити М. Любинського, що у Брест виїздить самостійна делегація уряду УНР. До складу мирної делегації було обрано генерального секретаря М. Порша, генерального секретаря В. Голубовича, товариша генерального секретаря К. Мацієвича, М. Левицького, М. Любинського, О. Севрюка і спеціалістів у справах економічних, фінансових і торговельних. Переважна більшість членів делегації були соціалістами-революціонерами.

Обговорення питання миру набуло свого подальшого розвитку на восьмій сесії Центральної Ради (12–17 грудня 1917 р.). З доповіддю виступив Генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгин. Він проінформував про міжнародне становища України від початку світової війни і висловив думку, що далі ведення війни загрожувало б цілковитою руйною як Україні, так і всій Росії. Міністр наголосив, що Генеральний Секретаріат згодився на перемир'я на своєму фронті, а потім і на переговори про мир і вважає необхідним направити делегацію до Бреста.

Доповідь викликала суперечки з приводу потреби направляти делегацію. Представники меншовиків і російських есерів радили її не посилати, а в крайньому разі хоч і посилати, то тільки для повідомлення, а не для ведення переговорів. С. Неронович, Н. Григорій, С. Шелухін і М. Шац-Анін пропонували направити делегацію

в Брест і надати їй повноваження вести переговори від імені Української Республіки. Дискусії тривали досить довго, однак ніякої постанови у справі миру прийнято не було.

Повернулися до розгляду питання 15 грудня, в зв'язку з приїздом з Бресту М. Любинського. Він підтвердив, власне, те, про що раніше говорили М. Левицький і Ю. Гасенко. Ще раз зауважив, що всі розмови мали лише приватний характер, і те, що представники всіх держав цікавилися Україною, складом українського війська, економікою, урядуванням. М. Любинський звернувся до учасників сесії із запитанням: «Яку нам позицію зайняти в переговорах?». Фракції запропонували резолюції. У результаті обговорення була прийнята резолюція українських соціалістів-революціонерів: «Центральна Рада постановляє взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки нарівні з іншими державами і підтверджує постанову Генерального Секретаріату про негайну послілку делегації для участі в мирних переговорах²⁶⁵». Фракція Поалей-Ціон доповнила резолюцію таким положенням: «Вважаючи, що для оборони інтересів усіх зачеплених війною націй необхідна участь їх представників у мирних переговорах, українська делегація одстоюватиме притягнення до участі в них делегацій всіх націй — як державних, так і недержавних²⁶⁶». Резолюція була прийнята більшістю голосів.

19 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат звернувся з нотою до урядів республік, утворених на території Росії. У ній запрошували уряди «всіх республік Росії прислати негайно свої делегації на мирну нараду в Берестя, направляючи при тім означені делегації через Київ²⁶⁷». Далі в ноті зазначалося, що в разі неможливості з різних причин взяти участь в переговорах певних урядів, Генеральний Секретаріат згоден тимчасово взяти на себе захист інтересів тієї республіки через свою делегацію в Бересті. У документі підкреслювалося, що уряд Української Народної Республіки прямує до миру загального, до миру, який відповідає інтересам всіх демократій, всіх держав, незалежно від їхнього політичного значення і кількості їх громадян.

На жаль, ця нота не дістала великої підтримки. Україна самотужки продовжувала боротьбу за мир. Справа ускладнювалася ще й неясністю стосунків з Росією. Це питання з кожним днем набирало актуальності і чекало на вирішення. Рада Народних Комісарів 21 грудня 1917 р. звернулася з заявою про згоду вступити в переговори про перемир'я. Потрібно було негайно дати відповідь.

22 грудня було винесено його розгляд на засідання Генерального Секретаріату. Член есерівської фракції М. Шаповал запропонував три основні вимоги, які повинна містити в собі відповідь більшовикам: 1) визнання Української Республіки, не з'ясовуючи ставлення Генерального Секретаріату і Ради Народних Комісарів; 2) вивід більшовицьких військ з України і звільнення Харкова; 3) визнання Центральної Ради і Генерального Секретаріату урядом України²⁶⁸. Однак конкретної постанови прийнято не було. Скласти проект відповіді Раді Народних Комісарів доручили В. Винниченку.

Врахувавши пропозицію есерів, 24 грудня Генеральний Секретаріат надіслав відповідь Раді Народних Комісарів у Петроград. Відповідь визначала умови, на яких Генеральний Секретаріат УНР може розпочати переговори про припинення війни, проголошеної Радою Народних Комісарів й вже розпочатої на території України. Умови включали: 1) негайне припинення військових операцій і виведення радянського війська з території України; 2) офіційне визнання Радою Народних Комісарів Української Народної Республіки та виголошення заяви народних комісарів про невтручання у внутрішній політичний і соціальний лад України; 3) федеративний зв'язок України з Великоросією, як і з іншими державами Росії, на основі порозуміння між окремими республіками, які самовизначаються; 4) боротьбу з контрреволюцією однієї з республік, яка грозить решті, на основі згоди зацікавлених держав²⁶⁹. Лише за таких умов Генеральний Секретаріат згоджувався вступити в будь-яку угоду з Радою Народних Комісарів і направити своїх представників для переговорів у Вітебську.

Ситуація загострювалася з кожним днем. Армія розвалювалася. Необхідно було приступити до створення нової армії. Генеральний Секретар військових справ пропонував створювати добровільну, платну армію, а також платити гроші тим існуючим вже частинам, які визнають владу Генерального Секретаріату, виконують всі його розпорядження. Його підтримав український есер, товариш генерального секретаря О. Жуковський, підкресливши, що підняти фронт тепер немає можливості, треба будувати армію на нових підставах, однією з них є армія на платній основі. На його думку, в даний час перед Генеральним Секретаріатом стоїть три завдання: 1) фронт; 2) боротьба з анархією і з більшовиками і 3) організація нової армії²⁷⁰. Іншу позицію висловив есер М. Шаповал. Він був проти введення оплати тим частинам,

які борються з більшовиками, тому що це дасть в їх руки великий демагогічний засіб до агітації. Далі М. Шаповал зазначив: «Раз нема армії, а треба боронити Україну, то єдиний вихід — проголошення незалежної України, що дасть можливість стати твердо на міжнародній арені і приступити до організації нової фізичної сили²⁷¹». Після обговорення Генеральний Секретаріат доручив Генеральному Секретарству військових справ приступити до організації добровільної армії на платній основі. Це мало стати початком створення «міліційної армії».

На засіданні Генерального Секретаріату 26 грудня 1917 р. М. Ковалевський вперше запропонував з'ясувати «питання про оповіщення незалежності України»²⁷². Свою пропозицію він мотивував, перш за все, потребою обов'язкового укладення миру з німцями: «Для цього, — наголосив лідер есерів, — найкращий вихід в сучасних обставинах — проголосити незалежність»²⁷³. Це пропонувалося зробити в суто діловій формі, без універсалу, виходячи з ситуації, дати директиви мирній делегації. М. Ковалевський був впевнений, що незалежність дасть змогу зосередити увагу на внутрішній організації держави.

Позицію М. Ковалевського щодо проголошення незалежності підтримали члени фракції соціал-демократів: В. Винниченко, М. Ткаченко і есери: М. Шаповал, О. Жуковський та інші. Член Бунду О. Золотарьов виступив не тільки за проголошення незалежності, а й за утворення федерації Чорного моря і за мир з німцями. Член фракції есерів О. Жуковський запропонував оголосити незалежність і вступити в федерацію з Румунією, Болгарією з метою виходу в Адріатику²⁷⁴. Обговорення цього питання викликало дебати та протилежні позиції. Однак до прийняття конкретного рішення не дійшли, проте підготували ґрунт для проголошення незалежності.

31 грудня у відповідь на українську ноту всім воюючим і нейтральним державам з питання про мир від 24 грудня надійшла телеграма від делегації центральних держав про відновлення роботи мирної конференції з 4 січня. Українські делегати були без генеральних секретарів, до делегації було включено ще лівого українського есера М. Полоза. «Ніяких інструкцій нам дано не було, — згадував О. Севрюк. — Їх пізніше повинен був привезти В. Голубович. Правда, ми мали тривалу розмову з головою Центральної ради професором Грушевським, говорили про Чорне море, про економічні **інтереси України** і про українські землі, про Холмщину, Підлісся,

Буковину, Закарпатську Україну і, звичайно ж, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель ми повинні були твердо захищати²⁷⁵».

У контексті змін, які відбулися в зв'язку з проголошенням Української Народної Республіки та зміною і розширенням функцій Генерального Секретарства справ національних, було прийнято законопроект про перейменування його в Генеральне Секретарство міжнародних справ. У його компетенції були: міжнародні відносини; охорона інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки і тимчасово «загальне влаштування національних непорозумінь в межах Української Народної республіки²⁷⁶». Особливої ваги і ролі набирало Генеральне Секретарство міжнародних справ в питанні мирних переговорів. Практично вся робота цього відомства була спрямована на Брест. З 30 грудня 1917 р. з Брестом було налагоджено безперервний телеграфний зв'язок. У цей день були отримані надзвичайно важливі відомості. Повідомлялося, що Л. Троцький запропонував провести спільне засідання російської і української делегацій. На ньому «більшовики зазначали всю трудність становища і настоювали на потребі єдності наших виступів²⁷⁷». Українська делегація, зазначивши, що вона стоїть майже на однакових позиціях миру з Росією, погодилася узгоджувати свою позицію з позицією «Ради народних Комісарів». Більшовики пропонували перенести переговори в нейтральну державу. На засіданні представники делегацій домовилися, що на першому пленарному засіданні після зачитання ноти Генерального Секретаріату представники Ради Народних Комісарів зроблять заяву, в якій визнають Генеральний Секретаріат урядом України, «а його делегацію — повноправною делегацією незалежної Української Республіки²⁷⁸». Зі свого боку, українська делегація повинна була зробити заяву про приєднання до перших двох пунктів проекту мирного договору, запропонованого Радою Народних Комісарів, а також підтримати пропозицію про перенесення мирних переговорів на нейтральну територію, Однак за півгодини до пленарного засідання представники російської делегації повідомили представників української делегації про зміну редакції своєї заяви. У ній уже не йшлося про визнання Української Республіки і її уряду, а лише зазначалося, що Росія не заперечувала проти участі української делегації в мирних переговорах. Українська делегація заявила, що вона не зможе за таких умов йти разом з РНК, хоча впевнена, що порушення єдності не може бути корисним. Через деякий час більшовики

знову змінили свою думку і відмовилися від ультимативної умови про перенесення переговорів. Українська делегація, реально оцінюючи ситуацію, теж відмовилася від думки про перенесення переговорів. Між собою члени делегації вирішили, по можливості, підтримувати єдність з представниками народних комісарів у своїх заявах на пленарних засіданнях. Варто зазначити, що більшовики ще кілька разів змінювали свою позицію щодо визнання чи не визнання Української Республіки і її уряду.

Щодо представників інших держав-учасниць переговорів, то вони робили різні пропозиції українській делегації. Та її члени твердо стояли на позиції, що лише після офіційного визнання вони будуть звертати увагу на пропозиції. Крім того, представники держав для визнання української делегації вимагали прийняття нею певних пропозицій. Однак усі пропозиції були рішуче відкинуті. Після певних вагань представники Четвертого союзу 30 грудня офіційно визнали українську делегацію. Головуючий на пленарному засіданні міністр міжнародних справ Австро-Угорщини В. Чернін зазначив: «... ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і правомочним представництвом самостійної Української республіки, формально ж признання чотирма союзними державами Української Народної Республіки самостійною державою буде зазначено в мирному договорі²⁷⁹». Це була перемога України і її делегації, в якій значну роль відігравали представники українських есерів. Та ще більшою перемогою було визнання України Радою Народних Комісарів. З гідністю, як належне, цілком заслужене сприйняли ці повідомлення члени української делегації. Без усякої ейфорії голова делегації В. Голубович (у.с.-р.) зазначив, що відповідь на ноту Генерального Секретаріату (від 11 грудня — Т.Б.) є «задовольняючою для того, щоби приступити до мирних переговорів²⁸⁰».

Події у Бресті все більше підштовхували Україну до проголошення незалежності. 6 січня на засіданні Малої Ради М. Салтан від імені фракції українських есерів повідомив, що вони вже впродовж двох днів обговорюють питання про «IV Універсал і про державну незалежність²⁸¹». Власне, ця інформація залишилася поза увагою. Однак події змушували до дій. 8 січня 1918 р. була видана «Відозва Генерального Секретаріату до народу України про мирні переговори». У ній зазначалося, що з перших днів свого існування Центральна Рада відстоювала думку, що «продовження війни є смерть для нашого добробуту, для нашого краю²⁸²». Однак

до 7 листопада 1917 р. Центральна Рада не мала влади, яка потрібна їй для ведення справи миру. Після 7 листопада розпочалася активна робота. Було направлено делегацію на Румунський і Південно-Західний фронти в справі перемир'я. Також делегували представників до Брест-Литовського спочатку для встановлення перемир'я, а згодом на мирну конференцію. Генеральний Секретаріат розіслав усім урядам заяву про мир. На мирній конференції українську делегацію визнали як самостійну делегацію окремої незалежної республіки. Разом з тим, відозва заперечувала чутки про те, що українська делегація заважає представникам Ради Народних Комісарів заключити мир. З надією і впевненістю відозва проголошувала, що скоро настане кінець кривавої війни і прийде очікуваний мир, а також, нарешті, настане час, коли всі сили можна буде віддати на творення нового демократичного ладу в УНР.

Безперечно, ця відозва була ще одним кроком у справі миру і проголошення незалежності України. 9 січня (насправді — 11 січня, а 9 — мало бути днем скликання Українських Установчих Зборів, тому прийнято вважати 9 січня — днем проголошення IV Універсалу — Т.Б.) 1918 р. IV Універсалом було проголошено самостійну, ні від кого незалежну, вільну, суверенну державу українського народу. Для української делегації, таким чином, були всі підстави виступати від імені самостійної держави.

Про хід мирних переговорів у Бресті членів Малої Ради 12 січня 1918 р. повідомили представники української делегації В. Голубович, М. Севрюк, М. Любинський. Інформація була короткою, оскільки детальний хід переговорів висвітлювали періодичні видання. Обговорення перебігу мирних переговорів відбулося наступного дня. Представник Бунду М. Рафес звинуватив українську делегацію в безпринципності і таємності, а також у відсутності матеріалів переговорів. Він зазначив, що справа миру в Україні йде шляхом, який демократичним вважати не можна. Фракція українських есерів внесла пропозицію обговорити питання про хід переговорів на фракційних нарадах, а до того часу — відкласти обговорення. Пропозицію прийняли.

Для спростування звинувачень М. Рафеса слово взяли міністр міжнародних справ О. Шульгин і голова мирної делегації В. Голубович. Голова делегації зазначив, що першим кроком делегації було зачитання ноти Генерального Секретаріату, принципами якої делегація керувалася. Не було також ніяких таємних умов чи

переговорів. Він спростував закиди М. Рафеса щодо безпринципності делегації.

9-та сесія Центральної Ради (остання — Т.Б.) розпочала свою роботу 15 січня 1918 р. А в ніч на 16 січня виступом на заводі «Арсенал» розпочалося інспіроване більшовиками збройне повстання проти Центральної Ради. У цей же час відбувалися фракційні наради та засідання центральних комітетів соціалістів-революціонерів та соціал-демократів у справі формування Ради Народних Міністрів. 18 січня 1918 р. фракція есерів запропонувала скласти новий кабінет В. Голубовичу. Участь в мирних переговорах і актуальність питання миру в даний час зумовила основні положення програми кабінету В. Голубовича: 1) використати всі засоби для негайного ухвалення миру зовнішнього; 2) всі засоби для найшвидшого ухвалення миру внутрішнього; 3) проведення в життя накреслених Універсалами Центральної Ради соціальних реформ; 4) боротьба з анархією, яка поширилася останнім часом на всю Україну і 5) розв'язання конфлікту, який виник у військовому міністерстві²⁸³.

Новообраний голова Ради Міністрів В. Голубович на засіданні сесії 22 січня зазначив, що мирові переговори закінчуються. У зв'язку з цим він просив Центральну Раду дати Раді Народних Міністрів право підписати мирний договір. 220 голосами «за», при 1 — «проти» і 16 — «утримались» — рішення прийняли.

Після обрання В. Голубовича прем'єр-міністром Української Народної Республіки делегацію у Брест очолив О. Севрюк — також член УПСР. Позиція української делегації ускладнювалася непевним становищем Центральної Ради. Ситуація набрала ще більшої гостроти, коли на переговори прибула делегація Радянського уряду України у складі Ю. Медведєва — голови ВУЦВК і В. Шах-рая — народного секретаря з військових справ, які ввійшли до складу делегації Росії і виступили із заявою про неправомочність делегації Центральної Ради представляти інтереси УНР. Голова російської делегації так різко не виступав проти посланців Центральної Ради, однак заявив, що можуть бути визнані тільки такі, укладені Україною, умови договору, які затвердить уряд Росії.

Будучи досить тактовною і толерантною, як зазначають сучасні дослідники Н. Миронець і С. Пивовар, українська делегація змушена була різко відповісти на заяви Ю. Медведєва і Л. Троцького. М. Любинський спробував розкрити суть політики більшовицького уряду Росії, її нещирість і агресивність по відношенню до

України. Оцінюючи ситуацію, що склалася, зміну позиції більшості щодо України, граф О. Чернін підтвердив позицію чотирьох країн, зазначивши, що вони бачать підстави визнати УНР «вже тепер самостійною суверенною державою, яка є в стані заключати самостійно інтернаціональні договори²⁸⁴». Сучасні українські історики дали високу оцінку цьому акту, зазначивши що, «це була велика перемога української дипломатії. Вперше перед усім світом Україна одержала підтвердження свого визнання як суверенної, незалежної держави, суб'єкта міжнародного права²⁸⁵».

Делегація Ради Народних Комісарів зайняла позицію вичікування. Ситуація в Києві все більше загострювалася. Цим вирішив скористатися О. Чернін, він запропонував українській делегації підписати договір, який складався з 3 пунктів: 1) війна між центральними державами і УНР закінчилася; 2) повинні бути встановлені дипломатичні і консульські відносини між обома сторонами і 3) УНР зобов'язується поставити 1 млн. тонн збіжжя та інших харчових продуктів для центральних держав²⁸⁶. Усі інші питання могли бути урегульовані згодом.

О. Севрюк не дав відповіді зразу, а сказав, що повідомить учасників переговорів про рішення української делегації наступного дня. Упродовж ночі делегація УНР працювала над новим проектом. Член делегації український есер М. Залізняк писав: «Той текст договору, який опубліковано, як мировий договір, це є лише докладніше розроблений і доповнений спеціальними деталями проект української мирової делегації». Таким чином, «... в такій многоважній справі, як вироблення тексту мирового договору, ініціатива і основний нарис його належали власне не «старим і досвідченим» дипломатам центральних держав, а «молодим, неосвіченим і недосвіченим» українським делегатам Центральної Ради²⁸⁷».

Отже, в ніч з 26 на 27 січня відбулося підписання мирного договору між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою. Основний зміст його було викладено в 10 статтях. Крім мирного договору було підписано також «Додатковий договір між УНР і країнами Четвертого союзу», «Болгаро-Український Додатковий договір до мирного договору» і «Протокол стосовно тлумачення 2-ї точки 11-ї статті мирового договору», а також «Тайний договір між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини і Буковини». Жоден з цих документів не містив питання про збройну допомогу Україні. Голова делегації О. Севрюк писав з цього приводу:

«Про можливість «приятельського приходу німців на Україну ніколи... до 9 лютого (27 січня — ст.ст) в делегації не говорилося й ніколи (я це підкреслюю) не було про це мови з австро-німецькими делегатами до укладення миру...²⁸⁸». Однак у день підписання договору Центральна Рада покинула Київ, а в другій половині дня про це повідомили українську делегацію. Саме тоді і виникла ідея про військову допомогу. З (16) лютого 1918 р. М. Любинський підписав звернення делегації Центральної Ради до німецького народу з проханням військової допомоги. Українська делегація розраховувала на допомогу Українськими галицькими військовими частинами, а також тими, які були сформовані в Німеччині з військовополонених — українців. Однак за браком часу допомогти погоджувалися регулярними військами. Не бачачи іншого виходу, представники Центральної Ради згодилися на цю пропозицію з умовою, що німецькі частини не підуть всередину України. На жаль, жодного документа з цього приводу не було підписано. Результати такої «допомоги» могли бути непередбаченими.

1 лютого 1918 р., перебуваючи в Житомирі, Мала Рада на своєму засіданні поставила питання про ратифікацію мирного договору. Варто зазначити, що провід Центральної Ради повністю перебував у руках українських есерів. За відсутності товаришів і секретарів Центральної Ради заступником голови обрали А. Степаненка (у.с.-р.), а секретарем — М. Чечеля (у.с.-р.). Одноголосно було прийнято рішення про право на ратифікацію мирного договору. Голова Ради Народних Міністрів проінформував про «доповнюючу конвенцію з Німеччиною в справі воєнної допомоги в боротьбі з більшовиками²⁸⁹». Він запевнив, що «військова допомога» не буде втручатися у внутрішні справи України. Однак голова уряду наполягав, щоб Рада Народних Міністрів мала «формальне уповноваження на прийняття мір для підтримання ладу на Україні²⁹⁰». Такі повноваження були надані уряду. У зв'язку з цим уже 8 лютого 1918 р. в порядок денний засідання Ради Народних Міністрів було включено «план роботи Ради Міністрів у військовому напрямку в контакт з німцями²⁹¹». 10 лютого була видана «Відозва Ради Народних Міністрів до громадян УНР». У ній обґрунтовувалися причини запрошення німців в Україну. Відозва вийшла за підписами В. Голубовича (голова Ради Міністрів), О. Жуковського (військовий міністр) та П. Христюка (міністр внутрішніх справ).

Українська делегація в складі есерів О. Севрюка, М. Левитського і М. Любинського, зі свого боку, теж звернулася до українського

громадянства з відозвою. Вона закликала всіх стати на захист України і повідомляла, що «для того, щоб скоріше вигнати розбишак (мається на увазі більшовиків — Т.Б.) і дати лад та порядок нашому краю, закликали німецьке військо допомогти нам у цій роботі²⁹²».

Голова Центральної Ради М. Грушевський пояснював прихід німців тим, що «в інтересах Німеччини, щоб Україна була самостійна і сильна, і вони допомагають нам для цього. Військо їм потрібне самим і тому їхні полки зостануться доти, доки вони будуть потрібні нашому правительству для очищення України. Їм наказано не грабувати, не кривдити українську людність, бо німецьке правительство хоче, щоб поміж Україною і Німеччиною були щирі і дружні відносини, щоб українська людність дивилася на німців, як на своїх приятелів²⁹³».

У свою чергу, дав пояснення і голова Ради Народних Міністрів В. Голубович щодо ставлення німецької старшини і українського уряду, назвав це співробітництвом. У зв'язку з цим він зазначив: «Німецьке військо, як дружне, не вмішується у внутрішні хатні справи Української Народної Республіки. Німецька старшина не судить, не карає громадян нашої Республіки, а коли кого арештує, то тільки за напад на німецькі війська, або за допомогу військам²⁹⁴». Всі ці заяви робилися в надії, що німці, виходячи навіть з власних інтересів, не втручатимуться у внутрішні справи України.

Питання мирного договору не сходило з порядку денного засідань Малої Ради і Ради Народних Міністрів. 14 березня в Малій Раді відбулися дебати в справі мирного договору. Від фракції українських есерів виступив М. Салтан. Він висвітлив позицію своєї партії у цій справі: «Ми з щирою і великою радістю вітаємо цей Берестейський договір. На думку ідеологів буржуазії Мілюкова і соціал-імперіаліста Керенського, такий мир є ганебним, але, на нашу думку, він не може бути ганебним, бо не Україна розпочинала цю війну і не вона її підтримувала. Тільки недавно Україна почала існувати як держава і тому мала право заключати цей мир, мир хоч і сепаратний, але демократичний, бо це є мир і без анексій і без контрибуцій²⁹⁵». Фракція есерів приймала цей документ і пропонувала голосувати за передачу його в комісію. Інші фракції підтримали пропозицію есерів і прийняли рішення передати договір в комісію із 27 членів, представників всіх фракцій Малої Ради.

Три дні парламентська комісія працювала над мирним договором. Для зручності вона була поділена на дві секції: юридичну

і економічну. Члени Малої Ради заслухали висновки секції, а також запропонований комісією законопроект ратифікації договору. Законопроект зазначав: «Мирний договір затвердити, ратифікувати і виконувати твердо і непорушно». Документ був прийнятий майже одногосно. М. Грушевський констатував, що «Українська Центральна Рада сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням з перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій — досягнений²⁹⁶». Це була велика перемога українського народу. Однак присутність іноземного війська не давала підстав відчутти вагомість цієї перемоги.

9 березня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів слухалося питання про запрошення іноземного війська в Україну. Народні міністри намагалися в'янути умови, на яких мирна делегація запросила військо. Голова мирної делегації О. Севрюк пояснив, «що мирною делегацією було запрошено австрійське військо, і що навіть є постанова, на основі якої австрійське військо за згодою українського уряду буде виведене з території України і що це і є, власне кажучи, письмений договір²⁹⁷». Щодо кордонів, до яких має йти німецьке військо, які його плани і якою має бути чисельність війська, О. Севрюк зазначив, що німці хотіли спочатку зайняти тільки північну частину України, боячись оголити свій тил, але після виступу Австрії їх позиція дещо змінилася, і вони мали очистити Україну від більшовиків і по лівому березі Дніпра, аж до Куп'янська. Відносно плану делегація не говорила, тому що його повинна була розглянути комісія спеціалістів. Та, на жаль, цього не сталося. Планувалася така кількість війська: 4 дивізії, а також 1 дивізія на Лунівець і 1 — на Одесу. Всього 6.

М. Порш порушив також і питання про військову конвенцію, яка мала визначати правовий статус німецького війська в Україні та умови матеріальної компенсації за його перебування. На що О. Севрюк відповів, що, на його думку, «німці зараз обмежуються щодо компенсації тільки вільною продажею хліба. Але, можливо, що з часом вони поставлять певні компенсації про німців-колоністів і повернення їм збитків. Що торкається Австрії, то спинятися зараз на компенсації не варто²⁹⁸».

Та вже наступного дня слухали інформацію про конвенцію з німецьким військом. Прийняли рішення, що німецькі війська продовжуватимуть далі операції проти більшовиків. Умови, на яких будуть здійснюватися операції, повинні бути викладені в письмовій формі. Переговори доручили вести голові РНМ В. Голубовичу.

Та всі ці заходи були надто запізнілі. Наймане військо вже порядкувало по Україні.

Фракція есерів першою забила тривогу з приводу безчинств німців і втручання їх у внутрішні справи України. Підставою для цього став наказ про засів полів, виданий 6 квітня 1918 р. німецьким головнокомандуючим Ейхгорном. Ним він наказував німецьким військовим частинам, яким шляхом треба їм провадити засів ланів українського народу. Визначав розмір і порядок плати і нагороди за такі роботи для українців. Наказом надавалося право німецьким загонам і за своєю ініціативою встановлювати ті чи інші порядки щодо цього. Разом з тим, наказ порушував основний закон УНР, бо закликав до цієї справи колишніх землевласників, наказуючи селянам, щоб вони давали для них коней, реманент і насіння. Фракція есерів вимагала відповіді від уряду, чи був такий наказ. Відповідь була ствердною. Есери вимагали вжити заходів, щоб припинити дію наказу німецького головнокомандувача, а також, проінформувати німецький уряд про втручання німецької військової влади у внутрішні справи України. Однак здійснити це було непросто. Резолюція, прийнята Центральною Радою зазначала, що «німецькі війська покликані українським урядом для допомоги в справі заведення порядку на Україні лиш у тих межах і напрямі, які будуть зазначені урядом Української Народної Республіки, що ніяке самовільне втручання германського й австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України не допустиме, що такі втручання, як згадані накази фельдмаршала Ейхгорна, можуть тільки дезорганізувати наше господарче життя, ускладнити соціально-політичні відносини і між іншим зробити неможливим виконання тих економічних договорів між Українською Народною республікою і Центральними державами²⁹⁹». Резолюція також доручала міністру земельних справ М. Ковалевському «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Ейхгорна не повинен виконуватися³⁰⁰». Міністр закордонних справ М. Любинський мав скласти текст-протест проти наказу Ейхгорна і проти будь-якого іншого втручання в внутрішні справи України. Голова Ради Міністрів В. Голубович зробив відповідні заяви-ноти Віденському, Берлінському уряду в справі цього наказу.

У цій справі слід відмітити ще один аспект. Після інтерпеляції есерів про наказ Ейхгорна міністр хліборобства і справ харчових М. Ковалевський заявив про свою відставку, зазначивши, «що всякі втручання в мою роботу гальмують її, роблять неможливою,

і я не можу нести відповідальності за напрям земельної політики³⁰¹». Центральна Рада відставку М. Ковалевського не прийняла.

Складність ситуації, відсутність чітких документів знову поставила питання про конвенцію. 13 квітня 1918 р. Рада Народних Міністрів заслухала доповідь Х. Барановського про роботу фінансової секції Державної комісії з товарообміну. Повідомлялося, що справа з випуском серій Державної скарбниці затягується. Німці заявили, що не можуть взяти цих паперів на 200 млн. крб. Однак, як виявилося, грошей віддати за ці папери вони не хочуть, а планують покласти їх у свої банки на проценти, щоб списувати їх на рахунок платні від України за німецькі товари. Якщо після закінчення торгових операцій «сальдо» буде на користь УНР, то вони його повернуть так: 1/3 цієї суми буде повернена через півроку по підписанні загального миру; 1/3 — через рік і 1/3 — через два роки. Такі умови були невідгідні Україні, а розрахунок по військовій конвенції міг цілком анулювати вигоди цієї позички. Представники України заявили, що до підписання військової конвенції не може бути мови про серії. В. Голубович зазначив, що справа конвенції була порушена ще три тижні тому і цілком конкретні умови були передані до Берліна. Міністр закордонних справ М. Любинський підтвердив, що для підписання конвенції з боку Міністерства закордонних і військових справ все готово. На підставі доповіді і повідомлень Рада Народних Міністрів прийняла рішення: 1) умови покупки серій, запропоновані німецьким представництвом, відхилити; 2) справа конвенції належить вирішенню тільки Українським урядом; 3) скликати офіційно засідання в складі Голови Ради Народних Міністрів, міністрів фінансів, внутрішніх, військових і закордонних справ і за участю представників німецького і австрійського уряду: Мумма, Штольценберга, Флейшлана і Форгага.

19 квітня 1918 р. представники німецького уряду запропонували взяти українських серій на 200 млн. крб. по 3,6%, а натомість давали Україні 100 млн. своїх серій по 4,5% і 100 млн. українських серій відкривають поточний рахунок в своїх банках, щоб списувати з нього проценти за ті товари, котрі вони поставлять на Україну. Український уряд дуже обережно поставився до такої пропозиції. Передав цю справу на розгляд фінансово-економічної наради при Міністерстві фінансів, яка в порозумінні з державною комісією повинна вияснити потребу для України мати запропонований поточний рахунок у німецьких банках. До вирішення цієї справи не дійшло.

У контексті розгляду питань, пов'язаних з участю УПСР в міжнародних справах, варто дещо детальніше зупинитися на стосунках з Росією. Як вже зазначалося, невирішеним залишалося питання підписання договору з Росією. Українська делегація звернулася 15 лютого до Малої Ради з проханням дати дозвіл на ухвалення мирного договору з Росією. Голова делегації О. Севрюк (укр.с.-р.) звернувся до Ради Народних Міністрів з проханням підготувати умови мирного договору. Після детального обговорення, у якому взяли участь есери В. Голубович, П. Христюк, соціал-демократи М. Ткаченко, М. Порш і соціал-самостійник Г. Сидоренко, були затверджені основні пункти договору. З березня (н.ст. — Т.Б.) 1918 р. було укладено договір між Радянською Росією і центральними державами. Взаємовідносини між Україною і Росією були викладені у статті договору, яка зазначала, що «Росія зобов'язується негайно заключити мир з Українською Народною Республікою і признати мировий договір між цією державою та чотирма союзними державами. Українську територію негайно очистити від російського війська і російської червоної гвардії³⁰²». У статті також зазначалося, що Росія припиняє всяку агітацію чи пропаганду проти уряду і публічних установ УНР.

У центрі уваги засідання Ради Народних Міністрів 9 березня 1918 р. була доповідь української мирної делегації, від імені якої виступав есер М. Любинський. Головна увага його виступу була сконцентрована на взаємовідносинах між російською і українською делегацією у Бресті. Проаналізувавши всі події, які відбулися впродовж перебування на конференції між росіянами і українцями, М. Любинський дав пояснення до пункту мирного договору, де йшлося про те, що Росія зобов'язувалася помиритися з УНР, запропонував якнайшвидше обрати делегацію і направити її до Росії як миру. Однак рішення не було прийнято.

13 квітня 1918 р. Рада Народних Комісарів радіотелеграмою просила німецький уряд повідомити Раду Народних Міністрів, що вона згодна розпочати мирні переговори у Смоленську. Телеграму взяли до відома. А 15 квітня міністр закордонних справ поставив питання про мирні переговори з Росією на засіданні уряду. Міністерству закордонних справ доручили вислати кур'єром ноту до Москви з пропозицією розпочати мирні переговори не в Смоленську, а в Путівлі чи іншому місті. Очолити українську делегацію доручалося лідеру соціал-демократів М. Поршу. М. Порш намагався відмовитися. Однак Рада Народних Міністрів наполягала,

щоб саме він очолив делегацію. Членами делегації були обрані есери М. Чечель і Д. Ісаєвич.

21 квітня, напередодні призначення делегації, Рада Народних Міністрів УНР направила Раднаркому відповідь на ноту, підписану Головою РНМ В. Голубовичем і міністром закордонних справ М. Любинським, містом переговорів було визначено Курськ. Нота включала також пропозиції до Ради Народних Комісарів. Власне, цією нотою закінчуються взаємовідносини Центральної Ради з Радою Народних Комісарів. Через кілька днів після цієї ноти Центральна Рада перестала існувати.

Продовжуючи розгляд питань, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю УПСР і її членів, варто зупинитися на Тифліській нараді. Питання миру і участі в мирній нараді в Тифлісі стало на порядок денний сесії, 25 січня. М. Грушевський повідомив Центральну Раду, що голова Закавказького уряду Є. Гегечкорі запрошує УНР прислати своїх представників на мирну конференцію, що має відбутися між закавказькими народами і Туреччиною. Ця інформація викликала цілий ряд запитань. Зокрема, про доцільність участі, мету та інше. Член есерівської фракції висловив думку про доцільність представництва на Тифліській нараді, якщо умови миру з Туреччиною обговорювалися в Бресті. Відповідаючи на питання, В. Голубович, перш за все, зазначив, що проводиться ця нарада з ініціативи головнокомандуючого турецьким військом. По-друге, там буде обговорюватися питання демобілізації на Кавказькому фронті. У зв'язку з цим В. Голубович пропонував направити представника УНР на Тифліську нараду, надавши йому найширші повноваження, оскільки Україна зацікавлена в справах, які будуть вирішуватися на нараді. Представник національних меншин, член Малої Ради Біск зазначив, що на Тифліській нараді, напевне, буде вирішуватися доля вірменського народу, і в зв'язку з цим варто дати представнику УНР докладні і виразні вказівки в цій справі. На що член есерівської фракції М. Салтан зауважив, що представник України може керуватися загальною позицією Центральної Ради в національному питанні. Як відомо, напередодні, 9 січня 1918 р., Центральна Рада прийняла «Закон про національно-персональну автономію».

Важливим моментом для української державності була позиція голови Ради Народних Міністрів про делегацію з західноєвропейських держав, яка повинна повідомити, що Україна як окрема держава вступила в міжнародне життя і буде здійснюва-

ти роботу, що нейтральні держави визнали це право за Україною. М. Любинський пояснив важливість такої делегації і запропонував спершу їхати в нейтральні держави. Однак перед поїздкою варто конфіденційно отримати інформацію і, взагалі, переговорити з урядом Німеччини. А М. Левитський наголосив, що «коли Франція і Англія не визнають цього права, то безперечно признають нейтральні держави³⁰³». Рада Народних Міністрів прийняла рішення про створення такої делегації. До її складу мав увійти 1 представник мирної делегації і 3 запропонованих фракціями. 15 квітня 1918 р. Рада Народних Міністрів призначила Д. Дорошенка і М. Полоза членами дипломатичної делегації українського уряду в нейтральні держави. М. Шрага до складу делегації було додатково включено 19 квітня.

Окрему сторінку у міжнародні відносини вписали українські есери під час розв'язання питання, пов'язаного з долею Бессарабії. На початку березня 1918 р. було прийнято рішення про направлення мирної делегації до Румунії¹⁰⁵. 5 квітня М. Галагана призначили послом до Румунії. Як відомо, у січні 1918 р. Бессарабія була окупована Румунією. При підтримці держав Антанти Румунія уклала попередню умову з країнами австро-німецького блоку, за якою Бессарабія мала відійти до неї. Водночас, бажанням Бессарабії було приєднатися до України. Про що свідчать приїзди делегацій і постанови різних інституцій.

Міністерство закордонних справ УНР направило ноту Румунії, в якій порушувалися питання про Бессарабію. Відповідь зазначала, що це питання буде розв'язане за загальною згодою. Відносно цього питання міністерство також зверталось в Брест з листом до державного секретаря закордонних справ Німеччини Р. Кюльмана. Німецький дипломат наголосив, що в мирному договорі не слід цього зазначати, тому що це особисті справи, які можуть бути розв'язані за згодою між Україною і Румунією.

11 квітня до Румунії виїхав український посол М. Галаган з відповідними документами і широкими повноваженнями. Однак все це було запізно. 9 квітня 1918 р. на засіданні «Сфатул Церія» (молдавський парламент — Т.Б.) після тривалих дебатів, поіменним голосуванням було прийнято рішення про приєднання Бессарабії до Румунії на правах автономії. Центральна Рада не визнала рішення «Сфатул Церія» про прилучення Бессарабії до Румунського королівства актом вільного волевиявлення всіх народів, які населяють Бессарабію. Водночас, Українська Народна Республіка

вимагала здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бессарабії, які виявили або вільно виявляють свою волю приєднатися до УНР. Центральна Рада доручала Раді Народних Міністрів, щоб та «звернулася до Румунії, а також до держав Почвірного союзу з нотою-протестом проти системи утисків і насильств над населяючими Бессарабію національностями³⁰⁴». Підкресливши, що Українська Центральна Рада не вважає вирішеною актом від 9 квітня Бессарабську справу, доручила уряду України вжити всіх заходів, «які будуть до її розпорядження, щоби в найскоршій часі було рішено долю Бессарабії в порозумінні з Українською Народною Республікою і свобідним виявом волі всього населення Бессарабії³⁰⁵». Про таку резолюцію в справі анексії Бессарабії доручалося Міністерству закордонних справ офіційно повідомити румунський уряд.

23 квітня учасники засідання Малої Ради повернулися до питання про Бессарабію. Член фракції соціалістів-революціонерів В. Приходько поцікавився чи відомо міністерству закордонних справ про насильства і фальсифікації під час голосування в Бессарабському сеймі щодо приєднання Бессарабії до Румунії, чи збирає міністерство матеріали цієї справи. Міністр закордонних справ М. Любинський проінформував присутніх про те, що Міністерство збрало вже і надалі збиратиме відповідні матеріали. Частина з них передана українському послу М. Галагану в Румунії. Свою інформацію М. Любинський доповнив доповіддю земського діяча Бессарабії Міністерству закордонних справ. У доповіді виясняються ті «приховані заходи, якими Румунія давненько вже підготовляла приєднання Бессарабії і вела пряму відповідну агітацію³⁰⁶». Відзначалося також, що «румуни творять в Бессарабії безчинства і навіть часто розстрілюють українців та тих людей, що висловлювались за приєднання Бессарабії до України³⁰⁷». «Після приєднання до Румунії, — зазначалося в доповіді, — румуни стали вивозити з Бессарабії де що запопадуть і завели там страшенно тяжкий режим, при якому там самодержавно розпоряджаються їхні коменданти та поміщики³⁰⁸». Траплялися випадки, коли румунське військо силою примушувало різні органи міського та земського самоврядування голосувати за приєднання Бессарабії до Румунії. Про те, що аналогічні звірства чинили німці в Україні, члени Центральної Ради намагалися не говорити. Міністр М. Любинський відзначив, що населення Бессарабії прагне все ж таки «прилучитися до України». На знак підтвердження він показав 89 приговорів з одного тільки Хотинського повіту. Вирішити долю Бессарабії

Українська Центральна Рада не могла. Історія вже рахувала останні дні її існування.

23 квітня 1918 р. УНР підписала господарчий договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Згідно з цим договором Україна зобов'язувалася поставити центральному країнам 60 млн. пудів зерна, 400 млн. штук яєць, значну кількість м'яса, цукру, картоплі, овочів, сировини. Ухваленням цього договору Центральна Рада, власне, підписала собі вирок.

На нараді у начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Гренера в присутності німецького та австрійського аташе 24 квітня доля Центральної Ради практично була вирішена. Того ж дня Гренер зустрівся з членами Української Народної Громади (М. Сахно-Устимович, В. Кочубей, В. Любинський, М. Гіжицький, М. Воронович та інші), які прагнули повалення Центральної Ради. Німці теж бажали зміни влади. Господарський договір був підписаний, і даліше зволікати не було причин.

25 квітня 1918 р. з'явився ще один наказ Айхгорна. Ним запроваджувалися німецькі військові суди. Цей наказ, як і попередній, викликав гарячі дебати в українському уряді. 26 квітня фельдмаршал Айхгорн отримав дозвіл імператора Вільгельма II на зміну українського уряду. Упродовж двох днів (27–28 квітня — Т.Б.) обговорювали його члени Малої Ради. Закінчити засідання не вдалося. У будинок Центральної Ради увійшов відділ німецького війська. Німецький офіцер оголосив, що йому необхідно заарештувати: М. Ткаченка (міністр внутрішніх справ, с.-д.), М. Любинського (міністр закордонних справ, с.-р.), О. Жуковського (міністр військових справ, с.-р.), Ю. Гаєвського (директор адміністративного департаменту Міністерства Внутрішніх справ, с.-р.) і М. Ковалевського (міністр земельних справ, с.-р.). Арештували Ю. Гаєвського і М. Любинського, інших членів Ради в залі не було. Протести М. Грушевського нічого на дали. Згодом було затримано О. Жуковського і дружину М. Ткаченка. Факт арешту членів уряду і Центральної Ради можна розцінювати як застосування методів психологічного тиску. Центральна Рада була приречена. 29 квітня стало останнім днем у діяльності Центральної Ради.

У процесі розгляду питання участі УПСР та її членів у зовнішньополітичній діяльності ми значну увагу приділили діяльності Центральної Ради і вважаємо цю позицію цілком правильною, оскільки і у Центральній Раді, та і в Раді Народних Міністрів переважна більшість належала українським есерам. Не становила

винятку і зовнішньополітична діяльність. Адже, як видно з вичевикладеного матеріалу, ключові позиції, як під час підписання Брестського мирного договору, так і в міжнародній політиці взагалі належали членам УПСР. До певної міри ми можемо стверджувати, що діяльність Центральної Ради в період січня-квітня 1918 р. є прямим віддзеркаленням діяльності і політики УПСР, її перемог і прорахунків, досягнень і поразок.

Підсумовуючи участь УПСР у розробці і становленні зовнішньої політики Української Народної Республіки, варто зазначити, що партія есерів ініціювала питання миру і участі України на мирній конференції. Членами мирної делегації в основному були затверджені українські есери. Делегацію очолювали також представники УПСР, спочатку В. Голубович, а після його обрання Головою Ради Міністрів делегацію очолив О. Севрюк. Певний внесок зробили українські есери у написання безпосередньо тексту договору. Як зазначає відомий сучасний вчений В. Верстюк: «Факт підписання Брестського мирного договору свідчив про успіх молоді непрофесійної дипломатії. Це був перший серйозний акт УНР на міжнародній арені³⁰⁹». Водночас українським дипломатам не вистачило досвіду і знань в юридичному оформленні «німецької допомоги», адже не було підписано жодного документа, який би регламентував поведінку і дії іноземного війська.

Українська Партія Соціалістів-Революціонерів була чисельною і впливовою партією в Україні під час революції. Вона справді вела за собою широкі народні маси. Основною соціальною базою її було селянство. Відмінними рисами УПСР були її молодість, революційна інтуїція, змінність програми. Однак і в молодості партії полягала її слабкість. Партії не вистачало досвідчених, випробуваних в політичній боротьбі інтелектуальних сил. На чолі її були надзвичайно молоді керівники, не було видатних політичних діячів. Тому, маючи за собою народні маси, маючи більшість в Центральній Раді, українські соціалісти-революціонери змушені були поступатися керівними посадами іншим партіям, насамперед соціал-демократам. І тому, незважаючи на більшість, українські есери впродовж 1917 р. змушені були згоджуватися на реформістський курс соціал-демократів у політиці всупереч своїм революційним тенденціям. Активність фракції українських соціалістів-революціонерів на засіданнях Малої Ради та на сесіях Центральної Ради не завжди була результативна. Впродовж всієї

роботи простежувалося невміння фракції наполягти на неухильному проведенні Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом домагань партії. Однією з причин такого стану було те, що фракція УПСР, постійно висловлюючи незадоволення політикою есефівсько-есдеківського Генерального Секретаріату, не змогла протиставити власної чіткої програми. Навіть у земельній справі партія не змогла наполягти на проведенні земельної реформи.

Підсумовуючи діяльність УПСР у виробленні передвиборчої тактики, а також у визначенні ролі і функцій Українських Установчих Зборів у державотворенні, варто зазначити, що вона пройшла тернистий шлях від несміливого визначення поняття територіальних зборів до розширення їх функцій як повноправного органу влади, який міг встановлювати політичний лад і здійснювати соціально-економічні перетворення. В його компетенції було і проголошення суверенності України.

На Установчому з'їзді УПСР була вироблена тактика партії щодо Всеросійських і Українських Установчих Зборів і визначено, що Українські Установчі Збори повинні відбутися раніше від Всеросійських. Однак організаційно-правові засади скликання Установчих Зборів і їх функцій викликали багато суперечностей. Заслугове на увагу тактика у виборах до міських дум. УПСР провела партійну конференцію, на якій розглянула питання підготовки до Українських і Всеросійських Установчих Зборів, та виробила виборчу платформу. Значна увага у виборчій тактиці УПСР приділялася формуванню блоків, перш за все з Селянською Спілкою. Правильність виборчої тактики підтвердили результати виборів: із 172 обраних депутатів 115 — були членами УПСР (вибори відбулися не у всіх губерніях).

Незважаючи на те, що Українські Установчі Збори так і не були скликані, УПСР набула певного практичного досвіду участі у виборчій кампанії. Установчі Збори були головною метою боротьби УПСР. Аналіз її участі у муніципальних виборах, а також у виборах до Всеросійських та Українських Установчих Зборів дає підстави зробити висновок, що УПСР виробила власну стратегію і тактику у виборчій кампанії. Заслугове на увагу і її досвід у формуванні блоків. Не менш цінними для сучасних українських політичних партій є вивчення її прорахунків.

¹ Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. — 1992. — №7. — С. 48.

² Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 241.

³ Там само. — С. 33.

⁴ Шаповал М. Соціологія українського відродження. — К.: Видавництво «Україна», 1994. — С. 32.

⁵ Там само. — С. 32.

⁶ Там само.

⁷ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 240–241.

⁸ Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 32.

⁹ Там само. — С. 241.

¹⁰ Там само. — С. 33.

¹¹ Там само.

¹² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. — К.: Темпора, 2003. — С. 33.

¹³ Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 6.

¹⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 15–16.

¹⁵ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №4. — Квітень.

¹⁶ Див.: Там само. — С. 106–107.

¹⁷ Висоцький О. Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив // Грані. — 1999. — №2. — С. 44.

¹⁸ Там само. — С. 56.

¹⁹ Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). Монографія. — Дніпропетровськ, ДДФЕІ, 2001. — С. 56.

²⁰ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.

²¹ Там само.

²² Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №6. — Травень.

²³ Там само.

²⁴ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №10. — Червень.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Постанови Загальноукраїнської конференції УПСР у Києві 3–6.VI. 1917 р. та Краєвої лівобережної конференції УПСР в Полтаві (30.V — 2.VI.1917). — К.: ЦК УПСР, 1917. — С. 8.

²⁹ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №9. — Червень.

³⁰ Там само.

³¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 350.

³² Павленко І. Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. — 2005. — №5. — С. 26.

³³ Зеркин Д. Политический конфликт и оппозиция // Социально-политический журнал. — 1998. — №5. — С. 99.

³⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т.1. — С. 77.

³⁵ Нова Рада. — 1917. — 13 червня.

³⁶ Вісті з Української Центральної ради. — 1917. — №13. — Липень.

³⁷ Там само.

³⁸ Винниченко В. Відродження нації. Частина 1. — Відень, 1920. — С. 125.

³⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 425.

⁴⁰ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №13. — Липень.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №15/16. — Вересень.

⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 131.

⁴⁷ Там само. — С. 131–132.

⁴⁸ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №10. — Червень.

⁴⁹ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — №10. — С. 129.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 150.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. — С. 155.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Нова Рада. — 1917. — 22 червня.

⁵⁸ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №15/16. — Вересень.

⁵⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 138

⁶⁰ Вісті з Української Центральної ради. — 1917. — №15/16. — Вересень.

- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 12.
- ⁶² Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №17. — Жовтень.
- ⁶³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 168.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Нова Рада. — 1917. — 15 липня.
- ⁶⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 223.
- ⁶⁷ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. А.С. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. — М.; Л., 1930. — С. 31.
- ⁶⁸ Там само. — С. 30.
- ⁶⁹ Передмова // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 17.
- ⁷⁰ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 31.
- ⁷¹ Там само. — С. 30.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Передмова // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. — С. 18.
- ⁷⁴ Робітничка газета. — 1917. — 1 липня.
- ⁷⁵ Вестник Временного правительства. — 1917. — 5 августа.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само. — С. 219.
- ⁷⁸ Народня Воля. — 1917. — 8 серпня.
- ⁷⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 219.
- ⁸⁰ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №22–23. — Листопад.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Там само. — С. 260.
- ⁸³ Боротьба. — 1917. — 17 вересня.
- ⁸⁴ Там само. — С. 328.
- ⁸⁵ Нова Рада. — 1917. — 12 жовтня.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Там само. — С. 346.
- ⁸⁸ Там само. — С. 348–349.
- ⁸⁹ Там само. — С. 350.
- ⁹⁰ Там само. — С. 352.
- ⁹¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 2. — С. 67.

- ⁹² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. 1. — С. 185.
- ⁹³ Там само. — С. 372.
- ⁹⁴ Там само. — С. 507.
- ⁹⁵ Там само. — С. 515–516.
- ⁹⁶ Там само. — С. 516.
- ⁹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 2. — С. 31.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Нова Рада. — 1917. — 8 грудня.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 516.
- ¹⁰³ Робітнича газета. — 1918. — 4 січня.
- ¹⁰⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К.: Наукова думка, 1997. — Т. 2. — С. 88.
- ¹⁰⁵ Затонський В. З спогадів про Українську революцію // Літопис революції. — 1929. — №5–6. — С. 117.
- ¹⁰⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 113.
- ¹⁰⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 104.
- ¹⁰⁸ Народня воля. — 1918. — 24 січня.
- ¹⁰⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 2. — С. 124.
- ¹¹⁰ Робітнича газета. — 1918. — 14 січня.
- ¹¹¹ Боротьба. — 1918. — 20 березня.
- ¹¹² Овдієнко П. Генезис українського націонал-комунізму: «лівобережна фракція» українських есерів // Сіверянський літопис. — 2003. — №1. — С. 95.
- ¹¹³ Цит. за Михутина И. Украинский Брестський мир. — М., 2006. — С. 89.
- ¹¹⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К.: Наукова думка, 1997. — Т. 2. — С. 110–112.
- ¹¹⁵ Цит. за Михутина И. Украинский Брестський мир. — М., 2006. — С. 97.
- ¹¹⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 114.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 216.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 266.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 269.
- ¹²⁰ Боротьба. — 1918. — 9 квітня.
- ¹²¹ Там само.

¹²² Див.: Боротьба. — 1918. — 19 квітня.

¹²³ Боротьба. — 1918. — 19 квітня, 21 квітня та ін.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Боротьба. — 1918. — 21 квітня.

¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3911. — Оп. 1. — Спр. 17. Арк. 5–6.

¹²⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 253.

¹²⁸ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №22–23. —

Листопад.

¹²⁹ Мельник О.О. Проблема вибору шляхів розвитку революції на Україні (тактика партії українських есерів щодо Установчих зборів в 1917–1918 рр.). — Мелітополь, 1995. — С. 3.

¹³⁰ Новое время. — 1917. — 8 марта.

¹³¹ Боротьба. — 1917. — 25 квітня.

¹³² Там само.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Боротьба. — 1917. — 20 червня.

¹³⁵ Див.: Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (Сторінки історії УПСР). — К.: ПІЕНД, 1999. — С. 92–97.

¹³⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 132.

¹³⁷ Там само. — С. 134.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Боротьба. — 1917. — 21 серпня.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 249.

¹⁴³ Там само. — С. 252.

¹⁴⁴ Бевз Т. Центральна Рада і Українські Установчі Збори // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції. 20 березня 1997 р. У 2-х частинах. — К.: Інститут історії України, 1997. — Частина 1. — С. 61.

¹⁴⁵ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 252–253.

¹⁴⁶ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №22–23. — Листопад.

¹⁴⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 253.

¹⁴⁸ Боротьба. — 1917. — 21 серпня.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №24. — Грудень.

¹⁵⁵ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 272.

¹⁵⁶ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №15–16.

¹⁵⁷ Боротьба. — 1917. — 1 вересня.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої Революції. — К., 1974. — С. 90–117.

¹⁶⁰ Там само. — С. 112.

¹⁶¹ Там само. — С. 90–117.

¹⁶² Мельник О.О. Проблема вибору шляхів розвитку революції на Україні (тактика партії українських есерів щодо Установчих Зборів в 1917–1918 рр.). — Мелітополь, 1995. — С. 12.

¹⁶³ Боротьба. — 1917. — 17 вересня.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Боротьба. — 1917. — 6 жовтня.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само.

- ¹⁹¹ Українська Центральна Рада... Т. 1. — С. 323.
¹⁹² Там само. — С. 328.
¹⁹³ Українська Центральна Рада... Т. 1. — С. 329.
¹⁹⁴ Там само. — С. 334–338.
¹⁹⁵ Там само.
¹⁹⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 338.
¹⁹⁷ Народня Воля. — 1917. — 22 жовтня.
¹⁹⁸ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 353.
¹⁹⁹ Там само. — С. 407.
²⁰⁰ Там само.
²⁰¹ Народня Воля. — 1917. — 12 листопада.
²⁰² Робітнича газета. — 1917. — 14 листопада.
²⁰³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 411.
²⁰⁴ Робітнича газета. — 1917. — 14 листопада.
²⁰⁵ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 475.
²⁰⁶ Там само. — С. 484.
²⁰⁷ Там само. — С. 475.
²⁰⁸ Там само.
²⁰⁹ Там само.
²¹⁰ Там само.
²¹¹ Народня Воля. — 1917. — 22 жовтня.
²¹² Там само.
²¹³ Там само.
²¹⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 375.
²¹⁵ Боротьба. — 1917. — 30 листопада.
²¹⁶ Там само.
²¹⁷ Там само.
²¹⁸ Головка П. Який державний лад мусить бути. — К., 1917. — С. 9.
²¹⁹ Боротьба. — 1917. — 10 листопада.
²²⁰ Там само.
²²¹ Там само.
²²² Курас І. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мел-кобуржуазних партій на Україні. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 111.
²²³ Там само.
²²⁴ Феденко П. Український рух у ХХ столітті. — Лондон, 1959. — С. 122.
²²⁵ Народня Воля. — 1917. — 23 листопада.
²²⁶ Мазепа І. В огні і бурі революції. — Прага, 1942. — С. 18.
²²⁷ Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). — Прага «Вільна Спілка», 1936. — С. 13.

²²⁸ Шаповал М. Велика революція і визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 151.

²²⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 21–24.

²³⁰ Там само. — С. 122.

²³¹ Мельник О.О. Проблема вибору шляхів розвитку революції на Україні (тактика партії українських есерів щодо Установчих Зборів в 1917–1918 рр.). — Мелітополь, 1995. — С. 28.

²³² Там само.

²³³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 261.

²³⁴ Боротьба. — 1918. — 24 березня.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Робітнича газета. — 1918. — 11 квітня.

²³⁸ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 269.

²³⁹ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Там само.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ Боротьба. — 1917. — 1 вересня.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 328.

²⁴⁸ Там само. — С. 188.

⁷⁸⁸ Там само.

²⁵⁰ Там само. — С. 353.

²⁵¹ Там само. — С. 400.

²⁵² Там само.

²⁵³ Там само. — С. 466.

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Народна Воля. — 1917. — 23 листопада.

²⁵⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 467.

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ Нова Рада. — 1917. — 23 листопада.

²⁵⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 526.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Там само.

²⁶³ Там само. — С. 527.

²⁶⁴ Народна Воля. — 1917. — 12 грудня.

- ²⁶⁵ Нова Рада. — 1917. — 17 грудня.
- ²⁶⁶ Там само.
- ²⁶⁷ Народна Воля. — 1917. — 21 грудня.
- ²⁶⁸ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 59.
- ²⁶⁹ Робітнича газета. — 1917. — 29 грудня.
- ²⁷⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 68.
- ²⁷¹ Там само.
- ²⁷² ЦДАВО України. — Ф. 1063. — Оп. 3. — спр. 1. — Арк. 132.
- ²⁷³ Там само.
- ²⁷⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 69.
- ²⁷⁵ Севрюк О. Берестейський мир. Уривки з споминів // Берестейській мир. З нагоди 10-тих роковин. Спомини та матеріали. — Львів, 1928. — С. 146.
- ²⁷⁶ Там само.
- ²⁷⁷ Народна Воля. — 1917. — 31 грудня.
- ²⁷⁸ Там само.
- ²⁷⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 81.
- ²⁸⁰ Там само. — С. 82.
- ²⁸¹ Там само. — С. 94.
- ²⁸² Там само. — С. 97.
- ²⁸³ Там само. — С. 114.
- ²⁸⁴ Миронець Н., Пивовар С. Мирний договір у Бресті — міжнародне визнання незалежності Української Народної Республіки // Розбудова держави. — 1993. — №7. — С. 32.
- ²⁸⁵ Там само.
- ²⁸⁶ Там само.
- ²⁸⁷ Севрюк О. Берестейський мир. Уривки з споминів // Берестейській мир. З нагоди 10-тих роковин. Спомини та матеріали. — Львів, 1928. — С. 165.
- ²⁸⁸ Там само. — С. 159.
- ²⁸⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 155.
- ²⁹⁰ Там само.
- ²⁹¹ Там само. — С. 157.
- ²⁹² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 2. — С. 142.
- ²⁹³ Там само. — С. 144.
- ²⁹⁴ Там само.
- ²⁹⁵ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 202.
- ²⁹⁶ Там само. — С. 213.
- ²⁹⁷ Там само. — С. 187.

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ Там само. — С. 273.

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Там само. — С. 272.

³⁰² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 2. — С. 116.

³⁰³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 185.

³⁰⁴ Там само. — С. 273.

³⁰⁵ Там само. — С. 273–274.

³⁰⁶ Там само. — С. 302.

³⁰⁷ Там само.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 250.

Розділ 6

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТЕЧІЙ УПСР У ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УМОВАХ ОПОЗИЦІЙНОСТІ ГЕТЬМАНСЬКОМУ РЕЖИМУ

Спроба визначити своє ставлення до нової влади була здійснена на міжпартійній нараді трьох українських партій — УПСР, УСДРП, УПСФ, яка відбулася 2 травня 1918 р. Після тривалих дискусій було прийнято рішення зняти вимоги щодо усунення гетьманату та вказати «на ті тяжкі наслідки, до яких може призвести наявне становище, викликавши виразну реакцію у всіх верствах і групах української демократії»¹. Відмовившись від радикальних змін політичного режиму в Україні, партії застосували зовсім не політичні методи, вдавшись до принизливих прохань. «Українська влада сама йшла до своєї корінної зміни. Останнє могло би статися тим чином, що Центральна Рада сама розійшлася, відігравши свою роль революційного органу, передала б владу новому уряду, утвореному на діловому принципі з представників різних політичних партій і громадських груп. Цей уряд спирався б на нове державне тіло — Державну Раду, в яку увійшли б також представники всіх великих центральних політичних і національних груп, в тому числі й тих, що не входили до Центральної Ради»². Як стверджує В. Солдатенко, це був «акт беззастережної капітуляції»³. Ані поступок, ані відповіді з боку нової влади на цей документ не було.

Про перехід УПСР на нові, до певної міри, нелегальні умови роботи свідчать архівні матеріали: «Найбільшим більмом для цього уряду (Гетьману — Т. Б.) являються українські есери. Тому всім охранкам приписано найпильніше стежити за ними»⁴. І далі: «Викрити же есерівські організації нам не вдається, бо у громадян, з одного боку бракує свідомості, а з другого боку вони настільки налякані, що бояться їх видавати»⁵. Документ гарантував також готовність заплатити тому, хто покаже «нитки до есерівських організацій»⁶. Слід зазначити той факт, що «охранка уряду коштувала стільки, скільки утримання чотирьох міністерств»⁷.

Оцінюючи нову владу, М. Шаповал зазначав: «Гетьманщина оказалась фальсификатором: щоб дурити українських політичних горобців, придумано слово «гетьманщина», але справді установлено

диктатуру російської буржуазії, поміщиків і царських генералів та бюрократів»⁸. Долаючи протистояння, українські політичні партії почали шукати шляхи до консолідації, що сприяло організації оформленню політичної опозиції. Вже 21 травня чотири українських політичних партій, в тому числі і партія хліборобів-демократів, яка не брала участь в гетьманському перевороті, звернулися до генерала П. Скоропадського з заявою-протестом проти антиукраїнської й антидемократичної політики гетьманського уряду. Вимоги виконані не були і тоді Українська партія самостійників-соціалістів, Українська трудова партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська демократично-хліборобська партія, Об'єднана Рада залізниць України і Головна рада всеукраїнської поштово-телеграфної спілки створили опозиційне об'єднання — Український Національно-Державний Союз (УНДС) на чолі з А. Ніковським. УНДС став важливим кроком у згуртуванні сил українського національного табору і серйозною небезпекою для існування гетьманату. Щодо участі УПСР у цій інституції, є усі підстави твердити, що вона не була задіяна у ній. По-перше, тому що, як і УСДРП, заперечувала тактику єдиного національного фронту; по-друге, ЦК УПСР перебувала у підпіллі і, практично, зовсім не підтримувала зв'язків з іншими партіями; по-третє, ані УПСР, ані УСДРП не поділяли платформи, запропонованої союзом; по-четверте, протилежні соціальні інтереси не дозволили їм погодитися на союз з класово ворожою «буржуазною» УДХП.

24 травня УНДС подав П. Скоропадському меморіал, у якому характеризував уряд Ф. Лизогуба як «неукраїнський по своєму складу і по своїй політичній орієнтації»⁹. Водночас підкреслювалося, що входження до уряду кадетів та представників інших неукраїнських груп, які завжди негативно ставилися до українського визвольного руху і української державності, сповідуючи ідею «єдиної і неділимої Росії», сприяло зростанню незадоволення серед народу, і, насамперед, селянства. Відзначалося також, що з втратою останніх надій на отримання землі «більшовизм знову почав набирати сили по селах». У меморіалі зроблено висновок, що «сучасний кабінет міністрів врятувати державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довір'я народу, та зміцнити самостійну Українську державу, не зможе»¹⁰. Цим меморіалом УНДС висловлював своє недовір'я гетьманській владі. Однак документ носив половинчастий характер і стосувався в основному форми, а не суті гетьманщини. Це було ще одним підтвердженням

того, що УПСР і УСДРП, які виступали проти соціально-економічної спрямованості режиму, не були причетні до УНДС.

У серпні ця організація була перейменована в Український Національний Союз (УНС) і до неї згодом увійшли УСДРП і частина УПСР (центральної течії), проте вийшла УХДП. Було вироблено спільну платформу, зафіксовану у статуті союзу. Новий документ був досить лаконічним і простим за змістом. У ньому зазначалося, що УНС визнає існуючу в Україні владу і буде боротися законним парламентським шляхом за її перетворення на демократичну владу. Відзначалося, що УНС заперечує вузькопартійні інтереси окремих політичних партій. Водночас не була визначена конкретна політична діяльність.

ЦК УПСР вирішив не брати участі в УНС і висловив своє негативне ставлення до нього у спеціальній декларації. П. Христюк відзначав, що «Союз дійсно став осередком легальної опортуністичної боротьби частини дрібної буржуазії і правого крила національної демократії з гетьманщиною в напрямку українізації і демократизації останньої»¹¹. Ці групи «вклали в ідею національного фронту зовсім поміркований зміст, маючи на меті дійти цим шляхом не стільки до цілковитого знищення гетьманського режиму, скільки пристосувати його до своїх дрібнобуржуазних ідеалів і навпаки — себе до гетьманщини»¹². Цілком зрозуміло, що така оцінка політики УНС лівими виключала будь-яку можливість їхнього приєднання до Союзу. ЦК УПСР, за висловленням П. Христюка, залишилася «поза ідеологією українського національного фронту»¹³.

Відновлена «Боротьба» висвітлювала партійне життя соціалістів-революціонерів, друкувала документи та знайомила читачів з позицією партії у політичному житті суспільства. 2 жовтня була надрукована програмова стаття «Український Національний Союз». У ній УПСР (ліві) деталізувала свою позицію щодо національно-державного будівництва та висвітлювала позицію буржуазії, яка «найкращим засобом оборони сучасного соціального status quo є втягування працюючого люду в різноманітні національно-державницькі орієнтації»¹⁴. Якщо для націй «великодержавних» затуманюючим фактором є різні теорії, наприклад, «історичних місій», «расового призначення», то для неісторичних буржуазія — визначає «сепаратистсько-самостійницькі тенденції та прищеплює народнім масам стремління до національно-державного будівництва»¹⁵. Буржуазні політики, зазначається

у статті, всіма силами штовхають пролетаріат до державницької ідеології, заманюючи його обіцянками національного визволення, шляхом створення власної національної держави. Захоплення гаслом національного державництва, на думку українських есерів, розбиває солідарність всесвітньої трудової демократії, а також підмінює революційну ідею нації консервативним лозунгом держави¹⁶.

Українські есери стверджували, що держава як така була й є механізмом експлуатації, зняряддям поневолення більшості меншістю, і централізована національна держава — ще більшою мірою, ніж федеративна. У зв'язку з цим УПСР поставила собі за мету крок за кроком відвойовувати визнання національних колективів та «передачі їм значної частини функцій сучасної держави, аж до перетворення її зрештою у федерацію автономних, національно-персональних (екстериторіальних) спілок»¹⁷.

Поділяючи такі погляди, УПСР негативно ставилася до Української Держави П. Скоропадського. Про це досить красномовно йдеться у статті центрального органу партії: «Український нарід не має, по суті, нічого спільного з Українською Державою — все одно чи монархичною, як нині, чи буржуазно-республіканською, про яку мріють наші націонал-патріоти»¹⁸. Варто зазначити, що ЦК різко відмежував УПСР від національно-демократичних, буржуазних та псевдосоціалістичних партій і організацій, які створили «Український Національний Союз». Українські есери-інтернаціоналісти з перших днів існування вели рішучу боротьбу проти «Українського Національного Союзу». Ця боротьба здійснювалася у двох напрямках: 1) критика ідеї «утворення міцної самостійної української держави» і 2) критика тактики Союзу, яка проявлялася в «оббиванні порогів німецької влади та у політичних комбінаціях, які переслідують мету українізації сучасної реакції, замість боротьби з нею»¹⁹.

Критикуючи Український Національний Союз і його головну ідею, ліві есери відстоювали свою позицію у поглядах на державу і націю. Поєднання марксистських догм з лівокомуністичним запереченням української державності взагалі та утопічними планами інтернаціональної пролетарської революції були мало реальними. «Борячись за політичне і соціальне визволення — за можливість широкого розвою своєї національної, народної культури, пролетаріат України, як і всякий інший пролетаріат за часів капіталізму, не має вітчизни. Він лише має її завоювати і зробити це не в союзі з «своєю» національною буржуазією, а в жорсткій боротьбі

з нею, в великій всесвітній боротьбі пригноблених проти гнобителів, в інтернаціонально революційній боротьбі за зруйнування сучасного ладу і встановлення соціалізму»²⁰. Схожі думки знаходимо і в інших теоретичних працях лівих есерів.

Іншою альтернативною політичною силою гетьманату були більшовики, які готувалися до антигетьманського збройного повстання. У цей час проходив процес становлення КП(б)У. І з'їзд КП(б)У розглядав питання про ставлення до інших партій, перш за все, партії лівих українських есерів. З доповіддю виступив В. Затонський. Він запропонував взагалі порвати зв'язки з партією лівих есерів. Мотивуючи це тим, що, по-перше, ліві есери в Україні не користуються таким впливом, як в Росії, і «фактично на Україні лівих есерів справжніх майже немає». По-друге, вони можуть становити конкуренцію у завоюванні мас. У зв'язку з цим В. Затонський зазначив, що «якщо ми будемо співробітничати з лівими есерами, будемо рахуватися з ними, як з партією радянською, то тим самим ми підніmemo їх вплив в селі контрабандою, тому що, коли село розколеться, то пролетарські елементи підуть напевне за нами, кулацькі ж елементи підуть не в партію лівоесерівську, радянську, а в партію правих есерів або праву антирадянську»²¹.

Безумовно, ні про яке співробітництво з есерами, меншовиками, бундівцями, українськими есерами, українськими соціал-демократами не йшлося, про що чітко було зафіксовано у постанові. Єдині, з ким мав встановити відносини новообраний ЦК КП(б) У, була нова партія лівих есерів (боротьбистів).

Українська демократія намагалася легально боротися з гетьманатом. Проявом її став меморандум Всеукраїнського Земського З'їзду (червень 1918 р.), який серед інших підписали і деякі члени УПСР (Д. Одрин, М. Левитський, Ковтуненко, М. Савченко-Більський). За підписання меморандуму Д. Одрину і М. Левитського було виключено ЦК УПСР з партії. Меморандум акцентував увагу на безчинствах, які чинилися в Україні, і на підставі аналізу ситуації вимагав: повної демократизації режиму; обмеження компетенції генерала Скоропадського у правах демократичною конституцією, а також скликання, на основі п'ятичленної демократичної формули, Установчих Зборів, які мали встановити демократію. Однак меморандум не декларував невизнання самої гетьманщини²². Українські есери у статті «Угодовці», у першому номері «Боротьби», підкреслювали, що панове земці «забули про те, що пан «гетьман» — узурпатор і ставленик чорної сотні, ворог

смертний українського народу»²³. Та все ж не безпам'ятством пояснюють автори статті таку позицію, а тим що заради влади і участі в державній роботі земці готові відмовитися від своїх соціально-політичних гасел.

П. Скоропадський затвердив «Закон про засоби боротьби з розрухою сільського господарства» та «Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави», відповідно, 8 і 15 липня 1918 р. Як зазначає сучасний дослідник П. Захарченко, ці закони фактично узаконювали панщину. За їх порушення винуватці притягалися до відповідальності.

Гетьманська влада розпочала війну з селянами. Підтвердженням цього були «Тимчасові правила про встановлення і предмети відомства губернських і повітових земельних комісій». «Правила» не лише легалізували основні пункти айхгорновського земельного закону, але й поглибили його. Поміщикам надавалося легальне право використовувати військову силу для захисту своїх маєтків. Вони відбирали у селян землю разом з врожаєм. Непомірними ставали податки. Селян карали і змушували працювати на пана. Цензура забороняла писати про звірства, які чинилися над селянством. Та все ж нелегальним партійним виданням вдавалося відтворювати реальну картину. Зокрема, «Боротьба» (нелегальний орган ЦК УПСР) писала про діяльність гетьманських властей на Полтавщині. Панщина, гайдамацькі нагайки і німецькі кулі змусили селян стати до боротьби. Розпочалася запекла війна. У багатьох випадках очолювали цю боротьбу українські есери.

Для координації дій повстанців представники опозиційних політичних партій (українські есери (переважно — боротьбисти), більшовики) створювали революційні комітети та повстанські штаби. Їхній вплив мав здебільшого локальний характер. Вони виступали з антиурядовими гаслами, використовуючи для цього періодичну і неперіодичну пресу, а також листівки. Яскравим прикладом може бути звернення одного з повстанських штабів Київщини від 15 червня 1918 р., який окреслював зміст вимог повстанців: «Лише боремося за повернення всіх здобутків революції, викладених у 3 і 4 Універсалах Центральної Ради, за повернення Центральної Ради і всіх демократичних інституцій, як-то земельних комітетів, рад селянських депутатів, за землю і волю, за негайне скликання Українських Установчих Зборів²⁴».

На Київщині селянськими повстаннями керував колишній начальник Київського округу, лівий соціаліст-революціонер

М. Шинкар. Про нього схвально відгукувалися навіть опоненти, зокрема П. Скоропадський: «Це була людина далеко не лівих переконань, він був націоналіст і вважав, що заради блага України можна пожертвувати, на певний час, своїми лівими переконаннями²⁵».

М. Шинкар звертався до голови Центральної Ради М. Грушевського з ідеєю про необхідність надання рухові форм всеукраїнського селянсько-робітничого повстання і запрошував очолити його. Він був переконаний, що одного імені М. Грушевського достатньо, «щоб огнем запалала вся селянсько-робітнича Україна і спалила в тому огні доценту поміщицько-буржуазну диктатуру²⁶». Однак і М. Грушевський, і керівники політичних партій чудово розуміли, що підняти загальноукраїнське повстання неможливо, на перешкоді цьому цілий ряд обставин. І в першу чергу — німецька армія. Та зупинити збройної боротьби вже було неможливо.

Перше повстання відбулося у Звенигородському повіті. Згодом воно охопило всю Київщину, однак було придушене за допомогою німецьких військ. Та повстання не припинилися, а лише перемістилися на інші території. Так, у Лисянці розпочав діяльність лівоесерівський повстансько-революційний штаб на чолі з М. Павловським, який зосередив у своїх руках керівництво селянським рухом²⁷. Новосформований орган відновлював діяльність сільських і волосних земельних комітетів і вимагав їхнього підпорядкування своїй владі.

У охоплених повстанням повітах з'являлися нові штаби та революційні комітети, однак вони представляли кількісно невелику повстанську масу і діяли на локальній території. П. Захарченко відзначає, що «кожен був із своєю платформою, соціальною орієнтацією, вони вносили плутанину й сум'яття в розбурхане і без того селянське море»²⁸. Незважаючи на такі розбіжності, кінцева мета повстання визначалася майже однаково. Основними вимогами повстанців було: «повернення добутих революційних прав і вільностей, відновлення діяльності Центральної Ради і скликання в найближчий час Установчих Зборів»²⁹. Ці вимоги були офіційно зафіксовані в умовах миру між німецькими військами і повстанцями Звенигородського повіту. У свою чергу, німці обіцяли передати вимоги «своїм вищим властям». Повстанці висували також ідею об'єднання з Росією.

На Канівщині більшість повстань відбувалися під лозунгами більшовиків. Орган ЦК УПСР писав: «Повстання є факт, і що,

чим далі, воно набирає все більш значних розмірів»³⁰. Однак те, що «повстання відбувається не під одним гаслом шкідливо відбивається на напрямку майбутнього перевороту». І в результаті, — на думку есерів, — «різниця гасел приведе до змагання центральних політичних організацій в разі успіху всеукраїнського повстання»³¹.

У зв'язку з цим партія українських есерів вбачала своє завдання в тому, щоб «надати рухові певну організованість»³². УПСР (ц.т.) наполягала вести не повстання, а партизанську боротьбу. З цією метою до повстанців направляли представників від партії з наказом «ліквідувати великі сили і розбиватись на боєві таємні організації, партизанські загони»³³.

Штаб на Поділлі складався також переважно із членів лівого крила УПСР та Селянської Спілки. Він звернувся із закликом до населення не коритися гетьманській владі і збирати сили для боротьби з нею³⁴. Якою була боротьба повстанців, показує звіт німецької оберкоманди, де зазначалося, що в Україні за 6 місяців було вбито 19000 німецьких солдатів і офіцерів у сутичках із селянами. Кількість жертв селянства була значно більша. Німці почали вивозити у Німеччину, в концентраційні табори багато борців «переважно соціалістів-революціонерів і членів Селянської Спілки»³⁵.

Селянських рух набрав все більшого розмаху. Договір гетьмана з Німеччиною від 10 вересня 1918 р., згідно з яким 35% врожаю мали передати німцям, ще більше ускладнив ситуацію. Характеризуючи загальну картину повстанського руху, П. Христюк писав: «Постання то розбурхувались, то на якусь хвилю стихали. Але селянин і в думці не мав того, щоб хоч на хвилину скоритись банді розбійників, грабіжників і насильників на чолі з генералом Скоропадським і поміщиком Лизогубом. Від хати до хати, від села до села перебігала думка про необхідність масового, одночасно по всій Україні виступу проти катів»³⁶. І значну роль у цьому відігравали українські есери: «Зусилля Української Партії Соціалістів-Революціонерів і Центрального Комітету Всеукраїнської Селянської Спілки, направлені до того, щоб вдержати селянство від передчасних сепаратних виступів, що здебільшого кінчались тільки задушенням їх і немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху. Селянство не могло стерпіти гетьмансько-поміщицького терору та знуцання і бралось за зброю в надії, що таки вдасться повалити панування поміщиків та капіталістів і повернути назад соціально-економічні і політичні здобутки української революції, які селянин вже мав, відчував, розумів і цинив»³⁷.

Найбільшого розмаху селянський рух набрав у серпні 1918 р. на Чернігівщині. Місцевий комітет УПСР Чернігівської губернії увійшов у блок з партіями (більшовиків, анархістів і лівих соціалістів-революціонерів) і брав участь у збройних виступах у Ніжинському і Чернігівському повітах, прагнучи скинути гетьманську владу. На Чернігівщину було перекинуто 4 німецькі дивізії. Лише в Ніжинському повіті було зосереджено 10 тисяч солдат, тоді як сили повстанців на Чернігівщині та півночі Полтавщини нараховували понад 7 тис. чоловік і в будь-який момент до них готові були приєднатися ще сотні селян. Оголошене повстання у ніч з 5 на 6 серпня по-справжньому вибухнуло 8 серпня.

Активізувалася робота есерівських організацій і в інших регіонах. 8 серпня 1918 р. Одеський комітет УПСР видав прокламацію, в якій повідомлялося, що згідно з постановою ЦК ПСР у Києві було вбито фельдмаршала Айхгорна, і що партія, яка стоїть на сторожі інтересів трудячого народу, буде боротися терором з ворогами революції і зі всіма представниками імперіалізму і закликали стати під свої знамена всіх для боротьби за звільнення праці, за царство соціалізму³⁸.

А 12 серпня 1918 р. в м. Березовці Ананіївського повіту Херсонської губернії з'явилися прокламації від імені Одеського Комітету Української партії лівих соціалістів-революціонерів з повідомленням про вбивство у Києві фельдмаршала Айхгорна і з закликом до революційної боротьби.

ЦК УПСР прийняв спеціальну постанову, у якій висловив задоволення і співчуття російським соціалістам-революціонерам, іменем яких був виконаний терористичний акт. У документі, зокрема, відзначалося, що «Айхгорн, являючись одним з керівників інтернаціональної реакційної буржуазії, своїми заходами в найтіснішому контакті з українською і російською буржуазією, використавши підлеглу йому силу озброєних німецьких солдат, ліквідував всі здобутки Української революції, створив панування і гніт російської та української монархічної буржуазії і простуючи до повного ліквідування соціалістичного руху на Україні являвся таким робом найшкідливішим ворогом Українського працюючого люду і соціалізму»³⁹. Водночас у постанові ЦК УПСР визнавалося необхідним вживати терор проти осіб, «які в процесі творіння історії і боротьби трудящих клас з буржуазією гальмують революційний поступ демократії»⁴⁰.

Державна Варта постійно збирала свідчення про політичне становище у різних регіонах України. Фонд 1216 Центрального

державного архіву вищих органів влади і управління України зберігає достатньо велику кількість справ, які висвітлюють політичну ситуацію в Україні впродовж травня–листопада 1918 р. Водночас недостатньо матеріалів про діяльність політичних партій. Самі представники Державної Варти пояснювали це у своїх записках, донесеннях і свідченнях відсутністю відповідної агентури. На нашу думку, це не основна і не єдина причина. Адже на початку діяльності гетьманату було дано розпорядження особливо пильно стежити за діяльністю Української партії соціалістів-революціонерів, яка на той час становила суттєву небезпеку. В одній із записок зазначалося: «В часи Центральної Ради партія Українських соціалістів-революціонерів відіграла первинну роль в Україні. Потім, завдяки демагогічним прийомам Ради, партія втратила довір'я. Центральний Комітет партії, втративши зв'язок з масою, оголосив усі партійні організації розпущеними. Іде організаційна робота на місцях з метою відродження партійної діяльності. Частина членів партії відкололася від ЦК і прийняла назву «Центральна фракція партії соціалістів-революціонерів»⁴¹. УПСР втратила не тільки авторитет, а й значну кількість членів партії і тому, з позиції охоранки, не становила небезпеки.

Центр діяльності Української партії соціалістів-революціонерів, за даними Державної Варти, знаходився у Києві, тому що там був Центральний Комітет. Ліві українські соціалісти-революціонери входили в блок лівих партій (більшовиків, анархістів і лівих соціалістів-революціонерів), які намагалися підняти в Україні «повстання для вигнання австро-німецьких військ і захоплення в свої руки влади»⁴².

Дані Варти свідчили про те, що в Звенигородці Київської губернії діяла група українських есерів, яка надавала активну допомогу при організації збройних виступів⁴³. У с. Семенівці Новозибківського повіту Чернігівської губернії були знайдені листівки, які закликали до організації збройного виступу від імені комітету лівих соціалістів-революціонерів⁴⁴. Аналогічна листівка з'явилася в с. Покошичах Кролевецького повіту Чернігівської губернії⁴⁵.

Боротьба революційних сил проти гетьманської влади була вагомим дестабілізуючим силою, перешкоджала її зміцненню та можливості діяти за власними планами. Створювалися перспективи широкомасштабних антигетьманських акцій. Для цього необхідним був організаційний центр. На жаль, жодній політичній партії таке завдання виявилось не під силу. Українська партія

соціалістів-революціонерів (боротьбистів) не зуміла взяти селянське повстання у свої руки. Причинами цього були: по-перше, відсутність плану загального всеукраїнського повстання проти гетьманату; по-друге, відсутність всеукраїнського революційно-політичного центру.

Міжпартійний «Український Національно-Державний Союз» не міг виступити координатором всіх політичних сил. Щоб надати цьому органу більшого значення, його спробували реформувати, не тільки витіснивши прогетьманські елементи, а й знявши слово «державний» у назві, відмовляючись від підтримки існуючої державності. «Центром У.Н. Союзу був Київ, але незабаром в більших і менших містах України утворилися його відділи, що стягли в містах всі українські сили до купи. Що-ж до селянства, — зазначав один із ініціаторів антигетьманського повстання, член УПСР М. Шаповал, — то зв'язок з селянством був здійснений через нашу партію соціалістів-революціонерів і нашу селянсько-клясову організацію Селянську Спілку»⁴⁶.

Ініціаторами плану антигетьманського повстання П. Христюк називав українських есерів (центральної течії) та Селянську Спілку: «Центральний Комітет Селянської Спілки мав найтісніші зв'язки з селянськими організаціями майже всієї України; Центральна течія Української партії Соціалістів-Революціонерів перейшла вже стадію внутрішньої організаційної роботи в центрі і зв'язалася з існуючими провінціальними організаціями партії і окремими товаришами: залізничники після хвилевого «співробітництва» з гетьманщиною стали чи не найбільшими її ворогами; соціалісти-самостійники, що на початку гетьманщини вітали її разом з хліборобами-демократами, тепер готові були виступити проти генерала Скоропадського, збройно в обороні національних здобутків української революції, нарешті і Національний Союз досяг того ступня в своїм організаційнім розвитку і мав вже настільки авторитету в очах широких кол українського демократичного суспільства, що міг стати до більш рішучої і радикальної боротьби з гетьманщиною, ніж яку проводив досі»⁴⁷. На жаль, такий висновок П. Христюка не підтверджується конкретними фактами та офіційними документами. Він стверджував, що «питання про збройне повстання проти гетьманщини поставили на чергу дня українські соціалісти-революціонери і Селянська Спілка»⁴⁸. Незаперечним є той факт, що важливу роль у організації повстання відіграли український есер М. Шаповал і український соціал-демократ

В. Винниченко, який констатував: «І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М. Шаповала й мене»⁴⁹. Кінцевий план повстання розробили представники Січових стрільців (Є. Ковалець та А. Мельник) і залізничників (А. Макаренко та генерал О. Осецький). План був затверджений Центральними Комітетами УПСР (цент. течії) та УСДРП.

Ініціатори повстання В. Винниченко і М. Шаповал ще до затвердження рішення про повстання УНС запропонували назву керівного органу, який мав здійснити повстання й відновити республіканську форму державного правління — Директорія. Вони пішли шляхом історичних аналогій. Як зазначав М. Шаповал, головними засадами підготовленої ним і В. Винниченком платформи були «відновлення УНР, усунення німців з України, скликання Українських Установчих Зборів»⁵⁰. Вони планували, що «на час боротьби провід мав бути доручений 3–5 особам. УНСоюз мав би вибрати Директорію, а коли б повстання скінчилося успіхом, то Директорія скликала б Українські Установчі Збори»⁵¹.

Іншу позицію займав Центральний Комітет УПСР. У жовтні 1918 р. його орган «Боротьба» у статті «Постання на Київщині», зокрема, відзначає: «Повстання відбувається не під одним гаслом. Різниця гасел приведе до змагання центральних політичних організацій в разі успіху всеукраїнського повстання. Отже на нас полягає обов'язок по змозі надати рухові певну організованість»⁵².

Партійні організації були твердо переконані, що потрібно вести не повстання, а партизанську боротьбу. Підтвердженням цієї тактики була постанова ЦК УПСР. У ній відзначалося, що організація партизанської боротьби на місцях має тенденцію ухилитися в бік всеукраїнського повстання, ЦК констатував: 1) «що подібні повстання повинні припинитися в самому корені, без огляду на те, що це вплине на розмір діяльності відділу (Бойового — Т.Б.); 2) доручає Бойовому відділу ліквідувати партійні партизанські загони; 3) вважати бажаним, аби найбільша увага Бойового відділу була звернена на організацію ексів, визволення в'язнів і терору центрального, а не масового»⁵³. Отже, можна стверджувати, що позиції Центрального Комітету і центральної течії УПСР були діаметрально протилежними у питанні всеукраїнського повстання.

Оцінюючи політичну ситуацію наприкінці жовтня 1918 р., міністр внутрішніх справ В. Рейнбот у доповідній записці відзначав: «На території Української Держави, в даний час, існує досить значна кількість політичних партій, організацій, союзів і гуртків,

частина з яких діє таємно, а частина відкрито на основі затверджених урядом статутів, або створених легальним шляхом⁵⁴». Відносно мети діяльності політичних партій, у записці відзначалося, що «одні з них ставили конкретною метою своєї діяльності повалення існуючого Державного ладу на Україні, і виступали проти особистості Пана Гетьмана, а інші, виникаючи повністю легально, під впливом елементів з яких складався, і біжучих політичних подій, поступово змінювали характер своєї діяльності, або замасковували її для досягнення тих же злочинних цілей⁵⁵».

У зв'язку з цим міністр вважав за необхідне рішуче боротися з діяльністю такого роду таємних і легальних товариств для збереження порядку і спокою Державного ладу. Ним були визначені партії, організації і гуртки шкідливі і небезпечні для існуючого державного ладу. До них належали:

1. Організація «Російської Комуністичної партії (більшовиків);
2. Організації і гуртки «Всеукраїнської організації комуністів (більшовиків)»;

3. Партії і гуртки Анархістів без різниці їх назв і відтінків;

4. Організації Лівих Російських Соціалістів-Революціонерів, Лівих Українських Соціалістів-Революціонерів як прилягаючих до більшовиків і

5. Організації Правих Російських Соціалістів-Революціонерів, як проявивших прагнення до створення військових організацій на Україні для збройного повстання проти Гетьманської влади»⁵⁶. Серед зазначених організації Українського Національного Союзу, як бачимо, названо не було. На думку міністра внутрішніх справ, він не становив небезпеки.

Наявність військової організації лівих російських есерів у Житомирі не було вигадкою служби безпеки гетьмана. Організація справді існувала, Були знайдені матеріали, які висвітлювали мету і діяльність цієї організації, а також дані про наявність односторонніх по інших містах України, які здійснювали підпільну роботу за повалення існуючої влади на Україні. Серед знайдених документів варто назвати, перш за все, такі: «Резолюція Всеукраїнської ПСР. Організаційне питання»; «Інструкція по створенню селянських військових організацій і бойових загонів»; «Прокламація «До населення України»»; Тези доповіді «Наша аграрна політика на Україні»; «Всеукраїнський Комітет ПСР Житомирському Комітету ПСР 15 червня 1918 р.»; «Зведення свідчень Волинської військової організації» та інші.

Відповідно до закону від 24 вересня 1918 р. всі названі організації підлягали переслідуванню усіма законними засобами, а проти їх членів порушувалися кримінальні справи.

Діяльність інших партій, організацій, спілок і гуртків повинна була перебувати під постійним наглядом адміністративної влади і тільки за наявності перевірених свідчень, щодо антидержавних намірів та дій мали б застосовуватися ті самі методи боротьби. «Тому, — зазначалося в записці, — стосовно до осіб цієї категорії повинні дотримувати особливу обережність до тих пір, поки не виясниться справжня мета товариства⁵⁷». 31 жовтня 1918 р. представники уряду не бачили особливої загрози для існуючого ладу. Революції в Німеччині і Австро-Угорщині ослабили вплив окупаційних військ.

Такою була ситуація в партії наприкінці 1918 р. Аналізуючи період гетьманату, центральний орган есерів «Боротьба» 26 грудня писав: «Колесо української революції було зупинене на мертвій точці... Сім з половиною місяців лютувала чорна нечувана в історії реакція, сім з половиною місяців нищилось все, що нагадувало революційну соціалістичну творчість, і над усім, що носило хоч тінь соціалістичного, насипалася могила. Одмінені були всі закони, розпорядження, видані революційною владою, знищені, всі реформи нищилися і кидалися у в'язниці з інквізиторською жорстокістю — тисячі найкращих людей, що пробували протестувати, боротися. Межі не було нелюдським кривавим вчинкам, чорним гарпіям української революції, що заслужили лише собі, прокляття, смерть⁵⁸».

Враховуючи всю складність ситуації, в якій опинилася партія, центральний орган 26 грудня 1918 р. опублікував аналітичну, і до певної міри, програмову статтю. У ній, зокрема, відзначалося, що «єдиний класово-революційний фронт розколовся в процесі внутрішньої боротьби політичних партій⁵⁹». Це пояснювалося, насамперед, тим, що «в психології мас, на які спірались ватажки української революції, домінували недовір'я, втома, безнадійність, які в своєму загалі підготували історичний ґрунт для гетьманщини. Гетьман з'явився як наслідок глибокого внутрішнього процесу і розбиття сил⁶⁰».

Особливий акцент було зроблено у статті на проблемі влади. «Для кожної освіченої політично людини мусить бути ясным, що в основі великої революційної боротьби лежить складна проблема влади, розв'язання якої є сіене gua non можливості дійсно революційно-соціалістичного, альфою і омегою творчої роботи⁶¹».

Відзначалося також, що «в українській державі зараз вже, в процесі революційної боротьби, постає питання про форму влади»⁶² і наголошувалося, що «лінії розв'язання цього питання намічаються самим життям. У багатьох містах і селах, захоплених революційним військом, проголошується влада селянських і робітничих депутатів (Харків, Полтава, Умань, Житомир, Черкаси й інше) і не підлягає сумніву, що після року революції, після того як в Росії, Германії, Австрії влада перейшла до рук трудового люду, до рук робітничих і селянських депутатів»⁶³.

* * *

Відправним моментом до прийняття влади рад певною частиною українських політичних сил став аналіз співвідношення **національного і соціального** у процесі державного будівництва. На цій основі відбувалося ідейне та організаційне розмежування. Документи лівобережної конференції УПСР засвідчили, як уже зазначалося, появу лівої течії. Підтвердженням цьому є резолюція, у якій проблема вирішення національного питання була поставлена у тісний зв'язок з характером розв'язання соціальних проблем: **1. Національне питання розв'язується нами як одна з проблем соціальної програми; 2. Тільки з повним знищенням соціального гніту може бути цілком знищена національна неволя»**⁶⁴. Такий підхід у розв'язанні національного питання у теоретичних розробках есерів зустрічається вперше.

У позиціях окремих політичних діячів щораз виразніше стали спостерігатися прорадянські тенденції. Це у повній мірі стосувалося лівих українських есерів і соціал-демократів. Поступово на цій основі розвинувся і процес їхнього організаційного відокремлення.

Як уже зазначалося, у Центральному Комітеті УПСР відбувалися складні процеси. Точилася уперта боротьба між лівими і правими. Ліве крило наполягало на цілковитій зміні політики Генерального Секретаріату, на негайному скликанні з'їздів рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, і саморозпуску Центральної Ради і невідкладному здійсненні постанов III партійного з'їзду. Ліве крило здобуло більшість у Центральному Комітеті УПСР. Однак у процесі затвердження своїх постанов через Центральну Раду зустріло опозицію справа з боку фракції Малої Ради. Опозиція, зазначав новостворений орган УПСР (лівого крила), «в ті напружені часи рівнялась цілковитому саботажу»⁶⁵. Новий кабінет народних

міністрів з лівою більшістю через цей саботаж не міг бути проведений через Малу Раду. Робота і партії, і Центрального Комітету була паралізована. Праве крило партії в запалі зважилося на явно антидемократичний вчинок, як засіб політичної боротьби — арешт лівого крила Центрального Комітету. Цим вчинком праве крило виключило себе з партії. Офіційно українська партія соціалістів-революціонерів залишалась за лівим крилом.

Іншим чинником, який відділяв праве крило від лівого, було ставлення до влади рад. Праві обрали тактику збройної боротьби проти неї, ліві ж були «за можливе порозуміння з нею — і боротьби організаційним шляхом» і висловлювали бажання взяти участь у з'їзді рад та радянському рухові⁶⁶.

Ліве крило перебувало у повному контакті з Організаційним Комітетом Українських лівих соціалістів-революціонерів і плекало надію на злиття в одну Українську партію організованим шляхом. Для цього необхідно було скликати з'їзд наприкінці лютого, коли відбуватиметься форум лівих соціалістів-революціонерів України і тоді «злиття в одну партію може стати фактом»⁶⁷.

Отже, внутріпартійні процеси, які відбувалися в УПСР, ставали серйозною перешкодою у діяльності партії, у здійсненні нею державної і урядової політики. І ще, що, без сумніву, досить важливо, УПСР починає втрачати свою соціальну базу. Її кількість суттєво зменшується, про що досить переконливо свідчать дані з Таблиці Б.2.

Наприкінці січня 1918 р. досить чітко проявлялися тенденції самостійної діяльності лівого і правого крила. І зовсім не випадковим, як нам здається, був вихід друкованого органу Української партії соціалістів-революціонерів (Лівого крила) 23 (10) лютого 1918 р. Примітно, що назва органу залишилася та ж сама — «Боротьба», і не звернувши увагу на те, що це орган лівого крила і що це перший номер газети, можна думати, що це номер УПСР. «Пристаючи до видання своєї газети, — зазначалося, — ми закликаємо товаришів до неустанної праці як партійної, так і громадської»⁶⁸. І далі редакційна стаття пояснювала: «Боротьба незакінчена, боротьба йде як **соціальна**, так і **національна** і наша партія повинна виявити себе як повніше. Для того потрібно невпинно, не покладаючи рук і не падаючи духом ні при якій ситуації вести організаційну роботу при допомозі свого органу «Боротьби»⁶⁹. Отже, можна констатувати, що з'являється нова партія, яка має свій друкований орган, планує скликати партійний з'їзд і визначити програмові завдання.

Фракційна діяльність УПСР у Центральній Раді з початку 1918 р. не відзначалася злагодженістю і відповідно уряд, який формували есери, не був повністю есерівським. Загальні тенденції у партії повністю відтворилися на новоствореному уряді.

Проте Українська партія соціалістів-революціонерів (лівого крила) видала лише десять номерів свого друкованого органу, а починаючи з одинадцятого, він виходив як орган ЦК УПСР. І уже в одинадцятому номері звучать пояснення: «До розколу не дійшло по зовсім зрозумілим причинам. За мало виразно намічалася лінія розколу, і за мало принципові були питання, що загрожували розбиттям партії, у нашій партії не могло статися того, що сталося у російських соціалістів-революціонерів, нас об'єднувало весь час однакове розуміння завдань революції, ні одна течія, не виключаючи крайніх лівих, не стояла на принципі соціалістичної революції, ні одна не згоджувалася з тактикою і поглядами більшовизму»⁷⁰. І далі зазначалося: «і коли з цього приводу були непорозуміння, то це було справою тактики, а не принципу»⁷¹. Ця позиція, висловлена у березні 1918 р., не була одинокою. Пізніше історики української революції, учасники тих подій і навіть члени УПСР не торкалися практично питання внутріпартійних трансформацій на початку 1918 р.

У цитованій вище статті Я. Білозора «Єдність партії» провина за розкол у партії покладається не на внутрішні протиріччя, а на російських лівих есерів. Зазначалося, що, прийнявши більшовицьку платформу, ліві російські есери всіма засобами намагалися внести розбрат у ряди української демократії. Автор статті визнавав, що хоча їм і вдалося внести деякі непорозуміння у партію, проте розколоти її не змогли — «від них відсахнулося й те крило нашої партії, що раніше стояло близько до них»⁷². Мотивувалося також, що «делегацію українських соціалістів-революціонерів у Всеросійських Установчих Зборах не вдалося їм схилити на свій бік: представники нашої партії зайняли там незалежне становище, виголосивши власну декларацію»⁷³. (Додаток В.9) Наводилися й інші аргументи, зокрема, «під час більшовицького набігу на Україну проти збиття з лівими російськими соціалістами-революціонерами висказалося рішуче ліве крило нашого ЦК і харківська нарада і полтавський комітет УПСР, підкреслюючи необхідність єдності і окремішності УПСР»⁷⁴.

Крім тактичних непорозумінь, існувала також принципова різниця поглядів всередині партії, що також сприяла розколу. Мова

йде про антагонізм між інтернаціоналізмом і «так званим соціал-патріотизмом», який проявлявся у партії із початку революції.

Революція і національне становище України не давали можливості цим течіям виразно проявитися. Український рух увесь час носив визвольно-революційний характер і тому виникнення «соціал-імперіалістичного» крила було неможливим. З іншого боку, інтернаціоналістична течія перебувала дуже часто під російським впливом. З цих причин обидві течії могли завжди примиритись на спільній платформі і йти разом до спільної мети. Крім того, об'єднавав їх централістичний дух російської демократії, який завжди стояв на перешкоді з'єднання інтернаціоналістичних крил українських і російських соціал-революційних партій. Так пояснював організаційну єдність УПСР у березні 1918 р. Я. Білозір.

Даючи загальну характеристику політичних партій В. Винниченко зазначав: «Українство розбилося на дві течії: легальну й нелегальну. До нелегальної належали всі ті партії, які були в Центральній Раді: есдеки, есери, есефи, самостійники й інші групи ... Нелегальна течія складалась із лівих українських есдеків (незалежників) та лівих українських есерів, що поодколювались од своїх легальних партій. Вони гостро виступали проти тих есерів, і есдеків, які вступали в переговори з німцями, з гетьманщиною, з руською буржуазією... Але, на жаль, ці ліві течії були ослабі, щоб повести за собою українську демократію. Головніші провідні сили українства лишилися у легальних течіях, де, не зважаючи на ворожість і гостру критику своїх лівих товаришів, старалися рятувати, що й як тільки можна було»⁷⁵.

Можливість зберегти таку єдність залежала, з одного боку, від розвитку політичної ситуації і еволюції громадського життя в Україні. З іншого боку, Україна уклала мир з центральними державами. Я. Білозор вважав, що радикальна демократизація життя у цих державах не наступить швидко, українська демократична влада змушена буде рахуватися з імперіалістичним характером зовнішньої, а опосередковано — з буржуазним характером внутрішньої політики. Ці всі факти повинні закласти в УПСР, найбільш впливовій партії в Україні, ліквідаторсько-опортуністичну течію, яка окреслювалася уже у той час і була соціалістичною лише за формою. У зв'язку з цим багато членів партії відступають від засад класового становища й інтернаціоналізму. «Це спричинить, — підкреслював Я. Білозор, — неминучий розкол партії, але в іншій формі, ніж це намічалось раніше. З партії мусять вийти всі елементи, що

далі не зможуть погодитися з ідеологією партії і як по всякій певності утворять радикально-демократичну буржуазну партію. Остануться в партії всі щиро соціалістичні елементи»⁷⁶. Досить важко погодитися з такою точкою зору. Проте автор статті ставить слушне запитання про те, чи такий розкол можливий і потрібний у конкретний історичний момент, про який йдеться. З партійних кіл надходять побажання зберегти організаційну єдність партії. «Теперішня хвиля, коли перед нами завдання зберегти за всяку ціну єдність демократичного фронту на Україні для радикальної боротьби з усіма проявами реакції — єдність нашої партії необхідно зберегти»⁷⁷. А усі побажання з боку крайньо лівого крила, щоб виключити з партії помірковані елементи, і правого, щоб виключити ліве крило, необхідно відкинути для збереження єдності партії. Проте, не заперечувалася можливість розколу: «час зробить своє і пора розколу наступить»⁷⁸. Час наступив надто швидко.

Залагодивши тимчасово протиріччя, не звертаючи увагу на трансформації усередині і продовжуючи формально існувати як єдина партія, УПСР вирішила скликати 8 травня 1918 р. партійний з'їзд. До порядку денного були включені наступні питання: 1) Звіт Центрального Комітету (доповідь секретаря партії Г. Толмачова); 2) Земельна програма і наша політика (А. Терниченко, М. Салтан); 3) Зміна організаційного статуту партії (А. Приходько, Г. Михайличенко); 4) Питання організації армії (М. Шаповал); 5) Проблеми влади, соціалістичний рух і наша тактика (М. Шаповал, Г. Толмачов); 6) Державність, інтернаціоналізм і внутрінаціональна політика (І. Лизанівський, М. Полоз); 7) Наше економічне становище і чергові завдання (С. Остапенко, М. Стасюк); 8) Біжучі справи: перевибори ЦК, обрання ревізійної комісії, питання організації партії⁷⁹. Кожен депутат повинен був привести: 1) Список членів своєї організації, а повітові й губернські — список повіту чи губернії; 2) Короткий нарис організації за чотири місяці; 3) Постанови організації; 4) Грошовий звіт організації⁸⁰. Отже, порядок денний і перелік необхідних документів мав намір вияснити справжній організаційний стан УПСР. Питанням першорядної ваги було: «вияснити свою єдність, свою рішучість, свою, як соціалістичної партії, вартість носити назву соціалістів-революціонерів, мати прапори «Борітеся-поборете», «Земля і воля», «Очищення партії від шлаків», підвищення дисципліни, налагодження організаційного апарату, поставлення на чолі партії відповідного новим завданням змісту керманіча партії — Центрального Комітету»⁸¹.

29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів відбувся переворот, генерал Павло Скоропадський був проголошений гетьманом України. Необхідно було усвідомити, у якому стані опинилася українська революція, нація, народ. Все це мали вирішити партійні з'їзди, які були заплановані на травень. Однак нова влада заборонила їх проводити, оскільки українські політичні партії виступили проти гетьманської влади. Розпочалися переслідування членів партій, закривалися друковані органи. Серед них і орган есерівської організації «Боротьба». Як зазначає відомий фахівець історії української революції В. Солдатенко, що «за таких обставин чекати на скільки-небудь систематичну теоретичну діяльність революційних сил було неможливо. Вона була спорадичною, відбивалася в небагатьох документах, переважно агітаційно-пропагандистського характеру»⁸².

Незважаючи на заборону, політичні партії і громадські організації все ж вирішили, хоча й нелегально, провести свої форуми. V з'їзд УСДРП зазначав, що цей «переворот має метою знищення української державності і всіх здобутків революції»⁸³. Аналогічне рішення прийняли й делегати II Всеукраїнського Селянського з'їзду (8–10 травня 1918 р.), у роботі якого провідну роль відігравали українські есери. Постанови відзначалися рішучістю і категоричністю: 1) не признавати гетьманський режим; 2) відстоювати Українську Народну Республіку як державну форму України; 3) звернутися до німецького народу й уряду з закликом про підтримку домагань українського народу; 4) вимагати скликання Українських Установчих Зборів; 5) створювати на місцях бойові дружини, які наказом з центру мали б виступити на боротьбу, 6) звернутися до робітничих і демократичних організацій України з закликом об'єднатися з селянством для боротьби за здобутки революції⁸⁴. Делегати з'їзду звернулися до українського селянства із закликом щодо антирежимних дій.

IV з'їзд УПСР проходив нелегально 13–16 травня на околицях Києва. Це був останній з'їзд УПСР. Після нього відбувся розкол і вже ніколи УПСР не існувала як єдина організація. На час проведення з'їзду багато членів було заарештовано, частина переховувалася. Есерівський форум не був численним. За свідченням М. Шаповала, у його роботі брало участь 34–35 чоловік⁸⁵. Майже порівну були представлені права і ліва течії. М. Шаповал писав: «В проводі УПСР було три чужих між собою групи. І ця відчуженість вибухла на IV партійному з'їзді... Перший день і другий день звіти, дебати

і прийняття резолюцій. Особливо гаряче було в одному питанні: чи ЦРада може бути органом революції, чи вона справилась з цією задачею і т.п. «Ліві» вже були настроєні по-большевицькому, одкидали ЦРаду, пропонували прийняти знищуючу для ЦРади резолюцію. Одначе більшістю кількох голосів було прийнято резолюцію центра. «Праві» голосували за цю резолюцію, котра хоч і критикувала ЦРаду і уряд, але не одкидала»⁸⁶.

У процесі тривалого обговорення та прийняття рішення чітко визначилися дві різні позиції. Представники правих наполягали на використанні перепочинку у революції для «організації мас, піднесення їх культурності. Класової і національної свідомості» в умовах легального або напівлегального існування партії. Праві також рекомендували накреслити політичну програму «з точки зору збереження української державності... як одного з найбільших здобутків революції»⁸⁷. Висловилися за участь в парламенті — в Державній Раді, «коли б вона була скликана гетьманом» і за «дружне співдіяння соціалістів-революціонерів, соціалістів-демократів і соціалістів-федералістів в цілях передачі влади в українські руки»⁸⁸.

Представники лівих, навпаки, вважали революцію закінченою. Виступали проти національно-державницької та еволюційної політики правої течії, а також проти «підмінювання» класової соціально-революційної боротьби трудових мас культурницькою аполітичною роботою «верхів» партії і закликали партію йти у підпілля з метою організації збройного повстання робітництва і селянства проти гетьманату.

Для характеристики настроїв, що панували на з'їзді, і оцінки попередньої діяльності УПСР і її течій варто розглянути промови окремих представників лівої течії, які подає в своїй праці П. Христюк. Оскільки з'їзд проходив нелегально, то й стенограма, яку він використовував, не містила прізвищ виступаючих, а позначала їх цифрами. Зокрема, виступаючий «тов. 6» заявив: «Мент, який зараз переживає Україна, являється наслідком усієї попередньої тактики Центр. Комітету Партії і уряду, коли він поставив своєю ціллю боротьбу з большевиками. Гетьманщина єсть дальший розвиток тієї політики. Укр. Партія Соц.-Революціонерів, вступивши в Центральній Раді на шлях єднання з контрреволюціонерами, привела до знищення влади проміжоточних партій. Звідси треба виходити в оцінці моменту»⁸⁹. Далі промовець зазначив, що не варто критикувати уряд, «бо для нас ясно, що ми повинні були боротись з цим урядом зброєю. Цей уряд справся на всіх, опріч

свого власного народу. То була та сама гетьманська політика, коли шукалось опори в чужих державах»⁹⁰.

Досить категоричною була характеристика внутріпартійних проблем. Відзначалося, що в партії існує дві непримиримі течії. «Коли одна частина соц.-рев. йшла разом з Німцями проти революції, — наголошував виступаючий, — друга, коли б мала змогу організувати військо, билася б проти цієї першої частини. Назву соц.-революціонерів носили люде, котрі соц.-рев. не були. Коли товариші говорять, що ми повинні творити демократичну буржуазну республіку, то це ясно характеризує цю течію. Ми повинні це припинити — розійтись. Може у висновках щодо тактики ми зійдемося з правою течією, але предпосилки і психологія у нас ріжні. Це не повинно засліплювати нам очей і не затушковувати необхідності «розводу». Ясно, що мусять бути викинуті з партії або одні або другі»⁹¹.

Аналогічні думки висловив і «тов. 17»: «Основна причина банкрутства та безсилости нашої партії — це те, що партія не була соціалістичною. Туди входили люде, що домагались лише національної революції, і ті, що під прапором партії входили до уряду, щоб там творити «реальну політику». Частина партії, котра обстоювала закликання на Україну німецького війська, мало цікавилась революцією. Вона придушила революцію у нас і задержала її в Германії. Якою вгодно ціною ці типові «державники» хотіли лише зберегти державу. Соціяльні завдання грали у них другорядну роль. Вони готові зараз відмовитись від соціалізації землі, виставляючи її, як програму — maximum, тоді, як при царському режимі це виставлялось як програма — minimum. А об'єктивні умови були тоді не кращі від теперішніх»⁹².

Виступаючий «тов. №17» акцентував свою увагу і на питанні тактики. Зокрема, зазначив, що «як що ми не хочемо знов підносити національних гасел, розбуджувати національну ворожнечу, то мусимо відмовитись від тактики повстання. Нам необхідна партизанська боротьба невеличких по числу, свідомих боєвих отрядів, котрі вели б боротьбу не проти Німців, як таких, а боролись би з тією політикою, яка провадиться теперішньою владою»⁹³. Наголошував на тому, що в партії «намітилось ясно дві групи: інтернаціональна і державники, котрі державу ставлять вище над усе»⁹⁴.

Продовжив аналіз питання про течії у партії «тов. 18». Він, зокрема, зазначив: «Між тими двома групами, що намітились у нас, існує глибоке розходження. Одні зовсім відкидають революціонізм,

заміняючи його під цю хвилю еволюціонізмом. У других революціоналізм соціальної природи, а не тільки як метод боротьби. Маємо дві течії в партії: революційну і еволюційну. Остання — національно-революційна. Це відбилось на її роботі і в уряді і в Центральній Раді. Тепер, коли партії доводиться стати на ґрунт боротьби з контрреволюцією, розходження усугубляється тим більше, що ми розходимось і в нашій тактиці. З одного боку культурницька робота і політична акція в формі еволюції. Це губить і затемнює класову боротьбу. В тих організаціях, які залишаються легальними, ми повинні працювати легально, але поруч з тим повинна бути і інша робота — революційна. Основна наша робота буде вестись в нелегальних умовах»⁹⁵.

Полярність поглядів дала підстави для двох протилежних резолюцій з'їзду. Резолюція правих щодо сучасного моменту відзначала: «Гетьманський переворот 29 квітня не відповідає конфігурації сил в країні і тому є нормальний з точки зору громадської еволюції. Влада узурпована елементами, що не мають опору в країні»⁹⁶. Тому партія повинна боротися «за демократизацію політичного й соціального життя України». Визначаючи тактику партії, праві зазначали, що «УПСР підпіратиме демократизацію, але сама не повинна брати участі у владі. Вона повинна організовувати маси»⁹⁷.

Резолюція лівих, власне, була першим документом, в якому ліва течія УПСР (згодом — боротьбистів) докладно сформулювала свої позиції. Основною метою було: «непохитно прямувати до консолідації всіх революційно-соціалістичних сил, аби шляхом класової боротьби досягти остаточної перемоги соціалізму»⁹⁸. У резолюції визначалися і завдання сучасного моменту. До складу ЦК увійшли: А. Приходько, В. Еланський, М. Полоз, О. Шумський, М. Шраг (правий) і кандидати: К. Корж, М. Чечель (правий)⁹⁹.

М. Шаповал так пояснював склад нового Центрального Комітету: «Через відсутність кількох осіб з центру і правих, а також включення кількох «центровиків» в список лівих, вийшла дивовижна річ: список лівих дістав 1–2 голоси більше. ЦК був з лівих! Абсурд ясний: резолюцію прийнято і політику намічено таку, проти чого голосували ліві, але «лівий» ЦК мусів проводити не свою політику в життя... На запитання, чи ЦК буде триматися директив, указаних в резолюціях, нові «цекисти» відповіли бадьоренько, що ні»¹⁰⁰.

Далі М. Шаповал констатував: «Розкол став довершеним фактом. А ЦК через кілька днів сповістив, що розпускає УПСР і розпочинає нову реєстрацію членів, відповідних політиці ЦК. Так

рухнула величезна партія української революції. Через рік після Установчого З'їзду, в травні 1918 р., — катастрофа. Соціалістів-революціонерів повно скрізь, а партії нема»¹⁰¹.

І. Майстренко стверджував, що рішення про розпуск партії і переведення її на нелегальне становище ЦК прийняв через кілька тижнів. Таким чином, ми бачимо, що існують розбіжності у датах. М. Шаповал розпуск партії пояснював намаганням нового ЦК провести добір членів партії «відповідно політиці ЦК». Центральний Комітет намагався реєструвати й повертати до партії тільки прихильників лівих, тих, «хто вважав потрібним перехід партії в підпілля і боротьбу з німецькою окупацією і новим режимом»¹⁰².

Варто зазначити, що перереєстрація партії назріла давно. Більшість з членів партії було прийнято не індивідуальним порядком, а масово — шляхом голосування на мітингах і зборах. «В такий спосіб в партію потрапило чимало зовсім випадкового елементу. Членські картки УПСР не раз підіставали сумнівні особи. Печатки і членські бланки партійних організацій залишалися не раз теж в руках людей непевних, в кращому разі таких, що в умовах утисків і репресій супроти УПСР, намагалися скоріше відійти від політики»¹⁰³. Залишати партію в такому стані стало неможливо. Необхідно було провести перереєстрацію у всіх її течіях.

Новий Центральний Комітет УПСР розпочав свою діяльність 17 травня 1918 р. До 10 вересня відбулося 19 засідань. Склад Центрального Комітету змінювався. 17 травня було кооптовано 2 членів, які згодом відмовилися. Натомість 1 червня і 24 червня було включено ще двох. 1 червня М. Шраг (газета називає лише ініціали) подав заяву про вихід з ЦК¹⁰⁴.

2 червня ЦК УПСР заслухав заяву про намір частини членів IV з'їзду сформувати в «лоні партії» окрему фракцію, яка б, «підлягаючи постановам партійних з'їздів, разом з тим не підлягає обраному на 4-му з'їзді ЦК та має свій «центральный заряд»»¹⁰⁵. Члени ЦК ознайомилися також з проектом декларації «До всіх комітетів, організацій та членів УПСР». Декларація містила: «а) виклад ідеологічно-програмових та тактичних різниць поміж авторами декларації та рештою партії; б) оцінку як безвихідного того становища, котре створилося в результаті виборів нового ЦК, авторів проекту декларації відокремитись в т. зв. Ц.Ф. (центральна фракція — Т. Б.); в) основні підвалини організації Ц.Ф.; г) заклик до створення на місцях фракцій підлягаючих Організаційному Комітету Ц.Ф.»¹⁰⁶

Центральний Комітет прийняв постанову про центральну фракцію УПСР. Констатуючи, що існування в межах партії подібної фракції суперечило б § 22-му статуту партії і пункту 3-му і 4-го розділу постанов III партійного з'їзду і довело б до руїни усю партію, ЦК постановив вважати: 1) утворення такої фракції недопустимим і 2) заборонити членам партії брати будь-яку участь в її заснуванні як в центрі, так і на місцях¹⁰⁷. Однак постанова ЦК виконана не була і члени партії активізували роботу зі створення партійних структур центральної фракції УПСР.

3 червня 1918 р. ЦК УПСР затвердив «Платформу УПСР (Розуміння сучасного моменту і тактика України)»¹⁰⁸. У ній були сформовані ідейні засади лівих українських есерів. Ситуацію, що склалася в Україні, ЦК УПСР розглядав, «як тимчасовий занепад революції». Таке становище пояснювалося цілим рядом причин. По-перше, відсутністю сильних організацій революційної демократії у центрі, і що ще більш вагомо, на місцях. На думку есерів, саме вони могли бути опорою революційного руху і в необхідний момент дати належну відсіч контрреволюції.

Другою причиною українські есери називають однобічну національну політику Центральної Ради з самого початку її діяльності. Українська демократія вимагала відповіді на цілий ряд соціальних питань, конкретизація і повне роз'яснення яких могло створити ґрунт для об'єднання всього українського трудового народу.

По-третє, з погляду лівих есерів більшовицький похід в Україну створив умови для національного сепаратизму і державництва та їх угоди з німецькою військовою силою, внаслідок цього були знищені або ліквідовані організації революційної демократії в Україні.

По-четверте, така ситуація пояснювалася також гнучкою і непевною політикою Малої Ради і Генерального Секретаріату (Ради Народних Міністрів).

По-п'яте, неприпустима і злочинна з погляду міжнародного соціалізму спілка українського уряду з німецькими військами. Власне, це була дискредитація Української Центральної Ради в очах українського народу. Ця спілка об'єктивно вела до ліквідації всіх завоювань революції і відкривала широке поле діяльності в Україні інтернаціональній реакції, яка в особі німецької буржуазії, опираючись на багнети австро-німецького війська в Україні, користуючись відсутністю військової сили республіки, а також міцних організацій демократії, відверто виступила на допомогу

буржуазії України в її боротьбі проти земельної і інших соціальних реформ, домагаючися своїх цілей, а саме:

- а) перетворення України в свою колонію;
- б) повернення назад усіх своїх уступок при підписанні Брестського миру;
- в) утворення в Україні фіктивно-автономного уряду, який би слухняно виконував усі вказівки з Берліна;
- г) прагнення не допускати до революційних виступів трудові класи Німеччини;
- д) відсутність підтримки революційного руху України з боку міжнародної демократії¹⁰⁹.

ЦК УПСР з приводу останнього пункту зазначав: «Українська революція, будучи не тільки політично-національною, а й глибоко соціальною революцією, що з самого початку стреміла перетворитися в міжнародну революцію, поставила своїм політичним гаслом необмежену федерацію республік (що відносно України мало здійснитись шляхом постанови Українських Установчих Зборів), — несприятливими обставинами примушена була залишатись в національних рамках і в цім наближалась вже до свого завершення і закінчення»¹¹⁰. Однак зміна ситуації і «привнесення ... до неї елементу міжнародности» змушувала ЦК УПСР знову стати на шлях відновлення боротьби за здійснення своїх лозунгів — «за збудування соціалістичного інтернаціоналу, ліквідацію всесвітньої війни, в яку зараз втягується українська держава, за скликання Українських Установчих Зборів, за Землю і Волю, за Федерацію»¹¹¹.

Визначалося ставлення до самостійності як зброї у руках реакційної буржуазії, тому що «незалежність держави не може бути гаслом трудового люду в його боротьбі, а лише тактичним засобом для досягнення всесвітньої федерації». Орієнтація на міжнародну революцію вимагала координацій дій з соціалістичними партіями інших країн. Про таку співпрацю відзначалося у «Платформі» лівих українських есерів. Передбачалося встановити найтісніші стосунки з соціалістичними партіями Німеччини, Австро-Угорщини, Росії, Польщі та інших держав. ЦК партії рішуче відкидав можливість будь-якого компромісу з «освіченим деспотизмом», виступав проти входження в гетьманський уряд демократичних елементів. Передбачалося також здійснення агітаційно-пропагандистської роботи серед окупаційних військ; стримування селянства від стихійних, непідготовлених, неорганізованих дій.

Програмова мета та шляхи її здійснення були сформульовані таким чином: «Ставлячи метою викликати революцію, яка забезпечить всі вимоги українського трудового люду, УПСР, з одного боку — вестиме неупинну й активну агітацію і боротьбу в цьому напрямкові, дезорганізуючи реакцію, її уряд, військову та політично-соціальну опору в центрі і на місцях, гуртуючи дезорганізаторські, партизанські відділи, що активно боронитимуть ідею соціалізації землі, стоятимуть на сторожі волі, не даючи змоги імперіалістичній реакції затемнювати клясову свідомість видимими (показними) благами; з другого боку — одночасно провадитиме пропаганду, підготовку та організацію революційних центрів селянства і робітництва (земельні комітети, фабрично-заводські та залізничні комітети, ради робітничих та селянських депутатів, революційні комітети), щоб з гаслом революційного повстання, солідаризованим і одностайним та одночасним виступом в центрі і на місцях, разом зоорганізовано проведеним страйком, провалити реакційний уряд і захопити владу в руки демократії»¹¹².

Аналізуючи «Платформу» можна зазначити, що українські ліві есери еволюціонували в бік радянської влади і формою влади визнавали своєрідний дуалізм ради робітничих і селянських депутатів та парламент, відійшовши від позиції єдиної парламентської демократії. Саме це привело їх до остаточного організаційного оформлення. Однак варто зауважити, що у резолюції ЦК УПСР (боротьбистів) від 3 червня 1918 р. радянська форма організації влади визначалася лише на період революції, «оскільки революція твориться лише трудовим людом і на організації його спіраються, оскільки не забезпечені ще здобутки революційного руху і не переможена реакція, — одночасно з тим має підготовлятися перехід формальної влади місцевим самоврядуванням, обраним по п'ятисловній формулі, і парламенту в центрі, першим з яких мусять бути Українські Установчі Збори»¹¹³.

Ліва течія УПСР засуджувала похід більшовиків в Україну не тільки з тактичних міркувань, але й через різне розуміння моменту і ідеологічні розходження з партією більшовиків. УПСР відстоювала формально парламентський демократизм, визнаючи радянську форму влади умовно, лише у період загостреної класової боротьби. Варто зазначити, що в той час, та і значно пізніше, існувала точка зору, що ліва течія УПСР копіює російських більшовиків. Однак розвиток української революції, а також «Платформа» УПСР свідчать про те, що українська соціалістична думка розвивалася власним шляхом.

Детальний аналіз зазначеної резолюції було здійснено у партійній брошурі «Події на Україні і відношення до них Української партії соціалістів-революціонерів». Відзначалося, що кінцева мета революційних перетворень — встановлення народної республіки на чолі з парламентом. У зв'язку з цим передбачалося вже в ході революції здійснювати підготовку для переходу влади до всенародних установчих органів місцевого самоврядування і центрального органу — парламенту¹¹⁴. Це пояснювалося тим, що гасло соціалізму на той час підтримувалося меншістю українського суспільства, соціалістична революція на Заході затримувалася, а «пролетарська диктатура» через невідповідність мас до соціалістичного ладу принесла тільки шкоду як для самого народу, так і соціалістичного ладу взагалі¹¹⁵. Принципова правильність гасел диктатури пролетаріату та позбавлення буржуазії політичних прав сумніву не підлягала.

Додатком до «Платформи» була Постанова ЦК партії від 3 червня про внутрішню тактику партії. На її підставі розпускалися і ліквідовувалися усі легальні організації партії. Партія переходила на нелегальне становище. Водночас визнавалася необхідність терору проти «найшкідливіших і найвпливовіших представників реакційної деспотії в центрі і на місцях, як рівно і представників інтернаціональної контрреволюції на Україні».¹¹⁶

Доречним буде зауважити, що УПСР (ц.т.) представляла частину партійної опозиції П. Скоропадському. Сучасний дослідник О. Бавико серед суб'єктів політичної опозиції гетьманату виділяє лівий, правий та центристський її фланги¹¹⁷. Ліва опозиція виступала проти намірів гетьмана відновити в суспільстві приватновласницькі суспільно-економічні відносини і боролася за соціалізацію землі; припинення процесу повернення земельних наділів поміщикам; запровадження робітничого контролю на підприємствах; повернення до засад народоправства на основі демократичного виборчого права. До лівої опозиції серед інших політичних партій відноситься УПСР (ц.т.) та Селянська Спілка. Вони не визнавали принципових засад програми П. Скоропадського, вбачаючи майбутній розвиток України тільки на соціалістичних підвалинах, а також не виступали з категоричними вимогами повалення гетьманського режиму збройним шляхом, тривалий час дотримувалися лише легальних форм боротьби проти нього.

Нелегальну політичну опозицію представляли УПСР (боротьбисти) та УПЛСР. Політичний спектр нелегальної опозиції був

представлений ліворадикальними та праворадикальними угрупованнями.

Ліворадикальна партійна опозиція була представлена серед інших партій — боротьбистами. Їх представники з самого початку виступали за збройне повалення гетьманського режиму і не припускали будь-якого компромісу з владою. В правому фланзі опозиції есерівські партії, що їй зрозуміло, не були представлені. Ліворадикальні партії прагнули стати на чолі селянського повстанського руху і повести його під власними партійними прапорами.

Якщо в перші організаційні роки своєї діяльності УПСР заперечувала терор як метод боротьби, то в червневій постанові підкреслювалося, що «систематичний терор, сполучений з іншими формами одвертих масових виступів (робітничих страйків, селянських аграрних заворушень, демонстрацій, саботажу тощо), набирає величезного значення: він веде до дезорганізації ворога»¹¹⁸. «Політичний терор, — підкреслювалося у постанові, — впливає з поглядів революційного соціалізму на ролю особи в історії; на нього нам дає право недавнє революційне минуле й сучасне»¹¹⁹. Погодитися з такими положенням, безумовно, неможливо. Це вже були документи, прийняті лівими членами УПСР, які взяли назву «боротьбистів». Однак потрібно відзначити, що це були лише теоретичні положення, факти терористичної діяльності УПСР (лівої) невідомі. Крім «Платформи» та «Постанови» ЦК затвердив «Статут партії» і «Відозву до всіх організацій і членів партії». Затверджено було постанову про встановлення інституту головних губернських і повітових емісарів.

4 червня 1918 р. прийняли рішення про встановлення відділів: емісарів — внутрішніх справ, зовнішніх, бойовий, літературно-видавничий, контррозвідки і фінансовий. Відділи були автономними у своїй діяльності у поточних справах. Бойовий відділ був цілком автономним і підлягав постановам ЦК лише в принципових справах. Емісар внутрішніх справ мав право призначати губернських емісарів і повинен був інформувати про це ЦК. Водночас були затверджені правила та інструкції для членів, організацій і комітетів УПСР¹²⁰. Ухвалено було видати відозви: 1) до селян і робітників; 2) до німецького війська.

З метою розвитку бойової акції ухвалили перетворити бойовий відділ у колегію з трьох. Прийняли також рішення про створення на місцях при партійних організаціях бойових відділів,

які мали бути зв'язані з головною бойовою управою. Затвердили регламент бойових організацій УПСР.

3 липня Центральний Комітет прийняв рішення про відновлення тижневика «Боротьба» та затвердив відозву-брошуру «Події на Україні», яка була передана для друку у літературний відділ. За назвою партійного органу партія лівих есерів стала йменуватися — боротьбисти. У липні ЦК ухвалив скликати Всеукраїнську нараду губернських емісарів, а також партійний з'їзд. Дата скликання з'їзду визначена не була. Намагався ЦК працювати і над формуванням власної соціальної бази. Визнавалося за необхідне взяти участь у роботі Селянських Спілок як професійних організацій, впливати на них у партійному напрямі і боротися з політикою тогочасного ЦК Селоспілки.

Доречним буде зробити відступ й дещо детальніше розглянути ідеологію партії боротьбистів — націонал-комунізм. Поява націонал-комунізму в Україні пов'язана з суспільно-політичними реаліями, незрілістю та розколом національно-визвольного руху і зумовлена двома обставинами. По-перше, нерозривним зв'язком попереднього національного руху з соціалізмом, по-друге, порушенням державних і національно-культурних прав України з боку радянської Росії. Частина представників українського руху вбачала вихід із ситуації у співпраці з більшовиками. Вже в травні 1918 р., один із яскравих постатей українського націонал-комунізму О. Шумський писав: «Я прийшов до комунізму з українського національного руху і до того ж не сам один, а з цілим загonom. І це не було перебіжка тихцем, а перехід з відкритим лицем і піднятим заборолом після боїв, які привели до розгрому головної партії українського національного руху, хребта Центральної Ради, партії українських есерів». Водночас О. Шумський підтверджує той факт, що в розколі українського національного руху, коли він почав відігравати контрреволюційну роль, а також в об'єднанні лівих, схильних до комунізму і злитті їх з партією більшовиків він відіграв роль «застрільника, передовика».

Першим теоретичним виявом концепції «націонал-комунізму» стала праця С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (1919), яку І. Лисяк-Рудницький назвав «комуністичним маніфестом». Він вважав комунізм — одним з чотирьох основних напрямів української політичної думки. Комуністична ідеологія вабила молоде покоління інтелігенції «своім динамізмом, науковими, як їм здавалося засадами, світовими

перспективами»¹²¹. Під націонал-комунізмом найчастіше розуміємо не просто українських комуністів, а українських більшовиків, яким «силою обставин випало боронити національні та державні інтереси своєї батьківщини»¹²².

Сучасна українська дослідниця Г. Дичковська переконує, що «український націонал-комунізм є надзвичайно цікавим феноменом, котрий прагнув поєднати **соціальне і національне**»¹²³.

Натомість В. Потульницький стверджує, що «український націонал-комунізм узагалі не можна віднести до будь-якого з напрямів української політології, оскільки він, по-перше, не залишив по собі наукової теоретичної політологічної спадщини; по-друге, не розглядав питання української держави на основі методології; по-третє, ніколи не був по-справжньому українським, а лише посередницьким...»¹²⁴ Не можна погодитися і з таким твердженням, по-перше тому, що теоретична спадщина залишилася, а на думку, деяких політологів націонал-комунізм був не лише політичною течією, а й окремою ідеологією. Відсутність наших знань про це, не є підставою стверджувати, що немає спадщини. По-друге, уже у праці «До хвилі» є програма побудови української незалежної республіки, що вступає в союз з радянською Росією та іншими соціалістичними державами на засадах справжньої рівності, та створення окремої української комуністичної партії, пов'язаної з російською партією лише через Комуністичний Інтернаціонал. По-третє, він не був посередницьким, а мав свої власні корені.

На цьому наголошує і дослідник української діаспори Т. Гунчак. Він стверджує, що «націонал-комуністи користувалися широкою підтримкою українських мас і мали тісний зв'язок з армією» і водночас відзначає, що «хоча націонал-комуністи не являли собою центральної політичної течії, все ж вони були витвором української політичної думки, а не функціонерами Москви»¹²⁵.

Характерними рисами націонал-комунізму можна вважати:

- визнання УСРР як держави трудящих;
- визнання комунізму як прогресивного ладу, можна реалізувати національно-державний ідеал;
- підтримка ідеї федерації незалежних радянських республік;
- критика більшовицького режиму Росії як небезпечного воєрога для української незалежності: розуміння національної революції як продовження соціальної;
- надання пріоритету колективним формам власності.

Назву «націонал-комунізм» отримали різні політичні течії і напрями, які об'єдналися навколо ідеї комуністичної перебудови суспільства та повного національного визволення України і створення української держави. До цих течій належали боротьбисти (Г. Гринько, В. Еланський, О. Любченко); укапісти (М. Ткаченко, А. Річицький); самостійницька течія федералістів у КП(б)У (Г. Лапчинський); українські комуністи-самостійники (С. Мазлах, В. Шахрай, М. Скрипник). Згодом з'явилися напрями націонал-комуністичні напрями — «шумськізм» у політиці, «волобуївщина» у економіці, «хвильовізм» у культурі. Усі вони визнавали УСРР як українську національну державу, вірили в комунізм як прогресивний лад, у рамках якого можна реалізувати національно-державний лад, нещадно критикували російський більшовізм, що по-всякому обмежує державні і культурні права українського народу¹²⁶.

Повертаючись до розгляду діяльності центральної течії, зазначимо, що незважаючи на постанову Центрального Комітету про заборону діяльності центральної течії, вона діяла, і діяла, на відміну від ЦК, легально. Керівним органом було — Організаційне Бюро (Комітет), який почав діяти з липня 1918 р. Головою першого Організаційного Комітету було обрано Н. Григорієва, членами М. Шаповала, І. Лизанівського, О. Щадиліва, О. Янка та інших. Згодом Комітет було перетворено на Центральне Бюро УПСР (ц.т.), яке стало виконувати функції ЦК.

Члени Організаційного Комітету разом з представниками «Селянської Спілки» почали працювати над відновленням організаційної структури партії. Під впливом УПСР (ц.т.) опинилася значна частина селянства. Щоб мати об'єднуючу платформу і підкреслити програмові і тактичні різниці між Організаційним Комітетом і Центральним (до його складу входили ліві), Організаційний Комітет у липні 1918 р. випустив Декларацію до всіх членів і організацій партії. У Декларації пояснювалися причини створення центральної фракції української партії соціалістів-революціонерів, насамперед, наявністю в партії течії, яка мала назву «інтернаціоналістів», або зазвичай, її називали «лівобережниками». Ідеологія цієї групи багато в чому відрізнялася від основної ідеології партії¹²⁷.

Перш за все, стосовно ідеї держави. Коли більшість партії визнавала національне визволення українського народу шляхом створення незалежної української держави за неминучий етап і за необхідну передумову для успішності всесвітньої федерації народів,

то згадана група ігнорувала національно-державний момент, ставлячись до ідеї української державності так, як російські соціалісти-революціонери. Це перша кардинальна різниця.

Другою була різниця у розумінні методів класової і, взагалі, масової боротьби. А саме, коли більшість партії визнавала основним завданням політичну і професійну організацію мас, розраховану на тривалий період, як на часи піднесення революційного руху, так і на часи його занепаду. Згадана група меншу увагу звертала на організаційну роботу серед мас і взагалі недостатньо рахувалася з цими масами, надаючи виключне значення революційно-повстанській тактиці. Коли шукати аналогій, то більшість партії у даному пункті наближалася до позицій, на яких стояв європейський соціалізм. У цьому питанні названа група відстоювала дуже близькі позиції до російських більшовиків. У зв'язку з цим ця група не погоджувалася на програму-мінімум, в той час коли інші, які складали фракцію, стояли на тій точці зору, що програмові постулати партії треба здійснювати як шляхом революційної боротьби, так і шляхом органічної роботи; з огляду на що програма-мінімум і поступовість у досягненні програмових домагань зовсім не можуть бути виключені з партійної реальної роботи¹²⁸.

На підставі оцінки ситуації у партії та в різниці поглядів члени Організаційного Комітету у своїй Декларації дійшли висновку, що існувала «потреба, з одного боку, відновити партійну роботу і створити організаційний центр для тої частини партії, яка не може поділяти позицій теперішнього центрального комітету, а, з другого боку, потреба виявити, нарешті, чи наша партія має в своїй класовій боротьбі засвоїти собі методи європейського соціалізму, чи піти шляхом російського анархічного бунтарства — ці причини спонукали нас до організації окремої фракції в межах партії».¹²⁹

Так пояснювали створення Організаційного Комітету члени центральної течії УПСР. Однак вони були впевнені, що фракційний поділ триватиме лише до найближчого партійного з'їзду, який затвердить правильність їхньої партійної позиції. Однак влітку 1918 р. розкол дедалі більше посилювався і «між правицею і лівицею було дуже глибоке розходження, яке творило з двох частин української демократії два майже ворожі табори»¹³⁰. Аналізуючи пізніше цю ситуацію, П. Христюк писав: «всі спроби правиці дійти до якогось порозуміння з генералом П. Скоропадським чи німецькими генералами, всякі форми легальної, так би мовити, парламентської боротьби з диктатурою буржуазії, засуджувалися ліви-

цею як угодовство і зрада соціалістично-революційним ідеалам та як зламання клясової пролетарсько-селянської тактики». ¹³¹

Як уже відзначалося, ліві українські есери шукали порозуміння з революційно-соціалістичними групами Європи, перш за все, з німецькою демократією. Це пояснювалося тим, що «панування контрреволюції на Україні являється тимчасовим і що соціально-економічне, й разом з тим національно-політичне визволення українського народу прийде тільки внаслідок перемоги працюючих мас всього світу над всесвітньою буржуазією, лівіця української демократії не надавала позитивного значення гетьманській державності навіть з національної точки погляду і висміювала і засуджувала всі заходи правіці коло «українізації» чи демократизації цієї державності» ¹³².

Декларація правих була засуджена і не прийнята ЦК УПСР. Про будь-яку єдність і об'єднання обох частин партії навіть не могло йтися. Були сформовані різні політичні платформи. Спільним для обох течій було неприйняття і засудження гетьманату та боротьба з ним. Майбутнє обидві частини партії теж вбачали по-різному. Праві мріяли відновити Українську Народну Республіку із законодавством Центральної Ради. А ліві, навпаки, прагнули активізації безкомпромісної класової боротьби. Досить вдалу оцінку їхньої тактики, на нашу думку, дав П. Христюк: «Ніяких компромісів з гетьманщиною; збереження у всій чистоті принципів класової боротьби; викривання класових суперечностей між працюючими і визискувачами і підготовка рішучої боротьби з буржуазією» ¹³³.

Полярність поглядів яскраво виявилася у полеміці на шпальтах періодичних видань. Уже у першому номері нелегального органу лівих есерів «Боротьби» була опублікована стаття «Угодовці». У ній піддавався гострій критиці навіть меморандум Всеукраїнського з'їзду земств до гетьмана. Піддавалися критиці і ті, хто не міг піднятися вище легальної опозиційності і готовий був підтримати новий режим.

Натомість діяльність центральної течії була спрямована на об'єднання обох політичних течій. У цій боротьбі значна роль належала і голові Організаційного Комітету центральної течії УПСР Н. Григорієву. Збори членів Організаційного Комітету проходили в будинку Губернської Народної Управи. На одному з засідань під час обговорення сучасного моменту дійшли думки, що більшість членів центральної течії стоять на позиціях Центрального Комітету, однак не поділяють його погляди на питання

федерації, «протестують проти вчиненого ним розгрому тогочасних партійних організацій»¹³⁴. У зв'язку з цим було ухвалено шукати порозуміння з Центральним Комітетом. Справу переговорів було доручено О. Щадилу і О. Янку. З боку Центрального Комітету справою порозуміння займався П. Любченко і вів безпосередньо переговори з головою Організаційного Комітету — Н. Григорієвим. Згодом відбулося офіційне засідання членів центральної течії з представником Центрального Комітету В. Мазуркевичем. Головною причиною дебатів було питання про федерацію. В. Мазуркевич заявив, що ЦК визнає федерацію як ідеал і проти самостійності не виступає, однак бажає порозумітися з московськими революційними партіями, в тому числі і з більшовиками. Таке пояснення задовольнило членів центральної течії. Залишилося лише питання організаційно-тактичного характеру. Члени Організаційного Комітету наполягали на скасуванні постанови ЦК про розпуск партії. Обміркувавши цю останню вимогу, ЦК уповноважив В. Мазуркевича й О. Шумського заявити Н. Григорієву, що ЦК вимагає, аби об'єднання відбулося без жодних умов, при чому членам центральної течії (за винятком деяких, особливо скомпрометованих «угодовською» політикою) давалося право зареєструватися в Центральному Комітеті. Н. Григорієв як голова Організаційного Комітету центральної течії заявив: «Або рееструйте всіх членів нашої групи, або ми залишимося як окрема партійна організація центральної течії»¹³⁵. На такі поступки Центральний Комітет не пішов. Н. Григорієв знову розпочав переговори з П. Любченком, а член Організаційного Комітету О. Щадилів з членом ЦК А. Заливчим та іншими.

Характерною особливістю партії лівих есерів була тенденція, властива усім молодим партіям, до полярності поглядів на основні програмові засади. У її середовищі досить відчутно пересікалися різні позиції і різні підходи. Одні піддавали різкій критиці антинародну суть гетьманської влади, інші все більше еволюціонували до визнання встановлення Рад робітничих і селянських депутатів єдиним виходом. Однак поступово всередині партії почала окреслюватися ще одна течія, яка не поділяла позиції ані перших, ані других. Вона прагнула не мати нічого спільного з політикою єдиного демократичного фронту, а також намагалася подолати інерцію керівників УПСР-лівиці щодо орієнтації на Установчі Збори, водночас не сприймала ідею влади рад, вважаючи її запереченням демократії як диктатури лише одного класу. Натомість пропонувала

ідею «влади Рад трудової демократії. Тут відчувався «генетичний селянський характер есерів взагалі»¹³⁶.

Уперше про себе ця течія заявила на партійній нараді Харківщини (14–15 липня 1918 р.). Група лівих українських соціаліст-революціонерів запропонувала проголосити центральним гаслом подальшої роботи «вся влада радам трудової демократії». Це гасло не знайшло підтримки у більшості. На знак протесту група залишила нараду, а згодом звернулася зі спеціальною заявою, мотивуючи це таким чином: «УПСР в останні роки революції дуже скомпромітувала себе в очах трудового народу, що виявилось особливо після октябрського перевороту. Замість коаліційної влади октябрський переворот висунув гасло влади трудової революційної демократії; це гасло було піднято революційно-соціалістичною партією Росії і було піддержано тільки окремими особами з членів УПСР. Позиція партії в цілому до цього часу була досить невиразною, а на ділі праві течії в партії задушили ліву течію, завдяки чому Центральний Комітет, а також Рада, де були переважно У.С.-Р., повели націоналістичну політику, одкинули од себе трудові елементи, кинувши їх до большевиків. Особливого напруження досягла ця політика тоді, коли так звана УПСР заключила спілку з германськими імперіалістами для того, щоб задушити соціалістичну революцію на Україні»¹³⁷.

Далі в заяві аналізувався стан справ після утворення гетьманської влади і відзначалося, що «УПСР лівої течії задалась ціллю розпустити ганебний склад партії і заснувала нову нелегальну партію певних людей, що міцно стоять на ґрунті революційного соціалізму, але новообраний нелегальний Центральний Комітет став на платформу не революційну; прийнявши тактику угодовства, виставивши в цей важкий для революції час гасло Установчих Зборів, коли ж за владу рад бореться пролетаріят і трудове селянство Росії. Завдяки такому напрямку роботи нового Центрального Комітету в партію входять бувші члени УПСР, ці зрадники трудового народу, в той же час члени, які стоять на платформі влади рад, з партії виключаються; через це ми гадаємо, що «Платформа Центрального Комітету», в якій зазначено, що єдине революційне гасло Установчих Зборів є платформа угодовнича, тоді як в цей тяжкий для революції час необхідно стати на ґрунті класової боротьби і вести організацію трудових мас не в парламентських установах, в які поруч з трудовими елементами входить і буржуазія».¹³⁸

Підавши всю політику УПСР гострій критиці, група українських соціалістів-революціонери лівої течії заявила, що вони не можуть залишатися в партії, яка пішла не шляхом революційного соціалізму, а шляхом правих російських соціалістів-революціонерів та меншовиків, і тому розпочали пошук власних шляхів. Отже, є підстави стверджувати, що у середовищі лівих есерів почали формуватися внутріпартійні течії.

Проте Центральний Комітет УПСР досить багато працював над організаційним оформленням партії. Підтвердженням цього є постанови, резолюції, розпорядження та накази. «Зважаючи на необхідність зміцнення ідейної партійної єдності, — підкреслювалось в одній з резолюцій ЦК, — на потребу ґрунтовної та широкої постановки справи виховання теоретичної свідомості партійних членів, Ц.К. визнає необхідним зконцентрувати всю увагу не на побільшенні числа членів та не на чисто організаційній справі, а головним робом на літературно-освітній партійній діяльності»¹³⁹.

Для цього ЦК вважав необхідним:

- 1) скликати якнайшвидше губернські з'їзди і обрати губернські комітети, яким передати повноваження емісарів;
- 2) звернути всю увагу і сили партії на організацію продуктивності ідейної роботи;
- 3) підготувати партійний з'їзд шляхом проведення доповідей та дискусій на партійних зборах, нарадах та губернських з'їздах, збільшення видавничої діяльності¹⁴⁰. Однак, незважаючи на усі організаційні заходи, ЦК УПСР не зумів знайти підтримку селянських мас.

У контексті розгляду діяльності УПСР у період Гетьманату не можна лишити поза увагою Всеукраїнську Наряду емісарів УПСР, яка проходила 19–22 серпня 1918 р., і стала яскравим проявом розходжень, пошуком ясної позиції у середині УПСР (лівих). Учасниками наради були губернські комісари Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини і Чернігівщини, а також головні емісари ЦК партії та секретаріату. Всього 14 учасників. Неординарністю відзначався порядок денний Наряди: 1) Доповіді з місць, 2) Партійні організації, 3) Про партійний апарат, 4) Ставлення УПСР до інших партій та профспілок, 5) Бойові організації партії та ставлення до них груп і емісарів партії, 6) Партійна контррозвідка й її організація, 7) Справа скликання партійного з'їзду, 8) Віжучі справи¹⁴¹.

У центрі уваги Народи була проблема: «Чи УПСР нова партія, чи «відшукана та відроджена» стара УПСР». Активний член УПСР В. Блакитний зауважив: «Ми лише відшукали, відродили справжню свою партію — УПСР, що її забруднили й направили в чуже їй русло наші мартовські гості»¹⁴². Лашкевич підкреслив, що «ми нова течія в старій партії»¹⁴³. Після тривалої дискусії прийняли резолюцію, у якій зазначалося, що нічого нового не твориться, а лише відроджується та відшукується старе. «Заперечення нового етапу в розвиткові партії, — наголошував І. Майстренко, — треба пояснювати мабуть політичним мотивом: вони хотіли відобрати в вичищеної з партії правої частини право носити спільне з боротьбистами ім'я — УПСР. Грало тут ролю і певне бажання молодих революціонерів виправдати увесь свій пройдений шлях, не відмежовуючись від нього новою назвою партії»¹⁴⁴.

Виступаючи також зазначали, що тогочасна УПСР суттєво відрізнялася від УПСР доби II партійного з'їзду, коли партія виступала за парламентську демократію і буржуазну революцію, а соціалістична революція була мрією. Підтвердженням еволюції основоположних засад стало й визначення соціальної бази партії під час обговорення питання про класову основу УПСР. Більшість промовців пропонувала поширити свою роботу і на міський пролетаріат. Окремі виступаючи вважали необхідним перенести центр уваги з селянства на пролетаріат. З приводу цього П. Христюк зауважив, що у цих позиціях нової УПСР немає нічого дивного, бо раз іде боротьба за повну перебудову капіталістичного суспільства, то треба «шукати і відповідних верств, покликаних історично до цієї історичної місії. Конкретизувати партійну формулу «трудоий народ», яка виявила досить велику еластичність в часі революції, віддавши перевагу в партії правиці»¹⁴⁵.

Учасники Народи також обговорили національно-державницьке питання та про ставлення партії до «державницьких» українських соціалістичних партій і до лівих російських соціалістичних партій (більшовиків і лівих соціалістів-революціонерів). Позиція всіх українських партій була визначена як контрреволюційна, а російських — як тактично хибна у національному питанні.

На Народі було розглянуто питання і про V з'їзд УПСР. З доповіддю виступив А. Приходько. Перш за все, він відзначив, що V з'їзд має «покласти нову еру в житті УПСР ... Скристалізувати і поглибити ідеологію партії»¹⁴⁶.

Незважаючи на такий широкий діапазон проблем, які розглянула Всеукраїнська Рада емісарів, все ж чітка і завершена політична програма не була сформульована. На думку І. Майстренка, «не можна виступи всіх цих, хоч і талановитих, але молодих революціонерів сприймати, як закінчені погляди на речі. Закінчених поглядів вони не могли мати не тільки тому, що більшості з них не було й по 30 років, але й тому, що їхня еволюція тільки починалась, що доба, в якій вони були покликані відігравати ролю, теж тільки починалась. Тут важливо відзначити лише те, що вони відвернулись від свого недавнього минулого і повернулись лицем до нової, бурхливої доби в українській революції — доби радянської»¹⁴⁷.

26 серпня 1918 р. ЦК УПСР затвердив усі постанови всеукраїнської ради емісарів, які мали адміністративно-організаційний характер, інші — взяли до відома. На цьому засіданні було затверджено порядок денний майбутнього з'їзду і обрано комісію у справах організації партійного з'їзду.

Остаточна відмова від парламентської моделі державності у боротьбистів відбулася на початку осені 1918 р. Підтвердженням цього була відозва «До Старшини, Студентів і Всієї трудової інтелігенції». У ній не йшлося про парламентську форму організації влади і констатувалося: «Влада повинна належати тільки пролетаріату і бідному селянству, організованим у Ради депутатів»¹⁴⁸.

Радикалізацію поглядів боротьбистів зумовила зміна характеру влади в Україні та переоцінка характеру самої революції. Це були основні причини швидкої еволюції боротьбистів. Відзначалося, що революція набула рис соціальної спрямованості. Вибудувалася логічна схема: УПСР — партія селянства, селянство — рушійна сила революції тяжіє до соціалізму, а ради є соціалістичною владою. Така схема знайшла відображення у резолюції ЦК УПСР (боротьбистів) під назвою «Єдиний національний фронт»¹⁴⁹.

Про ситуацію, яка склалася у партії, інформував член ЦК А. Заливчий на зборах Харківської організації УПСР 14 листопада 1918 р. Він відзначив, що «від старої партії не залишилося нічого і в самому змісті її багато змінилося. Стара партія з кількістю 375000 членів розпущена; тепер зорганізовані нові і це є велика організаційна творча робота»¹⁵⁰. «Склад, який зараз є, — наголошував А. Заливчий, — міг би явитись ідейним виразником певної групи партії»¹⁵¹. Як позитивний момент член ЦК відзначав той факт, що «раніше була партійна маса, а тепер свідомі члени партії і з цього боку ця група є силою»¹⁵². А. Заливчий підкреслив, що

в партії було дві течії: «перша котра привела контрреволюцію з німцями, і друга лівобережників і інтернаціоналістів по своїй ідеології. Остання частина була по другий бік барикад першої і йшла часто вкупі з більшовиками, інша частина відповідно трималася до неї. В партії були всякі люди від чорносотенців до анархістів»¹⁵³. Такий стан в партії змусив ЦК прийняти рішення про її ліквідацію. ЦК видав платформу, яка радикально змінила весь напрям партії, залишився «тільки дух дореволюційної організації». Напередодні Центрального Комітету видав Декларацію у національній справі в зв'язку з утворенням Національного Союзу. Про плани партії А. Заливчий, зокрема, наголосив, що «ЦК поставив вибрати другий акт, який був би проектом Комуністичного маніфесту нашої партії, котрий остаточно мусів бути ухвалений V партійним з'їздом. Він мусів змінити програм партії, — обґрунтований, як акт високої ваги. В цих актах ЦК яскраво виявляє обличчя партії — в відношенні влади, національності і світової соціалістичної революції. У національній справі відділення держави від нації. В проекті Комуністичного маніфесту ЦК йде вперед від того, що було перед цим в УПСР і взагалі с.-р. Це акт, який розроблено не тільки ЦК, це творчість партії»¹⁵⁴. Партія передбачала змінити і свою соціальну базу: «цим партія виходить з розпливчастості і вважаючи гідним класом, на котрий партія мусить спиратися — пролетаріат (не тільки фабричний, а й сільський робочий люд), вона з'являється партією класовою і клас пролетаріату вона повинна вести до соціалістичного устрою»¹⁵⁵.

Характеризуючи кількісний склад партії і її географічне положення, доповідач відзначив: «В партії 600–700 членів — кількість надзвичайно мала, але вона розкидана сіткою по всій Україні. В усіх губерніях маються наші організації. Навіть в глухих місцях як Поділля. Важно те, що вони скрізь мають вплив і зв'язки. Найкращі організації в Києві, Одесі, котрі можуть проводити велику акцію. На Полтавщині організації в кожному повітовому місті. У великих містах здебільшого інтелігентські групи. В Одесі робітнича група, в Катеринославі також. Крім Полтави, Харкова, Києва, Одеси — літературна робота не велась.

Найменший вплив на Волині і Харківщині. Серед робітництва УПСР не має впливу, за виключенням Полтави»¹⁵⁶. Іншою була ситуація у центральній течії УПСР. На початку листопада 1918 р. відбулася конференція УПСР (ц.т.). У ній брали участь представники Київщини, Чернігівщини, Херсонщини, Харківщини, Поділля,

Волині, Чорномор'я, Студентської громади та інші. Були обговорені організаційні питання, з'ясовано відношення партії до інших організацій, а також висловлені побажання, щоб бюро партії найближчим часом підготувало й видало брошури з питання партійної ідеології і тактики. Учасники конференції визначили тактику партії у Національному союзі й доручили своїм представникам твердо стояти на захисті інтересів працюючих мас. Доповіді з місць свідчили, що «партійні організації майже скрізь заснувались і дуже жваво ведуть працю. Майже усі центральні і органи мають зв'язки з повітами, скрізь члени партії ввійшли у Національний Союз. Партія має великий вплив в селянській спілці, майже скрізь спілки складаються виключно з членів У.П.С.Р.Ц.Т.»¹⁵⁷ Відзначалося, що повсюди доводилося вести уперту боротьбу з «УПСР інтернаціоналістами й нарешті перемогти їх, поза як їхні гасла співчуття в массах українського народу не викликають»¹⁵⁸.

Підтвердженням активності партійних організацій була діяльність Київської групи УПСР (ц.т.). Щотижня відбувалися загальні збори групи, на яких заслуховували доповіді та реферати на актуальні теми, обговорювали питання тактики й ідеології партії, затверджувалися постанови¹⁵⁹. Київська група мала тісні зв'язки з різними громадськими й партійними організаціями та партійними установами, що давало їй змогу бути поінформованою про повсякденні справи. Вона мала своїх представників у Центральному та губернському (тимчасовому до скликання з'їзду) Комітеті, а також у Національному Союзі¹⁶⁰.

З ініціативи Київської групи УПСР (ц.т.) відбулися організаційні збори з метою утворення Київської філії Національного Союзу. У зборах брали участь представники 8 організацій. Було обрано бюро для скликання чергових зборів, на які запрошувалися представники усіх організацій і партій, що входили до Національного Союзу¹⁶¹.

Проте, не зважаючи на певну діяльність окремих партійних груп і осередків, ідеологічні розбіжності та несприятливі умови партійної діяльності не могли не позначитися на загальній чисельності та кількості місцевих організацій. Особливо це було відчутно в УПСР після розколу. Як зазначає О. Любовець, «її чисельність зменшилася в декілька десятків разів»¹⁶². УПСР (ц.т.) нараховувала у цей період не більше 30–40 тисяч членів, а боротьбисти, як зазначалося уже вище, лише 600–700 чоловік. Однією з причин такого різкого падіння чисельності партії було, ймовірно, те, що

вони втратили своє провідне становище у політичній системі України, яке мали у період Центральної Ради.

Підсумовуючи, варто зазначити, що внутріпартійні трансформації в УПСР розпочалися практично зразу після установчого з'їзду УПСР і пов'язані вони були з розбіжностями у трактуванні основних програмових положень. Були окреслені три основні течії в партії. Лівобережна конференція УПСР (30 травня — 2 червня 1917 р.) засвідчила створення «лівої» або «інтернаціоналістичної» течії, яка виступала за вирішення соціальних проблем, а національні ставила в залежність від соціальних.

Центр був домінуючою течією, до неї належав практично увесь склад Центрального Комітету і переважна більшість членів партії. Вони залишалися на позиціях установчого з'їзду, однак прагнули враховувати зміну політичних подій і коригувати курс партії в основних питаннях: національному і аграрному.

Праві були представлені групою конфедералістів, які виступали за конфедерацію незалежних республік, вільним членом якої мала стати й Україна, будучи одночасно федерацією окремих українських земель. Діяльність цієї течії була не тривалою.

Встановлено, що поділ партій здійснювався не лише у ідейній площині, а й у територіальній. Переважна частина «лівих» належала до Лівобережної України, а «правих» — до Правобережної. Лівобережні губернії були ближче до Росії, а отже вплив більшовицьких ідей і, насамперед їхні позиції у вирішенні соціальних проблем, був сильніший; а по-друге, Харківщина і Полтавщина належали до губерній, де переважали дрібні господарства (більше 50% селянських господарств мали землі до 7 десятин).

Прихід до влади П. Скоропадського та його політика стали своєрідним рубежем, який остаточно закріпив утворення лівих самостійних українських політичних партій. На IV з'їзді партії відбувся остаточний розкол Української партії соціалістів-революціонерів. З УПСР вийшла партія боротьбистів, як одна із течій українського націонал-комунізму і УПСР (центральної течії), яка поділяла програму партії, прийняту 15–19 липня 1917 р. Новостворені партії не брали участі у державотворчій діяльності у період гетьманату, їхня партійна активність проявлялася серед мас. Обидві партії працювали над створенням нових програмових заasad, реорганізацією партій, створенням нових і відновлення старих партійних організацій. УПСР (цент. течії) діяла легально, а УПСР (боротьбистів) — нелегально.

Підсумовуючи, варто відзначити наступне: оскільки єдиної УПСР більше не існувало, то й діяльність УПСР (боротьбистів) та УПСР (центр. течії) відрізнялася формами та методами. УПСР (центр. течії), виступаючи за легальні методи боротьби з гетьманом, використовувала для цього звернення, меморандуми, входила до міжпартійної організації УНС. УПСР (боротьбистів), знаходячись у підпіллі, застосовували більш радикальні методи боротьби: при ЦК створили Бойовий відділ, організовували революційні комітети та повстанські штаби, визнавали терор як метод боротьби. Водночас стверджували, що необхідно організовувати не повстання, а здійснювати партизанську боротьбу.

Для організації антигетьманської акції необхідний був організаційний центр, створення якого було неможливим у зв'язку з відсутністю плану загальноукраїнського повстання проти гетьмана і всеукраїнського революційно-політичного центру. Жодна політична партія такого центру не створила.

Ініціаторами антигетьманського повстання були УПСР (центр. течії) і Селянська Спілка. Персональна заслуга у здійсненні повстання належить українському есеру М. Шаповалу і українському соціал-демократу В. Винниченку. Оцінивши нову політичну ситуацію українські політичні партії, серед яких була центральна течія УПСР, створили єдиний національно-демократичний фронт, який відіграв значну роль в Українській революції.

¹ Киевская мысль. — 1918. — 3 мая.

² Там само.

³ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К.: Либідь, 1999. — С. 470.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 93.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Шаповал М. Велика Українська революція і визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 115.

⁹ Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 3. — С. 63.

¹⁰ Там само. — С. 65.

¹¹ Там само. — С. 90.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Боротьба. — 1918. — №2 (жовтень).

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Боротьба. — 1918. — №9 (жовтень).

²¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 3. — С. 156.

²² Там само. — С. 83.

²³ Боротьба. — 1918. — №1 (серпень).

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2797. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 9.

²⁵ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 108.

²⁶ Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 3. — С. 61.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 478.

²⁸ Захарченко П. Селянська війна в Україні: Рік 1918. — К.: ЗАТ «Ніглава», 1997. — С. 77.

²⁹ Боротьба. — 1918. — №3 (жовтень).

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 7.

³⁵ Шаповал М. Велика революція і визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 112.

³⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 3. — С. 61.

³⁷ Там само. — С. 61–62.

³⁸ Див.: ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 6; Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 23 зв.

³⁹ Боротьба. — 1918. — №2 (жовтень).

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 5–6;

⁴² Там само. — Арк. 6.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. — Арк. 7.

⁴⁵ Там само. — Арк. 9

⁴⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 119.

⁴⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 3. — С. 128.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. 3. — С. 89.

⁵⁰ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 122.

⁵¹ Там само.

⁵² Боротьба. — 1918. — №2 (жовтень).

⁵³ Там само.

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 1;

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. — Арк. 1 зв.

⁵⁸ Боротьба. — 1918. — 26 грудня.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Боротьба. — 1918. — 26 грудня.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Постанови Загальноукраїнської конференції УПСР у Києві 3–6.VI 1917 р. та Краєвої лівобережної конференції УПСР в Полтаві (30.V — 2.VI.1917). — К.: ЦК УПСР, 1917. — С. 12.

⁶⁵ Боротьба. Орган Української партії Соціалістів-революціонерів (Лівого крила). — 1918. — 23 лютого. — №1.

⁶⁶ Боротьба. — 1918. — 23 лютого. — №1.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Боротьба. — 1918. — 7 березня.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Винниченко В. Відродження нації. Частина 2. — К.- Відень, 1921. — С. 51.

⁷⁶ Боротьба. — 1918. — 7 березня.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Боротьба. — 1918. — 28 квітня.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Боротьба. — 1918. — 19 квітня.

⁸² Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К.: «Либідь», 1999. — С. 470.

⁸³ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 90.

⁸⁴ Там само. — С. 89.

⁸⁵ Шаповал М. Велика революція і визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 115.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Христюк П. Замітки й матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 3. — С. 21.

⁸⁸ Там само. — С. 20.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само. — С. 22.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само. — С. 23.

⁹⁹ Там само. — С. 23.

¹⁰⁰ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії Українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 91.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. — С. 97.

¹⁰⁴ Боротьба. — 1918. — №2 (жовтень).

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1–3.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.

¹¹³ Там само. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 11.

¹¹⁴ Там само.

- ¹¹⁵ Там само. — Арк. 12.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ Див. детальн.: Бавико О. Політична опозиція гетьманові П. Скоропадському (квітень-грудень 1918 р.) // Дис. на здобуття наукового ступення кандидата політичних наук. — К., 2007. — С. 76–78.
- ¹¹⁸ Там само. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ Боротьба. — 1918. — №2 (жовтень).
- ¹²¹ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т.- К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 74.
- ¹²² Там само. — С. 71.
- ¹²³ Дичковська Г. Український націонал-комунізм. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — С. 3.
- ¹²⁴ Потульніцький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993. — С. 102.
- ¹²⁵ Гунчак Т. Україна. Перша половина двадцятого століття. Нариси політичної історії. — К.: «Либідь», 1993. — С. 184.
- ¹²⁶ Гелей С., Рутар С. Політологія. Підручник. — К.: «Знання», 1999. — С. 78.
- ¹²⁷ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 235.
- ¹²⁸ Там само. — С. 236.
- ¹²⁹ Там само. — С. 237.
- ¹³⁰ Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 3. — С. 95.
- ¹³¹ Там само.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Там само. — С. 25.
- ¹³⁴ Там само. — С. 7.
- ¹³⁵ Там само.
- ¹³⁶ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К.: Либідь, 1999. — С. 509.
- ¹³⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 3. — С. 98–99.
- ¹³⁸ Там само. — С. 99.
- ¹³⁹ Боротьба. — 1918. — №2 (жовтень).
- ¹⁴⁰ Там само.
- ¹⁴¹ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 123.

¹⁴² Там само. — С. 124.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. — С. 90.

¹⁴⁶ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — С. 126.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 2.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4658. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 20–22.

¹⁵⁰ Боротьба. — 1918. — 14 грудня.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Народня Воля. — 1918. — 28 жовтня.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Народня Воля. — 1918. — 1 листопада.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Любовець О. Тенденції розвитку багатопартійності в Українській Гетьманській державі // Події і особистості революційної доби / Збірник: — К.: ІПІЕНД, 2003. — С. 134.

Розділ 7

УКРАЇНСЬКІ ЕСЕРИ І ПОШУК МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА У ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ. РОЗРОБКА ТРУДОВОГО ПРИНЦИПУ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Прихід до влади Директорії викликав багато проблем, непорозумінь і питань. Складність ситуації пояснювалася: 1) військовою організацією Директорії; 2) відсутністю її авторитету серед українських і неукраїнських політичних партій; 3) невиразністю соціально-економічної платформи.

Аналізуючи текст відозви Директорії від 15 листопада 1918 р., доходимо висновку, що у ній відсутня будь-яка розгорнута програма революційних заходів і перетворень. В. Солдатенко зазначає, що «окрім загальних фраз про необхідність повалення поміщицько-буржуазного режиму й відновлення політичних і соціальних революційних здобутків українського народу, що мали бути закріплені Українськими Установчими зборами, у відозві немає конкретнішого і сталішого визначення мети боротьби» й підкреслює, що «одне лише було зазначено в ній з безсумнівною чіткістю: оборона незалежності Української держави у формі Української Народної Республіки»¹. У зв'язку з цим В. Солдатенко висловлює припущення, що «Національний Союз, створюючи Директорію, свідомо уникав виразного формулювання соціально-політичних гасел, відкладаючи це питання на потім, доручаючи лише виконання обмежених технічно-військових функцій — збройного повалення гетьманату»².

Усе це давало підстави констатувати нездатність Директорії сформувати нові суспільні відносини у державному масштабі і викликало появу серед селянства і армії, а також у рядах УПСР ідеї відновлення Центральної Ради. М. Грушевський, О. Жуковський, В. Голубович, А. Степаненко поставили завдання «негайного скликання Української Центральної Ради і відновлення в цілому соціального, економічного й державно-політичного законодавства Центральної Ради»³. У центрі уваги нарад соціалістів-революціонерів (грудень 1918 р.) стояло саме це питання. На підставі аналізу ситуації ініціатори цієї ідеї дійшли думки, що «тільки скликання Центральної Ради й відновлення її законодавства бу-

ло в стані: а) одразу ж підвести міцний ґрунт революційного народоправства під відновлення УНР; б) перевести революцію зі сфери повстання й військових комбінацій та авантур в сферу публічної відповідальної творчості; в) придбати довір'я неукраїнського робітництва та революційної інтелігенції до революційних заходів українських робітників і селян, а тим самим відродити той єдиний революційний фронт на Україні, для створення якого так багацько зробила в свій час Центральна Рада»⁴. Лише після виконання цих завдань та відновлення законодавства першої Української Народної Республіки українські есери вважали доцільним завершення повноважень Центральної Ради. Згідно з їх концепцією, Рада повинна була, не гаючи часу, не затримуючи влади в своїх руках, передати її новосформованому правоздатному центральному робітничо-селянському органу Української Республіки. На думку есерів, цей орган мав гарантувати дальший поступовий розвиток української революції.

Оцінюючи цю концепцію, один із лідерів українських соціалістів-революціонерів П. Христюк писав: «...коли Директорія не ступила прямо, рішуче й негативно на шлях організації радянської влади (чого домагалась друга частина центристів), коли вона не захотіла й була не в стані зв'язатися з пролетаріатом України, поступлять скликання Центральної Ради був тою кінцевою необхідністю, яку Директорія мусила внушати й перевести в життя»⁵.

Однак, втілити у життя цю концепцію не вдалося. Перш за все тому, що вона не набула більшості у самій партії. По-друге, Директорія та оточуюча її військова й цивільна «отаманія» були категорично проти скликання Центральної Ради і підпорядкування їй в майбутньому.

Проте розвиток революції вимагав визначення нових політичних орієнтирів. Настрої селянства (80% від усього населення України) і робітництва (менше 10%) позначалися лівизною і радикальністю. Об'єднуючим моментом для українських політичних партій кінця 1918 — початку 1919 рр. став «трудоий принцип» організації влади. Ініціювали його впровадження українські ліві есери ще влітку 1918 р. «Українська нація — нація трудова, то цей факт, — стверджував Н. Григоріїв, — означає, що Українську Державу може створити тільки трудова маса і тільки з власних сил, вона не йде на боротьбу за державу буржуазну, а ні за державу робітників. Вона буде боротися лише за таку державу, яка буде їй вигідна, тобто захищатиме трудові інтереси всіх працюючих — селян, робітників

і трудової інтелігенції. Якщо трудова більшість української нації не стане до боротьби за українську державність — ніхто її не збудує⁶.

Значну роль у пошуках альтернативних шляхів розвитку революції і державності відіграли спільні наради Директорії з членами політичних партій і організацій, які перебували у Вінниці. Детальних матеріалів тих нарад не збереглося. Однак із того, що є у наявності, можна зробити висновок про відсутність єдиної позиції. Так, соціал-демократи в більшості прагнули до парламентаризму і «реальної» політики. Члени УПСР (центральна течія) займали не чітку позицію. Згодом стали на т.зв. трудовий принцип. Всеукраїнська Селянська Спілка, на чолі з українським есером О. Янко, вимагала «негайного скликання Установчих зборів».

В. Винниченко ініціював запровадження в Україні системи радянської влади. Інші українські партії і організації рішуче виступали за парламентський демократизм — скликання Установчих Зборів і відновлення діяльності демократичного самоврядування. Більшість єврейських партій підтримувала позицію українських соціал-демократів. Полярність поглядів знайшла своє підтвердження на «Державній нараді» (12–14 грудня). В її роботі брали участь: УПСР, УСДРП і УПСС. У перший день роботи наради (12 грудня) українські соціал-демократи (незалежники) виступили за радянську форму влади, а українські есери і самостійники — проти. Голова Директорії В. Винниченко «свідомо пішов на хитрість... На другий день по одкиненню системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: прийняти систему «трудоих рад», себ-то рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами: це мала бути диктатура не пролетаріата й несаможного селянства, а диктатура трудового люду»⁷. У чому принципова різниця між ідеєю «трудоих рад» і «рад робітничих, солдатських, селянських депутатів» до цього часу знайти переконливі аргументи і вичерпну відповідь не вдалося. Хоча тоді «хитрість» В. Винниченка була не його вигадкою. Її висловили ще влітку 1918 р. ліві українські есери і тому досить легко суспільною свідомістю була сприйнята ідея трудоих рад. В останній день роботи (14 грудня) соціал-демократи і соціал-революціонери виступали за Трудовий Конгрес і організацію влади на трудовому принципі. Самостійники-соціалісти були проти⁸. «Питання трудоих рад», взагалі «рад» було тоді в Україні та взагалі в цілій Середній і Східній Європі, — підтверджував М. Стахів, — дуже популярне⁹.

Учасники наради погодилися на прийняття трудового принципу, який полягав у тому, що влада має належати робітникам, трудовому селянству та трудовій інтелігенції.¹⁰ Вони дали визначення поняттю «трудоий принцип» і проголосили необхідність його запровадження в Україні. На підставі «трудоого принципу» поміщики і капіталісти як клас ворожий українському трудовому народові не тільки **соціально**, а й **національно**, не міг бути допущеним до участі в державному будівництві. Тому влада в центрі і на місцях повинна була належати працюючому народу — робітництву, селянству і трудовій інтелігенції. На місцях — в повітах і губерніях влада повинна концентруватися в руках трудових рад, а у центрі — у Трудовому Конгресі. Трудовий Конгрес мав складатися тільки з працюючих верств.

26 грудня 1918 р. Декларація Директорії УНР надала «трудоовому принципові» державного значення¹¹. Вона розкривала політичний зміст «трудоого принципу» державного управління: «право правління і порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які творять матеріальні і духовні цінності ..., влада в Україні повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству»¹². Земельній і промисловій буржуазії заборонялося брати участь у державному управлінні. Таке розуміння політичного змісту дає підстави припустити, що автором Декларації був В. Винниченко. Він змушений прийняти до Декларації «народницьку засаду» «трудоого народу», який складався з трьох класів — трудового селянства, промислового робітництва та трудової інтелігенції. Однак цей принцип не повністю відповідав поглядам В. Винниченка і тому в Декларації йдеться про два трудові класи — селян і робітників, «а інтелігенція причеплена до основи Декларації лише як якісь слуги «трудоого народу», а не самостійний духовно-творчий чинник всякого суспільства, зокрема ж трудового»¹³.

Уже через місяць — 16 січня на черговій Державній Нараді позиції змінилися і були ще більшим підтвердженням того, що Директорія не має своєї чіткої програми. На відміну від грудневої, ця Рада була більш розширеною і в ній брали участь представники Директорії і уряду, Селянської Спілки, Січових Стрільців, а також партій — УПСР, УСДРП, УПСС. Зовсім нову позицію щодо форми влади відстоювали представники Січових Стрільців. Вони вимагали передати всю владу в Республіці «тріумвіратові»: січовим старшинам Є. Коновальцю, М. Мельнику та С. Петлюрі. Це була б, свого роду, військова диктатура. Насправді це була диктатура

корпусу Січових Стрільців на чолі з Є. Коновальцем. Погодитися з такою пропозицією ніхто не міг. Вона викликала обурення в учасників Народи. О. Янко зазначив, що якщо говорити про диктатуру, то лише селянства — Центрального Комітету Селянської Спільки і Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів. Загалом представники Селянської Спільки відстоювали Декларацію від 15 січня 1919 р. Змінила свою позицію і УПСР. На нараді її представники відстоювали радянський устрій і домагалися передачі державної влади майбутньому Трудовому Конгресу. Однак аналіз партійних документів, які до певної міри стосувалися ідеї «трудового принципу», дають нам підстави зробити висновок, що вона мала досить суперечливий характер¹⁴. З одного боку, вона утверджувала класовий принцип організації влади з цілком закономірним відсіканням «нетрудових елементів». З іншого, постійно доповнювалася аргументами щодо «недоцільності насилля» чи «шкідливості боротьби між різними соціальними групами в процесі її втілення в життя. Ліві соціал-демократи підтримували позицію українських есерів. А праві виступали за обмеження прав майбутнього конгресу дорадчими функціями і за «мілітаризацію державного устрою на час війни». Самостійники висловилися за диктатуру Директорії. Консенсусу в такій ситуації досягти не вдалося, тому всі заявили, що все має залишитися по-старому.

Переважна більшість членів УПСР (центральна течія) виступала або за загальну демократію в парламентській формі, або за існуючу «трудова демократія», яка опиралася на Тимчасову Конституцію УНР від 26 грудня 1919 р. У місцях, де центральна течія діяла за посередництвом своїх представників, на селянських з'їздах приймалися майже одноголосно резолюції про підтримку влади УНР та про підтримку ідеї організації дисциплінованої армії. Так, у губерньському селянському з'їзді Київщини (22–24 грудня 1918 р.) взяло участь понад 700 делегатів. У резолюціях зазначалося; що «з'їзд висловлює щире подяку революційному Уряду — Директорії УНР, котра стала на чолі революційного Народного Руху і обіцяє їй дальшу підтримку в боротьбі за українську трудову республіку»¹⁵. Присутній на з'їзді міністр земельних справ, український есер М. Шаповал наголосив: «За півтора роки революції я впевнився, що нас ведуть вперед не тільки Земля і Воля, але й просвіта, без просвіти ми не матимемо ані землі, ані волі і до нас знову прийдуть якісь посіпаки, що знову розпоряджатимуться нами»¹⁶. Необхідність освіти і, насамперед, підготовка фахівців-управлінців неодноразово

звучала у виступах діячів есерівської партії. Вони завжди відчували потребу у більш кваліфікованих кадрах. Цей недолік позначався і на формуванні політичних орієнтирів.

Не визначивши до кінця програмові завдання у нових умовах революції, УПСР великі надії поклала на Трудовий Конгрес, який мав утвердити «диктатуру працюючих і організувати тверду революційну робітничо-селянську владу¹⁷». Для цього необхідно було з відповідальністю підійти до виборів делегатів. Газета «Народня Воля» повідомляла, що на спільному засіданні ЦК УПСР (ц. т.) і ЦК Селянської Спілки визначені були кандидатами до Трудового Конгресу такі особи: О. Янко, І. Лизанівський, С. Березняк, Петренко, Шала, О. Щадилів, Чухно, Клименко, Черкаський, Пилипенко, Пушкар, Часник, Ільченко, Гавришук, Швець, Д. Ісаєвич, І. Сніжко, М. Шаповал, К. Корж, Д. Одрина, Паливода, Косаченко, Шиманович, І. Шраг, Рошаківський, Лимар, Трус, М. Ковалевський, Порхавка, Гуріненко, Базілевич, Стенька, Миколайчук, Химерик, Брояківський, М. Любинський, Г. Одинець, Терниченко, Шрамчеко, С. Остапенко, Гордієвський, Ключко, М. Грушевський, О. Жуковський, Вірко, Н. Григоріїв¹⁸. Від кандидатів вимагалося визначити повіти, у яких вони бажають висуватися, і надіслати до канцелярії Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів свою згоду і коротку автобіографію.

Губернський Комітет Рад Селянських Спілок визначив кандидатами до Трудового Конгресу по повітах Київщини наступних осіб по: Чорнобильському повіту — О. Янко; Київському — М. Шаповал; Радомишльському — С. Березняк, Канівському — О. Щадилів; Черкаському — Швець; Бердичівському — В. Винниченко; Таращанському — М. Грушевський; Липовецькому — Пилипенко; Звенигородському — Петренко; Сквирському — І. Лизанівський; Васильківському — Д. Ісаєвич; Уманському — Ільченко¹⁹. Перелік кандидатів до Трудового Конгресу дає підстави зробити висновок, що були представлені переважно представники центральної течії УПСР.

Внутрішня політика Директорії, загострення її стосунків з радянською Росією і спроби налагодити зв'язки з Антантою викликали незадоволення серед робітництва, селянства і політичних партій. Як відомо, ліва течія УПСР змушена була працювати нелегально у зв'язку з вимогою усунення Директорії, знищення отаманського режиму та припинення репресій проти міського і сільського населення і встановлення радянської влади в самостійній Українській республіці.

Незважаючи на те, що представники центру були в уряді, вони також були незадоволені політикою Директорії і чекали скликання Трудового Конгресу, який мав усунути Директорію і передати владу в руки працюючих. Враховуючи, що у центральній течії назрівали розбіжності у поглядах, варто зазначити, що більшість членів відстоювала радянську форму влади. На цій підставі навіть стало можливим зближення лівої і центральної течій. Меншість наполягала на трудовому принципі, вважаючи його найбільш відповідним інтересам працюючих мас України, з урахуванням класової структури українського суспільства. Розбіжності у центральній течії пояснюються, перш за все, тим, що після розриву з лівою течією ще не відбувся з'їзд, який би виробив програму і тактику партії. Що й зумовило відсутність одностайності у питанні про форми влади.

Загальний стан України напередодні Конгресу есерівський орган (центр. течія) «Трудова Республіка» визначив досить красномовно: «нервовість і невпевненість»²⁰. З часу опублікування закону про вибори і до дня початку роботи Конгресу пройшло мало часу. Відсутність комунікацій призвела до того, що вибори на місцях відбувалися поспіхом, аби встигнути. Проте, «не дивлячись на всі ці нескриючі обставини, не дивлячись на те, що вибори серед селянства проходили майже без керування партією, селянство залишилося вірним старим освяченим революцією прапорам партії українських соціалістів-революціонерів»²¹. Підтвердженням цього була інформація про те, що селянський з'їзд Ольгопільського повіту обрав за списком есерів Чалого, Дячука, Бернадського і безпартійного — Новаківського²². Делегати з'їзду Ушицького повіту кандидатами до Трудового Конгресу обрали виключно членів УПСР: М. Кириленка, П. Дядюшка, А. Лезінговського²³. Українські есери Науменко, Самойленко, Огієнко були обрані від Радомишльського повіту²⁴. Більшу полярність у виборі кандидатів проявили делегати Ізяславського повіту. Серед обраних кандидатів були: Залюбівський і Легуцький — українські есери, Солодуб — російський есер-максималіст і Пасічник — безпартійний²⁵. Таких прикладів було чимало. Водночас зазначалося, що «партійний розкол, що стався за часів гетьманства, на селянстві майже не відбився. Трудове селянство відновлюючи організації Селянської Спільки, зв'язалось з центральною течією нашої партії»²⁶.

Конгрес розпочав роботу 23 січня 1919 р. у Києві. Членів УПСР і Селянської Спільки — делегатів Трудового Конгресу було 150, тоді як есдеків — 40, а представників інших українських партій

разом взятих — 50. Орган УПСР (ц.т.) відзначав: «Об'єктивні дані були за те, що наша фракція буде поважною і кількістю, і характером, але тут в перших кроках організації фракції була взята невинуватим ходом подій форма організації фракції, і ця хиба весь час роботи Конгресу дуже шкідливо одбивалась на роботі фракції»²⁷. Замість того, щоб просто проголосити партійну фракцію, тим самим давши підстави для визначення тактичних питань, окремі члени та представники організацій розпочали роботу зі створення фракції «селянських депутатів». У результаті у фракцію юридично мали право входити представники всіх «самих до споріднення течій, починаючи від просто самостійників до комуністів включено»²⁸. Цілком закономірно, що так фракція працювати не могла і було вирішено виробити платформу, яку б поділяла більшість фракції. Було прийнято рішення взяти за платформу фракції селянських депутатів постанови I Всеукраїнського селянського з'їзду з додатковими до них постановами сесії Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів. Водночас фракцію було перейменовано у фракцію «Селянської Спілки». Однак, хоча ця «ухвала допомогла фракції очиститись трохи від цілковито чужих більшості фракції течій, але ще не давала повної виразності політичної фізіономії фракції, що було відзначено як на сеньорен-конвенті, так і в заяві одної з фракції при обранні президії Конгресу»²⁹.

І коли їм, як найбільшій фракції, запропонували визначити голову Конгресу, вони не зуміли цього зробити, тому що продовжували акцію «про надання фракції партійної фізіономії»³⁰. У результаті, з одного боку, настрої самої фракції, з іншого — рішення спільного засідання Центральних Комітетів УПСР і Селянської Спілки про необхідність заснування чисто партійної фракції привели до того, що вже під час роботи Конгресу фракція остаточно перейменувалася у «Фракцію Української партії соціалістів-революціонерів центральної течії». Була проведена нова реєстрація її членів і остаточно було зафіксовано 158 осіб. «Трудова Республіка» так характеризувала ситуацію у фракції: «І все ж таки, не дивлячись на точність найменування фракції, лишилися елементи з кіл не цілком споріднених партії, деяка частина членів лишилась у фракції, до певної міри по інерції»³¹. Тому не було єдності у виробленні та прийнятті рішень.

Досить вдалу, на нашу думку, характеристику ситуації у партії дав П. Христюк: «Фракція української партії соц.-революціонерів (центральної течія), що могла, при умові внутрішньої спаяності,

ясності своїх позицій і рішучого переведення їх в життя, відіграти рішачучу роль в цьому важнім моменті української революції, — розбавлена елементами з селянської фракції, розбилась, покололась на праве і ліве крила, які не могли знайти спільної платформи, і в результаті виступила й голосувала (відповідно до свого поділу) за різні резолюції»³². Щодо поділу, то тут ще раз варто зазначити, що під час Конгресу всі селянські депутати записалися до фракції соціалістів-революціонерів, яка розкололася на дві групи. Перша — відстоювала директиви організаційного ядра партії (центральна течія), друга — позицію правих і була близька до правих українських соціал-демократів. Причиною розколу стало питання про ставлення до Директорії і радянської влади. Засідання фракції ще раз підтвердили, що в партії продовжується процес диференціації. Поруч з центром створюється праве крило партії. Така ситуація в партії не сприяла її активній участі у роботі Конгресу. Лише після тривалих дискусій і непорозумінь фракція УПСР запропонувала свою резолюцію, в якій засуджувала насильство, яке вчинили над Центральною Радою німецькі війська; пропонувала відновити закони Центральної Ради. Резолюція зазначала, що фракція УПСР підтримувала гасла, під якими вона працювала у Центральній Раді. Високу оцінку дала повстанню проти гетьмансько-поміщицького режиму, зазначаючи, що «повстанням трудового люду почалася нова ера соціального будівництва і національної творчості, і через це кладе в їх основу трудовий принцип, як єдину гарантію успіху в будівництві нового життя»³³. У зв'язку з цим у резолюції зазначалося, що необхідно здійснити націоналізацію приватних залізниць, цукроварень, фабрик, заводів, фінансових установ та інших підприємств широкого суспільного значення. У сфері соціальних реформ фракція стояла на принципі соціалізації землі, конкретизуючи його згідно з умовами окремих місцевостей. У робітничому питанні фракція підтримувала і пропонувала реалізувати принципи, які були покладені в основу робітничого закону Центральної Ради. Важливу роль відводила резолюція державному апарату як важливому чиннику держави.

Резолюція есерів запропонувала також і своє розуміння влади. Взявши за основу принцип децентралізації влади і широкої обласної автономії, який був закріплений Конституцією УНР 29 квітня 1918 р., і доповнивши його трудовим принципом, фракція визнала, «що державні органи влади — як в центрі, так і на місцях — мусять належати колективним органам, складеним із представників

трудового люду — селян і робітників, обраних на основі рівного, безпосереднього виборчого права, способом таємного і пропорційного голосування»³⁴. Цим самим фракція прагнула забезпечити в органах робітничо-селянської влади відповідне представництво малоземельному і безземельному селянству України і об'єднати їх з усім селянством. Колективами, яким мала належати влада, повинні стати сільські, волосні, повітові і губернські трудові ради селян і робітників. Верховним органом влади резолюція визначала Всеукраїнський Конгрес Трудового Народу, а виконавчим — Раду Народних Міністрів.

Слід зазначити, що резолюція розглядала ще один елемент державності, а саме — її соборність. Фракція надіялася, що найближчим часом відбудеться повне «об'єднання всіх українських земель в єдину Українську Трудову Республіку»³⁵. Досить змістовною була стаття М. Шаповала «Проблема єдиної державної України й союз народів»³⁶ про розуміння соборності українськими есерами.

Продовжуючи свої традиції у справі миру, фракція есерів брала в основу взаємовідносин з сусідніми народами — нейтралітет і мирне співіснування. Однак тут звучить і нова позиція, яка зазначала, що у разі порушення нейтралітету республіка буде «оборонятися збройною силою». Врахувавши дворічний досвід української революції і свої прорахунки, фракція вважала необхідним «утворення аполітичної та дисциплінованої народної армії»³⁷. Це цілком можна визнати сильною стороною Декларації. Завданням Трудового Конгресу центральна течія вбачала «внести внутрішнє заспокоєння і привернути зовнішній мир шляхом повного задоволення соціальних потреб і національних ідеалів трудового люду»³⁸.

Визначивши свою позицію у питаннях соціального будівництва і національних ідеалів, фракція УПСР (центральна течія) закликала трудовий народ України до захисту зі зброєю в руках незалежності і нейтралітету УНР, а Трудовий Конгрес до роботи у напрямку якнайшвидшого втілення в життя накреслених у резолюції завдань.

Зазначений документ був програмовим, хоча, мав цілу низку не висвітлених питань, зокрема, ставлення до Радянської Росії, якій Директорія оголосила війну, та цілий ряд інших. П. Христюк назвав його компромісом, пояснюючи це випадковим складом фракції, «який не давав можливості, без розбиття фракції, формулювати позицію партії ясніше»³⁹.

Декларація намагалася визнати легітимність влади Директорії, прив'язуючи її до законодавства Центральної Ради, Конституції

УНР від 29.04.18 р., і пропонувала відмовитися від директоріальних засад організації влади. Натомість пропонувала виконавчу владу передати Раді Міністрів, яка б була підзвітна Конгресу, а виконавчу — Конгресу чи Малому Конгресу. Таким чином, Директорія відстоювала позиції трудового парламентаризму, відмовляючись від загального парламентаризму. А ідея трудових рад з певними модифікаціями для того часу, на думку М. Стахіва, цілком могла б бути придатною⁴⁰.

Фракція Української партії соціалістів-революціонерів центральної течії прагнула створити на Конгресі спільний соціалістичний фронт, для цього необхідно було підготувати резолюцію, яка б змогла зібрати більшість з інших фракцій. «Для цього, — зазначав партійний орган, — також спонукало і те, що фракція УПСР (ц.т.) мала всього зареєстрованими 158 членів, що з загального числа членів Конгресу зверх 320 ледве чи могла сподіватись і ризикувати провести чисто свою резолюцію, а тим самим і всю роботу Конгресу поставити під знак запитання»⁴¹.

Однак, не зважаючи на це, Українська партія соціалістів-революціонерів центральної течії не ставала в опозицію і дозволяла своїм членам входити в усі урядові органи «для органічної роботи з огляду на скрутний стан Української Народної Республіки і в цілях збереження єдиного національного фронту»⁴².

У процесі голосування резолюції про сучасний момент і ставлення до Директорії фракція УПСР розділилася на три частини. Одна (разом з соціал-демократами) голосувала за довіру Директорії і тим самим погоджувалася з її політичним курсом. Друга — взагалі утрималася від голосування. А третя — запропонувала свою власну резолюцію, в якій висловлювалася подяка Директорії за організацію і проведення повстання. У резолюції зазначалося, що Рада Народних Міністрів повинна продовжувати працювати до сформування нового кабінету. Для продовження діяльності Трудового Конгресу пропонувалося створити Малий Конгрес. Керівництво місцевими справами Галичини, Буковини та Угорської України Трудовий Конгрес мав залишити за місцевими органами. Резолюція зверталася із закликом до українських організацій, які підняли боротьбу проти Директорії, порозумітися і вести спільну оборону УНР від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Передбачалося негайно приступити «до формування органів колективної влади на трудовім принципі, згідно з декларацією фракції УПСР (центр. течія)»⁴³.

Положення цієї резолюції про Директорію і про організацію трудових рад та про необхідність порозуміння з лівими були для лівої частини Конгресу надто «компромісними» і не «чіткими», а для правих — «більшовицькими». Таким чином, резолюція не набрала більшості. А в результаті — була запропонована і прийнята резолюція від українських соціал-демократів і частини фракції соціалістів-революціонерів центральної течії (правої). П. Христюк назвав цю резолюцію смертним вироком Конгресу. Вона висловлювала повну довіру і подяку Директорії «за її велику роботу для зволення українського народу від пансько-гетьманської влади⁴⁴». Враховуючи ситуацію, що склалася, пропонувалося припинити роботу Конгресу і створити комісії з «законопідготовчими і контрольними функціями». Верховна влада закріплювалася за Директорією, виконавча — за Радою Народних Міністрів. Щодо форми влади резолюція підкреслювала: «Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні⁴⁵». У зв'язку з цим передбачалося підготувати закон про вибори до всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки.

До виборів місцевих органів влада мала б належати довіреним особам уряду УНР — комісарам. У справі миру резолюція виступала за нейтралітет.

Таким чином, права частина Конгресу цілковито підтримала курс Директорії, спрямований на ліквідацію революції та ідеї диктатури працюючих. Блок фракцій (укр. соц.-дем. (незалежні), укр. соц.-рев.(ліві), соц.-рев. (інтернаціоналісти) і «Бунд», які відстоювали ідею влади рад, не взяли участі в голосуванні, подали до президії заяву-протест і залишили Конгрес, склавши з себе всяку відповідальність за постанови Конгресу та їх наслідки.

З врахуванням усіх зазначених обставин стає зрозумілим, чому Трудовий Конгрес, вибори на який проводилися за партійним принципом (УСДРП, УПСР, боротьбисти, Селянська Спілка, Бунд, Поалей-Ціон), а організаторами були соціал-демократи і соціал-революціонери, все ж не надав трудовому принципу державно-правового статусу. Соціал-демократи ініціювали прийняття «Універсалу Трудового Конгресу» та «Закону про форму української влади», які і були затверджені. У них констатувалося: «Українська Держава є самостійною й незалежною державою з демократично-республіканським, на основах парламентаризму, устроєм»⁴⁶. Прийняття трудового принципу було формальним і не мало практичної реалізації.

Лідер українських соціал-демократів В. Винниченко зазначав, що «трудовий принцип — спроба примирення неукраїнського і українського елементів. Український елемент є селянство і дрібнобуржуазна інтелігенція. Під час повстання вона була в піднесенні й революційній екстазі. В цьому стані їй легко було повести навіть за соціалізмом. Але большевизм як форма чисто пролетарського, з одного боку, руху, а з другого як форма руська, з третього як форма, проти якої гостро стояла могутня Антанта, — ці три причини не дозволяли виставляти лозунги советської влади й вести за ними наше селянство й дрібнобуржуазну інтелігенцію. Трудовий принцип явився тою середньою лінією, яка дозволяла наблизити ці елементи до дійсної революційності й соціалістичної перебудови громадянства.

Вона, ця лінія, в той же час дозволяла неукраїнській соціалістичній демократії стати до кооперації з українським селянством. Коли б не петлюрівщина, коли б трудові ради зразу виникли на місцях, організували силу адміністраційну та військову, коли б, словом, лінію трудового принципу було не тільки декларовано, але й здійснено, — ми були б забезпечені й від контрреволюції й дійсно хоч раз сприяли б розвиткові революції, а не реакції, як то робили весь час російські революції»⁴⁷.

Орган український есерів підсумовував, що «фракція УПСР (ц.т.) на Трудовому Конгресі у своїй Декларації намітила ту політичну лінію, яка в значній мірі мала замінити попередню політику і зайняла відмінне становище в проблемі влади та її організації»⁴⁸.

Відзначалося, що «це мав бути вихід з тяжкого становища, це могло значно вибити ґрунт наступаючому московському большевизмові, скріпити українську владу і довір'я мас до неї, що було б скріпленням Української державності»⁴⁹.

Отже, можна стверджувати, що не есерівська політична програма лягла в основу політики Директорії. Ухвалена Конгресом резолюція не могла претендувати на роль програми революційних перетворень. Це була, як стверджує В. Солдатенко, лише декларація принципів, політичних орієнтирів, які навряд чи були концентрованим втіленням інтересів, домагань учасників визвольної революції, тим більше всього українства⁵⁰.

Фракція українських есерів центральної течії через різні обставини залишилася у меншості і брати на себе відповідальність за подальшу політику не могла. Вони пояснювали це «не партійним егоїзмом», а тим, що «велика відповідальність перед народом і державою примушує нас зайняти таке становище»⁵¹.

Трудовий Конгрес ще раз підтвердив необхідність організаційного і ідеологічного оформлення УПСР (центральної течії). Як зазначалося вище, перша спроба створити свою ідеологічну програму відбулася у процесі роботи Конгресу під час вироблення декларації фракції. Однак цього було недостатньо. Назріла необхідність створення програми партії і вироблення тактики. Партія готувалася до з'їзду, який спочатку був призначений на 24 січня 1919 р. Провести його не вдалося. На з'їзд прибуло лише 58 делегатів (переважно з Правобережжя). У зв'язку з цим з'їзд в перший день роботи (28 січня) постановив назвати себе Конференцією УПСР (центральної течії). Організатором конференції був І. Лизанівський. У конференції брав участь М. Грушевський. Із міністрів, членів УПСР, не було нікого. Незначна кількість учасників свідчила, що партія в той час була «малодисциплінована і розпливчата»⁵². Склад і настрої конференції суттєво відрізнялися від тих, що панували у фракції УПСР на Конгресі. Підтвердженням цього може бути доповідь з питання партійної організації і сучасного моменту. Доповідач зазначив, що партія повинна змінити свою тактику і визнати, що соціалістична революція назріла в світових масштабах. Разом з тим підкреслив, що ознаки соціалістичної революції має й українська революція. Тому необхідно стати на позицію радянської влади «як єдиної форми влади працюючих». Відповідно до цих постулатів конференція прийняла резолюцію. Перш за все було визнано необхідність створення окремої партійної організації на чолі з Організаційним Комітетом. По-друге, було підкреслено, що вона повинна «стояти на ґрунті суверенності УНР, побудованої на тих соціальних принципах, які покладені в основу програми Української партії Соц.-Революціонерів»⁵³.

У резолюції про об'єднання центральної і лівої течії УПСР зазначалося, що в даний момент немає можливості для злиття обох частин партії. Однак зазначалося, що Центральний комітет партії повинен працювати у тісному контакті з ЦК лівих і прямувати до об'єднання.

Обговоривши питання про владу в Україні, конференція констатувала, що велика українська революція з національно-політичної розвинулася в революцію соціальну. Зберегти і закріпити здобутки соціальної революції зможуть лише класові органи, тому конференція визнала необхідним перехід влади до класових органів, тобто Рад Селянських та Робітничих Депутатів, які, виходячи із декларації УПСР (центр. течії) на Трудовому Конгресі, візьмуть назву трудових рад.

Однак йдеться не про суто «радянську платформу». Насправді резолюція УПСР мала на меті створювати ці органи тільки з організаційною метою, оскільки резолюція застерігала, що до їх функцій не належить захоплення влади. УПСР, визнавала все-таки постанови Трудового Конгресу з більшістю яких вона не погоджувалася загалом. Конференція закликала до відновлення діяльності старих партійних організацій і створення нових. На Центральний Комітет покладалося завдання якомога швидше підготувати статут партійних організацій.

Зважаючи на те, що декларація центральної течії УПСР не була покладена в основу постанов Трудового Конгресу, конференція констатувала, що прийнята Трудовим Конгресом резолюція поставила УПСР у таке становище, коли вона як партія не може брати на себе відповідальність за урядову політику. Однак, зважаючи на складне становище УНР і потребу інтелектуальних сил, УПСР дозволяла своїм членам входити в усі урядові органи на технічно-адміністративні посади за умови, що ця робота не стоятиме на заваді організації класових органів.

До складу Центрального Комітету ввійшли: Н. Петренко, І. Лизанівський, Миколайчук, М. Любинський, А. Степаненко, Д. Одрина, І. Часник, О. Щадилів. Кандидатом до ЦК був обраний В. Голубович. Відміною рисою було те, що до складу ЦК не було обрано тих, кого партія направила до Директорії (Ф. Швець) і до уряду (М. Шаповал, О. Мицюк, П. Паливода, Н. Григоріїв, С. Остапенко).

Щодо центральної течії і прийнятих на конференції резолюцій, варто зробити кілька зауваг. Підтримавши радянську форму влади, партія одночасно наполягала на тому, щоб в рядах селянських і робітничих депутатів українське трудове селянство мало представництво відповідно до його соціально-економічного становища в Україні. Ця вимога виходила як з соціально-економічних, так і національно-політичних позицій. Соціально-економічні аспекти були зумовлені тим, що Україна — сільськогосподарська держава з нечисленним робітництвом. Тому партія вважала диктатуру пролетаріату в Україні нездійсненою без підтримки селянства. Тільки в тісному співробітництві між селянством і пролетаріатом партія вбачала запоруку перемоги революції в Україні. А національно-політичний аспект партія визначала участю трудового селянства безземельного і малоземельного у державному і культурному будівництві. Згодом саме ця позиція стала причиною боротьби УПСР з більшовиками.

Після закінчення конференції відчутно активізувалася робота ЦК УПСР (ц.т.). Підтвердженням є поява значної кількості резолюцій, які мали різне значення і стосувалися важливих політичних питань того часу. Так, резолюція ЦК від 6 лютого 1919 р. з приводу переговорів з державами Антанти вимагала: 1) визнання суверенності УНР в етнографічних її межах; 2) повного неутручання у внутрішні справи української республіки; 3) виводу чужоземних військ з української території; 4) вирішення міжнародних справ не військовою силою, а на основі певних принципів, визнаних світовою демократією⁵⁴. По суті, це було продовженням політики партії у міжнародних справах.

Не менш активно цікавився ЦК УПСР (ц.т.) внутрішньою політикою Директорії. Досить слушною у цьому відношенні була резолюція партії з приводу організації уряду. У ній констатовалося, що Кабінет Міністрів формується Директорією як верховною владою персонально, а не на парламентському принципі, прихильниками якого були есери. З приводу вступу членів партії у Кабінет ЦК залишався на позиції постанови конференції, наголошуючи на тому, що партія відповідальності за політику Директорії на себе не бере. Стосовно М. Шаповала і С. Остапенка, то за умови їх вступу до Кабінету вони перестають бути членами партії, про що складають відповідні заяви. Після виходу з Кабінету вони знову стають членами партії за умови, що їхня попередня діяльність не розходилася з ідеологією і програмою партії⁵⁵. Складно пояснити, навіщо робився цей крок. Можна припустити, що це було зроблено для того, щоб успішніше протидіяти акції боротьбистів, які переходили з опозиції проти уряду УНР на протидержавну позицію, схиляючись до тактики співробітництва з більшовиками проти УНР. Позиція, яку зайняла УПСР (центр. течія.), ймовірно могла б паралізувати акції боротьбистів і мала можливість перетягання національно свідомих елементів на свій бік. Відносно членів партії, які залишилися у комісіях Трудового Конгресу, була прийнята окрема резолюція. Їм дозволялося залишатися на місцях для контрольної і законодавчої роботи, проте заборонялося займатися політикою, а також складати відповідні політичні заяви.

Вдосконалюючи і розвиваючи постанови конференції, ЦК УПСР (центральної течії) 28 лютого 1918 р. прийняв Декларацію. У ній були визначені вимоги партії до радянського уряду і рекомендації партійним організаціям щодо практичної роботи на Радянській Україні. Декларація, зокрема, зазначала: «Револьюційна активність

України на інтернаціональному фронті може виявитися з найбільшою силою лише при її суверенному існуванні.... Порушення суверенності України неодмінно викличе нове загострення національно-політичної боротьби, що загрожує соціальній революції на Україні і відбивається шкідливо на всьому світовому соціальному рухові»⁵⁶.

Найкращою формою об'єднання на той момент українські есери вважали союз суверенних радянських держав. Враховуючи специфіку України, есери і цього разу підкреслювали «особливості національні, економічні й соціальні, необхідність найскорішого залучення Галичини у вир соціальної революції»⁵⁷. У зв'язку з цим вимагали, щоб здійснення соціальної революції в Україні відбувалося не шляхом диктатури пролетаріату в чистому вигляді. Декларація підкреслювала, що «лише поширення соціальної бази і встановлення диктатури трудового селянства і робітництва забезпечить твердий хід соціальної революції і не допустить небажаних ускладнень, які може використати буржуазія та контрреволюція»⁵⁸. На думку есерів, система радянської форми влади з урахуванням місцевих умов повинна мати відмінні риси, «які забезпечили б для неї найміцніший ґрунт». У Декларації пояснювалося: «Ці форми, перш над усе, повинні будуватися з метою надання всій системі радянської влади характеру майбутнього устрою суспільства. Нівелювання людності до одного стану працюючих невідривно мусить сполучатися з відновленням сили демократичних принципів»⁵⁹. Декларація визначала також головне завдання радянської влади: «нещадна зовнішня і внутрішня боротьба з буржуазією і контрреволюцією»⁶⁰.

Сформовані партією принципи діяльності та окреслення місця Української революції у світовому революційному просторі (що враховувало й національну специфіку, й **національний інтерес**, і спільну суспільно-політичну мету) зумовлювали й конкретизацію завдань, за які розпочинала боротьбу УПСР (центральної течії):

«1. Суверенну Українську Республіку і союз її з іншими радянськими державами.

2. Диктатуру трудового селянства і робітництва в формі об'єднаних рад селянських, робітничих і військових депутатів з відповідною пропорційністю представництва.

3. Внутрішнє удосконалення рад шляхом демократизації їх, як то: забезпечення прав партійних меншостей в рядах, прями й тайні вибори, фактична залежність виконавчих комітетів Рад від пленумів і т.д.

4. Незалежне існування класових професійних організацій.

5. Соціалізацію всієї землі з запровадженням вільного переходу до колективної обробки землі.

6. Вжиття найрішучіших заходів до інтенсифікації сільського господарства, піднесення кустарної промисловості і кооперативно-артільних підприємств різних родів.

7. Соціалізацію фабрик, заводів, будинків та інших підприємств широкого суспільного значення.

8. Націоналізацію залізниць, копалень, фінансових установ та інших підприємств, які мають загальнодержавне значення.

9. Введення трудової повинності для всіх громадян України.

10. Утворення єдиної української армії по принципу загального призиву працюючих»⁶¹.

Безумовно, без порозуміння з керівництвом УСРР, РСФРР такі завдання не могли бути реалізовані. Ще більш нереальними були проекти примирення більшовиків з Директорією, які виношували місцеві есерівські організації. Так, Київська міська організація УПСР (центральна течія) поставила умову про підписання негайного миру між радянським урядом і Директорією на підставі «визнання обома урядами незалежності Української Соціалістичної Республіки з такою організацією радянської влади в ній, при якій була б забезпечена участь у владі революційної демократії, а в тому числі і головним чином українського трудового селянства»⁶². Самостійницькі наміри українських сил, які поділяли радянську платформу, викликали серйозну занепокоєність у лідерів УСРР. Обіцяне радянським урядом легальне існування соціалістичних організацій зіткнулося із значними труднощами. 1 березня 1919 р. на засіданні Виконкому Слинко зробив доповідь про необхідність припинення подальшої діяльності Всеукраїнської Селянської Спілки. Виконком затвердив рішення про ліквідацію Селоспілки і закриття її друкованого органу «Народньої Волі»⁶³. Діяльність УПСР (центральної течії) теж ставала неможливою.

Проте на підставі ухвалених документів (постанови конференції, декларація) і в зв'язку з ситуацією у країні 18 березня 1919 р. ЦК УПСР (центральної течії) прийняв постанову, у якій закликав губернські і повітові партійні організації «взятись до негайної, найбільш енергійної, широкої діяльності на місцях і до міцної самоорганізації». «Партія УСР центр. течія, — зазначав Центральний Комітет, — як партія, що стоїть на радянській платформі, згідно з Декларацією Робітничо-Селянського уряду має право легального існування і, таким чином, місцеві організації мають

переводити свою діяльність легально»⁶⁴. Легальна діяльність підтверджувалася і появою великої кількості пропагандистської літератури. Так, наприклад, орган Полтавського губернського Комітету УПСР повідомляв, що вийшли з друку наступні брошури: «Українська партія соціалістів-революціонерів і Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд», «Коротка історія УПСР», «II Інтернаціонал», «Революція і школа», «Що таке центральна течія?» та інші⁶⁵.

Українські есери, виступивши проти більшовиків і за підтримку повстанців, все ж таки прагнули до створення справжньої радянської робітничо-селянської влади в Україні. Вони погоджувалися на Трудові Ради, як на компроміс. Нова влада, на думку есерів, мала здійснити глибокі соціально-економічні реформи, проголошені січневою партійною конференцією. Варто зазначити, що завдяки есерам до Декларації було включено положення про те, що уряд вживе заходів для організації Трудових Рад, а також виділить для цього кошти з державної казни.

Втілення в життя цього положення здійснювали українські есери. Значна робота проводилася у повітах Волині. Особливою активністю в цій справі відзначалися есери Ф. Сумневич (губернський комісар Волині) і А. Степаненко.

12 квітня 1919 р. новий уряд Б. Матроса оголосив Декларацію, яка була пройнята орієнтацією на селянські повстання проти більшовиків. Чітко прозвучали мотиви підтримки селянства в їх боротьбі і підкреслювалося, що уряд також готується до запеклої боротьби з більшовиками. Ці позиції поділяли як соціал-демократи, так і соціалісти-революціонери. Розходження були лише в поглядах на лад, який прийде після перемоги над більшовиками. Праві українські соціал-демократи прагнули до побудови української республіки з парламентом, з проведенням «демократичної земельної реформи» за допомогою «фабрик і заводів, із легалізацією професійного робітничого руху»⁶⁶.

29 квітня 1919 р. з допомогою найбільшої військової групи під керівництвом Оскілка. було здійснено державний переворот. Усіх міністрів і окремих політичних діячів, які були членами УПСР і УСДРП, було заарештовано. Однак арешт тривав не довго. «Оскілковщину» ліквідували досить швидко.

Входження до уряду і проведення у Декларації положення про Трудові Ради не дали підстав для того, щоб мати вплив на Кабінет Б. Мартоса. Це пояснювалося двома причинами: по-перше, ЦК партії перебував на території радянської України, по-друге, —

внутрішніми протиріччями, що було значно вагоміше. Внутрішньопартійні проблеми створювало праве крило партії, яке на Всеукраїнському Трудовому Конгресі висловилося за довір'я Директорії і голосувало разом з правими соціал-демократами. Крім того, його представники, як члени Комісії Конгресу, разом з Директорією змінювали місце розташування при переїздах. Вони не рахувалися ані з постановами конференції, ані з директивами ЦК партії.

Першим кроком став заклик ЦК УПСР до робітників і селян України, який пояснював участь партії в уряді Директорії: «Партія заявляє вам, — підкреслювалося в заклику, — що вона маючи своїх членів в уряді — міністрів — не допустить до того, щоб було однято у вас ваші права на вільну працю, на землю. Ви маєте управлятись Народними радами, де будуть лише ті, що працюють. Ви маєте зараз вибрати Волосні, Повітові і Губерніяльні Ради. І коли буде вигнано московського ворога, на Всеукраїнській Раді вами буде закріплено законами право трудящого люду на владу в своїй землі — в нашій Україні»⁶⁷. Однак, як пише П. Христюк, «сил партії виявилось замало для того, щоб виконати заміри й обіцянки робітництву та селянству України»⁶⁸.

Іншою була ситуація у ЦК УПСР (лівих). На полі тогочасного політичного спектру вони найбільше наближались до більшовицьких позицій, наголошуючи на схожості платформ і поглядів. Збори Київської організації лівих есерів на початку лютого 1919 р. ухвалили: «Через те, що з ідеологічного і тактичного боку, особливо за останні часи, Комуністична партія (больш.) України наблизилась до Української партії Соц.-Революціонерів, звернутися до Центрального Комітету УПСР з пропозицією, аби він, в інтересах всесвітньої соціалістичної революції і зокрема революції на Україні, вжив заходів до скликання Партійного З'їзду для розв'язання питання про можливі форми об'єднання діяльності обох партій — УПСР і КП(б) У»⁶⁹.

Наступні збори Київської організації, які відбулися у другій половині лютого, обрали делегатів на V з'їзд партії і затвердили таку резолюцію: «1. Не бачачи великих різниць між УПСР та КП(б)У в питаннях програмової тактики; 2. Рахуючись з бажанням широких кіл партії додати до назви «УПСР» назву «комуністів» або відповідним чином перейменувати УПСР і зовсім; 3. Застерігаючи партію, що при окремім її існуванні в опозиції до проводирів КП(б)У події, а також і підтримка її з боку «надійних елементів» неминуче приведуть її в табір контрреволюції, а також 4. Беручи

на увагу, що вже існує ядро справжньої комуністичної партії, організаційно зв'язаної з комуністичними партіями інших країн та їх правильними позиціями; 5. Уважаючи своїм обов'язком по змозі краще й повніше ці позиції підтримувати; 6. Вважаючи своїм обов'язком усунення дезорганізації в УПСР, яка може виникнути через несвоєчасний вступ до КП(б)У окремих товаришів або груп УПСР — збори, на підставі всього вищесказаного, маючи на оці інтереси успішного розвитку соціалістичної революції, ухвалили: Вимагати від Центр. Комітету Партії, щоб він вступив у переговори з Центр. Комітетом КП(б) У з метою об'єднання УПСР з КП(б) У і успішного переведення цього злиття на V з'їзді УПСР»⁷⁰. Прагнення об'єднатися пояснювалося не лише мотивами ідеологічного характеру, а й практичними міркуваннями — небажання опинитися на нелегальному становищі й намагання активно впливати на розвиток подій навіть ціною суттєвих поступок. У більшовицької партії жодних намірів до співпраці не було.

6–8 березня 1919 р. у Харкові відбувся V з'їзд УПСР (лівих). У доповіді було відзначено, що після IV з'їзду, на якому стався розкол партії, УПСР (лівих) опинилася у підпіллі. Діяльність ЦК здійснювалася у трьох напрямках: 1) внутрішнє ідеологічно-програмове будівництво, 2) організаційна робота і 3) революційно-політичні акції. Впродовж своєї діяльності ЦК прагнув зруйнувати стару партію і розпустити усі організації УПСР, щоб «на її руїнах створити новий міцний будинок». Видання платформи від 3 червня 1918 р. вважалося початком нової ери УПСР. Нелегальний стан партії сприяв виробленню нової тактики. Прийнятною визнавалася тактика терору. Однак, вона мала швидше теоретичне підґрунтя, ніж практичну реалізацію. Було прийнято новий статут, відповідно до нових умов життя. Створено інститут емісарів з широкими повноваженнями і видали спеціальну «Інструкцію по організації нелегальної партії», організовувалися бойові відділи з визначеним регламентом; здійснено розподіл функцій у ЦК і створено відділи: секретаріат, внутрішній (організаційний), літературно-видавничий, фінансовий, бойовий, зовнішніх відносин і пропагандистський; здійснювалася навіть терористична діяльність, яка носила локальний характер; видавалися: «Боротьба» (вийшло чотири нелегальних номери), відозви, брошури.

Делегати з'їзду прийняли програму комуністичної партії. З приводу назви партії відбулася дискусія. Пропонувалося кілька варіантів: «УПСР комуністів»; «Українська Комуністична партія

«Боротьба»»; «Українська Комуністична група «Боротьба» (комуністи-боротьбисти)»; «УПСР (комуністів і «Боротьба»)»⁷¹. Новостворена партія отримала назву Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів). До складу ЦК увійшли: М. Полоз, О. Шумський, В. Еланський, А. Приходько, Л. Ковалів, В. Хазарський⁷². Орган УПСР «Боротьба» з 27 квітня 1919 р. почав виходити як орган Центрального Комітету УПСР (комуністів). Варто зазначити, що представників УПСР (комуністів) включили до складу уряду Х. Раковського. «Червоний прапор» писав, що це було зроблено «лише для того, щоб хоч трохи прикраситись українським кольором»⁷³.

Центральна течія УПСР після перейменування лівих (у квітні 1919 р.) залишила стару назву — УПСР. Щоб розібратися у сучасному моменті і виробити стратегію і тактику партії 7–9 вересня 1919 р. у Вінниці відбулася конференція УПСР. Конференція не змогла вирішити найважливіших проблем, в першу чергу тому, що не було єдності в самій партії. Яскраво відчувався поділ на правих, лівих і центр. Причому кількісно розподіл був майже рівнозначний.

Праві відстоювали позицію більшості Центрального Комітету. Вважали за необхідне визнати принцип парламентської демократії. Таку позицію вони мотивували тим, що Україна — аграрна держава з невеликою кількістю пролетаріату і тому не варто прагнути до соціалістичної революції, достатньо парламентської демократії.

Ліві відстоювали постулати січневої партійної конференції, наголошуючи, що диктатура працюючих потрібна незалежно від характеру української революції і соціально-економічної структури України.

Центр, власне, представляла Селянська Спілка, яка виступала за трудовий принцип. Вони надіялися, що і при парламентаризмі селянство матиме вплив на державну владу і політику.

Враховуючи полярність позицій, було запропоновано відповідно і три різні резолюції. Резолюція лівих підкреслювала «необхідність утворення колективних класових органів влади — Трудових Рад»⁷⁴.

Праві своєю резолюцією визнавали «необхідність у боротьбі за Українську державу і за закріплення всіх соціально-економічних і політичних основ на користь трудових мас, при сучасних обставинах стати на парламентаризм з п'ятихвосткою, що має в сучасний мент лягти в основу державного будівництва»⁷⁵. А третій проект резолюції, запропонований Головою ЦК Всеукраїнської

Ради Селянських Депутатів О. Щадиловим, зазначав, що районна Конференція УПСР «твердо стоїть на постановах попередньої Конференції від 27.01.19. і надалі залишається на трудовому принципі будови УНР», і «признає пятичленну формулу виборів до парламенту і в реформовані органи місцевого самоуправління»⁷⁶.

Жодна з резолюцій не набрала більшості. Після обговорення погодилися взяти за основу третю резолюцію і доповнити її першою і другою. Зміст її полягав у тому, що конференція визнавала «необхідність утворення на місцях класових органів влади — Трудових Рад», «складених по принципу соціальному, з представництвом від працюючих шарів людности України». Додаток цей суперечив тій частині резолюції, яку запропонував О. Щадилів, де йшлося про демократичні вибори до реформованих органів самоврядування. Отже, конференція висловилася за демократичні вибори до центрального представницького органу Республіки (парламенту) і за організацію влади на місцях на основі трудового принципу. Учасники конференції прийняли ще ряд резолюцій. Зокрема, про скликання Демократичної ради з функціями парламенту; про необхідність утворення єдиного соціалістичного революційного фронту і легалізацію всіх тих українських і неукраїнських соціалістичних партій, які стоять на ґрунті самостійності України; про боротьбу з військовою диктатурою і отаманством; протест проти єврейських погромів; вимога слідства над вбивцями коменданта повстанського загону с.-р. Я. Діяченка; про недопустимість яких би то не було територіальних уступок Польщі, особливо щодо Галичини; про необхідність наполегливості втілення земельного закону Директорії у життя і відповідної реорганізації апарату Міністерства земельних справ⁷⁷. Однак, незважаючи на таку кількість резолюцій з актуальних питань, конференція все ж не виконала свого головного завдання — не накреслила чіткої політичної лінії партії. Місцеві організації були незадоволені результатами конференції. Вимагали «возстановлення» у правах «трудового принципу». Цього ж вимагала і частина членів ЦК. Непорозуміння у рядах, нечіткість в принципах дала підстави для звинувачення есерів в непостійності. Про це писала «Робітничая газета» (орган ЦК УСДРП) — 25 жовтня і 5 листопада.

Постанова Київської конференції констатувала, що «велика українська революція з національно-політичної розвинулася в революцію соціальну, зберігти і закріпити здобутки соціальної революції зможуть лише класові органи, тому конференція УПСР

визнає за необхідне, аби влада перейшла до рук класових органів, себто рад селянських і робітничих депутатів»⁷⁸.

У жовтні 1919 р. відбулися загальні збори УПСР у Кам'янець-Подільському. У прийнятій постанові говорилося про некоординованість різних інституцій місцевої влади, її неавторитетність серед населення та недієздатність у наведенні порядку, наявність колізій між місцевою цивільною та військовою владою, не розмежованість їх функцій, незахищеність населення від свавілля представників військових комендатур. У зв'язку з цим пропонувалося негайно утворити нові органи влади за трудовим принципом (шляхом виборів на з'їздах представників селян і робітників) з наданням їм усіх прав політичної та адміністративно-господарської влади⁷⁹. Новими органами влади, згідно з резолюцією від 30 жовтня, яка констатувала повернення партії на позиції трудового принципу, мали стати Народні ради⁸⁰.

Реалізувати цю резолюцію і сформувати нові органи не вдалося, оскільки 16 листопада 1919 р. під тиском військ Денікіна керівництво УНР змушене було залишити Кам'янець-Подільський. Впродовж другої половини листопада — початку грудня провід УНР і надалі втрачав підвладну їй територію і переїжджати з місця на місце разом з відступаючим військом. У результаті, всі члени Директорії опинилися за межами України, а уряд, хоча й перебував на її території, практично не діяв, існував формально.

Слабкі сторони в діяльності УПСР періоду Директорії досить вдало охарактеризував один з активних діячів партії Н. Григорієв у статі «Наші гріхи», опублікованій у «Вільній Спілці»: «Ми говорили одне, а робили друге. Говорили про трудовий принцип, про радянську систему влади і т. ін., а йшли то за еседеками, то за есерами, то ще за кимсь іншим, бо робили їм занадто великі уступки. Ми не здійснювали того чого самі хотіли, а робили те, що нам нашіптували, то в одно, то в друге вухо. А робили це через те, що занадто скромно цінили свої власні сили й занадто високої думки були про сили й здібності інших... В той час, як нам закидають, що ми були надмірно партійними, я кажу, що наш гріх перед народом і революцією в тім, що ми занадто мало були партійними. Поважаючи думки інших партій, ми занадто поступалися перед ними своїми і ніколи твердо не проводили їх в життя... І все це робилося з однієї причини — з надмірної віри людям»⁸¹.

Підсумовуючи діяльність УПСР у період Директорії, варто, перш за все, зазначити, що єдиної УПСР більше не існувало, а було

кілька різних партій, кожна зі своєю політичною концепцією та програмою дій. Центральна течія УПСР, залишаючись незмінно на позиціях самостійності і незалежності Української Народної Республіки, ще довгий час шукала можливостей відновити єдність партії. «Боротьбисти» безповоротно стали на шлях, що з кожним днем все більше віддаляв їх від УПСР. На V з'їзді УПСР (боротьбистів) (6–8 березня 1919 р.) вони перейменували свою організацію в УПСР (комуністів), а центральна течія повернула назву УПСР. Центральна течія набрала значення єдиної партії УПСР, що провела дві конференції — 28 січня 1919 р. (Київ) та 7–8 вересня 1919 р. (Вінниця), ставши на принцип трудової демократії та боротьби за українську державну незалежність, з одного боку, з радянською Москвою, а з іншого — з Денікіним. Проте і у відродженій УПСР існували течії лівих, правих і центру.

Нові революційні умови поставили перед партією завдання не стільки **національно-політичного**, скільки **соціально-економічного характеру**. Тому особливістю політичних орієнтирів даного періоду була більш ліва орієнтація і радикалізм.

Українським есерам належить запровадження поняття «трудо-вий принцип» і його тлумачення. На підставі «трудового принципу» поміщики і капіталісти як клас ворожий українському трудовому народові не тільки **соціально**, а й **національно**, не могли бути допущеними до участі у державному будівництві. Тому влада в центрі і на місцях мала належати працюючому народові — робітництву, селянству і трудовій інтелігенції. На місцях — в повітах і губерніях влада повинна концентруватися у руках трудових рад, а у центрі — у Трудовому Конгресі. Трудовий Конгрес мав складатися тільки з працюючих верств. Однак це були теоретичні постулати, які не те що реалізовані, а навіть офіційно затверджені не були.

Ідея «трудового принципу» у державотворенні виявилася досить стійкою і мала домінуючий вплив на характер конституційних проектів, які розроблялися лівими соціалістичними силами України аж до серпня 1919 р. Цей принцип був покладений в основу розробленого наприкінці весни — на початку літа 1919 р. «Начерку проекту державного законоладу для Української Трудової Республіки». Не змігши досягти реалізації своєї провідної ідеї — трудових рад, українські есери змушені були погодитися на демократичний принцип формування органів влади. Частина українських есерів брала участь в уряді Директорії, хоча впливу на формування його політики практично не мала. Інша частина — знаходилася

в опозиції і у своїх політичних орієнтирах наближалася до радянської системи влади. Ініціюванням запровадження в Україні радянської системи влади сподівалися зберегти українській владі національний характер.

* * *

Багато протиріч було у взаємовідносинах українських політичних партій з Директорією. Ліва течія УПСР намагалася бути лояльною до неї, однак заборона видавати періодичний орган змусила діяти нелегально і змінила позицію щодо Директорії. Деяко по-іншому склалися стосунки уряду з центральною течією УПСР. Їм дозволили видавати газету «Трудова Республіка» (лютий 1919 р.). Та сувора цензура практично позбавляла можливості вільно висловлювати свою думку. Важливо зазначити, що «Трудова Республіка» відстоювала радянську форму влади і виступала за необхідність створення єдиного робітничо-селянського революційного фронту. Газета виходила за редакцією Д. Ісаєвича, Г. Толмачова, П. Христюка⁸². Згодом «Трудова Республіка» стала органом Організаційного Комітету партії.

Окремі статті «Трудової Республіки» проповідували єдиний робітничо-селянський революційний фронт, «що на практиці суперечило існуючій трудовій системі Директорії і самостійності України, тому що боротьбисти виступали за співпрацю з більшовиками і російськими есерами (противниками самостійності). Такі статті цензура Управління Преси і Пропаганди в уряді УНР вилучала.

Коли постало питання про формування революційного уряду, Директорія і Національний Союз замість того, щоб створити класовий робітничо-селянський орган, просто поділили міністерські портфелі між трьома партіями (УСДРП, УПСР (цент. течія) і ПСС, які брали активну участь у повстанні проти гетьмана). Партію українських есерів у новому уряді представляли: О. Мицюк (міністр внутрішніх справ), І. Штефан (міністр пошт і телеграфів), С. Остапенко (називав себе у. с.-р. — міністр торгу і промисловості)⁸³. Активний учасник повстання М. Шаповал «внаслідок певних інсинуацій, з причин етичного порядку (щоб його не запідозрили в кар'єризмі) відмовився увійти до складу Директорії УНР, зголосившись піти простим солдатом на фронт. Але на вимогу ЦК УПСР, ЦК Селянської Спілки та Директорії увійшов до уряду останньої і з грудня 1918 р. по лютий 1919 р. обіймав у ньому посаду міністра земельних справ⁸⁴».

Перший склад Ради Народних Міністрів Директорії був українським (за винятком міністра єврейських справ) і представлений лише трьома партіями. В арсенал недоліків слід зарахувати й те, що партійність окремих членів уряду не завжди свідчила про їхні тісні і тривалі зв'язки з відповідною партією. Наприклад, окремі представники від соціалістів-революціонерів мали нетривалі зв'язки з партією і, власне, невідомо коли і в який спосіб опинилися в її рядах. А досить впливові на той час боротьбисти зовсім не отримали жодного місця.

До кінця лютого-початку березня 1919 р. представники УПСР і УСДРП остаточно розчарувалися у можливості досягнення згоди з представниками Антанти в Одесі. У результаті цього, а також під впливом успіхів Червоної армії, вони все більше починають схилятися до рішення про співпрацю з більшовиками.

Заміна уряду В. Чеховського на уряд С. Остапенка, відхід від справ В. Винниченка кваліфікується М. Шаповалом як поворотний момент в історії Української революції: «Так в середині лютого розбився український політичний фронт, і це стало початком кінця українського визвольного руху. Друга українська революція вступила в добу зтяжної і трагічної кризи. Українська молода революційна армія була ще слаба організаційно і ідеологічно. Козаки — селяне і робітники — були настроєні революційно, але старшинство не все думало про соціальну революцію. Петлюра набрав багато «спеціалістів» у штаби. Ці «спеціалісти» думали по-старому і хоч боролись за Україну, але за буржуазну. Молодше і соціалістичне старшинство було за революцію, але впливу на провід не мало. У війську багато мітінговано, але реакційна політика деяких штабів (напр. січового корпусу в Києві, штабу Балбочана на Харківщині, деяких штабів на Полтавщині і Поділлі) з розгонами селянських з'їздів, розпусканням робітничих професійних спілок, з насильствами під закидом большевизму над жидами і т. п., дала великий агітаційний матеріал в руки як большевиків, так і українських їх пів-прихильників (напр. лівих с-рів — боротьбистів і с-д. незалежників). Владу Рад хотіла завести не лиш в своїх цілях Москва, але й українські збольшевичені групи, які агітували українською мовою за українську владу Рад. Ось це й допомогло Москві, бо українське військо почало розпадатися. Ще й присутність в Одесі військ Антанти і поїздки до Одеси представників української влади давали агітаційну зброю проти Директорії. З усуненням революційного уряду і відходом Винниченка з Директорії

процес розпаду війська, започаткований трохи раніш, збільшився нечувано, так що за короткий час під прапором УНР з 400-тисячної армії залишалось все менше і менше»⁸⁵. Звертає на себе увагу цікава деталь: під час кризи влади у Вінниці М. Шаповал намагався відродити Український Національний Союз і відновити його керівні функції. Однак ЦК УПСР (центральної течії) заборонив роботу в цьому напрямі й ініціатива «заглохла»⁸⁶.

Орган Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів пропагував серед селянства ідею радянської влади. Особливою популярністю користувалися статті члена Виконавчого Комітету О. Щадиліва. Він закликав селянство до активної участі в радах робітничих, червоноармійських і селянських депутатів на місцях. З аналогічним закликом звертався до партійних організацій і Центральний Комітет УПСР (цент. течія). Для втілення у життя цього гасла 12 березня 1919 р. ЦК прийняв рішення про видання партійного неперіодичного альманаху «Земля». Для активізації і покращання діяльності Центральний Комітет (центральної течії) створив відділи: преси, зовнішніх відносин, внутрішніх справ, агітаційний, секретарський і фінансовий.

За УПСР (центральної течії) й Селянською Спілкою йшло переважно селянство і частина робітництва. Підтвердженням цього можуть бути постанови київського повітового з'їзду Ради Робітничих і Селянських Депутатів, який відбувся 24–25 березня 1919 р. Постанова зазначала: «Трудове селянство, яке на ділі доказало свою революційну здібність, яке весь час боролось з контрреволюцією і яке йде невпинно до соціалізму, буде на ділі стояти на ґрунті радянської влади і захищати її, але, приймаючи під увагу велику чисельність селянської класи на Україні, заявляє, що всі органи влади, а особливо Ради Депутатів, як в центрі, так і на місцях, повинні складатись в переважній більшості з селянських представників»⁸⁷. Учасники з'їзду домагались також незалежності і суверенності Української Соціалістичної Радянської Республіки. П. Христюк наголошував, що «в гаслі незалежності Української Радянської Республіки збирались, як у фокусі, всі ті численні домагання українського робітництва і селянства, які впливали з їх власного розуміння всіх особливостей української революції і необхідності пристосування методів її здійснення до тих особливостей»⁸⁸. Висунення гасла самостійності на перше місце пов'язане з тим, що здійснення її передбачалося через запровадження «робітничо-селянської революційної творчості в Україні на всіх ділянках суспільного

життя». Крім того, українські демократи вважали, що поки керівництво революцією на Україні знаходиться в руках Москви — уникнути національної боротьби і досягти нормального економічного розвитку і зрівняти місто і село неможливо. І тому, коли соціал-революціонери (ліві), соціал-демократи (незалежні), соціал-революціонери (центральна течія) і Селянська Спілка домагалися встановлення відповідного представництва в радах і уряді від трудового українського селянства, вони виходили не тільки з інтересів забезпечення українського характеру української радянської державності, але й з переконання в тому, що диктатура промислового пролетаріату в Україні є нездійсненною, як з погляду політичного, так й економічного. Така позиція і діяльність не могла знайти розуміння серед більшовиків, перш за все, тому, що суперечила їх ідейним цілям, а по-друге, загрожувала втратою ними контролю над Україною. Все призвело до того, що згодом легальна діяльність УПСР (цент. теч.) на підвладній більшовикам території стала неможливою.

Втрапивши надію на досягнення порозуміння між соціалістичним урядом і Антантою, українські соціалістичні партії вирішили відкликати своїх представників з уряду. Резолюція українських есерів визнавала неможливим втручання іноземних сил у внутрішні справи України. Заперечувала також будь-які союзи українського уряду з іноземцями і запрошення іноземних військ в Україну. На думку есерів, запрошення військ призвело до окупації країни і знищення всіх національних і соціально-політичних здобутків революції. Виходячи з цього, резолюція зазначала: 1. уряд УНР може вести переговори і вступати в згоду тільки з тими представниками держав, які мають на те відповідні уповноваження від своїх урядів; 2) в основу згоди покладалося: а) визнання суверенності Української Республіки, б) повне невтручання у внутрішні справи Республіки, в) вивід іноземного війська з території України, г) вирішення міжнародних справ не військовою силою, а на основі демократичних принципів⁸⁹.

До складу Директорії входили і українські соціалісти-революціонери (центральна течія): І. Лизанівський, А. Степаненко, В. Голубович, Н. Григоріїв, П. Христюк, О. Жуковський. За згодою ЦК урядові (технічні) посади обіймали: Н. Григоріїв (завідував Інформаційним Бюро), П. Христюк (з 18.02 по 16.03.1919 керував справами Директорії) та О. Жуковський (начальник залоги в м. Кам'янци), І. Лизанівський і А. Степаненко (емісари Центрального Комітету партії).

7 березня 1919 р. у Вінниці відбулася нарада представників українських політичних партій соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Від есерів участь брали Д. Одрина, Н. Петренко, А. Степаненко. За твердженням І. Мазепи, Д. Одрина і Н. Петренко «були в той час найвпливовішими провідниками в партії есерів. Одрину есери (центр. течія) вважали своїм фактичним головою»⁹⁰. Надії уряду С. Остапенка на допомогу Антанти учасники наради не підтримали, а однозначно висловилися за те, що подальші переговори з французьким командуванням є зайві і що єдиний вихід — це орієнтація на власні сили. Есери запропонували переговорити у цій справі з С. Петлюрою.

І. Лизанівський і А. Степаненко в Жмеринці — Проскурові (10–12.03.19) поставили Директорії рішучу вимогу негайно припинити переговори з французами в Одесі і відновити переговори з Радянською Росією на основі визнання «радянського устрою Української Республіки стороництвом Директорії і незалежності та суверенності цієї Республіки Совітською Росією»⁹¹. З аналогічною постановою зверталася і УСДРП. Однак Директорія не реагувала на пропозиції, а мир з Радянською Росією категорично відхиляла. Міністр військових справ Директорії погрожував українським соціал-демократам і соціал-революціонерам арештами. Незабаром у Кам'янці арештували М. Грушевського, В. Голубовича та інших. Соціал-революціонера Н. Григорієва звинуватили у тому, що він своєю роботою в Інформаційному Бюро «підбиває» населення й військ до більшовизму.

Такий розвиток подій поставив українські соціалістичні партії перед необхідністю «спробувати взяти політико-державний провід в свої руки». Надія покладалася, в першу чергу, на Кам'янецький Трудовий Конгрес, який відбувся 21–22.03.1919 р. Незважаючи на обставини, Конгрес був представлений досить повно: близько 100 делегатів від селянства, 9 — від кам'янецької залози і кілька (кількість не встановлена) від робітництва, а також члени Всеукраїнського Трудового Конгресу від Поділля і інших губерній, які в той час перебували у Кам'янці. Соціалістичні фракції Конгресу були представлені українськими соціал-демократами і соціал-революціонерами. Почесним головою Конгресу було обрано М. Грушевського.

Конгрес прийняв надзвичайно важливу резолюцію «Про внутрішнє та міжнародне становище Української Народної Республіки». Перш за все, резолюція вимагала, щоб Директорія негайно

припинила переговори з французьким військовим командуванням в Одесі. По-друге, від Директорії вимагалось негайно приступити до переговорів з більшовицьким урядом Росії й України на таких умовах: а) Україна є самостійна і незалежна Республіка, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських Депутатів; б) Українська Республіка може федерувати з соціалістичними державами; в) українська державність має український характер; г) легальне існування українських соціалістичних партій; д) виведення російських військ з України; е) Директорія повинна створити новий Український Радянський уряд, який тимчасово утворюється за узгодженням з українськими соціалістичними партіями, а постійний уряд сформує другий Всеукраїнський з'їзд Робітничих, Селянських і Військових депутатів. По-третє, Директорія повинна негайно створити уряд з двох соціалістичних партій — УПСР і УСДРП для ведення загальних переговорів. Четвертий пункт резолюції рішуче вимагав негайного припинення виведення війська Кам'янецької залогої і негайного припинення бойових дій по всьому фронту⁹². Реалізація цих положень мала здійснюватися блоком українських соціалістичних партій — УПСР (центральна течія), УСДРП і УСДРП незалежних. Однак в час, коли приймалися зазначені резолюції, Директорія і уряд, налякані втратою Жмеринки і наступом більшовиків на Проскурів та чутками про настрої на Конгресі, залишили всі урядові інститути і втекли. Таким чином, учасники Конгресу були поставлені перед фактом розпаду верховної влади і уряду. У зв'язку з цим УСДРП, УПСР (центральна течія), УСДРП (незалежні), делегати Трудового Конгресу і козацька Рада місцевої залогої створили «Комітет Охорони Республіки». До його складу ввійшли: В. Чехівський (у. с.-д. (незалежник)) — голова, А. Степаненко (у. с.-р.) — заступник, Є. Малик (безп.) — секретар і члени: А. Волошин (від Трудової ради), Грищенко (у. с.-р., від залогої), Казимирів (від залогої), І. Лизанівський (у. с.-р.), Свистун (у. с.-д.), І. Мазепа (у. с.-д.), І. Романченко (у. с.-д.), М. Ткаченко (у. с.-д., незалежник). 22 березня 1919 р. «Комітет Охорони Республіки» звернувся з відозвою, яка, власне, відтворювала прийняту Конгресом резолюцію. З метою збереження міністерського апарату Комітет призначив своїх Комісарів. Серед інших комісаром було призначено П. Христюка.

Новостворений Комітет дістав підтримку серед населення. Місцева організація більшовиків вирішила ввійти в контакт з комітетом. Проте розраховувати на перемогу у ліквідації курсу Директорії

і її самої було нереально. Члени Комітету це добре розуміли, і, щоб уникнути кровопролиття, 27 березня 1919 р. звернулися з відозвою про припинення з 28 березня діяльності Комітету. А намічені у відозві заходи мали бути втілені в життя українськими політичними партіями. У день оголошення відозви (28.03), з метою розстріляти як «зрадників» і «більшовиків», були заарештовані «комітетники» В. Голубович, О. Жуковський, І. Мазепа, А. Степаненко (всі — у. с.-р.). «Комітетчики» були привезені до Рівного, де знаходився С. Петлюра. Почалися переговори представників есерів і соціал-демократів з С. Петлюрою й А. Макаренком про утворення нового соціалістичного Кабінету Міністрів. Перед тим, як дати згоду на вступ до Кабінету українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, 5 квітня 1919 р. склали умови щодо прав майбутнього Кабінету, взаємовідносин його з Директорією та реорганізації Директорії. Зміст умов полягав у наступному: 1) Директорія складається з таких членів: Голови, Отамана Петлюри і по одному представнику від Галичини, УПСР і УСДРП; 2) Директорія затверджувала закони тільки після ухвалення їх Радою Міністрів; 3) Директорія представляла суверенність УНР в зовнішній політиці, причому всі відповідні акти повинні бути підписані міністром закордонних справ; 4) для Директорії встановлюється цивільний лист, який проходить по згоді з Радою Міністрів; 5) у сфері управління члени Директорії видають свої розпорядження тільки через відповідні міністерства; 6) всі члени Директорії рівноправні; 7) повноправний кворум Директорії складається з трьох членів⁹³. Запропоновані умови дуже чітко підкреслювали відсутність, перш за все, Конституції УНР, а в зв'язку з цим і відсутність правил, які регулюють управління Республікою і визначають взаємовідносини між Радою Міністрів та Директорією. Як відомо, голова Директорії В. Винниченко, а згодом і С. Петлюра «уникали обмеження конституцією прав Директорії».

Рада Міністрів з точки зору УПСР і УСДРП повинна функціонувати на таких засадах: 1) Прем'єр-міністр призначався за згодою УПСР і УСДРП і формував кабінет за погодженням з цими партіями; 2) політична рада Міністрів складалася б з міністра внутрішніх справ, закордонних, військових, земельних, народного господарства, фінансів, юстиції, праці й освіти; 3) права й обов'язки військового міністра визначалися «положенням про польове управління війська у військовий час»; 5) усі кредити на військову справу здійснювалися лише через Раду Народних міністрів⁹⁴.

Українські есери і соціал-демократи запропонували і свою програму з зовнішній і внутрішній політиці. Перш за все, головними завданнями Кабінету повинні бути: а) припинення внутрішньої громадянської війни; б) спроба якнайшвидшого примирення з Радянською Росією; в) неприйняття заходів проти Радянської Росії. По-друге, Рада Міністрів повинна забезпечити легальне існування всіх політичних партій, якщо вони не виступали проти суверенності УНР. По-третє, негайна організація місцевих конгресів і Рад Трудового Народу. По-четверте, УПСР і УСДРП вимагали перегляду закону про Трудові Ради. По-п'яте, переговори з державами Антанти і іншими державами Рада Міністрів повинна була вести на певних умовах: а) визнання самостійності УНР; б) невтручання у внутрішні справи Республіки; в) виведення війська з території УНР; г) за умови з французьким командуванням вже підписані уповноваженими УНР, санкціонуються Директорією після затвердження новою Радою Міністрів⁹⁵.

Таким чином, зазначені вимоги різко відрізнялися від резолюцій Трудового Конгресу і позиції Комітету Охорони Революції, не відповідали вони і вимогам часу. Проте «умови» для С. Петлюри і його команди були прийнятні і не створювали жодних проблем. Тому він не тільки легко згодився на них, а й швидко оголосив закон про Трудові Ради, а також видав особливий маніфест, в якому підкреслював великі заслуги перед Українською революцією двох соціалістичних партій — УПСР і УСДРП. Цим він мотивував і необхідність передачі влади цим партіям.

С. Петлюра і А. Макарєнко вже 9 квітня затвердили новий (неповний) склад Кабінету, в який від УПСР ввійшов лише М. Ковалевський (міністр земельних справ) і 5 соціал-демократів. Отже, вже під час затвердження були порушені «умови». Замість соціалістичного есєро-єсдеківського кабінету, було утворено єсдеківсько-петлюрівський кабінет. Варто зазначити, що М. Ковалевський, як стверджував П. Христюк, був не кандидатурою партії, а кандидатурою, яку запропонував особисто А. Макарєнко. Згодом від УПСР до уряду ввійшло ще три міністри (І. Лизанівський — керуючий міністерством преси, І. Паливода — керуючий міністерством почт і телеграфів і Л. Шрамченко — міністр народного господарства). Власне, всі вони обіймали технічні посади і були позбавлені права голосу. На посаду товариша міністра внутрішніх справ УПСР запропонувала свого кандидата — П. Христюка. Однак входження до Кабінету Міністрів есєрів не змінило його характеру.

Такий склад уряду і незначна участь у ньому соціалістів-революціонерів можна пояснити, перш за все, тим, що есери неохоче співпрацювали з Директорією, а по-друге, внутріпартійними протиріччями. Зокрема, у той час ЦК партії і більш ліві перебували під більшовицькою окупацією. При Директорії були лише емісари (І. Лизанівський, А. Степаненко) і праве крило партії. М. Грушевський, М. Шаповал, М. Чечель, М. Шраг перебували за кордоном. Часто персональна участь українських есерів правого крила та соціал-демократів у політиці Директорії представлялася як коаліція двох партій, хоча насправді це була політика С. Петлюри і есдеків.

Наприкінці березня (перших числах квітня — точна дата невідома) три українські соціалістичні партії (УСДРП, УПСР, УСДРП (незалежних)) затвердили проект договору «в справі спільної боротьби з окупаційним урядом Раковського». Проект передбачав утворити замість існуючої Директорії «єдину для всієї України верховну владу під назвою — Рада Республіки»⁹⁶. Складатися верховна влада мала з 9 осіб (по три представники від кожної партії). До утворення Верховного Законодавчого органу Раді Республіки (Директорії) належатиме і «верховна і законодавча влада». Яка відмінність між цими формами влади, на жаль, проект не пояснював. Завданням Ради Республіки (Директорії) було «очищення всієї України від окупаційно-російсько-комуністичної влади, оборона суверенності і незалежності національної Української Республіки, боротьба з контрреволюцією і організація народної влади працюючих клас України»⁹⁷. Згідно з проектом договору це повинно було здійснюватися: по-перше, на основі поділу всієї України на нові адміністративні округи (землі) за економічними і національно-побутовими ознаками, скасувавши поділ на повіти й губернії, залишивши поділ на волості; по-друге, в селі влада повинна здійснюватися самим селянством через сільський сход, виконавцем постанов якого ставала сільська Рада у складі голови, секретаря і скарбника; по-третє, у волості влада мала належати Волосній раді Робітничо-селянських депутатів (та виконавчому комітету), вибраній прямими виборами; по-четверте, в округах (землях) влада належала б Раді Робітничо-Селянських депутатів, обраній на з'їзді округу (землі); по-п'яте, пасивне і активне виборче право мали лише ті громадяни, які не жили з чужої праці. Вибори повинні проходити з дотриманням принципу пропорційності. Після виконання цих завдань Рада Республіки, згідно з положенням договору, повинна була скликати конгрес Робітничо-Селянських Рад всієї України і передати йому

всю владу, припинивши своє існування. Конгрес мав прийняти Конституцію Української Республіки, встановити «нормальний лад» і організувати центральну владу.

З метою успішного проведення повстання проект передбачав створити повстанські органи: Центральний Революційний Комітет та губернські й повітові ревкоми із представників партій, які підписали договір. Зазначалося, що губернські і повітові ревкоми мають бути тимчасовими революційними органами влади на місцях. У волостях і селах, підкреслювалося у проекті, влада тимчасово могла залишатися та сама.

Проект договору також визначав принципи політики партій у Раді Республіки і в інших органах влади: 1) укріплення й оборона незалежності і самостійності національної Української Республіки; 2) встановлення влади Трудового Народу; 3) організація народного господарства в інтересах працюючих мас і планомірний перехід від капіталістичного ладу до соціалістичного, з негайною експропріацією нетрудової земельної власності⁹⁸.

Аналізуючи договір, слід відзначити два моменти, які були ініційовані українськими соціалістами-революціонерами. Це — на «національній» Українській Республіці. По-друге, прослідковується організація влади від села — сільської Ради, до верховної влади — Ради Республіки. Адже, як відомо, партія есерів ще під час III з'їзду (листопад 1917 р.) важливу роль відводила місцевому самоуправлінню.

Українські соціал-революціонери разом з соціал-демократами (незалежними), не чекаючи укладення договору, почали повстання. Вони сподівалися, що їм вдасться самим здійснювати керівництво робітничо-селянськими масами. З цією метою було створено Всеукраїнський революційний Комітет і Головну Військову Раду при ньому. Згодом був організований Головний Повстанський штаб. Ці органи закликали робітників і селян до повалення уряду Х. Раковського і створення незалежної Української Соціалістичної Республіки.

Представники УПСР, які були в уряді Б. Мартоса, не володіли інформацією про ситуацію у Києві і в ЦК партії. Не знали вони ані про попередню угоду УСДРП, УПСР і УСДРП (незалежників), ані про створення соціал-демократами і соціал-революціонерами Всеукраїнського Революційного Комітету. А тому й робили власну оцінку подій і накреслювали перспективи. Про це свідчить спільний лист ЦК УСДРП і емісарів ЦК УПСР від 20 травня 1919 р. до

повстанських груп. У листі дана оцінка ситуації в Україні, визначені міжнародні фактори, що впливають на хід революції в Україні, і небезпека, яка загрожувала поділом України між Польщею та Росією Колчака. Соціал-революціонери і соціал-демократи визначили платформу для об'єднання всіх протибільшовицьких повстанських сил. Лист зазначав: «Лише на такій платформі можна об'єднати широкі народні маси і зберегти здобутки революції»⁹⁹. Далі підкреслювалося: «Ми не передрішаємо питання про форми влади; нехай український трудовий народ виявить у своєму парламенті (трудоий конгрес) свою волю. Ми згодні реформувати Директорію й прийняти нових членів у соціалістичне правительтво. Але це соціалістичне правительтво має бути признане всіма повстанцями на Україні»¹⁰⁰. У листі зазначалося, що всяка інша організація влади в цей момент була б для Європи новиною і її б довелось б ще себе популяризувати.

Таким чином, проект договору, укладений між УСДРП, УПСР і УСДРП (незалежними) у Києві, і спільний лист ЦК УСДРП і емісарів ЦК УПСР були протилежностями. ЦК УСДРП, розглянувши цей проект, вніс «поправку»: скасувати Директорію і створити «резидентуру» С. Петлюри, замість Ради Республіки, як було в угоді. Як компенсацію за це соціал-демократи погоджувалися на відповідні вибори на основі трудового принципу.

УПСР погодилися на умови договору. Після обговорення 9 червня 1919 р. було укладено додаткову умову між ЦК УПСР і ЦК УСДРП. Враховуючи її важливість у подальших стосунках між партіями і для самої УПСР, подаємо її повністю: «З огляду на те, що договір, заключений між партіями УСДРП, УПСР і УСДРПН в Києві, не підписаний ЦК УСДРП, а контрпропозиція не може бути з формального боку одкинута, ні — тим більше прийнята без порозуміння з Всеукраїнським Революційним Комітетом і Організаційним Комітетом УСДРП незалежних ЦК УПСР, не перериваючи переговорів з ЦК УСДРП, одсилає контрпропозицію на обговорення Всеукраїнського революційного Комітету.

Приймаючи ж на увагу те, що попередня умова, укладена між емісарами ЦК УПСР і ЦК УСДРП при вступі партії в уряд в Рівному, до цього часу не здійснена, а також те, що ЦК УПСР фактично зв'язаний в справі переведення повстання проти російських комуністів, з УСДРП незалежних, яка (партія) не приймала участі в укладенню тієї (рівенської) умови, ЦК УПСР вважає, що нині наступив момент одкликати представників УПСР з кабінету. Однак,

безсумнівно, що таке відкликання катастрофічно відбилось би на фронті, а тим самим і на всій справі боротьби за визволення України від окупантів.

Тому ЦК УПСР і ЦК УСДРП погодились на участі УПСР в уряді і надалі, при умові негайного здійснення згаданої умови (рівненської) з такими додатками: 1) «органи місцевої влади мусять бути зоорганізовані на трудовому принципі; 2) мусять бути легалізовані всі партії (зокрема УСДРП незал.), які стоять на позиції захисту самостійності України, при умові, що вони збройно не виступатимуть проти уряду; 3) ця додаткова умова мусить бути передана урядові Директорії»¹⁰¹.

Це знову був компроміс. До уряду ввійшло ще два представники УПСР: Д. Одрина (голова ЦК) на посаду міністра здоров'я і Т. Черкаський (секретар ЦК) на посаду міністра народного господарства. Доповнений Кабінет Міністрів прийняв постанову про утворення на місцях колективних органів влади — Народних Рад, обраних за трудовим принципом. Для вироблення проекту закону була створена комісія в складі представників трьох партій. Від есерів до неї ввійшов Т. Черкаський. Таким чином, українські есери, покладаючись на паперові умови і стаючи до реальної відповідальної державно-політичної роботи, не маючи опори зліва, ставали на шлях компромісів. Сподіватися на виконання умов чи домагань було марно. Однак есери вірили в можливість втілення в життя «умов» і сподівалися «закласти міцні підвалини під українську робітничо-селянську державність»¹⁰².

Повстання поширювалося. Через 3–4 тижні Всеукраїнський Революційний Комітет володів повітами Київщини. Сквиря стала пунктом перебування Головного Штабу повстанського війська. 25 червня 1919 р. Головний штаб на чолі з Ю. Мазуренком направив уряду Х. Раковського ультиматум. Розвиток подій і активізація повстання ослабили уряд Х. Раковського. У середині липня повстанці прорвали радянський фронт біля Жмеринки й 18 липня Головний штаб повстанського війська у складі незалежника Ю. Мазуренка, начальника штабу українського есера Малолітка, начальника повстанської дивізії українського есера Я. Діяченка та члена Центрального Повстанського комітету О. Щадилів прибув до Кам'янка. Як зазначав О. Щадилів: «Настрій у селянства і повстанців яскраво протикомуністичний, але ... і керівники й військо твердо стоять на тому, аби на Україні був такий устрій, при котрому владу тримали б у своїх руках лише трудові класи: робітники

й селяни. На всіх з'їздах, а їх відбувалося багато, без всякого впливу згори виносились постанови, що «ми повстаємо проти большевиків, але стоїмо за радянську владу».¹⁰³ Центральний Повстанський Комітет також твердо стояв на ґрунті «організації влади на трудовому принципі». О. Щадилів наголошував, що до Кам'янця він прибув «для об'єднання фронту по цей і той бік при спільній політичній платформі».¹⁰⁴ Проте УСДРП не бажала визнавати есерівську ідею трудових рад та здійснювати реорганізацію Директорії. У результаті керівники повстанського руху, есери та незалежники замість «об'єднання революційних сил» були заарештовані контррозвідкою УНР за звинуваченням у спробі державного перевороту.

Цікавий епізод, пов'язаний із трудовим принципом, описав у своїй праці І. Мазепа. 22 липня 1919 р. відбулася зустріч С. Петлюри з міністром внутрішніх справ І. Мазепою. С. Петлюра говорив про зміну уряду, затвердження нового прем'єра і включення до складу уряду представників правих. І. Мазепа намагався довести, що «в умовах великого революційного руху на Україні лише під прапором незалежної української республіки зможемо найкраще виконати свій національний обов'язок: пробуджувати в українських масах національну свідомість, виховувати в них традицію боротьби за вільну незалежну Україну»¹⁰⁵. Він порадив обмежитися доповненням уряду представниками правих груп, однак основної конструкції уряду не змінювати. На що С. Петлюра погодився.

Наступного дня з І. Мазепою зустрічався член уряду А. Лівичький, який намагався довести, що єдиний вихід — це утворення кабінету з участю соціал-демократів і правих українських груп, без есерів, на чолі з І. Мазепою. І. Мазепа не погоджувався на такий варіант і намагався довести, що коаліція соціалістичних партій — соціал-демократів і соціал-революціонерів для того моменту була політичною необхідністю. «Лише революційні партії можуть справитися з ситуацією, — переконував І. Мазепа, — яка є на Україні. Щодо есерів, то прихильники цієї партії у великому числі розсіяні по усій Україні, також серед повстанців. Значна частина повстанських отаманів — есери. Тому перебування есерів в уряді корисніше, ніж коли б вони знаходилися поза урядом і вели розкладову агітацію в масах та війську, як це було під час уряду Остапенка»¹⁰⁶. З цими аргументами І. Мазепа А. Лівичький не погодився і запропонував проект на обговорення ЦК УСДРП. Проект був відкинутий.

С. Петлюра почав застосовувати інші заходи. На розмову до І. Мазепи прийшов голова партії соціалістів-революціонерів Д. Одрина, який з 19 червня 1919 р. був заступником голови ради міністрів. Д. Одрина намагався переконати І. Мазепу очолити Кабінет Міністрів. І. Мазепа у принципі не заперечував проти посади, однак вважав, що в нових умовах, «які склалися після приходу Галицької армії, міняти голову нашого уряду є рація лише при умові, що рівночасно відмовимося від своєї компромісової позиції щодо трудових рад на місцях¹⁰⁷». Він намагався довести, що в умовах революційного часу обставини змінюються надто швидко. Зокрема, вказав на перехід до Директорії повстанського отамана Ю. Тютюнника, як покажчик того, що між самими повстанцями в Україні, під впливом важкої боротьби на два фронти — проти «червоних» і «білих», розпочався перелом не на користь радянської влади. Тому в цих умовах проголошення гасла загального виборчого права не зможе відвернути від Директорії народних мас, однак допоможе зміцнити внутрішній фронт через залучення до конструктивної праці правих українських груп. Д. Одрина категорично заявив, що есери не можуть відмовитися від трудового принципу, тому що не бачать у цьому потреби. Він зазначив: «Запевняю вас, що наша партія не є вже така прихильниця трудового принципу, як це може здатися з першого погляду. На трудовий принцип ми дивимося, як на певний тактичний крок. І коли б я, наприклад, переконався, що в даний момент є доцільніше проголосити загальне виборче право, то Центральний Комітет нашої партії негайно дав би на це свою згоду, не чекаючи рішення партійної конференції».

2 серпня 1919 р. з ініціативи Д. Одрини відбулася спільна нарада українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів для обговорення питання подальшої тактики у справі трудового принципу. Від соціал-демократів були присутні: І. Мазепа, П. Феденко, Шадлун; від есерів: Д. Одрина, А. Степаненко, І. Лизанівський. Соціалісти-демократи заявили, що, враховуючи зміну загальної ситуації, вони не бачать перешкод для того, щоб уряд відмовився від тактики компромісу щодо трудового принципу при організації рад на місцях. Есери виступили рішуче проти цього. Вони заявили, що краще відкличуть своїх представників з уряду, але від трудового принципу не відступлять. Д. Одрина і А. Степаненко стверджували, що трудовий принцип — найкраща гарантія на місцях проти непевних з національного боку елементів. Вони відзначали, що під час виборів на основі загального виборчого права різні

відповідальні функції в органах місцевої влади напевно попадуть до рук чужинців.

Така непоступливість есерів щодо трудового принципу пояснювалася, на думку І. Мазепи, двома обставинами. Насамперед, напередодні наради прибув Головний повстанський штаб під керівництвом незалежних соціал-демократів: Ю. Мазуренка. А. Пісоцького, А. Драгомирецького і представників від есерів: О. Шадилова. Я. Діяченка і З. Малолітка. Приїзд повстанського штабу недвозначно свідчив про поразку «українських радянців» у боротьбі проти російських більшовиків. Проте це не змінило їх політичних планів. Уже на другий день після їх приїзду в уряді були відомості, що повстанський штаб приїхав для здійснення державного перевороту: усунення Директорії й організації нового уряду на радянській основі. В зв'язку з ним майже всі керівники штабу разом з незалежним соціал-демократом М. Ткаченком, що увесь час знаходився при Директорії, були заарештовані військовою владою, але на вимогу уряду негайно звільнені. На другий день стало відомо, що командувач повстанським загonom, з яким прибув повстанський штаб, Я. Діяченко був убитий невідомими людьми.

Згодом з'ясувалося, що інформація про протидержавні плани повстанського штабу були перебільшені. А факт прибуття до Кам'яця представників повстанського штабу зміцнив «радянські» настрої серед есерів.

Другою обставиною був лист від «військово-революційної ради повстанців Григорієва й Махна» від 16 липня 1919 р., який відстоював принцип радянської влади в Україні. Його зміст був таким: «Умови, на яких революційний совіт повстанців Григорієва і Махна (Херсонщини, Катеринославщини та Таврії) згоден:

1. Ми, повстанці Херсонщини, Катеринославщини та Таврії, з революційним совітом во главі стоїмо на ґрунті самостійності України, бо фактично за неї боремося.

2. Принцип народоправства визнаємо.

3. Трудового Конгресу не визнаємо, а визнаємо Всеукраїнський з'їзд Рад.

4. Вся влада належить радам робітничих, селянських та козацьких депутатів, вільно обраних.

5. Директорії не визнаємо і стоїмо за негайну ліквідацію її, а замість неї мусить бути утворена тимчасова головна Рада Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці¹⁰⁸».

Власне, це була та сама програма, з якою два місяці тому приїздили представники від незалежних соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Є підстави стверджувати, що й цей документ готувався за участю українських есерів. Тому й зрозумілою є позиція на нараді і категоричність будь-яких змін у справі організації трудових рад на місцях. Щоправда, після дискусій соціалісти-революціонери погодилися на доповнення уряду представниками несоціалістичних груп за умови, що інших змін в уряді зроблено не буде.

Ознайомившись з результатами міжпартійної наради, С. Петлюра заявив: «Я не хочу бути пішаком у руках політичних партій. Ви там собі ухвалюєте, а мене не інформуєте. Тим часом невиразна позиція уряду гальмує справу. Престиж Директорії за кордоном падає, її голосу не чути. З другого боку, Петрушевич вимагає негайно проголошення парламентаризму, інакше не гарантує від самочинних виступів підлеглих йому частин проти нашого уряду. Все це шкідливо відбивається на нашій справі. Тому Директорія примушена звернутися до правительства з листом, щоб був негайно виготовлений законопроект про парламент із законодавчими функціями на підставі загального виборчого права¹⁰⁹». Безумовно, дисонансом з уст С. Петлюри звучать слова про необхідність парламентаризму. Коріння тут в тому, що це справа рук А. Лівіцького, тому що сам С. Петлюра не відзначався самостійністю у питанні політичної тактики. І. Мазепа наполіг не надсилати листа до уряду, а дати можливість самим політичним партіям прийняти рішення.

Військові успіхи значно зміцнили позицію українських соціал-демократів. 2 серпня 1919 р., під час наступу на Київ, соціал-демократи запропонували нові «умови, щодо дальшого співробітництва в Кабінеті Міністрів УНР УПСР і УСДРП». Передбачалося запросити до складу уряду представників неурядових партій і груп, однак відповідальність за них покладалася на соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Планувалося знищення військової сваволі шляхом встановлення певних правових взаємовідносин між урядом і командуванням. За невиконання військовими особами урядових законів встановлювалася сувора кара. Умовами визначалася потреба в негайному розмежуванні компетенції Кабінету і Директорії на підставі рівненської умови (між соціал-демократами і соціал-революціонерами) з додатком, виробленим в Чорному Острозі. У зв'язку з цим, Директорія повинна була якнайшвидше поповнитися представниками соціал-революціонерів і соціал-демократів.

Есери згодилися на такі умови. Однак підписані вони все ж не були, через відмову соціал-демократів, які запропонували додатково ще дві умови: «ЦК УСДРП ультимативно ставить визнання правительством, складеним з с.-р. і с.-д. принципу широкої демократії (загальне, рівне, пряме і тайне виборче право), який надалі стає в основу державної роботи кабінету; по загальному виборчому праву мають бути проведені вибори в Народні Ради на місцях і в Центральний орган народнього Представництва»¹¹⁰.

У відповідь есери прийняли постанову ЦК УПСР від 7 серпня 1919 р., у ній було заявлено про «цілковиту неприємлемість пакту про чотирьоххвостку», про «остаточний перерив переговорів з у.с.-д.» і про свій вихід з кабінету «в зв'язку з кабінетською кризою і демісією Голови Кабінету т. Мартоса»¹¹¹. Однак через кілька днів, після ще одного листа ЦК УСДРП, есери змушені були погодитися на їх пропозиції і тимчасово відмовитися від трудового принципу. П. Христюк писав про цю ситуацію так: «Зоставалось тільки два шляхи: або вийти зі складу правительства, розв'язати с.-д. руки і самим перетворитись у «відповідальну» чи «не відповідальну опозицію», або залишитись в уряді, «коректувати» його роботу в надії на ліпші обставини, які дали б змогу диктувати своєю волю»¹¹².

Звичайно, есери вибрали останнє. Вже 12 серпня було підписано згоду між представниками Центральних Комітетів двох партій. Соціалісти-революціонери погодилися на демократичні вибори до парламенту і органів самоврядування і на коаліційний кабінет. До складу цього кабінету мали входити 1–2 представники правих, а решта місць мала бути рівномірно розподілена між соціал-демократами і соціал-революціонерами. У підписанні такої угоди брали участь від есерів Д. Одрин і А. Степаненко.

12 серпня 1919 р. також було ухвалено Кабінетом Міністрів Декларацію уряду УНР, яка зазначала, що в основу державного будівництва УНР покладено принцип широкого демократизму та парламентаризму. Передбачалося також негайно провести вибори на основі п'ятичленної виборчої формули до органів місцевого самоврядування, а згодом і до парламенту. У Декларації зазначалося: «Правительство виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного, рівного і пропорціонального виборчого права»¹¹³.

Зазначена Декларація стала згодом предметом гострих нападів з боку деяких прихильників «українського радянства». Зокрема, М. Шаповал у своїй книзі — «Велика революція і українська визвольна програма» зазначив, що «нова політика проводу Української Народньої Республіки йшла проти засад трудової влади, проти закону Трудового Конгресу» і начеб-то цим проголошенням український провід «зрікся від засад, оповіщених революцією», «розірвав з українськими повстанцями-радянцями» і «відштовхнув від себе українську радянську демократію¹¹⁴».

Ці твердження спростовує І. Мазепа. Він зазначав, що основний зміст нової політики українського уряду, проголошеної у Декларації від 12 серпня, цілком базувався на політичній платформі Трудового Конгресу. Зокрема, в законі Трудового Конгресу про форму влади в Україні зазначалося: «Правительство Української Народньої Республіки має підготувати закон для виборів всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки. І далі: «На основі всенародного голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях»¹¹⁵. Проголошуючи принцип широкої демократії в центрі й на місцях, український уряд виразно стояв на ґрунті законів і постанов Трудового Конгресу.

Соціалісти-революціонери («центральна» течія, яка брала участь в уряді) незабаром на своїй конференції у Вінниці на початку вересня 1919 р. визнали, що обставини того часу вимагали проголошення принципу широкої демократії. Так, більшість конференції ухвалила резолюцію, в якій, між іншим, говорилося: «З огляду на об'єктивні умови сучасного моменту, а також зовнішні умови, в яких перебуває Українська Народня Республіка,... конференція признає п'ятичленну формулу виборів (тобто загальне, рівне, пряме, тайне і пропорційне виборче право) до парламенту і в реформовані органи місцевого самоврядування¹¹⁶».

На думку І. Мазепа, тодішнє українське «радянство» було виявом недостатньої політичної підготовленості українських мас та деяких провідників. Це була віра в магічне значення слів («радянська влада»), хоч в ради «трудового принципу» — есери вкладали зовсім інший зміст, ніж більшовики, уявляючи собі трудову радянську владу, як панування селянської більшості. Соціал-демократи вважали, що успішність визвольної боротьби залежатиме не від тієї чи іншої форми влади, як про це свідчила історія національної боротьби у Польщі, Грузії, Естонії, Латвії й ін., а головне — від фактичного стану організованих українських сил.

Між самими повстанцями були різні елементи — і за демократію, й за «трудова влада». Але завдання українського уряду полягало в тому, щоб фактично об'єднати бойові сили революційної України, незважаючи на ті політичні різниці, які в дійсності були в термінах і назвах¹¹⁷.

Формування коаліційного кабінету затягувалося. 27 серпня місце прем'єр-міністра посів І. Мазепа (с.-д.), залишившись міністром внутрішніх справ. Згодом було сформовано і весь уряд. До його складу від українських соціалістів-революціонерів ввійшли: М. Ковалевський — міністр земельних справ, Д. Одрина — міністр здоров'я і опіки, П. Паливода — керівник міністерства пошт і телеграфів, М. Черкаський — міністр преси і пропаганди, Н. Григорійв — в.о. міністра освіти, Л. Шрамченко — державний секретар. Через деякий час відбулися зміни: М. Ковалевський подав у відставку, його обов'язки, як радник міністерства виконував А. Степаненко. Товаришами міністрів працювали у. с.-р. І. Часник (мін. преси) і П. Христюк (мін. внут. справ). Та незважаючи на таке солідне представництво в уряді, есери були не задоволені. Жодна з їх вимог не виконувалася. Реорганізації Директорії не відбулося. З переліку посад зрозуміло, що провідні міністерства очолювали соціал-демократи. Підтвердженням цього було й те, що С. Петлюра не погодився на пропозицію есерів затвердити міністром військових справ О. Жуковського. Не працювали також над розробленням Конституції. Про скликання Ради Республіки — тимчасового представницького органу, взагалі не йшлося, тому що 31 серпня 1919 р. Київ був зданий денікінцям і українське військо відступало з перспективою подальшої втрати території.

Ситуація була надзвичайно складною. Проте незважаючи на це, представники українських соціалістичних партій: М. Грушевський і Д. Ісаєвич від українських соціалістів-революціонерів, Б. Матюшенко та П. Дідушка від українських соціалістів-демократів взяли участь у міжнародній соціалістичній конференції, яка відбулася на початку серпня 1919 р. в Люцерні (Швейцарія). На цій конференції було декларативно проголошено право на самостійність таких нових республік на території колишньої Росії, як Вірменія, Естонія, Грузія, Латвія, Литва, Україна і Північний Кавказ. У декларації заявлялося, що конференція «тішиться, бачучи, як відроджується незалежність націй, що звільнилися з-під панування держав, до яких їх приєднано було силою»¹¹⁸.

Декларація була прийнята одногосно. Лише делегати російських соціалістів-революціонерів (Гавронський, Зензінов, Русанов, Сухомлин) утрималися від голосування. Представник цієї делегації М. Сухомлин, родом з України, у своїй промові особливо різко виступав проти постулату української самостійності і влади Директорії. Він заявив, що в Україні не було жодного вільного народного голосування, яким би народ висловився за відділення від Росії. Відділення проголошено для того, щоб можна було укласти сепаратний мир з німцями в Бересті. «Чи ви знаєте, — продовжував він, — що собою уявляє той уряд, про визнання якого вас тут просять? Це є уряд, який визнає за найбільшу зраду всяку агітацію за федерацію з Росією, який закрити всі соціалістичні газети і не дає жадної свободи ні говорити, ні писати. Директорія спирається на карикатуру большевицьких совітів. Наклавши заборону на невгодну їй пресу, вона покликала до голосування лише національні партії. Влада зараз є в руках комісарів, зовсім так, як в Росії. Україна скривавлена погромами. Анархія і погроми — це є ряддя управління Директорії¹¹⁹».

Російські соціал-демократи (меншовики) голосували за декларацію. Від імені цієї партії виступив П. Аксельрод, один з основоположників російської соціал-демократичної партії. Він заявив, що хоч він сам є прихильником федеративної Росії, але вважає, що неможливо домагатися федерації Росії, поки не ліквідовано більшовицького режиму силами демократії. Тому єдино правильний крок — це признание самостійності нових республік.

Важливо зазначити, що урядові чиновники майже всіх великих країн світу ставилися неприхильно до української справи. Окремі держави взагалі не вірили в політичну життєздатність України як самостійної держави.

12 вересня 1919 р. уряд прийняв рішення про скликання передпарламенту, створивши комісію з українських есерів (Д. Одріна, Л. Шрамченко) та соціал-демократів (І. Мазепа, А. Лівицький) для створення у тридобовий термін відповідного законопроекту¹²⁰. Українським есерам імпонувала ідея скликання передпарламенту, яка досить активно висвітлювалася на сторінках «Трудової громади». З ідеєю передпарламенту українські есери пов'язували посилення підтримки політики УНР селянством і робітництвом, а також збільшення власного впливу на державні справи. Адже з кожним днем есери втрачали вплив на політику, яку здійснював уряд практично без їх реальної участі. Проте реалізувати

ідею передпарламенту не було жодних можливостей, оскільки це, перш за все, передбачало обмеження повноважень С. Петлюри.

На початку вересня 1919 р. для координації повстанської боротьби проти Денікіна був створений Центральний Український Повстанський Комітет у складі Н. Петренка, П. Феденка, О. Щадиліва, який діяв у контакті і за допомогою уряду УНР.

Українські соціал-демократи разом з отаманом С. Петлюрою прагнули підпорядкувати собі увесь повстанський рух через Всеукраїнський Революційний Комітет. Інші наміри були в українських есерів, які прагнули реалізувати проект договору, вироблений у Києві. Виконуючи його, вони взяли участь у повстанні і дали своїх представників до Всеукраїнського Революційного Комітету і до Головного Штабу повстанського війська. Крім того, члени Центрального Комітету прибули до уряду з метою підготовки об'єднання Всеукраїнського Революційного Комітету і урядового центру. Однак, як зазначалося вище, повного порозуміння досягти не вдалося.

Орган есерів «Трудова громада» писав: «Вчора прибули до Кам'янца представники від повстанческого штабу. Вони прибули для вияснення не тільки чисто військових завдань і координації спільної акції, а також для встановлення певної єдності в дальшій політичній праці...»¹²¹. Представники українських соціал-революціонерів були переконані, що об'єднання революційних сил українського фронту був єдиним виходом, єдиним засобом для захисту і зміцнення Української Народної Республіки. Есери сподівалися на зміцнення своїх позицій і на втілення в життя ідеї трудових рад і реорганізації Директорії.

Та, на жаль, повідомлення з місць свідчили про «повну роз'єднаність державних апаратів. Земство тягне в один бік, земельні управи в другий, комісар — в третій і так далі»¹²². Фактично ініціатива в державному будівництві перейшла до УСДРП. Порозуміння між УСДРП і УПСР, а також про накреслення і здійснення спільної лінії у зовнішній і внутрішній політиці були практично неможливими.

Праве крило українських есерів (правда, не без болісних переживань) разом з соціал-демократами перебувало в уряді І. Мазепи аж до осені 1919 р. (до катастрофи під Любарем). Після декларації 2 грудня праві есери фактично припинили співпрацю з урядом І. Мазепи. Соціалісти-революціонери різко відмежувалися від петлюрівщини і перейшли у «підпілля», а окремі перейшли на другий бік фронту, тим більше, що Центральний Комітет партії есерів

був під більшовицькою окупацією і навіть намагався досягти порозуміння з більшовиками.

Ліві українські групи (незалежні соціалісти-демократи, ліві соціалісти-революціонери — «боротьбисти» та інші), намагалися використати нову політику російських більшовиків для того, щоб організувати свою українську радянську владу з окремим військом і з усіма іншими незалежними від Москви державними апаратами. Особливо великого впливу серед селян набрали наприкінці 1919 р. і на початку 1920 р. «боротьбисти». Армія перебувала в районі Любара, Центральний Комітет партії «боротьбистів» знаходився у Житомирі. Тому, коли «боротьбисти» довідалися, що Волох з частиною війська покинув українську армію, вони зараз же вступили з ним в контакт. Був утворений Революційний Комітет Правобережжя в складі І. Немоловського, Войцеховського та С. Савицького. Цей Комітет призначив Волоха головнокомандувачем «червоної армії України».

До творення своєї армії «боротьбисти» взялися «явочним порядком», не маючи на це згоди російських більшовиків. Тому, щоб відірватися від армії російських більшовиків, що наступали з півночі, новоутворений Ревком разом з Волохом та його військом негайно вирушили слідами української армії на Київщину. Досвід попередніх років показав, що справа побудови своєї радянської України даліше паперових постанов та «призначень» не йшла. Занадто слабкими були сили українського більшовизму для того, щоб дати належний опір російським більшовикам і захопити керівництво в Україні у свої руки. Але прихильники українського «радянства» вірили, що коли організувати свою українську червону армію, то росіяни стануть з цим рахуватися й припинять свою політику щодо України.

Під впливом цих настроїв українські соціалісти-революціонери («центральна течія»), що брали участь в уряді УНР, вирішили, що необхідно використати перехідну ситуацію на фронті та здійснити свої старі радянофільські постанови.

У м. Хмільнику Літинського повіту утворилася «Крайова Рада Брацлавщини» з функціями місцевого адміністративного органу, яка стала на ґрунт радянської форми влади. У Раду входили члени уряду І. Паливода та І. Макух. Головною метою Ради була реконструкція місцевих органів влади шляхом утворення повітових і сільських рад. Есери разом з деякими галичанами, організуючи Крайову Раду, насправді мали значно ширші плани. Вони прагнули

реорганізувати провід УНР на засадах радянської форми влади і тоді, об'єднавши під цим гаслом Наддніпрянську і Галицьку армії, вступити в переговори з російськими більшовиками для створення незалежної радянської України.

У Хмільнику була обрана «Рада Республіки», як орган «верховної влади» замість Директорії. «Рада Республіки» в кількості 12 чол. була обрана зібранням з 18 чол. Склад «Ради Республіки» був такий: від «Крайової Ради» — Макух, Сумневич, Паливода, Палащук і М. Балицький; від комісії для об'єднання обох армій — Д. Сухенко і П. Феденко (був обраний заочно, без його згоди) і від Галицької армії — Н. Гірняк. Окрім того, від селянської спілки — О. Щадилів і персонально — Черкаський, І. Лизанівський і Безпалко (також обраний заочно, без його згоди).

План есерів та їх однодумців був простий: проголосити свою українську радянську владу в Україні («Рада Республіки»), а тоді разом з іншими українськими радянцями почати будувати свою власну незалежну радянську республіку. План привабливий, але нереальний. Він був оснований на тій самій вірі в силу українського більшовизму, що й згадана акція боротьбистів: мовляв, як ми прийнемо «совітську програму», то тоді Москва дасть Україні спокій і не буде втручатися у її справи.

Для ліквідації новоствореної інституції голова уряду І. Мазепа скликав засідання, на яке, крім членів уряду, було запрошено також всі 12 членів «нової влади» на чолі з І. Лизанівським — головою «Ради Республіки», члени «Крайової Ради» та представники обох армій. З членів уряду, крім І. Мазепа і Безпалка, були присутні: Черкаський, Паливода і товариш міністра внутрішніх справ І. Макух. На початку засідання І. Мазепа проінформував про загальне становище і наголосив, що настрої армії цілком протибільшовицькі. Тому, коли б прийняли постанови, ухвалені в Хмільнику, про «Раду Республіки», то це напевно привело б до остаточної руйни армії.

Після виступу голови уряду розпочалися дискусії. Більшість промовців звинувачувала уряд в тому, що він здійснює політику порозуміння з Польщею, що армія не є забезпечена всім необхідним і що нарешті досі не скликаний передпарламент. Відповідаючи на ці закиди, І. Мазепа відзначив, що переговори з Польщею увесь час проводилися і проводяться у порозумінні з усіма тими українськими політичними партіями, які представлені, і що порозуміння з Польщею, якщо буде досягнуте, то лише на підставі

умов, які Директорія разом з представниками уряду ухвалила ще до залишення Кам'янця. У справі постачання армії І. Мазепа зазначив, що майже всі учасники наради протягом останніх місяців стояли дуже близько до урядової праці, отже, самі знають добре, де, власне, сховалися причини незадовільного стану їхнього військового постачання. Нарешті, щодо передпарламенту, то він зазначив, що уряд увесь час стояв на тому становищі, що передпарламент потрібно скликати якнайшвидше. І коли цього не вдалося зробити, то виключно з причин загального характеру, а не внаслідок якоїсь окремої політики уряду.

Після цих пояснень представник Наддніпрянської армії Веремієнко заявив, що він задоволений поясненнями голови зборів, а взагалі не є уповноважений для вирішення політичних питань.

Наступного дня перед засіданням відбулася міжпартійна нарада з участю представників від соціалістів-революціонерів (Черкаський, Лизанівський, Щадилів), соціал-демократів (Мазепа, Феденко, Безпалко) і галицьких радикалів (Макух, Балицький). Під впливом попередніх дискусій есери вже не наполягали на своїх постановах, прийнятих в Хмільнику, лише домагалися негайного скликання передпарламенту з широкими правами. Тому після короткого обміну думками нарада ухвалила:

1. В найближчому часі скликати передпарламент, перед яким Директорія й уряд мають скласти свої повноваження.

2. Раду Республіки перетворити в комісію при уряді для вивчення проекту закону про скликання передпарламенту.

3. Крайову Раду Брацлавщини затвердити як крайовий адміністративно-господарський орган.

4. Для поповнення уряду призначити Макуху керуючим міністерства внутрішніх справ, а Сумневича — керуючим міністерства фінансів і народного господарства¹²³.

Це рішення представників політичних партій було прийнято без дискусій на загальному засіданні.

7 лютого 1920 р. у Києві відбулося засідання Центрального Комітету УПСР, на якому було прийнято постанову про лояльне ставлення до радянської влади і про необхідність відновити легальну діяльність партії під більшовицьким режимом. Ще раніше міністри — члени УПСР залишили свої посади.

21 квітня 1920 р. С. Петлюра уклав з поляками пакт про спільний наступ на Україну проти більшовиків — Варшавську угоду. В обмін на військову допомогу поляків їм передавалася

Східна Галичина, західна Волинь, Західне Полісся, Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Холмщина. Водночас Польща визнавала незалежність України та відмовлялася від своїх претензії на Правобережну Україну. Фактично, укладанням цих угод українська сторона санкціонувала та сприяла окупації території України Польщею. У таких умовах 7 травня 1920 р. ЦК УПСР категорично висловився проти всякої участі в уряді і постановив відкликати членів партії навіть з технічно-адміністративних посад. М. Шаповал писав: «Наша партія не могла піти з більшовиками, бо була на Україні в нелегальному становищі, але не могла піти і з Петлюрою — мусила знову боротись і проти більшовиків, і проти поляків, значить і проти Петлюри»¹²⁴.

Після вересневої конференції діяльність УПСР продовжували поодинокі члени. Це вже була не організація. Частина членів партії назавжди залишила Україну. В еміграції члени партії створили Закордонну організацію УПСР. «Події останніх місяців поставили питання: бути чи ще не бути українській партії соц.-революціонерів» — писав М. Грушевський у «Замітках з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». Політик вважав, що уряд Української Радянської Республіки не погодиться на легалізацію діяльності партії українських есерів.

Через польську орієнтацію Петлюри–Левицького–Мазепи УНР фактично і юридично перестала існувати в листопаді 1919 р., вважав М. Шаповал, і тоді УПСР знову змушена була сформулювати свої погляди щодо майбутньої державності України. З цією метою було створено Радянсько-Револуційний блок. Фундаторами його були В. Винниченко з УКП і УПСР. Від імені Закордонної Делегації УПСР М. Шаповал підписав його у Відні з В. Винниченко 25 лютого 1920 р. Основними програмовими засадами були: Незалежна Радянська Українська Республіка в етнографічних межах, диктатура трудових мас (робітників і селян) у формі Рад, заперечення будь-якої коаліції з буржуазією.

Підсумовуючи, відзначимо наступне. Незважаючи на всю складність ситуації, членів УПСР не полишала ідея об'єднання. І тому зразу ж після взяття Києва військами Директорії переговори про об'єднання партії знову відновилися. Сталося так, що центральна течія була у Національному Союзі, в уряді, у Директорії і цілком відповідала за політику Директорії, але водночас терпіла терор проти другої — лівої, яка змушена була піти в підпілля. Логіка фактів довела до того, що між обома течіями існувало велике розходження

на ділі, якщо не на словах. А тим часом було поховано й справу об'єднання двох частин УПСР.

Упродовж 1919 р. в умовах більшовицької і денікінської окупації діяльність первинних організацій УПСР практично замирає і партійна робота зосереджується у так званій «уенерівській» частині партії. Зусиллями УПСР видавався партійний орган «Трудова республіка».

Політична позиція УПСР не була достатньо визначеною і цілеспрямованою. Особливо яскраво це проявилось під час вироблення програмових засад Директорії. Характерною рисою діяльності партії у цей період була її урядова коаліція з УСДРП. Прагнучи досягти реалізації власних програмових засад і, перш за все, організації влади за трудовим принципом, УПСР йшла на компроміси у політичній боротьбі, часто змінюючи свої рішення і пристосовуючись до позиції УСДРП, яка була значно сильнішою і яка швидше реагувала на зміну політичної ситуації. Крім того, УПСР прагнула досягти компромісу із більшовиками. Однак, успіху досягнуто не було. Складність загальнополітичної ситуації утруднювалася ще й внутрішніми протиріччями. Все це призвело УПСР до повного краху.

¹ Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. — К.: Либідь, 1999. — С. 555–556.

² Там само. — С. 556.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 14.

⁴ Там само. — С. 15.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 22.

⁷ Винниченко В. Відродження нації (Історія Української революції (марець 1917 — грудень 1919 р.)). — Частина III. — Київ-Відень, 1920. — С. 141.

⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 6

⁹ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Скрентон: Українська наукова історична бібліотека, 1963. — Т. 3. — С. 89.

¹⁰ Там само. — Т.1. — С. 103–104.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 5. — Спр. 24. — Арк. 13.

¹² Декларація Української Директорії, що зробила Директорія // Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. — К.: Філософська й соціологічна думка, 1992. — С. 100–101.

¹³ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Скрентон: Українська наукова історична бібліотека, 1963. — Т. 1. — С. 143.

¹⁴ Див.: ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 5. — Спр. 24. — Арк. 13.

¹⁵ Народня Воля. — 1919. — 17 січня.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920. рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 57.

¹⁸ Народня Воля. — 1919. — 11 січня.

¹⁹ Народня Воля. — 1919. — 17 січня.

²⁰ Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

²¹ Там само.

²² Народня Воля. — 1919. — 18 січня.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Народня Воля. — 1919. — 18 січня.

²⁶ Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 61.

³³ Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Народня Воля. — 1918. — 31(18) жовтня.

³⁷ Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

³⁸ Там само.

³⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 65.

⁴⁰ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Скрентон: Українська наукова історична бібліотека, 1963. — Т. 3. — С. 89.

⁴¹ Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

⁴² Там само.

⁴³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 66.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. — С. 67.

⁴⁶ Основний Державний Закон Української Народної Республіки, Проект Правительственной комісії по виробленню Конституції Української

Держави//Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі Конституції України. — К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. — С. 126.

⁴⁷ Винниченко В. Щоденник. — Т. I. — С. 390–392.

⁴⁸ Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — К.: Либідь, 1999. — С. 666.

⁵¹ Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

⁵² Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Скрентон: Українська наукова історична бібліотека, 1963. — Т. 3. — С. 151.

⁵³ Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 74.

⁵⁴ Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Народня Воля. — 1919. — 4 березня.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Нове життя. — 1919. — 4 березня.

⁶⁶ Червоний прапор. — 1919. — Квітень.

⁶⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 86.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. — С. 89.

⁷⁰ Там само. — С. 89.

⁷¹ Нове життя. — 1919. — 21 березня.

⁷² Там само.

⁷³ Червоний прапор. — 1919. — квітень.

⁷⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 158.

⁷⁵ Там само. — С. 159.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Цит. за: Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. — Прага: Українське видавництво «Пробоем», 1942. — Т. 1. — С. 96.

⁷⁹ Див.: Трудова громада. — 1919. — 5 жовтня.

⁸⁰ Трудова громада. — 1919. — 2 листопада.

⁸¹ Наш Гр. Наші гріхи // Вільна Спілка. Неперіодичний орган УПСР. — 1923. — С. 11.

⁸² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 20

⁸³ Волович В., Юренко О. Видатний політичний діяч України, фундатор вітчизняної соціології Микита Юхимович Шаповал // Шаповал М. Загальна соціологія. — К.: Український Центр духовної культури, 1996. — С. 8.

⁸⁴ Шаповал М. Назв. праця. — С. 134–135.

⁸⁵ Див.: Христюк П. Назв. праця. — С. 100.

⁸⁶ Земля. — 1919. — Квітень.

⁸⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 86.

⁸⁸ Там само. — С. 93–94.

⁸⁹ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. — Прага: Українське вид-во «Пробоем», 1942. — Т. 1. — С. 115.

⁹⁰ Там само. — С. 110.

⁹¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 111.

⁹² Там само. — С. 118.

⁹³ Там само. — С. 119.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. — С. 132.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само. — С. 138.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само. — С. 139.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Вісник Української Народної Республіки. — 1919. — 24 липня.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 рр. — К.: Темпора, 2003. — С. 237.

¹⁰⁵ Там само. — С. 238.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Цит. за: Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. — К.: Темпора, 2003. — С. 240.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1922. — Т. 4. — С. 154.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само. — С. 157.

¹¹² Цит. за: Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. — К.: Темпора, 2003. — С. 242.

¹¹³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 148, 164–165.

¹¹⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. — К.: Темпора, 2003. — С. 242.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само. — С. 275.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3305. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 31 зв.

¹²⁰ Трудова громада. — 1919. — 4 листопада.

¹²¹ Там само.

¹²² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. — К.: Темпора, 2003. — С. 333.

¹²³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 184–185.

¹²⁴ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Тов-во «Знання України», 1991. — С. 225.

Розділ 8

ЗАКОРДОННА ДІЯЛЬНІСТЬ УПСР: ПЕРІОД ПРОТИРІЧ І КОНФЛІКТІВ

Всі спроби відновити єдність Української партії соціалістів-революціонерів впродовж другої половини 1918–1919 рр. не увінчалися успіхом. Стосунки з Директорією створювали цілий ряд проблем. М. Грушевський наприкінці 1918 р. звернувся до центральної течії УПСР з пропозицією, щоб українські соціалісти-революціонери і соціал-демократи «вислали за кордон своїх делегатів для контакту з заграничними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації й для контролю державного представництва УНР²».

Екс-голова Центральної Ради запропонував свою кандидатуру для поїздки за кордон у ролі представника УПСР. Центральний комітет партії погодився як із потребою створення організації за кордоном, так і з кандидатурою М. Грушевського. Варто зауважити, що Директорія фінансувала здійснення задуму, а ЦК партії у березні 1919 р. визначив завдання для закордонного представника УПСР. Перш за все, необхідно було налагодити зв'язки з II Інтернаціоналом для забезпечення входження партії до його складу³.

Черговий конгрес II Інтернаціоналу мав відбутися на початку травня 1919 р. в Амстердамі. Для виконання завдання партії М. Грушевський у середині квітня приїздить до Праги, щоб звідти негайно їхати на конгрес. Однак обставини змусили його затриматися на два місяці. У зв'язку з цим питання про входження УПСР до II Інтернаціоналу вирішено було розглянути на черговому конгресі у серпні поточного року. Перебуваючи у Празі, український політик підготував всі необхідні матеріали для подання до конгресу. Вони були опубліковані французькою мовою у вигляді трьох брошур, які розкривали історію і програму УПСР; відображали перебіг подій в Україні з екскурсом у минуле, містили аналіз соціальної структури українського суспільства та земельний закон Центральної Ради з поясненнями⁴.

Таку увагу до висвітлення історії та діяльності УПСР М. Грушевський пояснював визнанням «заслуг сеї партії в Українській революції і в свідомості, її цінності для нашого трудового народу в будущині»⁵.

Зустрічі і розмови, які мав М. Грушевський під час перебування в ЧСР, дали змогу «поінформуватись з компетентних джерел

про політичну ситуацію та вияснити собі, наскільки має підставу орієнтація, взята Директорією на Антанту» і переконатися, що «самостійна Україна не може сподіватись ні признання, ні піддержки від держав Антанти»⁶.

Переживаючи складні внутрішні процеси, знаходячись у постійній боротьбі впродовж усього періоду Директорії, УПСР все-таки зуміла вийти на міжнародну арену і досягти визнання. У серпні 1919 р. проходила Люцернська конференція Соціалістичного Інтернаціоналу⁷. У її роботі від УПСР брали участь М. Грушевський і Д. Ісаєвич. За рішенням Люцернської конференції УПСР була прийнята до Другого Інтернаціоналу. Це було міжнародне визнання. Завдяки зусиллям соціалістів була прийнята постанова про право на політичну самостійність народів колишньої Російської імперії, у тому числі й українського. Водночас конференція визнала незалежність і суверенність Української Республіки, заявила протест проти положень трактату Паризької мирної конференції, який передбачав поділ українських земель між сусідніми державами, а також виступила з протестом проти окупації Східної Галичини Польщею та вимагала від Паризької мирної конференції визнання України як незалежної держави з прийняттям її до Ліги Націй⁸. Незважаючи на те, що ці рішення були важливим успіхом українських есерів і українських соціал-демократів, які також були прийняті до II Інтернаціоналу, вони не справили належного впливу на керівні кола країн Антанти, оскільки їх геополітичні та економічні інтереси виключали існування України як самостійної держави.

На момент входження до складу II Інтернаціоналу у самій УПСР склалася надзвичайно складна ситуація. В Україні УПСР практично перестала існувати. Колишнє ліве крило партії — боротьбисти в березні 1920 р. оголосили про саморозпуск. Боротьбисти вважали, що «на Україні українська партія с.-р. уже вмерла, комуністична революція її існування не визнає, треба, щоб вона завмерла й за кордоном»⁹.

У закордонній діяльності українських есерів можна відзначити два аспекти: по-перше, процес диференціації і розпаду, відходу від УПСР нестійких елементів; по-друге, нова інтеграція і консолідація УПСР поряд з конструктивною суспільною працею¹⁰.

З червня 1919 р. у Парижі почала діяти Закордонна Делегація УПСР (ЗД УПСР) на чолі з М. Грушевським. Період перебування у Франції був не тривалим. Уже восени група переїхала до

Австрії, оселившись у селищі Фесляу на околиці Відня. Значна частина українських есерів перебувала у Празі і тому для порозуміння з ними М. Грушевський їздив туди у січні 1920 р.

М. Шаповал зазначав, що до Праги «приїхав Грушевський, чекає, і нарада мусить відбутися», але згодом висловив і своє «особисте враження» від розмови з М. Грушевським та О. Жуковським. «Не знаю, — з сумом писав М. Шаповал представникові Закордонної Делегації УПСР М. Чечелю, — кого і за що ненавидять ці люди, що так обезславили себе політикою Центральної Ради в її останній «німецький» період. За свої помилки і невдачі вони ніби хочуть помститись. У мене склалося таке враження після побачення з ними, що я наступним поїздом виїхав. Боюсь у своєму осуді переборщити, але деякі факти мене примушують. Грушевський, як розумна людина, робить хитро і тонкіше». На початку лютого 1920 р. відбулася нарада в Берліні, на якій М. Шаповал виявив готовність «допомагати» Грушевському, «а не конкурувати» з ним.

7 квітня 1920 р. М. Грушевський приїхав до Праги, де зустрічався з однопартійцями стосовно програми політичного блоку, складовою якої й була соціалізація землі. Її поділяли М. Шаповал, М. Шраг, не заперечував і В. Винниченко. Очевидно, ці питання обговорювалися в Карлсбаді (Карлові Вари), куди наприкінці червня 1920 р. приїхали Грушевський та Жуковський. 15 липня 1920 р. М. Шаповал писав М. Чечелю про те, що вони разом із О. Мицюком зустрічалися «в справі блоку». М. Шраг поінформував М. Чечеля про лист М. Грушевського, який цікавився: «що з блоком», «чи немає у нас розколу всередині», «чи не буде розколу»?

Закордонна Делегація нового складу зайнялася переглядом тактичних та ідеологічних позицій партії у зв'язку з новою ситуацією, яка була пов'язана зі східноєвропейською революцією і західноєвропейським соціалістичним рухом. Поступово члени групи перейшли на радянські позиції і шукали шляхів повернення в Україну. До цієї роботи були залучені партійні сили, які перебували за кордоном, організувавши впродовж першої половини 1920 р. три партійні конференції (в лютому, квітні та травні), лейтмотивом яких була ідея — «вивести на шлях світової революції свій народ! Бути з народом і в ніяких випадках не відриватись від народу — се було першою підставою тактики укр. партії с.-р¹¹».

Перша конференція українських соціалістів-революціонерів за кордоном відбулася 14–19 лютого 1920 р. у Празі. На порядок денний були винесені питання: 1) а) Звіт Закордонної Делегації

старого складу (доп. М. Грушевський); б) повідомлення з місць; 2. Завдання партії: а) програм; б) тактика; в) соціалістичний Інтернаціонал; г) ставлення до інших партій; 3. Організація партії і Закордонної делегації; 4. Вибори президії закордонної делегації¹².

Учасники конференції звернулися до уряду Директорії з вимогою вступити в переговори з Радянською Росією з тим, щоб «УНР як самостійна радянська республіка заключила з нею (Радянською Росією — Т.Б.) воєнну конвенцію і економічний договір і за її поміччю вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і державне існування»¹³. Учасники конференції прийняли також заклик до негайного запровадження в Україні диктатури «трудового народу» і пропонували, щоб на перехідний період функції управління державою перейшли до коаліційного уряду комуністів і соціалістів УНР.

Друга конференція теж зібралася у Празі і гостро засудила дії С. Петлюри та І. Мазепи. Висловилися за підтримку радянського уряду в тому разі, якщо він буде захищати національні, соціальні і державні інтереси «трудового народу» України, а також сприятиме створенню самостійної суверенної радянської соціалістичної республіки в етнографічних межах.

Третя конференція відбулася наприкінці травня і оголосила С. Петлюру «українським зрадником», запропонувала договори, підписані С. Петлюрою з іншими державами, вважати неправомірними, а також висловила сподівання, що «трудові маси Європи словом і ділом підтримають справу визволення селян і робітників од нападу польських бандитів, в ім'я збереження в українському народі великої віри в солідарність та братерство трудящих всього світу»¹⁴.

За підсумками роботи конференцій і завданнями, які вони поставили, М. Грушевський написав статтю «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії», в якій, як і попередніх роботах, розглядав питання федералізму. Варто зазначити, що його позиція, певною мірою, відображала підходи УПСР. Адже саме у період написання статті М. Грушевський працював у комісії з підготовки нової програми УПСР. До складу комісії, крім М. Грушевського, входили О. Жуковський, М. Чечель, М. Шаповал і М. Шраг. Проект програми передбачалося підготувати до 1 вересня 1920 р.

У згаданій статті М. Грушевський ставить питання про форму державного устрою: «чи українська радянська республіка має бути

унітарна, чи федеративна».¹⁵ Далі він зазначав, що «УПСР завжди вважала своїм обов'язком притримуватись старих федералістичних принципів, висунених кирило-мефодіївцями (і ще раніше «Обществом Соединенных Славян», не кажучи про старші прецеденти). Вона вважала право на федерельний зв'язок не тільки правом України в відносінах до інших національних територій, але також і за окремими частинами української території признавала право домагатись федеральної української республіки».¹⁶ Варто прислухатися сьогодні до думки М. Грушевського, яку він висловив у далекому 1920 р.: «Всяке накидування громадам механічної унітарності, примусових зв'язків буде величезною помилкою, яка викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або дасть ґрунт для нових усобиць. «Великий Українець» наголошував, що «об'єднання мусить вирости само собою в процесі життя, воно не може бути штучно форсованим, тим менше — насильно, примусом накидуване»¹⁷.

Ще щодо адміністративно-територіального устрою радянської України, то М. Грушевський вбачав його як федерацію громад і їх рад. У запропонованій схемі на перший план висувався принцип місцевості, тобто кооперації різних трудових елементів: селянства, робітництва, трудової інтелігенції. Загалом найпростіша схема радянської організації повинна була бути такою: робітничо-селянська рада громади (комуни), місцеве об'єднання (волесть, місто), земля, Всеукраїнський конгрес рад або Центральна Рада¹⁸. Виходячи з такої форми державного устрою вчений зазначав: «Коли загальна організаційна робота буде скуплена в органах земель, а всеукраїнський конгрес обмежиться тільки тим, що доконче мусить бути скуплене в центральнім органі, як справи міжнародної політики, оборона, адміністрація війська і морська і т. ін., все ж інше буде віддане в компетенцію землі, то українська республіка в останнім рахунку буде федерацією земель — сполученими штатами України. Тоді тим самим відпаде питання про спеціальне становище країв, котрим історичні умови надали відмінну етнографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажімо, Крим, Бессарабія, Галичина, чи які інші¹⁹». А в випадку, коли Україна буде надто централізована, М. Грушевський вважав, що питання про федеральний статус окремих земель будуть підіймати самі землі.

Однак не всі члени УПСР поділяли таку позицію. Частина українських соціалістів-революціонерів, залишаючись на платформі «трудової демократії» й радянської влади, розпочали політичну

боротьбу з більшовицьким режимом. Відбулося розмежування із Закордонною Делегацією УПСР саме у питанні про ставлення до більшовицької влади.

У лютому 1920 р. Центральний Комітет УПСР ще з більшою рішучістю засудив всяку збройну боротьбу проти режиму КП(б)У в Україні, зазначивши, що досягнення завдань, поставлених працюючими масами України, лежить в площині співробітництва з Радянським урядом (дозвіл займати посади в радянських установах). КП(б)У у березні 1920 р. поповнила свої ряди боротьбистами, а УПСР за кордоном визнала найбільш могутньою і реальною силою. 19 липня 1920 р. Політбюро КП(б)У розглядало питання про «Звернення» УПСР до соціалістичних партій Європи, у якому зазначалося, що радянська влада й комуністична партія не мали впливу на селі, а Петлюра і Махно виженуть більшовиків з України.

Тенденції до примирення й спільної праці з більшовиками наростали і в тій частині УПСР, яка перебувала поза межами радянської України, на території, окупованій Польщею. Вони знайшли свій вираз у місії члена УПСР А. Степаненка з Кам'янця до Києва від імені певних кругів з пропозицією підтримки радянського режиму за умови, що УСРР дійсно буде республікою робітників і селян України. У 1921 р. друкований орган КП(б)У — «Вісті ЦК КП(б)У», аналізуючи політику Закордонної Делегації УПСР, визнали її «лояльною опозицією Радянській Україні».

Водночас аналогічний процес відбувався і в українських соціалістичних колах за кордоном. У Відні восени 1920 р. було створено «Організаційний комітет українських соціалістів-революціонерів за кордоном» на чолі з М. Ковалевським, М. Залізняком і П. Плеваком. Основними їх принципами були: «1. Соборність самостійної держави української; 2. Народоправство; 3. Аграрна реформа на ґрунті передачі землі працюючому селянству»²⁰.

Серед українських соціал-демократів сформувалася комуністична група «Нової Доби» у Відні під проводом колишнього голови Директорії УНР В.Винниченка. Відповідно з прийнятим конференціями УПСР напрямом політичної роботи, УПСР було підписано «Радянський Блок» з комуністичною групою «Нової Доби».

Відомості, які надходили з великим запізненням з України, підтверджували спочатку солідарність напряму, який визначила Закордонна Делегація і її конференції, з курсом Центрального Комітету в Україні. Однак розрив Центрального Комітету з концепцією УНР під час польсько-петлюрівської акції сприяв покращанню

відносин з урядовими колами УСРР. Центральний Комітет перейшов на легальне існування. Члени партії почали працювати в радянських установах.

Все те, що було зроблено в Україні і за кордоном, як зазначалося у зверненні Закордонної Делегації, підготувало ґрунт для поїздки у Росію й Україну члена «Радянського Блоку» В. Винниченка, який «знайшов почесну зустріч, забуття його попередніх відповідальних виступів проти УСРР в ролі голови уряду УНР і пропозицію відповідальних постів, на вибір, в УСРР»²¹.

Аналізуючи цю ситуацію, у зверненні висловлювалася надія, «що українська революція вийде нарешті на рівний шлях і українські соціалістично-революційні партії — УПСР, УКП — знайдуть своє місце в світовім революційнім фронті, своєю дійсно радянською тактикою здобудуть вплив на РКП-КП(б)У в українських справах і вирівняють їх помилки, спричинені доктринерством і централістичними російськими пережитками, що дало б можливість з часом об'єднатися у єдиній партії революційного соціалізму всім радянським партіям України. А до того часу тактична й ідеологічна база, вироблена спільними заходами партійних товаришів за кордоном, переглянута і прийнята УПСР на найближчій партійній з'їзді, могла б дати міцні основи для партійної роботи, забезпечуючи її від нових збочень»²². Цю позицію поділяли не всі члени УПСР, а переважно члени Закордонної Делегації.

Однак, події осені 1920 р. внесли суттєві корективи у плани Закордонної Делегації. Наступ радянських військ на Польщу й Галичину; результати ризьких переговорів; розходження між лозунгами та реальними діями у більшовиків щодо України; повернення В. Винниченка на еміграцію; арешт радянськими органами членів Центрального Комітету УПСР у Києві та їх тривале перебування у в'язниці без висунення обвинувачення і, нарешті, процес над членами УПСР з метою дискредитації есерівської партії серед робітничо-селянських мас України викликали суттєві зміни у позиціях усіх членів партії як в Україні, так і за кордоном. Досить детально ситуацію в Україні відтворив М. Шаповал у листі до М. Чечеля від 2 жовтня 1920 р.: «Сьогодні я цілий день мав розмову з одним з найгарячіших, з Володимиром Кириловичем, який з дружиною вернувся і тепер вже тут. Розбитий фізично, але ще більше морально. Його оповідання страшні. Те, що ми знали раніш, — то ніщо перед страшними фактами, які він оповідає. Нічого нема! Жах, злочинства, апатія, спекуляція, шантаж, голод, холод. Поголовна ненависть

проти влади і проти тих чесних, що сміють наближатись до неї, говорити з нею, прикривати її своїм чесним іменем. Ніякого соціалізму нема. Міста — руїна. Села. В селах все є: свої школи, гімназії, інженери, спеціалісти, господарство. Село — неприступна фортеця. Туди хтось може потрапити лише через протекцію українця якогось. Національна свідомість росте буйно вгору. Робітництво також розбіглося на села і спекулює як посередник між містом і селом. Власть вся в руках жидів, яких мінімум 70% в складі влади. Ніяких рад нема. Виключно особиста влада».

Почалася нова хвиля опозиції проти політики порозуміння з комуністами серед недавніх прихильників цього напрямку. Центром цієї опозиції стала група «Нової Доби» під проводом В. Винниченка, з одного боку, і Празька група УПСР під проводом М. Шаповала — з іншого. 31 жовтня 1920 р. була створена Празька група УПСР, до складу якої ввійшло 10 осіб на чолі з М. Шаповалом. Вона організаційно об'єднала українських есерів Волині, Буковини, Галичини, які входили до складу сусідніх країн. Центром стала Чехословаччина, де була зосереджена значна частина української еміграції. Упродовж кінця 1920 — початку 1921 рр. вони працювали над ідеологічно-програмовими питаннями, брали участь у виданні місячника «Борітеся — поборете», яку видавала у Відні Закордонна Делегація УПСР. Там же готувалася до друку книга М. Шаповала «Революційний соціалізм на Україні».

Ідея заснування тематичного видання зародилася ще в 1919 р., але організаційного оформлення почала набувати влітку 1920 р. Так, 17 липня в листі до М. Чечеля М. Грушевський зауважив: «Збірник надумали «Борітеся — поборете» 40 с.». Назву запропонував Шаповал, бо М. Шраг волів іншої — «Український соціаліст-революціонер». Мотиви його заснування знаходимо в листі М. Шрага до М. Чечеля 11 липня 1920 р.: «По «зрілих розмишленнях», Микита Юхимович, Микола Пилипович та я прийшли тут до висновку, що пора нам нарешті повніше показати свою фізіономію як партії, видати для того журнал. 10. VII. 20 р. лист спинився, бо сюди над'їхали Міцюк, а на другий день Мих. Серг. та Жуковський, з якими і відбули тут нараду, між іншим, і на журнальну тему. Вирішили №1 вже тепер, с. 40. Зміст. 1. Стаття Мик. Юх. 2. Статтю Мих. Серг. про завдання партії, (стор. 16 з неї), яку він вислав зараз же, УПСР як селянської партії». Боролися пером і закличками, які не чули в Україні, але «Борітеся — поборете» став друкованим органом Закордонної делегації УПСР, котрий дуже

дратував більшовиків. До збірника «Борітеся — поборете» М. Грушевський писав статті та редагував інших авторів. У першому його випуску, обсяг якого становив 64 сторінки, М. Грушевський написав 53 с., а М. Шраг — 2 сторінки. Він подав матеріал до третього випуску — статтю «На село».

Партійний орган «Борітеся — поборете» у 1921 р. зазначав, що «М. Шаповал, по своїм особистим давнішим (часів Директорії) зв'язкам з В. Винниченком, став гарячим пропагандистом його ідей»²³. З ініціативи М. Шаповала В. Винниченко взяв участь у засіданні Празької групи, виступивши з повідомленням про свою поїздку в Росію і на Україну. На підставі поданого В. Винниченком матеріалу М. Шаповал під гаслом «консолідації революційних українських сил» розпочав підготовку акції для боротьби з радянським урядом України і РКП(б)У. Коли ж Закордонна Делегація рішуче осудила цю акцію, М. Шаповал розпочав агітацію проти Закордонної Делегації.

21–23 січня 1921 р. відбулася IV конференція УПСР. Головував на конференції М. Грушевський. Н. Григорієв повідомив учасників конференції, що Центральний Комітет партії заарештовано. Відзначалося також, що ЦК незадоволений політикою Закордонної Делегації. Н. Григорієв виступив з доповіддю. Як відзначив у своєму щоденнику М. Шаповал, «доклад Григорієва зробив враження»²⁴. Ця конференція була досить драматичною. Раніше підготовлений проект нової партійної програми, підписаний і прийнятий Закордонною Делегацією 1 вересня 1920 р., був представлений у значно зміненому вигляді «зміни всі вказували на безнадійне підгравання під марксо-ленінізм»²⁵. Програма викликала конфлікт між М. Шаповалом, який був автором культурного, господарського і тактичного розділів проекту, і М. Чечелем, який на зауваження М. Шаповала про те, що поданий текст не є автентичним, категорично запевнив, що змін немає. М. Шаповал фактами довів, що зміни є, на що М. Чечель заявив, що є зміни «редакційного характеру». Лідер Празької групи констатував: «Це була брехня, бо замінити поняття трудових мас поняттям пролетаріату, який мусить керувати селянством — це не редакційна зміна, а большевицька теза»²⁶. Відбулася гостра суперечка. Та це був не єдиний конфлікт.

Другий інцидент був пов'язаний з М. Грушевським. Представники Празької групи не хотіли брати участь у конференції, якщо на ній будуть присутні не члени партії. Це стосувалося, перш за все, М. Грушевського. Ще у серпні 1920 р. на запитання М. Шаповала

про його партійну належність, він відповів, що не член УПСР. Про те, що М. Грушевський не член УПСР, сказали також члени Закордонної Делегації М. Шраг і М. Чечель. Вже на конференції М. Грушевський зробив заяву про те, що він «зв'язав навіки своє ім'я з УПСР, віддав їй всі сили, репутацію і став в її ряди»²⁷. Цю заяву всі учасники конференції прийняли як офіційний вступ М. Грушевського до УПСР. Отже, ми можемо констатувати, що членом УПСР видатний український історик став лише у січні 1921 р.

Однак у листопаді 1921 р. М. Грушевський у «Листі до редакції щоденника «Вперед»» писав: «В признанні заслуг сеї партії в Українській революції і в свідомості, її цінності для нашого трудового народу в будучині вступив я до сеї партії в часах її найтяжчого упадку, в 1919 р., щоб по змозі послужити її реорганізації і ідеологічному піднесенню, і трудно мені відійти від неї, поки вона зістається під тяжкою нагінкою й не може стати на ноги»²⁸.

Важко сказати, де істина. Згідно з логікою, не член партії не мав права займатися партійними справами і вирішувати питання, пов'язані з майбутнім партії. А з іншого боку, — то був революційний час, йшла війна і тонкощі організаційного моменту були, мабуть, не найголовнішими. Крім того, на січневій конференції між Празькою групою М. Шаповала і Закордонною Делегацією М. Грушевського відбувся конфлікт, після якого стосунки між М. Грушевським і Празькою групою зіпсувалися назавжди. З цього часу бере початок критичне ставлення есерів Празької групи до М. Грушевського.

Повертаючись до конференції, варто відзначити, що інциденти на конференції цим не вичерпалися. Закордонна Делегація представила проект резолюції про ставлення до влади в Україні. З доповіддю виступив автор резолюції П. Христюк. Він доводив необхідність визнати уряд Х. Раковського — законним урядом України. Представники Празької групи (всього — 4) виступили проти. «Проти» голосували і представники груп, які емігрували у Польщу (всього — 2). «За» резолюцію голосували — Делегація (4) і віденські представники (2). Таким чином, було 6 — «за», 6 — «проти». Резолюцію не було прийнято. Однак представники Закордонної Делегації вважали її за прийняту, тому що «голос голови дає перевагу». Празька група у зв'язку з цією ситуацією розійшлася з Закордонною Делегацією ворогами. Згодом стало відомо, що Закордонна Делегація вела переговори з більшовиками.

IV Конференція УПСР у Празі (січень 1921 р), скликана Закордонною Делегацією для обговорення питань, у яких вже виявилися

помітні розходження між Закордонною Делегацією та Віденською групою, з одного боку, і групою М. Шаповала з другого, замість стирання відмінностей (до чого прикладала всіх зусиль Закордонна Делегація), виявила принципове і глибоке розходження між Закордонною Делегацією, яка відстоювала (разом з іншими товаришами) лінію, взяту попередніми конференціями і ЦК партії, і прихильниками угодовської консолідації.

У квітні 1921 р. УПСР оголосили в Україні поза законом. Як зазначав М. Шаповал, «в Проскурові з цього приводу розвішано плакати. Повстанський рух великий шириться. Більшість есерів бореться проти більшовицько-московського режиму»²⁹. 2 травня 1921 р. М. Шаповал отримав копію листа від ЦК, датованого 20 березням. У листі М. Любинський, А. Степаненко, Черкаський писали «сумні речі»: «Лизанівський, Петренко, Часник, Березняк, Голубович сидять в Харкові в тюрмі. Холод, голод, жах. Березняк помер 21 січня 1921 р. Просять підняти питання перед європейськими комуністичними партіями, щоб вони вплинули на РКП в напрямі ліквідації ганебної справи»³⁰. М. Шаповал резюмував: «бідні, наївні люди»³¹.

23 червня 1921 р. Закордонна Делегація направила М. Чечеля в Україну. Основною метою подорожі М. Чечеля — члена Закордонної Делегації до Харкова був намір добитися легалізації УПСР в Радянській Україні, зустрітися з членами ЦК, з'ясувати позиції і їх відповідність політиці Закордонної Делегації.

Поїздку планувалося здійснити через Прагу, де мала відбутися зустріч з членом Празької групи Н. Григорієвим і членом ЦК Балашом, який мав передати лист ЦК до Закордонної Делегації з висвітленням своєї позиції. Під час зустрічі Н. Григоріїв повідомив, що Балаш до Праги не прибув. Однак у листах до Н. Григорієва повідомив, що ЦК стоїть на тих позиціях, які за кордоном репрезентують члени УПСР, згуртовані навколо Закордонного Комітету, до складу якого входили М. Шаповал, Н. Григоріїв та інші. ЦК вважав неможливою згоду і порозуміння УПСР з більшовиками на Україні.

Н. Григоріїв зазначив також, що вони ще більше впевнилися у тому, що стоять на тих самих позиціях, що й ЦК, і в заснуванні Закордонного Комітету не вбачають будь-якого порушення партійної дисципліни. Діставши цю інформацію, М. Чечель поїхав до Москви. У цей час там проходив конгрес Комінтерну і він мав намір взяти участь у його роботі, оскільки мав мандат від Закордонної Делегації. Однак у мандатній комісії йому пояснили, що

необхідно звернутися до делегації України, щоб вона підтвердила його повноваження. Натомість член української делегації О. Шумський пояснив, що мандат не може бути визнаний українською делегацією. Тим самим було продемонстровано ставлення офіційної української влади до Закордонної Делегації УПСР.

Незважаючи на таке ставлення, М. Чечель, який був уповноважений Закордонною Делегацією виступати з політичними заявами від її імені, вирішив використати своє перебування в РСФСР для того, щоб: 1) поїхавши в Україну, довести до кінця з'ясування можливості або неможливості легалізації УПСР в Україні, 2) зустрітись або хоч зв'язатися з ЦК УПСР і вияснити для себе його позиції і тактику, а також проінформувати його про діяльність Закордонної Делегації³².

Для реалізації цих завдань М. Чечель 9 липня 1921 р. зустрівся з О. Шумським, розповівши йому про діяльність партії за кордоном впродовж 1919–1921 рр. і про вплив, який намагалася здійснювати Закордонна Делегація на діяльність партії в Україні. Пояснюючи мету поїздки, наголосив, що хоче з'ясувати можливість легалізації УПСР, «яка тоді стала б активним чинником соціальної революції на Україні, прийнявши організовану участь в роботі для зміцнення радянської України»³³.

О. Шумський пояснив, що уряду УСРР і КП(б)У були відомі всі заходи, які Закордонна Делегація робила для порозуміння, а також добре відома її позиція. Закордонну Делегацію вважали лояльною у ставленні до радянської влади в Україні і вірили в її бажання активно допомогти їй зміцнитись. Останніми матеріалами у цій справі були записка і телеграма О. Жуковського, надіслані ним з Риги в травні 1921 р. до Харкова на ім'я О. Шумського. Після отримання цих документів справу було розглянуто на засіданні Політбюро КП(б)У і для передачі Закордонній Делегації прийнятого рішення було доручено О. Шумському побачитися з О. Жуковським. Однак зустріч не відбулася, тому й Закордонна Делегація не мала інформації.

Постановою Політбюро КП(б)У легалізація УПСР в Україні визнавалася неможливою; бажаним було повернення в Україну для участі в радянському будівництві людей із Закордонної Делегації, особливо М. Грушевського, однак передумовою цього повернення мав би бути вихід з УПСР.

Причину такого рішення Політбюро КП(б)У, особисто О. Шумський пояснював відсутністю соціальної бази, на яку могли б опертися

у своїй роботі українські есери. Досить логічними були його мотиви: «Коли б ви хотіли шукати цієї опори серед бідного українського селянства, то тут ви виступили б конкурентами нашої партії. Ми почали роботу по класовому розкладу українського селянства і досягнули тут значні наслідки. Ми виділяємо з посеред селянства незаможні елементи і організуємо їх, але ми хочемо, щоб вони були — і вони повинні бути нам базою. Отже для нас не вигідно і недопустимо, щоб ви стали тут нашими конкурентами»³⁴. Більш відвертіше навряд чи можна сказати.

І далі О. Шумський намагається проаналізувати усі верстви населення, які були у тогочасному українському суспільстві: «Ця розкладова робота провадиться нами серед середняка; на куркуля ви сами не претендуєте; яка ж верства ще могла б бути вашою базою? Нею могли б бути українські інтелігенти, півінтелігенти, ріжні учителі, бувши кооператори, земці і т. д., за котрими стоїть український куркуль. Вся ця верства знаходиться до нас в опозиції і шукає всякої можливості організуватись проти нас або для того хоч, щоб впливати на нас. Ми уважно за цим слідкуємо, не даємо, розуміється, і не дамо їм жадної можливості організуватись, щоб не допустити до політичних впливів дрібно буржуазії, яка на нас напірає і єсть в сей час нашим головним ворогом. Між тим, коли б ми дали можливість організуватись вашій партії, себ-то коли б ми її легалізували, то вся ця реакційна і контрреволюційна дрібнобуржуазна публіка посунула б в вашу партію, щоб в ній зорганізуватись. Це сталося б обов'язково, чи хотіли б ви того чи ні. Ви могли б потягнути до себе кращі елементи з цієї маси, котрі справді прихильно ставляться до нас, але до них поприростала б ця реакційна публіка. Ви опинилися б в полоні у неї зі своєю програмою і врешті або вийшли б з неї, або втратили б в ній всяке значіння, а між тим спричинилися б до її організації»³⁵. Ці пояснення, дані О. Шумським, змушують до аналізу і роздумів. Адже він був вихідець з УПСР, який перейшов на позицію УПСР (боротьбистів) і стверджував, що боротьбисти не змогли вберегтись від схожого явища і партія наповнилася різнорідними елементами, лише злиття її з КП(б)У врятувало її від «упадку в контрреволюцію». Наскільки сильною була ідеологія більшовиків і однозначне визнання монопартійності, що вже у 1921 р. О. Шумський, який багато в чому не поділяв поглядів більшовиків щодо політики в Україні, заявив: «ділитися владою з іншими партіями ми не маємо заміру і не будемо»³⁶.

КП(б)У не була зацікавлена в «розширенні соціальної бази диктатури на користь селянства» оскільки «воно означало б ослаблення цієї диктатури, її пролетарського характеру, привносячи дрібнобуржуазні селянські впливи»³⁷.

Твердість і непохитність намірів КП(б)У щодо УПСР О. Шумський ще раз підкреслив, розповідаючи про процес над членами УПСР. Зокрема, він наголосив: «Нашою ціллю було остаточно дискредитувати в очах народніх мас цю партію, і ми процесом цю ціль осягнули»³⁸. Незважаючи на категоричну і однозначну позицію КП(б)У, член Закордонної Делегації М. Чечель вирішив поїхати ще в Україну для зустрічі з Х. Раковським, Д. Мануїльським та членами ЦК УПСР, які перебували у в'язниці. Після узгодження цього питання з ЦК КП(б)У він отримав дозвіл на поїздку.

У Харкові 16 липня 1921 р. відбувалася зустріч з членом ЦК КП(б)У, майбутнім першим секретарем Д. Мануїльським. М. Чечель проінформував його про закордонне життя української еміграції. На пропозицію про бажання реорганізувати УПСР, поставити її на службу соціальної революції і працювати у тіснім контакті і спільно з КП(б)У в Україні, Д. Мануїльський відповів аналогічно тому, як це раніше зробив О. Шумський. Водночас звернув увагу на те, що «теперішнє становище радянських республік дуже тяжке і чи знайшли б ми в собі досить сили, щоб видержати цей тягар і не зійти з тої дороги, на яку ми ступаємо»³⁹. На що М. Чечель відповів, що їхні позиції не тактичного характеру, а впливають з перегляду принципів засад.

Наступна зустріч з головою Ради народних Комісарів УСРР Х. Раковським ще більше підтвердила неможливість легалізації УПСР. На зустрічі з Х. Раковським був присутній Г. Пятаков, який зазначив: «Ваша група настільки далеко відійшла від есерівства в своїй ідеології і тактиці, що мало що вас вже й зв'яже з УПСР; тому з ваших слів випливає необхідність для вас вийти з УПСР, після чого перед вами одкрита дорога як для політичної, так і для всякої іншої роботи»⁴⁰.

Х. Раковський зазначив, що всі члени УПСР будуть бажаними гостями в Україні, але після того, як вийдуть зі складу УПСР. Після того він проінформував М. Чечеля про діяльність радянського уряду в Україні, «про сучасний стан її, і з тих інформацій виходило щире бажання уряду задовольнити всі національні потреби українського трудового народу, не порушуючи основ соціалістичної політики і не виключаючи в масах націоналізму і шовінізму»⁴¹.

20 липня, під час зустрічі з Х. Раковським, представник Закордонної Делегації отримав офіційний дозвіл на побачення з арештованими членами УПСР. Зустріч розпочалася 22 липня о 12 годині і тривала до 12 години ночі, а умови, в яких перебували члени УПСР, дали змогу розмовляти з ними відверто.

На запитання М. Чечеля, чи не вважає потрібним — за даних умов — ЦК, щоб Закордонна Делегація взагалі повернулася в Україну, йому відповіли, що ЦК вважає необхідним перебування її за кордоном. Що ж стосується решти членів УПСР, то ЦК висловлює побажання, щоб вони, не виходячи з УПСР, намагалися використати будь-яку можливість для повернення в Україну і не залишалися за кордоном. Щоб за кордоном по можливості уникати партійних склок в УПСР.

Результати поїздки М. Чечеля в Україну остаточно переконали членів Закордонної Делегації в неможливості легалізації УПСР в Україні. Досить красномовно про це висловився теоретик українських есерів П. Христюк у закордонному органі «Борітеся — поборете». Зокрема, він зазначав: «Партія перебуває на нелегальному становищі, про нормальне партійне життя й думати не доводиться. Та це само собою розуміється, не звільняє нас від соціалістичного обов'язку — давати оцінку кожного політичного моменту й пояснити трудовому селянству, сільському пролетаріатові й робітництву ті шляхи, які кожної хвили вели б Радянську Республіку не до руїни, а до скріплення її. Бо як би вороже не ставились до нас комуністична партія (більшовиків) України та її уряд, ми знаємо, що інтереси працюючих мас України, інтереси радянської робітничо-селянської республіки стоять вище за них, за наші сучасні суперечки»⁴².

Після заборони УПСР в Україні М. Шаповал та Н. Григоріїв засновують 14 травня 1921 р. Головний політичний Комітет Закордонної організації УПСР на чолі з М. Шаповалом. До його складу увійшли член президії Празької групи Г. Грицай, представник УПСР у Галичині — Н. Григоріїв, у Польщі — О. Мицюк. Загалом це була друга організація правих членів УПСР за кордоном, першою — був «Організаційний комітет» М. Ковалевського. Пояснюючи мету і визначаючи завдання створення Закордонної Організації УПСР члени партії зазначали: «Ми хочемо струсити з партії намул комуністичного та буржуазного засмічення, накинутого її недозрілими партійними масами та окремими елементами, і ствердити той напрямок її діяльності, який характеризується

назвою нашої партії — Соціалістичний (а не комуністичний) та Революційний (а не буржуазно еволюційний)⁴³.

Програмні принципи шаповалівської течії УПСР ґрунтувалися на тому, що українському народові необхідно визволитися від п'яти форм поневолення: «від капіталістичного визиску нашої праці...»; «від визиску фізичної сили, цебто від податку крові, від військової служби ворогові»; «від денационалізації, від визиску психічної енергії...»; «від колонізації, від калічення соціальної структури, від втілення чужих груп в наш суспільний організм»; «захистити землю і природні добра від конфіскації або ясніше: вирвати землю і природні добра з рук гнобителів...»⁴⁴. Засобом реалізації цих завдань ідеологи УПСР вважали **соціально-національну** революцію, розуміючи її не як кінцеву мету, а лише один з переходових моментів⁴⁵. З програмних принципів соціалістично-революціонерів шаповалівської течії логічно випливали їхні політичні засади. На першому місці була **соборність**, яка означала — соціальна революція має визволити український народ на усіх його етнічних територіях й об'єднати ці території в одній республіці. Таке об'єднання не вимагало повного централізму. Перевага у державній організації українського суспільства надавалася внутрішньому федералізму. До складу української федерації повинні були ввійти: Підкарпаття, Галичина, Волинь, Буковина, Правобережна Україна з Бессарабією, Лівобережна Україна, Степова Україна, Кубань і Крим. Передбачалося, що федеральний уряд здійснюватиме лише зовнішню політику, охорону кордонів і Конституції України. В його компетенцію входило також врегулювання непорозуміння між автономними частинами. Крім того, «**соборність** ще мусила б бути у великому співробітництві всіх частин України на полі господарства і духовної культури з метою витворення спільних переживань усього українського народу»⁴⁶.

Другою засадою була повна **політична самостійність України**, обов'язковою умовою досягнення якої повинна стати культурна й господарська самостійність.

Українські есери своєю третьою політичною засадою визначили **революційність**, якою заперечувалася законність, запроваджена гнобителями України.

Максималізм — четверта засада, яка означала бажання соціалістично-революціонерів домогтися повного (політичного, економічного і культурного) визволення українського народу.

П'ята засада — **інтернаціоналізм** — була спрямована на те, щоб запозичити й застосувати в українському державному будівництві кращі здобутки інших народів⁴⁷.

Говорячи про ідеологічні засади, М. Шаповал зазначав: «Соціаліст-революціонер ближчий є до українських комуністів, ніж до буржуазії, фашистів, монархістів»⁴⁸. Але наголошував, що «комуністи й ми є партії класово однакові, ідеологічні — різні»⁴⁹.

Доречним буде зазначити, що новостворена партійна організація мала активно співпрацювати у міжнародних соціалістичних організаціях. 14 березня 1921 на спільному засіданні Закордонної організації УПСР та Празької групи УПСР Н. Григорієв ініціював звернення до Інтернаціоналу з метою відрядити в Україну спеціальну комісію для засвідчення факту голоду 1921 р.⁵⁰ Він зазначив також, що офіційні делегати УПСР (представники ЗД УПСР — Т.Б.) у соціалістичному Віденському Інтернаціоналі недостатньо відстоють українські інтереси та через контакти з більшовиками формують негативний образ українських соціалістів-революціонерів у міжнародному соціалістичному середовищі. Н. Григорієв ініціював участь ЗО УПСР в Інтернаціоналі як самостійної організації і виступив за відмежування від ЗД УПСР⁵¹.

6 липня 1921 р. Празька група офіційно розірвала стосунки з Закордонною Делегацією. М. Грушевський, О. Жуковський та П. Христюк вважали винуватцем розриву М. Шаповала. Сам М. Шаповал причиною розриву стосунків вважав «розходження в багатьох важних пунктах ідеології і тактики. Привід — лист Закордонної Делегації від 10.06.21 про Закордонний Комітет УПСР в Празі⁵²».

У серпні 1921 р. почалися переслідування членів Празької групи Закордонною Делегацією. М. Шаповала називали інтриганом, кар'єристом. Його, а також Н. Григорієва, Г. Грицяя, Балаша та інших було віддано під партійний суд, «розпущено» Закордонний Комітет, представлено у ЦК також документи на виключення їх з членів УПСР «назавжди». «Всі члени УПСР за кордоном, — писав М. Шаповал, — кваліфікували поведінку З.Делегації як зрадницьку, большевицько-провокаційну, безсоромну і безчесну»⁵³. Така ситуація вимагала проведення реконструкції у партії. Керівництво партійною політикою було покладено на Закордонний Комітет на чолі з М. Шаповалом і Н. Григорієвим. Варто звернутися до щоденника М. Шаповала, у якому він записав: «Українство розклаталося остаточно. Фракційки, групи, одиниці — озлоблені,

несамовиті, клеветницькі, інтриганські, ніхто нікому ні в чому не вірить.⁵⁴». І далі звучить вирок: «Україна автоматично одержить ту долю, яку дають їй сусіди, Росія. Що буде там — те буде на Україні. Навіть федерації не буде — я в цьому переконаний. «Після революції, дай Боже, щоб ми хоч мали свою школу» — цей афоризм Винниченка, ще не втратив ґрунту⁵⁵».

Закордонна Делегація УПСР прийняла рішення про розпуск Закордонного Комітету УПСР і Празької групи УПСР. Це рішення було проігнороване. Більшість членів УПСР поділяли позицію ЗК УПСР і він продовжував діяти. Регулярно відбувалися засідання Закордонного Комітету, часто проводилися конференції.

У листопаді 1921 р. М. Грушевський написав відкритого листа Голові Раднаркому Х. Раковському. Його було опубліковано. І вищі партійні органи змушені були повернутися до розгляду питання про долю українських есерів. 30 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк), прийняв рішення «доручити т. Раковському з'ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського»⁵⁶.

Були різні варіанти повернення М. Грушевського в Україну. Однак в одному всі були однакові: не дозволяти займатися політичною діяльністю. Про цей період є надзвичайно цінні свідчення П. Христюка, які вперше оприлюднив сучасний дослідник Ю. Шаповал: «Наша група — «віденців» — стала на становище нової програми лівих укр. соц.-рев. (що її було надруковано в журналі «Борітеся — поборете») і повороту на Радянську Україну.

Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалася до Комуністичної програми, але в основному була не комуністична. Програма не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо.

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з Радвладою. Частина (Шраг, В. Залізник і я) запропонували повернутись організовано, всім разом здекларувавши на Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський — члени закордонної партійної організації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад.

Повернення відбулося неорганізовано. Першим поїхав Стефан, потім 1922 р. — Чечель, Жуковський та В. Залізник. Я повернувся на Україну (разом з кооператором Кречотнем, з яким укупі працював у віденському Радянському представництві) року 1923-го»⁵⁷. Наступного року, як відомо, повернувся в Україну М. Грушевський.

Мотивуючи причини свого повернення, М. Грушевський називав бажання «відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського люду і разом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»⁵⁸.

П. Христюк стверджував, що він і його колеги по партії повернулися «як радянці, для праці з радянським урядом»⁵⁹. Водночас відзначав, що в Україні «немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати будь-яку партію, будь-які зв'язки з есерівщиною наслідком цього рішення і було надруковано у «Вістях» заяву «віденців» і тих, що до них приєдналися, про розрив зв'язків з есерівщиною»⁶⁰.

«Новий курс економічної політики радянського уряду, — наголошував П. Христюк, — тільки потверджує правильність позиції Української партії Соціалістів-революціонерів. І повинен послужити нам стимулом до дальшої акції в ясно наміченім партією напрямкові: прикласти всіх зусиль для врятування революційних соціалістичних завоювань на Радянській Україні, завоювань, які є рівночасно здобутками працюючих мас всього світу. Новий економічний, так само як інші зміни в політиці правлячої комуністичної партії, які зайшли в останній час, — зокрема в національній справі — в напрямку, на який ми вказували ще рік тому, свідчать не про ... кінець есерівщини, а про здатність партії революційного соціалізму правдиво оцінити становище, намітити доцільні шляхи революційної боротьби, і творчості, а тим самим про її життєвість»⁶¹.

Досить переконливо звучать і пояснення есерів про причини повернення в Україну: «Конкретні інтереси української революції наказували зв'язати долю трудової України з світовою боротьбою працюючих і не зважаючи на всі помилки проти української революції московських комуністів шукати з ними, як реальною й найближчою соціалістично-революційною силою, щирого і тривкого порозуміння на платформі інтересів світової революції. Наша партія намітила була цю лінію в січні 1919 року, зафіксувавши

її в рішеннях тодішньої партійної конференції і постановах Центрального Комітету. Під враженням помилок московського комуністичного режиму на Україні частина наших партійних товаришів, разом з українськими с-д незалежних відійшла на який час від цієї лінії»⁶².

У щоденнику М. Шаповала з'явилися повні розпачу рядки: «Але яке трагічне становище. Спочатку одірвались боротьбисти, потім другі групи, тепер закордонна делегація... Група за групою летять, як метелики, на вогонь і палять крила. Большевики сміються з усього і топчуть всі святині соціалізму, а неофіти йдуть і палять крила на огні большевицької брутальності»⁶³. А далі дещо оптимістичніше: «Між іншим Чернов сказав, що марксизм збанкрутував, і що для народів Сходу служитиме ідеологія революційного соціалізму (варто зазначити, що на той час праця М. Шаповала «Революційний соціалізм на Україні» була вже написана — Т. Б.). Глибока правда! Я в цьому переконаний!»⁶⁴.

Варто зазначити, що перебування за кордоном до певної міри сприяло зближенню політичних партій соціал-революційного спрямування. Тісні стосунки були у ЗО УПСР, насамперед, з російською та білоруською соціал-революційними партіями. Досить часто влаштовувалися спільні засідання, вечірки та інші заходи, брали участь одні в одних у партійних конференціях. Так, наприклад, 25 вересня 1921 р. М. Шаповал брав участь у білоруській конференції, де виступив з промовою, «за яку білоруси зробили мені овацію». 11 жовтня 1921 р. відбулася «нарада народів», в якій взяли участь: білоруси — Кричевський, Вершинін, грузин — Віоло, горець — Намітоков, кубанських українців П. Макаренко, Бич, Тимошенко, з українців — Н. Григорієв, М. Шаповал, М. Славинський, І. Бочковський⁶⁵. Її метою було створити «Сплілку народів».

Наприкінці 1921 р. Закордонний Комітет УПСР направив до Центрального Комітету заяву про необхідність якомога швидше скликати за кордоном партійну конференцію для вирішення важливих організаційних справ, вироблення політичної лінії та координації партійної роботи. Закордонний Комітет просив також направити на конференцію представників ЦК. Як уже зазначалося, частина членів була заарештована, а інша перебувала в підпіллі. Все це ускладнювало виконання ними своїх обов'язків. Однак в партії накопичилося надзвичайно багато проблем, які могла вирішити лише конференція. Тому Закордонний Комітет змушений був скликати 13 липня 1922 р. конференцію членів УПСР,

які перебувають за кордоном (ЧСР, Польща, Галичина, Волинь, Буковина).

У конференції взяло участь 25 учасників. Для тих умов це було велике представництво. Прибули представники з Польщі, Галичини, Волині та Буковини, а також представники організацій, які перебували в Чехословаччині.

На першому засіданні відсвяткували п'ятирічний ювілей офіційного існування УПСР. З доповіддю «Ідеологія українських соціалістів-революціонерів» виступив М. Шаповал, закінчивши згадкою про великі втрати, які понесла партія зі смертю багатьох членів. Учасники конференції вшанували їх пам'ять вставанням. Н. Григоріїв виступив з доповіддю «Історія розвою та діяльності УПСР». Потім було заслухано звіт діяльності Закордонного Комітету, заслухавши який, конференція УПСР констатувала, що: Закордонний Комітет, 1) «зберігаючи принципи партійної ідеології, в своїй праці стояв на засадах тактики партії, прийнятої попередньою конференцією; 2) в своїй діяльності виявив потрібну енергію для переведення праці партії в підготовці можливого ґрунту для зовнішньої та внутрішньої політичної діяльності її, чим поклав основу до ведення дальнішої боротьби партії У.С.Р. за досягнення політичного, національного та економічного визволення трудових верств України від різних окупаційних влад і за утворення на Україні влади Трудових Рад, як форми, що єдино може забезпечити населенню України соціальну, національну й політичну волю»⁶⁶.

У квітні 1922 р. на конгрес ексекутив II, III та Віденського Інтернаціоналу до Берліна Закордонний Комітет УПСР направив Н. Григорієва і К. Коберського. Вони були допущені на засідання трьох ексекутив на правах гостей як співробітники партійного органу «Вільна Спілка». Там вони подали заяву про вступ до Віденського Інтернаціоналу.

Намагаючись налагодити стосунки з Інтернаціоналом, українські есери прагнули мати тісні контакти і з українськими соціал-демократами. Спільно 14 лютого 1922 р. заснували видавничу спілку для видання безпартійного двотижневика громадського, культурного й економічного життя «Нова Україна». Головою спілки обрали Н. Григорієва, заступником — В. Старосольського, секретарем — С. Гольдельмана. Редакційну колегію склали Н. Григоріїв, В. Старосольський, К. Коберський, Б. Мартос. Включення до складу редакції представників двох політичних партій — УПСР і УСДРП, на жаль, мали негативні наслідки. Про це свідчить

запис у щоденнику М. Шаповала від 11 травня 1922 р.: «Соціал-демократи роблять кризу в «Новій Україні». Мартос і Гольдельман хочуть виявити натиск на есерів. Мартос щось натякає про спільну відповідальність і поділ посад і застереження відповідного місця для есдеків. Цьому всьому допомагає, здається, Мазепа, що тут перебуває»⁶⁷. А 13 травня соціал-демократи, як пише М. Шаповал, «такі виявилися». С. Гольдельман подав заяву про вихід з редакції «Нової України». Згодом він та Б. Мартос почали чинити натиск на есерів. І. Мазепа від імені соціал-демократів заявив, що їм краще взагалі вийти з редакції і запропонував, щоб редакцію очолювали М. Шаповал і Н. Григоріїв. Вони погодилися на цю пропозицію.

З 15 травня 1922 р. редакція перейшла під керівництво Н. Григорієва і М. Шаповала. Така ситуація тривала недовго. На початку вересня відбулися збори «Нової України». Присутніх було 9, з них — 5 соціалістів-демократів, 4 есери. Обрано було новий склад редакції, до якого ввійшли виключно представники соціал-демократів (І. Бочковський, П. Богацький, С. Гольдельман). Н. Григоріїв і М. Шаповал певний час не входили до складу редакції. І лише 27 січня 1923 р. змогли досягти компромісу, згідно з якою видавцем був Н. Григоріїв, а редакторами — В. Винниченко і М. Шаповал, секретарем — П. Богацький. Упродовж 1925 і 1926 рр. місячник виходив під редакцією М. Галагана, Н. Григорієва, М. Шаповала.

28 червня 1923 р. М. Шаповал звернувся до Н. Григорієва з листом: «Прошу Вас прийняти від мене обов'язки голови Закордонного Комітету, яко заступник. ...Ви багато вмієте терпіти, ви дужчі за мене — походіть ще ви «з булавою». В морально-товариській посильній підмозі я вам ніколи не відмовлю»⁶⁸. Н. Григоріїв не погодився.

8 липня 1923 р. відбулася партійна конференція. Було обрано новий склад Закордонного Комітету: М. Шаповал — голова, Н. Григоріїв і Шрамченко — заступники, А. Ріпецький, М. Стахів, П. Богацький, А. Животко — члени, з правом кооптації ще трьох. Делегатами на конференцію до Франкфурта обрано Н. Григорієва, А. Ріпецького, М. Стахіва. Змінювався склад членів комітету та впродовж двох років не змінними були його голова (М. Шаповал) та один із заступників (Н. Григоріїв). Варто зазначити, що як в комітеті, так і в самій партії було досить багато внутріпартійних конфліктів. Іноді ситуація ставала некерованою.

Свідченням цього були, хоча б, заяви М. Шаповала і Н. Григорієва про вихід із Закордонного Комітету. На зборах Закордонного Комітету, які відбулися 17 вересня 1923 р. і на яких розглядалися заяви, ані М. Шаповал, ані Н. Григорієв присутні не були. Як записав у своєму щоденнику М. Шаповал, «чим скінчилося не знаю». На жаль, нам теж не вдалося знайти протоколу засідання. Однак наступні події підказують, що заяви про вихід задоволені не були, оскільки на партійній конференції до складу Закордонного Комітету знову були обрані М. Шаповал і Н. Григорієв.

Однією з перших первинних організацій була створена Празька група УПСР. Першим головою групи був заочно обраний М. Шаповал, який в той час перебував в Карлбаді. Серед основоположників групи були: В. Лях, К. Коберський, Г. Грицай, С. Ріпецький, М. Стахів. 27 жовтня 1923 р. Празька група відсвяткувала свій трирічний ювілей. Оцінюючи роботу партії українських есерів і Празької групи, зокрема, зазначалося: «Тільки те, що зроблено «ненависними есерами», врятувало українську еміграцію від повного розкладу. Тільки та праця, яку започаткувала празька група «зрадників», створила незамінні цінності для українського народу, бо навіть ті полегшення, які робляться зараз на Україні для українзації культури, вимушені працею, переведеною за кордоном»⁶⁹.

У доповіді були чітко визначені аргументи такої позиції. Перш за все тому, що навколо цієї праці вже згуртувалися тисячі української інтелігенції різного політичного світогляду, серед якої не бракувало й тих, що від душі ненавидять есерів; «ненавидять зоологічно за те, що ес-ери, а не вони зуміли налагодити таку велику національну працю і ес-ери врятували навіть своїх політичних ворогів від моральної і фізичної смерті й поставили їх до роботи на добро українського трудового народу. Розумні противники есерів рахуються з фактом і віддають свої сили на працю, розуміючи, що вона йде на користь не тільки ес-ерів, а всієї української нації. Але є такі, що з дрібного самолюбства не перестають шипіти й шкодити не тільки ес-рам, а й усій започаткованій ними праці»⁷⁰.

Противників і відвертих ворогів стосовно УПСР було досить багато. Діяльність та ідеологія УПСР піддавалися нищівній критиці. Підтвердженням цьому можуть бути «Політичні листи» М. Славінського. У них, зокрема, стверджувалося, що «соціал-революціонерство — це європейський соціалізм у тій деформації, яку було йому історично надано великоруськими національними

умовами життя»⁷¹. Про перспективи зазначалося: «Яке майбутнє соціалістів-революціонерів у Великоросії — не знаю; але по Україні не було, нема й не буде для нього ніякого ґрунту, — вся національна українська природа кричить на гвалт проти цієї форми соціалізму, накинutoї з півночі. Тому то ця примара так само швидко зникла, як і з'явилася. С.-Р. зщухла, розпустила сама себе, розбилася на десятки гуртків, і врешті зараз вже годі розібратися, чи той, хто себе ще зве с.-ром, чи щось інше, часом дуже небезпечне»⁷². Категоричність тверджень М. Славінського, безперечно, у чомусь мала рацію, адже у сучасних умовах немає жодної української політичної партії, яка б сповідувала соціал-революціонізм.

Особливістю партійної діяльності українських есерів в еміграції було те, що вони на усіх рівнях значну увагу приділяли освіті і самоосвіті членів партії⁷³. Навіть у ювілейній доповіді Празької групи УПСР відзначалося, що «багатьом членам групи бажано... би і потрібно, прослухати коротенький, але систематичний курс соціології з практичними заняттями»⁷⁴.

Вагому роль відіграли українські есери у заснуванні Українського Громадського Комітету (7.07. 1921), ініціатором і засновником якого був М. Шаповал, а одним із двох його заступників — Н. Григоріїв. Через три роки на урочистих зборах з нагоди трьохріччя УГК відзначалося, що дійсних членів станом на 1.07.24 було 94 особи, з них: 3 — члени управи, 8 — керівників відділів; 23 — технічних помічників; 8 службовців. До роботи залучалися 96 професорів та лекторів. Відділ опікування зареєстрував 5209 осіб, з них селян — 2724, або 52,4%; робітників 651 — 12,4%; інтелігентів — 1682 — 32,4%; торговців — 79—1,4%; землевласників 73—1,4%. Такою була соціальна база, з якою працював і Український Громадський Комітет і Празька група УПСР.

Під впливом УПСР перебувала значна кількість емігрантських організацій. Серед них: Український всепрофесійний союз (рік заснування — 1926, 16 філій, 400 чол., керівник — І. Паливода); Український Соціологічний Інститут (1925, М. Шаповал); Українська жіноча Національна Рада (1920, С. Русова); Український Громадський Видавничий Фонд (1923); Українська Селянська Спілка (1923, 20 осередків, П. Богацький); Спілка «Українська Просвіта»; Товариство українських письменників і журналістів (Б. Гомзин); Український Громадський Комітет (1921–1925).

На сторінках щоденника М. Шаповала щораз відчутніше звучать песимістичні нотки. Так, запис від 1 лютого 1924 р. свідчить:

«Наша еміграція згине для України, коли не повернеться додому. Петлюрі належить доля Орлика: їздити, умовляти, переговорювати і невідомо де вмерти⁷⁵». І далі: «Українство ще політично невідоме, національно майже мертве. Боротьба мусить перейти на органічний ґрунт: за економіку і культуру, а **через 20 літ за владу**⁷⁶». Досить цікаві спостереження звучать про долю соціалізму: «Холодом темного люху віє від європейської цивілізації. Іде довголітня реакція. Соціалізм буде, але зовсім не те, про що ми мріяли: щось на кшталт казенного християнства і ідеології буржуазії та поміщиків. Релігію поневолених переймають пануючі і убивають її. Так сталося з християнством, так може статися з соціалізмом⁷⁷».

Однак, не зважаючи на песимістичні прогнози, українські соціалісти і далі шукали шляхів виживання і збереження та утвердження соціалістичної ідеології. Саме ідеологічна схожість усіх соціалістичних сил вважалася фундаментом для створення визвольного фронту з іншими національно-демократичними рухами народів колишньої Російської імперії. Ідея, яка була започаткована ще в добу Центральної Ради як ідея З'їзду Народів і створення — Ради Народів, а пізніше єдиного демократичного соціалістичного уряду знайшла своє продовження і в еміграції як ідея створення союзу народів Східної Європи. Першим кроком у реалізації цієї ідеї можна вважати політичний диспут «Національне питання на Сході Європи», який проходив 14–18 вересня у Празі за участю представників України, Росії, Грузії, Білорусії, Дону, Кубані (Л. Гуревич, П. Кричевський, Г. Айолло, П. Тимошенко, В. Архангельський, М. Славинський, М. Шаповал, І. Бочковський⁷⁸ та ін. У центрі уваги учасників були проблеми міжнаціональних взаємин російського та інших східноєвропейських народів.

Спроба створити «Союз народів Східної Європи» — об'єднання національно-демократичних сил східноєвропейських народів в еміграції була у квітні 1925 р. Ідеологом і одним з реалізаторів цієї ідеї та автором офіційних документів Союзу від УПСР був Н. Григорійв, який входив спочатку до «Ініціативної групи в справі створення Союзу народів Східної Європи», а пізніше й до виконавчого органу Союзу — Бюро. Метою Союзу було об'єднати політичні і громадські організації Східної Європи на основі визнання права цих країн на суверенне державне існування у формі республік. Основними завдання Союзу визначалися: активна боротьба за звільнення від окупаційних режимів; захист суверенітету; переведення стосунків східноєвропейських народів у правове поле;

захист прав національних меншин у кожній з країн, інформування іноземних країн⁷⁹.

Розв'язання основних завдання Союзу можна розглянути частково й через співпрацю УПСР з російськими та білоруськими соціалістами-революціонерами. 9 лютого 1924 р. відбулася спільна нарада українських і білоруських соціалістів-революціонерів, а майже через місяць — 14 березня — знову спільна нарада. У ній взяли участь росіяни: Прокопович, Харламов, Марков, Михайлов, Попов, Васильєв, Аспідов; білоруси: Кричевський, Заєць та ще один; з українців — Н. Григоріїв, М. Галаган, Д. Антонович, М. Білецький, М. Шаповал. На цьому засіданні були прийняті наступні тези: «1) Представники російської демократії проти самостійних держав України, Білорусії і інших народів бувшої Російської імперії виступати не будуть;

2) Разграничення названих держав приймається за етнографічним принципом;

3) Пограничні непорозуміння полагоджуються плебісцитом⁸⁰». Оцінюючи ці тези, М. Шаповал зазначав: «Москалі удають, що приймають ці постулати, а ми їм не віримо. Харламов каже, що Дон хоче федерації з Росією, але шлях федерації йде через самостійність Дону⁸¹».

Приймаючи зазначені тези, представник росіян Прокопович запропонував створити комісію для вивчення низки питань. Насамперед, які господарські наслідки буде мати розділення Росії на самостійні держави? Що таке суверенітет, федерація, борги Росії, аграрна справа, виборче право та інші питання? Для вирішення цих питань було створено бюро, до складу якого увійшли: Прокопович, Григоріїв, Кричевський, Попов. Правда, коли М. Шаповал запропонував включити до складу бюро кубанців-українців, грузинів, вірмен і татар, росіяни виступили проти. Погодилися лише на кубанців-українців, мотивуючи тим, що «надо прежде сговориться нам, русским, украинцам, белорусам, а потом подумать и об остальных⁸²». На що М. Шаповал аргументував: мабуть, хочуть, щоб «три ветви змовились, як командувати інородцями». Ну то й робіть, ми більше не маємо, про що «сговариваться». Однак, це були лише емоції, а стосунки і діяльність продовжувалася.

Продовжувалися контакти українських есерів і з грузинами. 26 травня 1924 р. в «Українській хаті» відбулася вечірка з нагоди 6-ї річниці проголошення незалежності Грузії.

Упродовж жовтня 1926 р. відбулося ряд нарад УПСР з російськими есерами (група В. Чернова), білоруськими есерами та есерами, делегатами вірменської соціал-революційної партії «Дашнакцутюн», Грузинської соціалістичної партії було створено оновлений Союз східноєвропейських народів — «Соціалістичну Лігу народів Сходу». Представники УПСР взяли активну участь засад Ліги. Головою було обрано представника російських есерів, а заступником — Н. Григорієва, одного з керівників УПСР. Н. Григорієв чітко відстоював позицію, що «ліга повинна бути соціалістичною не лише за назвою, але й за змістом»⁸³.

Реалізуючи, здавалося, глобальні проєкти, УПСР, у той же час, недостатньо уваги приділяла внутріпартійним проблемам. І як наслідок, у 1925 р. сталося непорозуміння серед українських соціалістів-революціонерів за кордоном, яке призвело до розколу і створення двох груп УПСР — Закордонної Організації та Закордонного Комітету. Така ситуація завдала значної шкоди партії, і свідома частина обох груп постійно намагалася шукати шляхи до консолідації.

Переживаючи складні процеси в партії, УПСР продовжувала брати активну участь у міжнародній партійній діяльності. 27–30 грудня 1925 р. у Парижі проходила міжнародна конференція соціал-революційних партій, які не належали ані до II, ані до III Інтернаціоналів. До міжнародного бюро цих партій входили такі представники: 1. Італійська соціалістична партія-максималістів. Орган «Аванті»; 2. Німецька незалежна соціал-демократична партія; 3. Французький союз соціалістів-комуністів; 4. Норвезька робітничка партія; 5. Партія московських лівих соціалістів-революціонерів і максималістів; 6. Єврейський Бунд у Польщі; 7. Українська партія соціалістів-революціонерів; 8. Партія білоруських соціалістів-революціонерів; 9. Партія литовських революційних народників.

Конференцію відкрив голова французької партії, відомий історик соціалізму і синдикалізму Поль Луї. З доповідями виступили: Артур Велля (Італія); К. Лібкнехт (Німеччина); Штайнберг (Росія), Гакон Меєр (Норвегія) і М. Шаповал (Україна).

Метою конференції було не бажання створити новий Інтернаціонал, а боротьба за політичне і професійне об'єднання всього міжнародного соціалізму. У прийнятих резолюціях було зафіксоване негативне ставлення до III Інтернаціоналу та більшовицьких методів. Конференція обрала склад Секретаріату бюро

соціалістично-революційних партій на чолі з генеральним секретарем А. Балабановою (Італія).

Секретаріат скликав у Парижі 12–13 квітня 1926 р. розширену нараду для вирішення організаційних справ, а також для визначення напрямку стосовно найголовнішого завдання бюро — єдності міжнародного соціалістичного руху. Від України у цій нараді брав участь М. Шаповал. Нарада розглянула питання об'єднання міжнародного соціалістичного руху у зв'язку з виступом англійської незалежної соціалістичної партії з пропозицією про порозуміння між II і III Інтернаціоналами. Ознайомлення учасників наради з цим проектом викликало досить гарячу дискусію, яка тривала упродовж двох днів і результатом якої була постанова, яка констатувала, що необхідно зупинити дії англійської незалежної соціалістичної партії, а також дізнатися думку Швейцарської соціал-демократичної партії. У зв'язку з цим нараду було перенесено на 26–27 червня 1926 р.

Нарада зібралася 26 червня. Відповіді обох партій були досить схожими до бажання Міжнародного Бюро активізувати справу об'єднання, прагнення контакту Бюро у цій великій для соціалізму справі. Частина членів французької і італійської делегацій виступили за те, аби першим пунктом резолюції було прийнято, щоб Міжнародне Бюро звернулося до II і III Інтернаціоналів з пропозицією зібратися для обговорення справи порозуміння разом з Міжнародним Бюро. Однак після тривалих дискусій пропозиція прийнята не була.

У дискусії виступив представник УПСР М. Шаповал, який вказав на глибинні причини розколу, які від часу війни виникли між соціалістами, на засоби досягнення єдності шляхом вироблення чіткої програми революційного соціалізму, на неможливість вступити в переговори з III Інтернаціоналом, який переслідує соціалістів і знищує їх і під пануванням якого соціалістичні партії перебувають на нелегальному становищі. М. Шаповал представив меморандум УПСР, в якому було окреслено позицію партії на стратегію і тактику соціалістичного руху. Від імені УПСР він запропонував, замість звертання до II та III Інтернаціоналів, увійти у ділове порозуміння з англійською і швейцарською партіями, сформувати разом з ними спільну комісію для пропаганди справжнього соціалістичного об'єднання.

М. Шаповала підтримали представники Норвезької робітничої партії, які виступили проти звернення до Інтернаціоналу, за

створення комісії і за необхідність вироблення засад революційного соціалізму, вільного від опортунізму, реформізму й більшовизму. У меморандумі УПСР сказано: ««диктатором» має бути принцип праці, на основі якого трудові маси — робітники, селяни і трудова інтелігенція — могли б, як сукупність трудових мас, організувати суспільний лад, в якому не місце для диктатури ані окремої партії, ані політбюро, ані тим менше окремих «вождів»»⁸⁴. А. Балабанова підтримала ідею створення комісії, а не «прямого звертання».

Від імені французької делегації Тардье заявив, що необхідно раз і назавжди завершити політику звертання як до більшовиків, так і до опортуністичного II Інтернаціоналу, а звертатися безпосередньо до робітничих мас і закликати їх до революційного соціалізму і сподіватися лише на свої сили.

У результаті було вироблено відозву до робітників і селян із визначенням тогочасного становища і закликом до об'єднання усіх працюючих в єдиний Інтернаціонал, який дасть значну силу для перемоги праці над капіталістичними визиском⁸⁵. Усі ці події сприяли перегляду політичних програм партій соціалістичного спрямування. «Нова Україна» підкреслювала: «Як відомо, питання перегляду програм стало в ті часи перед усім соціалістичним світом, бо величезні події, які сталися за остання 10–12 літ, глибоко змінили соціальні відносини, а oprіч того дали величезний досвідний матеріал для перевірки ідеологічних і тактичних конструкцій⁸⁶».

Становище української інтелігенції в еміграції ставало дедалі гіршим. Ще влітку 1926 р. Н. Григорієв мав намір здійснити поїздку до Польщі задля вияснення можливостей для переїзду української еміграції на культурну працю. Для цього, вважав Никифір Якович, необхідно створити там: 1) університет; 2) середні українські школи; 3) народні школи і взагалі необхідність в принциповій згоді уряду на цю справу⁸⁷. Однак через цілий ряд обставин поїздки було вирішено відкласти. Про мотиви відмови здійснити поїздку голова Українського Комітету напише в 1926 р. в листі до М. Шаповала: «Я особливо боюсь, щоб своєю поїздкою не викликати у поляків враження, що ми хочемо конкурувати з галичанами або респ.-демократами, і не дають їм підстави взагалі бути менш поступливими в українській справі. З другого боку — боюсь, що більшовики висвітлять мою поїздку по-своєму, і коли не буде реальних наслідків (зміни курсу в поглядах) на Україні це відчується

негативно. Постілки, на мою думку, ми зараз не повинні йти в активну політику, а збирати сили для майбутнього, щоб потім виставити ширші лозунги вибивати ґрунт з-під угодовців, то не варто давати підстави аби перекувати нас в «угодовці», особливо через те, що його в дійсності нема»⁸⁸. Так мотивував ситуацію Н. Григорієв. Здійснити поїздку йому вдалося лише наприкінці липня 1926 р. Перебування у Польщі особливих результатів не дало. У Львові цікавилися «групою Шаповала», називаючи її «єдино реальною силою, чесними соціалістами, порядними й талановитими людьми»⁸⁹. Однак реальних умов для переїзду української еміграції не було.

Водночас з'явилася можливість повернення української еміграції в Україну. Це питання порушувалося на засіданні Центрального Комітету КП(б) У і Політбюро. Була дана принципова згода на повернення всіх тих, хто стоїть на радянській платформі, тобто визнають Українську радянську державу та бажають для неї щиро працювати. Головне питання й розмови точилися навколо «політичного угруповання на чолі з М. Шаповалом та Н. Григорієвим». Разом з тим Радянський уряд прагнув вирішити і долю Українських Вищих Шкіл. Мається на увазі повернення професури і студентства. Зокрема, у листі до Н. Григорієва від 4.04.27, одержаного з Харкова від І.Ш. (особистість встановити не вдалося — Т.Б.), зазначалося: «Думка наших товаришів така, щоби ви всі повертались до рідного краю, бо всі ви тут дуже потрібні для праці. У вас є багато висококваліфікованої української інтелігенції, тут у нас великий брак і захоплюють місця росіяни і євреї. Обсажувати всі місця українцями є нашим святим обов'язком, а то ми нічого не зможемо зробити, завше будемо плентатись у хвості. Отже, рішайтеся та давайте будувати Українську Державу на Україні, а не по Варшавах, Парижах, Прагах, тощо»⁹⁰. Автор листа зауважував, що «українізація найменше торкнулася вищих шкіл» і тому було б дуже добре, щоб «кинути б хоч півдесятка українських професорів, а то півсотні студентів по цих школах» — вони б мали хоч трохи український вигляд⁹¹. Лист свідчить, що листування між Н. Григорієвим і І.Ш. тривало певний проміжок часу.

Недаремно І.Ш. зазначав, щоб «неставили тих умов, що колись говорилося, а лише культурно-освітні і господарські справи»⁹². Під тими умовами маються на увазі політичні. Про них застерігав автор листа з самого початку: «Політичних вимог не ставте жодних, бо нічого з цього не вийде, та тепер у нас не та ситуація». Ознайомившись з листом з України Н. Григорієв зазначив: «Не ставити

політичних умов не можна, говорити про можливість нашого повороту без зміни становища смішно, але мені здається доцільним розбити справу повороту на дві справи: 1) поворот політично організованих і 2) поворот політично неорганізованих»⁹³. Тут варто повернутися до оцінки становища української еміграції і її завдань в 1926 р. Свою позицію у жовтні 1926 р. голова Українського Комітету визначав так: «... ми соціалісти-революціонери вважаємо сучасний уряд на Україні окупаційним і до того часу не перестанемо з ним боротися; поки він не зникне, тобто: поки на Україні не настане український суверенний уряд, хоч би й комуністичний»⁹⁴. Варто зазначити, що есери комунізму не приймали і ідеологічно боролися з ним завжди, однак погоджувалися співпрацювати з комуністичним українським урядом у державних справах. Відносно повороту в Україну, то Н. Григоріїв визнавав право кожної окремої людини самій вирішувати питання про повернення залежно від тих індивідуальних умов, в яких вона перебуває. Здійснюватися це повинно без приниження людської та національної гідності і без шкоди українській справі. Що стосується членів партії то Н. Григоріїв був категоричний: повертатися не сміють. Враховуючи цілий ряд обставин, голова Українського Комітету визначив нові завдання політичної еміграції, насамперед інформувати Європу про справжній стан України, здобувати симпатії серед європейських робітничих кіл до справи визволення українського народу. Водночас Н. Григоріїв зазначав, що на землях Великої України український рух зростає і завдання політичної еміграції йому допомагати всіма засобами⁹⁵.

Проаналізувавши ситуацію і врахувавши інформацію, викладену в листі з України, Н. Григоріїв запропонував таке вирішення питання. На його думку, необхідно, щоб політично організована українська еміграція до зміни становища залишалася за кордоном і боролася з «окупаційною» владою. А політично неорганізована — повинна повернутися в Україну, щоб за кордоном не перешкоджати, а там підсилити український елемент. Реєстрація бажаних повернутих повинна проходити не в радянській місії, а в Трудовому Бюро Українського Комітету. У зв'язку з цим він запропонував відійти від головування в Українському Комітеті, а головою обрати С. Шелухіна. Трудове бюро поповнити кількома політично неорганізованими членами. Н. Григоріїв наполягав, щоб акція повернення проходила під керівництвом політично організованої еміграції. Оцінюючи ініціативу з боку українського уряду щодо повернення еміграції, Н. Григоріїв зазначав у листі до М. Шаповала:

«Очевидно, що на Україні серед комуністичних кіл назріває певний перелом, коли вони ухвалили звернутись до нас». Лист з України він прокоментував як заклик: «пробирайтесь сюди на будь-яких умовах, аби нас тут було більше». Однак пристати на це Н. Григоріїв не спішив: «Йти на це не можна, але частину еміграційних сил цим шляхом передати треба. Нам легше буде тоді оперувати тут, менше буде шкурників, а з другого боку тамтешній режим дисциплінує трохи більше наших крикунів. Нехай там кричать проти влади, а не тут проти нас»⁹⁶. Частково це питання було вирішено і частина емігрантів повернулася в Україну.

Тут варто зауважити, що важко погодитися з думкою, начебто лідери українського руху в революційну добу, такі як М. Грушевський, С. Єфремов, П. Христюк, М. Шраг та інші, поверталися в УСРР в серединні 20-х рр. задля зміни ладу в республіці, мало не проведення підривної діяльності. Вони, як стверджує професор В. Солдатенко, «не заслуговують такого, в своїй глибинній суті — принизливого ставлення. Вони були історично масштабнішими, шляхетнішими, морально чистішими»⁹⁷. Це пояснюється тим, що «вони, як правило, вийшли з лона соціалістичних партій і розірвати з ідейною пуповиною для них було рівнозначно зраді і переконанням, і власному народові. В них вистачало мужності визнати свою політичну поразку, і це визнання було не удаваням, а щирим. Нездолання ж любов до Батьківщини, рідного народу, батьківського краю кликала на українську землю, зумовлювала докладання зусиль до справ, якими жили народ, нація. Адже саме тут будувалась Україна — так, радянська і не така, можливо, і зовсім не так, як їм хотілось би, але вони палко бажали прислужитися їй, як могли, а не боротися проти неї»⁹⁸. Так пояснює сучасний дослідник мотиви тих українців, які поверталися в радянську Україну.

Н. Григоріїв звернув увагу на ще один дуже важливий момент в листі з України. Як відомо, українська еміграція почала працювати над організацією Робітничого Університету в Америці, а на даному етапі це набрало ще більшої актуальності. Думка кореспондента про обезкровлення української нації і необхідність прилити світової крові цілком правильна. А лист відкриває перспективи переїзду духовно освічених українських робітників з Америки в Україну для роботи та посідання керівного становища на підприємствах. Прилив робітничої крові, людей енергійних, дисциплінованих у праці, витривалих і фахово-освічених — справді річ корисна. Окрім того, європейська еміграція, чисто інтелігентська, піде

переважно в інтелігентські кола, а робітництво як було, так і залишиться під керівництвом не українських робітників. Отже, саме з цією метою необхідно підготувати кадри українських робітників, щоб вони зайняли провідні посади на підприємствах України. А в зв'язку з цим ідея Робітничого Університету в Америці набувала цілком конкретної ваги. І тому, не випадковою була і поїздка Никифора Яковича до Америки та Канади.

Це був лише один епізод, який відтворював взаємодію української еміграції і офіційного українського уряду у питанні про повернення українських емігрантів для здійснення політики українізації.

6 лютого 1927 р. у Празі відбулася конференція Закордонної Організації УПСР. Як зазначалося в партійному органі: «Ця конференція має особливо велике значення в історії УПСР, бо на ній було прийнято не тільки низку резолюцій глибокого принципового значення, а й нову програму партії та статут окремих організацій»⁹⁹.

Підготовка і написання програми тривали понад два роки. Над створенням програми працювало багато місцевих організацій, які виробили свої проекти і передали їх Закордонній Організації УПСР. Проект програми у редакції М. Шаповала був запропонований на розгляд конференції. В основі програми була науково досліджена реальна соціальна дійсність України, яка стверджувала, що 1) український народ, як поневолена нація, займає в суспільній системі України місце трудового класу; 2) в Україні панує внутрішня — національна система розподілу суспільної праці, а не міжнародна (командні функції виконують чужинці). Звідси колоніальне становище України — визиск: фізичний, економічний, політичний, національний.

Відповідно до визначеної дійсності програма розглядала Україну як трудове суспільство, яке складається з трудового селянства, робітництва та трудової інтелігенції; програма була максимальною: політично самостійна Україна у вільному співжитті з іншими народами; повнота національної культури; повне визволення працюючого народу з-під визиску капіталу; революційність тактики, тому що без революції визволення неможливе; повнота національної самоорганізації — задоволення національними силами всіх головних функцій суспільства; соціалізм як повна система організації людських суспільних відносин¹⁰⁰. Таким чином, є підстави стверджувати, що програма — це синтез **національного і соціального** та національного і міжнародного.

У вступі «Програми Української партії соціалістів-революціонерів» зазначалося: «Завдання УПСР було неймовірно тяжким, тяжчим ніж інших партій, через те, що їй довелося стати єдиним провідником українського селянства — неорганізованого, майже неграмотного, політично й національно несвідомого, економічно знищеного попереднім режимом; oprіч того робота в краю, де не було національної школи й шкільної літератури, де між селом і містом великий національно-культурний контраст, де не було традицій широкої громадсько-демократичної роботи й навіть елементарної політичної підготовки населення, — робота в таких обставинах вимагала від УПСР приложення своїх сил на полі не тільки політичному, а й культурному й економічному: в цей час інтелігентсько-визвольний рух мусів взятися за початки організації реального життя»¹⁰¹.

Національна програма стверджувала, що УПСР стоїть на позиції національно-визвольної боротьби й створення суверенної української республіки у межах своєї етнографічної території. Політична програма фіксувала, що метою партії є створення Української Республіки, ні від якого іншого народу політично незалежної і соборної в етнографічних межах. Верховна влада мала належати виборному представницькому органу — Центральній Раді Депутатів трудового народу. Місцева влада — місцевим сільським і міським громадам та їх територіальним об'єднанням. Виборче право здійснюватиметься рівним, прямим, таємним, пропорційним голосуванням. Влада Республіки поділялася на законодавчу, виконавчу, судово-контрольну.

Крім програми, конференція УПСР прийняла ряд резолюцій, які були опубліковані окремою брошурою. У резолюції УПСР «Політичне положення і завдання УПСР на Західних землях, а також на Кубані» відзначалося, що для зміцнення орієнтацій на власні сили Закордонна Організація УПСР повинна: 1) крім співробітництва із-за кордону з місцевими українськими і неукраїнськими революційно-соціалістичними партіями, створити негайно на західно-українських землях свої власні відділи та 2) пов'язати їх працю з працею на теренах Великої України¹⁰². Окремо була прийнята резолюція про ставлення УПСР до сучасної влади УСРР.

З доповіддю про партійну школу виступав керівник і лідер партії М. Шаповал. Було прийнято рішення доручити спеціальній просвітницько-агітаційній комісії виробити проект організації партійної школи і програму курсів, обов'язкову для всіх членів партії, мінімуму суспільно-політичних знань. Пропонувалося

поділити курс партійно-політичної підготовки на три цикли: а) політграмоти (обов'язкової для всіх членів УПСР); б) партпідготовки для відповідальної партійної роботи і в) партосвіти, необхідної для керівної роботи і політичного проводу¹⁰³. Зазначалося, що особи, які не знатимуть курсу політграмоти, не можуть бути прийняті дійсними членами УПСР, «лише після перевірки їх знань в розмірі політграмоти вони можуть бути зі співчуваючих зачислені в дійсні члени УПСР»¹⁰⁴. Досить суворими були умови прийняття в партію. Ймовірно, помилковий досвід масового прийому в члени УПСР у революційний час був врахований і з нього були винесені певні уроки. Загалом ця конференція мала історичне значення, адже у нових, емігрантських умовах було прийнято програму і статут партії.

У цьому ж 1927 р. з ініціативи представників соціалістичної течії російської еміграції у Празі виникла Соціалістична Ліга Нового Сходу, до якої ввійшли представники українських та білоруських есерів, а також вірменських дашнаків. Організація у своїй програмі висувала вимогу незалежних радянських республік та їх право вирішувати всенародним голосуванням питання про їх існування в рамках федерації. Конференція УПСР прийняла відповідну резолюцію.

Детально дослідити формування та функціонування українських політичних партій та угруповань у Чехословаччині, а також проаналізувати їх програмові засади було доручено Міністерству Закордонних Справ Чеської республіки у 1927 р.

Чергова IV конференція УПСР відбулася 9–10 липня 1928 р. у Празі. Вона була присвячена 10-ій річниці УПСР. З доповіддю виступив голова партії М. Шаповал. У ній зазначалося: «Вихід на політичну арену УПСР був обумовлений як історично-ідеологічним розвитком української визвольної думки, так і соціально-політичними передумовами, тому існування УПСР є логічно обумовленим всім суспільним процесом відродження України»¹⁰⁵.

Далі відзначалося, що «УПСР завдяки тому, що виробила свою програму об'єктивно-науковим методом, перевіривши докладний аналіз соціальної структури і установивши її характер, тим самим одержала можливість вести реальну політику, стала здібною вказувати справжній шлях визволення для трудових мас»¹⁰⁶.

Характеризуючи програму УПСР, прийняту у 1927 р. відзначалося, що «нова аргументація програми УПСР, вироблена соціологічно-науково, має в собі непереможну силу логіки, котра підперта

ще безсумнівною силою соціальної справедливості, за яку бореться УПСР. Сполучення правди-істини з правдою-справедливістю озброює могутньою зброєю всіх соціалістів-революціонерів. Йдучи сміливо скрізь, де є поневолений український селянин і робітник, УПСР знаходитиме міцну підтримку, котра ставатиме могутчим історично-визвольним чинником нашої історії»¹⁰⁷.

Констатувалося також, що під прапором революційно-народницького соціалізму УПСР піде до здійснення мети: «соціальної революції, твором якої буде українська самостійна соборна соціалістична республіка, солідарна лише до неї республіками і воююча проти всього буржуазно-імперіалістичного світу»¹⁰⁸.

До консолідації соціалістичної політики прагнули і обидві частини УПСР і постійно шукали шляхів для ліквідації незгоди між групами. 7 грудня 1928 р. відбулася нарада уповноважених представників Закордонної Організації і Закордонного Комітету УПСР, які підготували та підписали угоду, виконання якої передбачало діяльність єдиної УПСР. За Закордонну Організацію УПСР підписалися: Н. Григоріїв, С. Довгаль, Д. Куликівський, К. Станіславський, М. Шаповал. А за Закордонний Комітет УПСР — П. Богацький, Г. Денисенко, М. Скидан¹⁰⁹.

28 жовтня 1929 р. відбулася спільна конференція представників Закордонної Організації і Закордонного Комітету УПСР. Конференцію відкрив від імені Головного Політичного Комітету Закордонної Організації УПСР його голова Н. Григоріїв вступною промовою. Після чого голова Закордонного Комітету УПСР П. Богацький і Голова Головного Комітету Закордонної Організації УПСР М. Шаповал склали від імені своїх організацій повноваження і прийняли рішення про злиття організацій в одну. Конференція заслухала заяви представників обох організацій та одностайно прийняла таку постанову: «Заслухавши заяви представників обох організацій, Конференція вітає їх та оповіщає з цього моменту злиття обох організацій в одну, після чого вони перестають існувати як самостійні і на далі творять єдине політичне тіло¹¹⁰».

Центральним органом УПСР була «Українська Кореспонденція». Вона стала каменем спотикання як для самої УПСР, так і для окремих членів УПСР. Аналізуючи статті з «Української Кореспонденції», ми можемо констатувати, що одночасно в цьому органі друкувалися статті есерів і монархістів (гетьманців). В окремих номерах виступали за «всенациональну державу типу ЧСР». Це швидше був ідеал Українського національно-демократичного

об'єднання, ніж соціалістів-революціонерів. Н. Григоріїв був видавцем і співробітником «Української Кореспонденції», членом її видавничого кооперативу. В №10 «Української Кореспонденції» було опубліковано меморандум журналістів і письменників за автономію українців у Польщі. Серед інших під меморандумом підписався і Н. Григоріїв. Це викликало протест і здивування. Від Н. Григорієва вимагали пояснень. М. Шаповал відзначав: «Ви сказали, що підписали меморандум, не читаючи його. Ви ж самі мусите признати, що це річ недопустима для особи, що стоїть на чолі тієї політичної організації, яка веде боротьбу за соборність, агітує проти польської державності на українських землях, за соціалізм і інтереси трудових мас»¹¹¹.

7 листопада 1930 р. в журналі «Українська кореспонденція» Н. Григоріїв дав інтерв'ю, яке викликало неоднозначну оцінку серед членів УПСР. Зокрема, з листом до нього звернувся М. Шаповал. В інтерв'ю червоною ниткою проходить думка про те, що «розв'язання української державної справи без участі Європи неможливе»¹¹². Власне, це був відступ від гасла «власними силами», яке, як зазначав М. Шаповал, «Ви і я проповідуємо вже десять літ на еміграції». «Відповідь редакції, — підкреслював М. Шаповал — не є «невдалим виразом», як висловились ви, а продуктом того думання, що заложено в усі керовничі статті «Української Кореспонденції». Це навіть не невдала політика, а об'єктивно протипартійна, реакційна, шкідлива політика, яку проповідує «Українська Кореспонденція» з 1-го по 40 число уперто, систематично»¹¹³.

Негативну реакцію викликало й те, що редактори «Української Кореспонденції» вважають можливим для себе співпрацювати з монархістами в політичному органі на базі «спільних» національно-державних прагнень. Крім того в інтерв'ю прослідковується, що Н. Григоріїв уперто відкидав вказівку Довгала, М. Шаповала, П. Богацького, Залевського на започаткований єдиний національний фронт і стверджував, що ніякої політики єдиного фронту «Українська кореспонденція» не пропагувала, а критика М. Шаповала є «голослівною» і бездоказовою. У той же час М. Шаповал, зазначав, що 5 членів Центрального Комітету (Шаповал, Богацький, Станіславський, Довгаль, Залевський), як і деякі рядові члени партії визнавали, що «Українська Кореспонденція» проповідувала єдиний національний фронт. Підтвердженням цього був, хоча б факт, 16 лютого 1931 р. в «Т-ві Письменників і Журналістів» В. Мартинець заявив, що в еміграції утворено єдиний національний

фронт, в який входять «націоналісти, есери, есдеки і інші»¹¹⁴. Однак, Н. Григорієв листом від 12-го лютого наголосив, що ніякого відходу від програми не було.

Все це, власне, було ідеологічним обґрунтуванням переходу УПСР на праві позиції, в єдиний національний фронт з прийняттям буржуазної програми. Про це красномовно свідчить М. Шаповал у своєму листі до Н. Григорієва: «Ви скажете, що були тільки балачки і балачки можуть бути шкідливими, але вони особливо шкідливі, коли для їх ширення закладається часопис, котрий систематично ширить їх. Маємо факт пресової пропаганди, ширеної есерами про єдиний фронт з усіма наслідками.

Але є й політика здійснення ідеї єдиного фронту. Хіба публічна заява одного з лідерів націоналістів не припечатує, що єдиний фронт на еміграції вже навіть здійснено з участю есерів?

Здійснено в формі Протестаційного Комітету, в який входить УПСР і ще 6 організацій, що є під впливом УПСР»¹¹⁵.

У Протестаційний Комітет ішли різні групи з відверто спекулятивно-політичною метою: наwerbувати собі «маси». Галицькі події і придушення виступів селянства вирішено було використати для організації специфічно-емігрантських «інтересів». Перш за все за цим гналися пани, які за наказом чеських державно-політичних органів намагалися утворити єдиний фронт еміграції на службу чеській політиці.

Тому не допустити до цього — було б правильним завданням УПСР. А для цього: а) необхідно було увійти в Протестаційний Комітет і б) взяти ініціативу у свої руки. Однак, увійшовши у Комітет, ініціативу захопити не змогли. Керівництво УПСР не справилось зі своїм завданням. Увійшовши в Протестаційний Комітет, потрібно було здійснювати свою лінію, тим більше, що на засіданні «Протестаційного Комітету», зазначав Н. Григорієв, «всі чекали нашого голосу» і «прийняли всі наші пропозиції». Проте вплив УПСР був недостатній.

Керівництво захопили чехи. З Протестаційного Комітету вони вирішили зробити знаряддя для утворення свого «центру», для об'єднання еміграції на службу чеським протиукраїнським цілям. Щоб завадити цьому, Головний Комітет УПСР намагався активно протистояти. Однак робити це було не легко, тому що «Українська Кореспонденція» вела активну пропаганду єдиного національного фронту не лише для протесту, а з набагато ширшими цілями. Вона здійснила величезну підготовчу роботу, щоб несвідомо

підготувати ґрунт для чехофільських елементів: наситили читачів думкою, що «центр», «об'єднання» надзвичайно потрібні. Політично слабші товариші цьому щиро повірили, а тому члени УПСР (Зеркаль, Краснонос і ін.) повели свої маси в обійми чехофілів. Завадити цьому було досить складно. Тим більше, що в Головному Комітеті Н. Григоріїв і його одностудії вели боротьбу з Довгалем і Станіславським, з М. Шаповалом і Богацьким — на це йшла вся енергія, а Зеркаль і Краснонос тим часом вели людей шляхом, вказаним «Українською Кореспонденцією» — об'єктивно проти партійної лінії.

Єдинофронтівська ідеологія редакторів і видавців «Української Кореспонденції» стояла на перешкоді тому, щоб покращити ситуацію, в якій опинилася УПСР. Партія в той час переживала критичне матеріальне становище, а тут ще виникла криза, утворена єдинофронтівською політикою дезорганізації. Крім чехофілів, ще й «націоналісти» намагалися використати єдиний національний фронт. У протестних комітетах і організаціях націоналісти проводили роботу, спрямовану на скликання з'їзду протестних комітетів у Женеві. Вони використовували «легалізм», «орієнтацію» на Лігу Націй. Н. Григоріїв і його колеги по періодичному виданню писали меморандуми, посилали їх поштою та через С. Русову і Мартинця на з'їзд націоналістів під головуванням фундатора і секретаря міжнародних відносин Народної Української Ради С. Русової. «Націоналісти» виступали від імені всього єдиного фронту еміграції Європи — і Праги, і Рима, і Парижа, і Брюсселя, і Данцига, і Женеві.

Але УПСР, як пояснювали члени редколегії, використала протестну акцію для партійних цілей: завербувати пропагандою через «Українську Кореспонденцію» собі маси. Тільки соціал-демократи поступили правильно: увійшли для протесту, а скінчився протест — вийшли з єдиного фронту. Чехофіли, націоналісти і соціалісти-революціонери втягнулися в цю складну гру, спекулюючи на «нас б'ють» для цілей, які виходили за межі протестної акції. Під виглядом протестної акції видавці «Української Кореспонденції» здійснювали пропаганду єдиного фронту для цілей визвольних і державно-політичних, зійшовши з партійного шляху. Єдинофронтівство виявилось в таких справах, як радикально ундівський блок, організація газети «Українська Справа», свято 22 січня і шум з «центром» і т.д.¹¹⁶.

М. Шаповал запропонував очолити редакцію «Української Кореспонденції» Президії Головного Комітету згідно зі статутом.

М. Шаповал відмовився від ролі одноособового редактора, П. Богацький також. Н. Григоріїв погодився стати редактором.

Есери розуміли, що їм потрібні союзники у боротьбі і намагалися налагодити контакти з дружніми організаціями інших країн. 4–8 серпня 1930 р. у Празі був професор історії Туркестану в Царгороді А. Валіде, який мав зв'язки з турецькими колами, як громадськими, так і урядовими. Н. Григоріїв підписав з А. Валіде угоду: «Нижчепідписані: представник Головного Комітету УПСР Н. Григоріїв, з одного боку, та представник Башкирської секції Туркестанської Соціалістичної партії «УРП» («Воля») Валіде Ахмедзекі, з другого, обмінявшись інформаціями про завдання українського та туркестанського визвольних рухів взагалі і діяльність та програми їх партій, зокрема, констатували, що спільність їх виявляється в: 1 — боротьбі з московським імперіалізмом; 2 — змаганні створити свої самостійні незалежні держави, 3 — пропаганді соціалізму, як єдиної реальної бази для справедливого розв'язання усіх національних суперечок та знищення всякого соціально-політичного й економічного утиску народів, а по II — ухвалили:

1 — встановити з цього дня постійний інформаційний зв'язок між обома організаціями, 2 — обмінюватися працями по питаннях національно-визвольних рухів взагалі та українського й туркестанського, зокрема, для взаємного вивчення, 3 — спільно проробляти принципові й технічні питання свого національно-державного визволення, 4 — виробити спільний план боротьби за спільні цілі, 5 — координувати з цієї хвилі свої виступи проти спільних противників способом попередніх інформацій та угод, 6 — створити спільний штат боротьби з спільними противниками, 7 — створити союз соціалістів (організацій і осіб) пригнічених народів, що відроджуються й борються за свою державну самостійність, з метою дати почин до створення спільного осередку національно-визвольних рухів цих народів. За УПСР — Н. Григоріїв. Представник Башкирської секції Туркестанської Соціалістичної партії ЄРК — Ахмедзекі Валіде. 1930. 7.IX — Прага»¹¹⁷. Це були пошуки союзників, однодумців, хоч не завжди ефективні.

Для здійснення своєї політики «державні народи» мають вищі школи і інші наукові установи, які невинно науково працюють над визначенням політики для захисту державних інтересів. Есерівські лідери добре розуміли: український народ таких шкіл і можливостей немає, тому українці повинні свою політичну думку організовувати тільки виданням книг та часописів. Закордонний

Комітет УПСР і Закордонна організація УПСР у Празі, а саме так називали шаповалівську групу, мала цілий ряд партійних періодичних і неперіодичних видань, таких як «Боротьба», «Вільна Спілка», «Бюлетень секретаріату головного комітету закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів», «Бюлетень Закордонного Комітету УПС-Р», «Вісник УПС-Р» (згодом став називатися — «Трудова Україна»), «Вартовий». Часописи виходили в Празі. Знайомство з публікаціями давало членам партії можливість бути поінформованими про справи в партії, про події в світі. Однак, як вважав лідер празьких есерів М. Шаповал, цього недостатньо, тому що, на його думку, люди, які мають будувати українську державу, повинні бути високоосвіченими. Він писав: «Науки соціології, права, економії, логіки, методології — треба вчитися, треба, в першу чергу, знання про Україну, треба! Я з жахом бачу, як члени ЦК виблискують ... незнанням України. Деякі роками не читали жодної наукової книжки про суспільні справи. Чи вони можуть когось кудись вести, якусь доцільну політику намічати? Ні?

Тому я й недовіряю отим розмовам про ситуацію з боку тих, які ніколи не досліджували жодної суспільної проблеми, окрім хіба — ситуацій у вузькому колі...»¹¹⁸.

Отже, часописи були (про них йшлося вище), але наукових політичних книг було дуже мало. Тому, говорячи про визволення, українські діячі повинні були подбати про підготовку та розповсюдження українських науково-політичних видань. Адже «великі народні рухи приходили й проходять тільки після великих духовних збагачень. Велику Французьку революцію підготував «просвітній рух», «просвітня доба». Російські революції 1905, 1907 рр. підготовлені революційною літературою. Бо література найкраще організує дух, витворює духовну єдність, кидає його на спільні політичні вчинки»¹¹⁹.

Продовжуючи тему освіти політичних діячів, доречним буде навести лист Н. Григорієва до М. Шаповала від 23 жовтня 1930 р., в якому він писав: «Як раз вчора перечитав вашу статтю, яку витяг у Вас з архіву, чи не пригодиться до збірника Народознавство про соціологію українського відродження, р. 1922. Прекрасна стаття»¹²⁰. І далі йде пояснення, чому вона актуальна для даного моменту і для оцінки українських політичних партій: «Без жодної поправки вважаю необхідним, особливо тепер, пустити в друк. Але аналіз і висновки її цілком правдиві й для сьогоденного

дня, а саме що українських партій нема, а є лише зародки, що ні одна сучасна партія не в стані своїми силами створити державу, бо не лише на весь апарат, а навіть на центральний у неї не вистачить інтелігентних, фахових і здібних сил. А з цього висновок — коаліція українських партій в справі творення первісної компромісної української держави, і лише в міру розросту партій в умовах української державності перетворення держави в якийсь чистий тип»¹²¹. Н. Григоріїв пояснював: «Це ви писали р. 1922, як соціолог, під впливом сумних фактів, стоячи близько до минулих подій боротьби, бачачи перед очима всю перспективу минулого, підходячи до оцінки її з холодним наміром шукання істини. За 10 років партії наші ще не зросли настільки, щоб котрась із них могла взяти в свої руки творення держави при одночасній боротьбі на зовні й з середини. Тому, коли є серйозне бажання створити хоч компромісну державу, як менше зло проти сьгоднішнього повного безправства й бездержавства, (а я думаю, що менше зло вигідніше), то необхідно, продовжуючи обміркування цієї справи до кінця, прийти до висновку, що для повалення польської держави й збудування української, ми, зважаючи на соціологічну структуру нашого суспільства, мусимо в якійсь спосіб координувати всі активні українські політичні сили, щоб разом і доцільно вдарити на противника й доцільно виужуткувати їх при будуванні нового»¹²².

Повертаючись знову до оцінки ситуації, Н. Григоріїв зазначав, що «партійних сил для цього не маємо, а коли покластися на те, що зберемо добрими гаслами, то поки зберемо, ворог нас розгромить. До того ж гасло, яким можна притягнути найширші маси — гасло державності це не лише наше партійне гасло, а тому люди, йдучи за ним, можуть розійтися все-таки в різні партії. Зараз ситуація подібна до р.1918, в час заснування Національного Союзу. Інша лише територія і складніші обставини. Ми не помилились, що в Союз увійшли; помилка наша в тім, що під час повстання ми випустили провід з своїх рук. Коли ми тепер не підємо на якийсь «національний союз», то повторимо помилки в квадраті: союз утвориться без нас, бо цього вимагає життя, самозахист; поведе справу знов хуторянськими стежками або маси й товариші наші підуть за ними, бо його позиція буде ясна і всім зрозуміла, а нам треба буде роз'ясняти, чому ми не боремся разом, адже злучення сил дає більший ефект. А коли справа програється, то на нас складуть вину за розкол, який знесилив і спричинився»¹²³.

Розкол дійсно відбувся. Частина закордонних есерів пішла за шаповалівським Головним політичним комітетом, інші — за оновленим Закордонним Комітетом УПСР. З цього приводу Н. Григоріїв писав: «Розрив з дрібнобуржуазними чужинцями в Партії треба завжди робити, але розрив з соціалістами, коли він вже й стався, треба направляти всіма засобами — це справжня партійна політика!»¹²⁴.

На початку 1933 р. у Празі залишилося мало членів УПСР. Не більше десятка чоловік. Решта або виїхали, або мали намір виїхати, або працювали виїздами (продавали книги). Н. Григоріїв відзначав, що Комітет збирався щотижня і майже всі приходили, за винятком Паливоди, який жив у Ржевниці і працював у гімназії і не мав можливості приїжджати. Про необхідність об'єднання активно почали говорити Скидан, Тимченко і Чернявський. Комітет, обміркувавши цю пропозицію, принципово ухвалив, що об'єднання не було б шкідливим, за ліквідації деяких ухилів, зроблених персонально, наприклад, Чернявським; з'ясовувалися основні аспекти об'єднання. Однак Н. Григоріїв вважав за необхідне спочатку на переговорах визначити, чого саме вони хочуть. «Треба признати, — писав він, — що в останніх часах ще за життя т. Шаповала вони вже про це поговорювали, а по смерті все частіше і частіш. Ніде проти нашої лінії не виступали. Тільки Чернявський заліз у якийсь комітет, що фактично в руках петлюрівців»¹²⁵.

У зв'язку з тим, що під впливом складних обставин та певних реальних можливостей серед української еміграції наростав «психоз» «об'єднання», що створилася навіть певна група молодих інженерів, безпартійних, яка поставила собі за мету консолідацію емігрантів у сфері неполітичної роботи, група досягла певного успіху в тому, що об'єднала «Союз Українських Інженерів», «Єдність», «Український Комітет», «Український Всепрофспілковий Союз» та інших. Ця консолідація була спрямована проти «ляхоманів» задля їх ізоляції. Головний політичний комітет партії ухвалив: слідкувати, в якому напрямі розвиватиметься консолідація, підтримувати її ліві елементи в поширенні демократичних засад серед українських організацій. Консолідатори зайняли щодо до групи УПСР не лише коректне становище, а за словами Н. Григорієва, «як бажання співпраці з нами». Особливо виразно виявилось це на ювілеї Н. Григорієва в промові голови «Союзу Українських Інженерів» Гальки. Він наголосив, що до роботи партії ставиться з «респектом», бо вважає, що український селянський народ мусить таку партію мати, вона потрібна.

Навесні 1933 р. обидві частини УПСР знову об'єдналися. 27–28 жовтня 1933р. відбулася конференція УПСР, яка обрала Центральний Комітет на чолі із Н. Григорієвим. Оцінюючи ситуацію в партії, він писав: «Ми стали на ґрунт реконструкції Партії, бо доки в ній буде не однорідний елемент, доки будуть хоч би в невеликій дозі полупанки, доти вона буде під загрозою розколів, розривів, нових орієнтацій і т.і.»¹²⁶.

Кількість членів катастрофічно зменшувалася. І коли Міністерству Закордонних Справ Чехословацької республіки у 1934 р. було доручено підготувати загальну характеристику українського політичного руху і показати його вплив на українську спільноту в Чехословаччині, то доводилося констатувати, що цей звіт суттєво відрізнявся від аналогічного, зробленого у 1927 р. Вплив був значно меншим, як і кількість самих організацій і партій.

Однак і в таких складних умовах члени УПСР продовжували працювати. Як і М. Шаповал, Н. Григорієв значну увагу приділяв навчанню і формуванню світогляду членів партії. Суттєву роль в цьому відіграв Політологічний семінар, який сприяв «утворенню однакових понять про зовнішній світ», — це і було, на думку Н. Григорієва, основою світогляду та ідеології. З приводу цього він писав: «Ми провели вивчення соціальної структури України, то це значить, що ми себе соціологічно організували так, що ми здібні оцінювати політику на Україні. Ми знаємо соціологічну структуру і тому витворили визвольну доктрину України. При однаковому її розумінні будемо однаково чинити. Нашою науковою роботою ми організували себе ідеологічно, громадською — як соціотехнічно, так і морально. Реконструкція власне і полягає в ідеологічній, соціотехнічній підготовці та моральній солідаризації»¹²⁷.

Н. Григорієв був переконаний, що реконструкцію УПСР необхідно робити так, щоб забезпечити розвиток і зміцнення партії для її великої майбутньої історичної ролі, як партії соціалістичної. У чому ж полягала реконструкція? Не в розривах же і розколах? Розуміється. Хто думатиме, що реконструкція лише в розколах і «чистках» той не розуміє ідеї реконструкції, — вважав лідер партії. «Кожне суспільне групування, — наголошував він, — щоб жити і розвиватись, мусить періодично усувати з свого складу елементи, що в постійній соціальній взаємочинності намулюються, напливають з інших оточень, приносить в партію їх психологію, звички, поняття, методи. Вся річ не так в тім, щоб їх викинути, як в тім, щоб зуміти їх вчасно помітити, одрізнити, зрозуміти їх чужу природу.

Для цього потрібні певні критерії: методи досліджу, масштаби оцінки, орієнтацію на свою мету, словом — треба розуміти суспільний процес, розуміти соціалізм і вміти відрізнити соціаліста від несоціаліста. Реконструкція вимагає ... конструкції. Коли соціаліст-революціонер не знає своєї ідеології, соціологічно не освічений, а до того ще живе в дрібнобуржуазному оточенні, то він буде здібний лише на «реконструкцію навпаки»: він буде їсти і переслідувати щирих соціалістів, а толеруватиме полупанків. Все своє дрібнобуржуазне «я» називатиме «соціалізмом», не маючи поняття про правдивий соціалізм. Як дрібний буржуа — про все думатиме дрібнобуржуазно, вважатиме, що «все дозволено» і що на світі *homo homini lupus est*¹²⁸.

Партія потребувала не лише реконструкції, а й відновлення зв'язків з соціалістичними політичними силами, зокрема з УСДРП. На думку лідера партії Н. Григорієва, саме українські есери та еседеки повинні створити організаційну основу консолідації політичних сил в еміграції, маючи певний досвід співпраці у часи революції та спільність у політичних переконання та платформах. Зокрема, поєднання **національного й соціального** елементів могло забезпечити серйозну народну підтримку. Необхідність об'єднання пояснювалася й потребою створення національного соціалістичного антибільшовицького фронту.

6 грудня 1933 р. від імені УПСР Н. Григорієв звернувся до групи УСДРП І. Мазепи з пропозицією відновити ділові стосунки. Вже у січні 1934 р. партії підготували спільну заяву про ситуацію в Україні, засудивши фізичне й моральне винищення українського народу. До акції приєдналися представники галицьких партій — Української соціал-радикальної та Української соціал-демократичної. Наступним кроком співпраці УПСР та УСДРП стало відкриття 28 січня 1934 р. у Празі Українського соціалістичного клубу.

Наприкінці 1934 р. УПСР, УСДРП, галицькі соціал-радикали та соціал-демократи провели у Львові соціалістичний конгрес, який прийняв рішення про необхідність об'єднання всіх соціалістичних партій для координації дій і спільної боротьби за створення «Української самостійної соборної республіки трудового люду»¹²⁹.

У 1937 р. у «Трудовій Україні» з'явилася стаття Н. Григорієва під назвою «Ми — треті». Це, власне, була програмова стаття УПСР. У ній, зокрема, відзначалося: «Наші змагання вселюдські й українські. Вселюдські — за повну свободу особи й нації: культурну, політичну й господарську, за поступ, добробут, солідарність,

співробітництво, соціалізм та інтернаціоналізм. Українські — за державно-національне й соціально-економічне визволення українського народу, за відродження його самостійної, соборної демократичної держави; за історичний — поступовий і визвольний інтегральний націоналізм»¹³⁰.

Н. Григоріїв зазначав, що в ідеологічному розподілі сучасного суспільства, в клубку міжнародних відносин і в українському суспільстві вони (мається на увазі соціалісти-революціонери) — треті, тому що існує комунізм і фашизм. Лідер партії пояснив, чому вони треті і в чому суть їх ідеології. Перш за все, підкреслив, що соціалісти-революціонери борються за трудову демократію, тобто: владу працюючих¹³¹. Для досягнення цієї мети українські есери готові були використовувати різні шляхи, як миру і еволюції, так і революції та війни, однак констатували: «шлях наш самостійний, український, національно-традиційний; отже, демократичний»¹³².

Окресливши найближчі завдання партії, лідер есерів запропонував створити третій міжнародний табір під проводом поступових демократичних і соціалістичних сил і закликав до озброєння третього міжнародного табору — армії працюючих, до створення міжнародного фронту.

Безумовно, в умовах загострення міжнародних відносин цей заклик був досить актуальним. Однак реалізувати його нечисленним складом УПСР у Празі було надзвичайно важко. Умови еміграції ставали щораз жорстокішими. У вересні 1938 р. була підписана Мюнхенська угода — одна з найганебніших сторінок західної дипломатії, відповідно до якої існування І Чехословацької республіки припинилося. А 15 березня 1939 р. німецькі війська окупували Чехію і Моравію. Словаччина була проголошена незалежною, а Угорщина захопила всю Карпатську Україну. Ні про яку діяльність українських емігрантських організацій, і в першу чергу політичних партій, вже не йшлося. Їх діяльність припинилася.

Після Другої Світової війни УПСР відновила свою діяльність на еміграції. Лідерами партії стали Я. Зозуля і М. Шаповал — брат колишнього лідера партії. У 1948 р. УПСР разом із іншими партіями еміграції взяла участь у створенні Української Національної Ради, яка була передпарламентом державного центру УНР в екзилі. А у 1950 р. разом з іншими соціалістичними партіями об'єдналася в Українську Соціалістичну партію, діяльність якої особливою активністю не відзначалася.

Підсумовуючи, варто зазначити, що значна частина українських есерів після поразки української революції емігрувала за кордон. Центральний Комітет УПСР в Україні був заарештований, а діяльність УПСР у Радянській Україні була заборонена. УПСР (комуністів) злилися з КП(б) України, а провідні діячі партії посили важливі державні посади.

Відбулася організаційна перебудова та ідейна еволюція Української партії соціалістів-революціонерів. З червня 1919 р. у Парижі почала діяти Закордонна Делегація УПСР на чолі з М. Грушевським. Її члени стали прихильниками лівої орієнтації, навіть компромісу з більшовиками за умови негайного запровадження соціалізму і радянської системи, як політичної влади в Україні на засадах соборництва. Не відкидався і «принцип диктатури пролетаріату, але не одного пролетаріату, а в спілці з трудовим селянством, яке складало головний компонент тодішньої соціальної структури українського суспільства». Такі позиції поділяли не усі члени УПСР. У Празі був створений Закордонний Комітет на чолі з М. Шаповалом, а у Відні — «Організаційний комітет українських соціалістів-революціонерів за кордоном» на чолі з М. Ковалевським. Обидві ці групи не поділяли позиції Закордонної Делегації УПСР. Проведені за незначний проміжок часу чотири конференції УПСР ще більше підтвердили розбіжності між членами партії. Наявність різних течій ставала постійним явищем. Ліва орієнтація ЗД УПСР привела їх до повернення в Радянську Україну, а група М. Шаповала активізувала свою роботу у Празі.

Таким чином, незважаючи на великі перешкоди, Закордонний Комітет УПСР протягом тривалого часу у складних емігрантських умовах усе-таки існував як політична партія. Українські есери зайняли активну позицію у суспільно-політичному житті української еміграції в Чехословаччині. Під їхнім впливом перебувала переважна більшість різноманітних українських емігрантських організацій. Саме завдяки їх зусиллям Український Громадський Комітет став вагомим чинником в українському емігрантському середовищі. І велика заслуга в цьому М. Шаповала і Н. Григорієва. Вони зуміли згуртувати і організувати членів партії, а також готувати їх до подальшої боротьби. Найдійовішою була Празька група УПСР.

Українські есери за кордоном прагнули встановити контакти з іншими соціалістичними партіями. Впродовж кількох років спільно з соціал-демократами видавали журнал «Нова Україна».

Мали власні партійні періодичні видання: «Боротьба», «Вільна Спілка», «Бюлетень секретаріату головного комітету закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів», «Бюлетень Закордонного Комітету УПС-Р», «Вісник УПС-Р» (згодом став називатися — «Трудова Україна»), «Вартовий».

Діяльність Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном характеризувалася внутріпартійними конфліктами. Кількість членів партії катастрофічно зменшувалася. Причинами були не лише внутрішні конфлікти, а й загальна ситуація в світі. Члени УПСР визнавали необхідність реконструкції партії, яка б забезпечила розвиток і зміцнення партії для її майбутньої ролі як партії соціалістичної. Були прихильниками ідеї єдиного національного фронту. Пропонували створити третій міжнародний табір (на відміну від комунізму та фашизму) під проводом демократичних і соціалістичних сил і закликали до його озброєння, до створення міжнародного фронту напередодні Другої Світової війни.

Було прийнято нову програму партії та затверджено її статут. Головною політичною засадою партії було здійснення **національної й соціальної революції** в Україні. Кінцевою метою було створення Соборної Трудової Української Республіки.

¹ Грушевський М. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.) // Борітеся — побороте. — 1920. — Ч. 3. — С. 47.

² Там само. — С. 48.

³ Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994. — С. 100.

⁴ Грушевський М. Лист до редакції щоденника «Вперед» // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К. Тов-во «Знання України», 1991. — С. 236.

⁵ Грушевський М. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.) // Борітеся — обороте. — 1920. — Ч. 3. — С. 51.

⁶ Див.: Пташинський П. Другий Інтернаціонал і український соціал-фашизм. — Харків: Пролетар, 1932. — С. 16.

⁷ Робітничка газета. — 1919. — 11 вересня; 8 жовтня; 14 жовтня; Трудова громада. — 1919. — 8 жовтня; 16 жовтня; 17 жовтня.

⁸ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Тов-во «Знання України», 1991. — С. 226.

⁹ Бевз Т. Пошук шляхів вирішення українського питання Українською партією соціалістів-революціонерів у еміграції // *Україна: вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць.* — Запоріжжя, 2003. — С. 209.

¹⁰ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Тов-во «Знання України», 1991. — С. 226.

¹¹ Трудова республіка. — 1920. — 20 травня.

¹² Резолюції партійних організацій У.П.С.Р. за кордоном // *Борітеся — поборете.* — 1920. — Ч. 1. — С. 57.

¹³ Там само. — С. 63–64.

¹⁴ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 231.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 232.

¹⁷ Там само. — С. 230

¹⁸ Там само. — С. 231.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДА). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 19.

²⁰ Від Закордонної Делегації Української партії Соціалістів-Революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. — Б.м, Б.р. — С. 3.

²¹ Там само.

²² Борітеся — поборете. — 1921. — Ч. 9. — С. 5.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 3563, оп. 1, спр. 119^a, арк.17 зв.

²⁴ Народництво в Українському визвольному рухові (Промова т. М.Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // *Вільна Спілка. Неперіодичний орган української партії соціалістів-революціонерів.* — Прага-Львів, 1927–1929. Збірник 3. — С. 118.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Грушевський М. Лист до редакції щоденника «Вперед» // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Т-во «Знання України», 1991. — С. 236.

²⁸ ЦДАВО У. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 119^a. — Арк. 34.

²⁹ Там само. — Арк. 35.

³⁰ Там само.

³¹ Див.: Від Закордонної Делегації Української партії Соціалістів-Революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. — Б.м, Б.р. — С. 8–9.

³² Там само. — С. 9.

³³ Там само. — С. 10.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — С. 11.

³⁸ Там само. — С. 12.

³⁹ Там само. — С. 13.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Христюк П. Новий курс комуністичної політики і наша партія // Борітеся — поборете. Закордонний орган української партії соціалістів-революціонерів. — 1921. — №10. — С. 9.

⁴² Боротьба. — 1921. — Ч. 1. — С. 2.

⁴³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 30.

⁴⁴ Див.: Григоріїв Н. Сучасні завдання українського визвольного руху // Вільна Спілка. — 1921. — Зб. 1. — С. 24.

⁴⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 47.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3911. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 22.

⁵⁰ Там само. — Арк. 27–28, 31 зв.

⁵¹ Шаповал М.Ю. Щоденник. Ч. 1. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. — Нью-Йорк, 1958. — С. 60–61.

⁵² Народництво в Українському визвольному рухові (Промова т. М.Ю. Шаповала на конференції УПСР 9–10 липня 1928 р. в Празі) // Вільна Спілка. Неперіодичний орган української партії соціалістів-революціонерів. — Прага-Львів, 1927–1929. — Збірник 3. — С. 120.

⁵³ Шаповал М.Ю. Щоденник. Ч. 1. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. — Нью-Йорк, 1958. — С. 61.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Цит. за: Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: між історією і політикою. 1924–1933 рр. // УІЖ. — 1991. — №4. — С. 64.

⁵⁶ Цит. за: Шаповал Ю.І. Генеральний писар (Павло Христюк) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К.: Т-во «Знання», 1994. — С. 104–105.

⁵⁷ Цит. за: Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції 1919–1924 рр. // УІЖ. — 1992. — №2. — С. 55.

⁵⁸ Цит. за: Шаповал Ю.І. Генеральний писар (Павло Христюк) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К.: Т-во «Знання», 1994. — С. 105.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Христюк П. Новий курс комуністичної політики і наша партія // Борітеся — поборете. Закордонний орган української партії соціалістів-революціонерів. — 1921. — №10. — С. 25–26.

⁶¹ Від Закордонної Делегації Української партії соціалістів-революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном. — Б.м., Б.р. — С. 32.

⁶² Шаповал М.Ю. Щоденник. Ч. 1. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. — Нью-Йорк, 1958. — С. 53.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. — С. 66.

⁶⁵ N. У.П.С. Р. за кордоном // Вільна Спілка. Неперіодичний орган. Прага-Львів, 1923. — Збірник 2. — Жовтень. — С. 198.

⁶⁶ ЦДАВО У. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 119^а. — Арк. 49.

⁶⁷ ЦДАВО У. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 11.

⁶⁸ ЦДАВО У. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 37–38.

⁶⁹ Там само. — Арк. 38.

⁷⁰ Український вісник. — 1925. — Жовтень. — С. 16.

⁷¹ Там само.

⁷² Див.: Бевз Т. Пошук шляхів вирішення українського питання Українською партією соціалістів-революціонерів у еміграції // Україна: вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць. — Запоріжжя, 2003. — 211–213.

⁷³ ЦДАВО У. — Ф. 3911. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 11.

⁷⁴ Шаповал М.Ю. Щоденник. Ч. 1. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. — Нью-Йорк, 1958. — С. 99.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Остапович М. Національне питання на Сході Європи // Вільна Спілка. — 1923. — Зб. 2. — С. 11.

⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3948. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–3.

⁷⁹ Шаповал М.Ю. Щоденник. Ч. 1. Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. — Нью-Йорк, 1958. — С. 102.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. — С. 103.

⁸² ЦДАВО України. — Ф. 3948. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 5.

⁸³ Нова Україна. — 1926. — Ч. 5–6. — С. 69–70.

- ⁸⁴ Там само. — С. 70.
- ⁸⁵ Нова Україна. — 1927. — Ч. 1–2. — С. 89.
- ⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 51.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ Там само. — Арк. 87.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 76
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само. — Арк. 88.
- ⁹⁷ Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2002. — С. 183.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Програма української партії соціалістів-революціонерів. — Прага: «Вільна Спілка», 1927. — С.4.
- ¹⁰² Резолюції Закордонної Конференції УПСР 6 лютого 1927 р. в Празі. — Прага, 1927. — С. 7.
- ¹⁰³ Див.: Там само. — С. 13.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Резолюції IV конференції закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, що відбулася 9–10 липня 1928 року у Празі. — Прага, 1928. — С. 1.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 1–2.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 2.
- ¹⁰⁹ Див.: Вільна Спілка. Збірник. — 1927–1929. — Ч. 3. — С. 154.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 157.
- ¹¹¹ ЦДАВО У. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 50.
- ¹¹² Там само. — Арк. 107.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 110.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 111.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Див.: Там само. — С. 111–113.
- ¹¹⁷ ЦДАВО У. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 3 зв.

- ¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 130.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 33.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 45.
- ¹²¹ Там само.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Там само. — Арк. 49.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 33.
- ¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 39.
- ¹²⁷ Там само. — Арк. 40.
- ¹²⁸ Там само. — Арк. 39.
- ¹²⁹ Трудова Україна. — 1934. — Ч. 12. — С. 31.
- ¹³⁰ Григоріїв Н. Ми-треті // Трудова Україна. — 1937. — №4. — С. 2.
- ¹³¹ Там само.
- ¹³² Там само.

ВИСНОВКИ

Сучасна незалежна українська держава стала втіленням споконвічних прагнень нації до власної державності, незалежності та соборності, що було змістом і стрижнем боротьби українських політичних партій початку ХХ ст. Останні стали натхненниками й організаторами національного руху, визначальними чинниками української революції 1917–1920 рр., відіграли ключову роль у всебічному національному відродженні.

Ідейними передумовами й витоками зародження української партії есерів були традиції народницького руху в Україні; федеративні ідеї М. Драгоманова; положення про нерозривність національного та соціального, зокрема роль визвольної боротьби; соціалістичні ідеали. Процес формування світоглядних партійних орієнтацій відбувався на основі синтезу поглядів революційного російського народництва, марксизму і української національно-політичної думки, зокрема, Драгоманівського соціалізму; під прапором інтернаціонального соціалізму, класової єдності трудового селянства і робітництва та національно-політичного самовизначення української нації.

Ідеологічним підґрунтям зародження, діяльності та розвитку перших українських есерівських гуртків були ідеї народників та галицьких радикалів. Соціальною базою — переважно селянство; основоположною програмовою вимогою визначена національно-територіальна автономія України; у процесі діяльності гуртків сформувалися розбіжності у підходах до вирішення земельного питання: Київська група відстоювала ідею націоналізації землі, а інші — соціалізації; характерною ознакою гуртків була їх нечисленність; нелегальний гуртковий період через цілу низку зовнішніх та внутрішніх чинників не призвів до створення єдиної партії.

Організаційне становлення партії відбулося після Лютневої революції 1917 р. на установчому з'їзді УПСР 4–5 квітня, який констатував створення партії, розглянув питання національно-державного будівництва, земельне, робітниче питання, ставлення до Тимчасового уряду та війни, до соціалістичних українських і неукраїнських політичних партій, питання кооперативного руху тобто основні програмові питання. Водночас, програма партії прийнята не була. На установчому з'їзді було затверджено Статут УПСР і обрано Центральний комітет, а також прийнято рішення про

організацію губернських та повітових комітетів і про скликання Всеукраїнського з'їзду УПСР та видання партійного періодичного органу «Боротьба».

Після формального декларування утворення партії розпочинається кількісний ріст складу та чисельності первинних організацій. Упродовж квітня-грудня 1917 р. були утворені сільські, міські, повітові та губернські партійні організації. Вони мали ієрархічну структуру управління, нерідко самостійно визначали форми і методи діяльності, поширюючи свій вплив на українське селянство. Загальна чисельність партії на грудень 1917 р. — 75 тис. осіб. Відмінною рисою структурного зростання партії у період літо-осінь 1917 р. стало створення первинних партійних організацій у війську, а отже і розширення соціальної бази. Це знайшло відображення у змінах до Статуту на II з'їзді УПСР 15–19 липня 1917 р., на якому прийняли Програму партії.

Створення УПСР обумовлено як історично-ідеологічним розвитком української визвольної думки, так і соціально-політичними факторами, процесом відродження України.

Революційний досвід УПСР як теоретичний, так і практичний зумовив формування власної концепції української революції. Позиція українських есерів полягала у невизнанні української революції лише складовою загальноросійської, в акцентуванні на особливостях, які дозволяють визнавати українську революція специфічним політичним процесом: українська революція проходила під прапором національної революції; серед української спільноти була порівняно слабша, ніж в Росії, класова диференціація та боротьба.

Українське питання УПСР не виділяла з більш загальної проблеми перебудови держави на засадах рівноправ'я народностей і областей та національно-територіальної автономії, вважаючи його складовою, інтегральною частиною у процесі реорганізації Росії у федеративну республіку. У програмових документах цілковите розв'язання національного питання визнавалося можливим лише у соціалістичному суспільстві, у якому буде знищено і соціальний гніт.

Національно-державницька позиція УПСР співвідносилася з більшістю ідей відродження державності української нації соціалістичних політичних сил, однак мала свою специфіку, входила в певну суперечність. Розкриваючи концептуальні засади національно-державного розвитку в програмових документах УПСР,

потрібно зазначити, що ще у гуртковий період ідея української державності втілювалася у вимогу національно-територіальної автономії України в складі Росії; на установчому з'їзді УПСР (4–5 квітня 1917 р.) найкращою формою устрою російської держави було визнано федеративну демократичну республіку. Українська партія соціалістів-революціонерів не скопіювала програму російської партії, а створила власну, врахувавши національні, економічні, соціальні і політичні особливості України. У питанні політичної стратегії УПСР виступала за якомога швидше перетворення суспільства на соціалістичне як шляхом реформ, так і революційними методами.

УПСР виступала за єдиний народний парламент (державну думу), який би здійснював державне керівництво. Формування вищого законодавчого органу відбувалося б на основі всенародного, рівного, безпосереднього, прямого голосування. До компетенції парламенту належали: керівництво загальнодержавними справами і фінансами, захист свободи слова, зборів, совісті та інших свобод, відносини з іншими країнами. Під впливом розгортання революційних подій, зовнішніх та внутрішніх чинників пріоритетом для УПСР у державному будівництві, починаючи з грудня 1917 р., стала боротьба за проголошення України самостійною і незалежною республікою.

У земельному питанні ідеалом партії була соціалізація землі, основним програмовим положенням проголошувалося скасування приватної власності на землю та виключення її з товарообігу. Аналіз діяльності УПСР свідчить, що партія прикладала чимало зусиль для реалізації стрижневого програмового завдання: готувала проекти законів по земельному питанню, здійснювала агітаційно-роз'яснювальну роботу серед селянства безпосередньо та через періодичні партійні видання, ініціювала розгляд проблеми на засіданнях Центральної та Малої Рад і Генерального Секретаріату. Однак, вимога соціалізації землі залишилася переважно в площині декларативній, ні у поглядах провідних діячів партії, ні у партійних документах, не було визначено чітких реальних механізмів практичного втілення принципу соціалізації.

Партія не реалізувала сподівання основної частини власної соціальної бази, що особливо загострило ситуацію у конкуренції з більшовиками, які активно перейшли до втілення лозунгу: «земля — селянам». Неузгодженість позицій щодо земельного питання стала однією із вагомих причин ідейно-політичної диференціації УПСР, послаблення її впливу серед селянства.

Поповнення Центральної Ради представниками Рад селянських та військових депутатів збільшило представництво Української партії соціалістів-революціонерів в Раді і зробило її найчисленнішою партією, представленою у вищому державному органі влади. Реалізувати свою кількісну перевагу українським есерам вдалося лише наприкінці січня 1918 р., коли було створено есерівський кабінет міністрів та збільшено склад фракції УПСР у Малій Раді пропорційно до чисельності її фракції у Центральній Раді. За нашими підрахунками понад 65% резолюцій і постанов, які затверджувала Центральна та Мала Ради, ініціювала фракція українських есерів. Проте чисельну перевагу, реальну владу УПСР не змогла використати для вирішення основоположних програмових завдань. Ефективне проведення УПСР власного курсу у Центральній Раді ускладнилося малодосвідченістю її кадрового складу.

Починаючи із періоду гуртківства, члени УПСР виступали за скликання Українських Установчих Зборів. У Центральній Раді саме фракція УПСР ініціювала, і всупереч опору фракції українських соціал-демократів, на п'ятій сесії Центральної Ради прийняли рішення про скликання Українських Установчих Зборів як найближче завдання Генерального Секретаріату.

Здійснений автором історико-політологічний аналіз участі УПСР у виборчих кампаніях до муніципальних органів самоуправління, Всеросійських та Українських Установчих Зборів, показав, що УПСР розробила тактику виборчої кампанії, зокрема, утворення блоків, сформуvala політичну виборчу платформу. Переконливу перемогу отримали українські есери в тих округах, де вибори відбулися — 66,8% обраних депутатів — члени УПСР. Отримані результати були зумовлені вмінням вести широку агітацію в масах, вдалим використанням блоку із Селянською Спілкою, популярністю ідей соціал-революціонізму серед селянства, парламентським типом партії, гнучкістю її тактики, блоком з іншими поміркованими силами.

Процес трансформації поглядів українських есерів щодо програмових вимог як тактичного, так і стратегічного плану, розпочався вже на початку літа 1917 р., через два місяці після юридичного утворення УПСР, що й зумовило ідейні розходження всередині партії. Позиції більшовиків вплинули на утворення «лівих» течій в українських політичних партіях, серед яких першою була лівобережна течія УПСР (Лівобережна конференція УПСР у Полтаві (30 травня — 2 червня 1917 р.)). «Ліви» виявили прихильність до

організації влади на класовій основі у вигляді рад, проте цілком не відхиляли і парламентських форм; прагнули до союзу з більшовиками та утворення федерації з Радянською Росією. За конфедерацію України з Росією, заперечуючи «автономізм», виступали конфедералісти — течія УПСР, яка задекларувала свій власний підхід щодо українського питання у листопаді 1917 р. виданням партійного органу «Конфедераліст».

Ідейно-політичні протиріччя всередині партії не припинялися, продовжувалося протистояння між «лівими» та іншими партійними течіями, включаючи «центр» (ЦК УПСР), який поступово почав називатися «правими».

На основі наявних даних ми можемо констатувати, що фактична реорганізація партії відбулася наприкінці січня 1918 р., коли досить чітко проявлялися тенденції самостійної діяльності «лівого» і «правого» крила. Документальним підтвердженням був випуск періодичного органу Української партії соціалістів-революціонерів (лівих), їх відмова від УПСР і визначення програмових завдань новоствореної партії. У цей час «праві» разом з Центральною Радою залишили Київ. Проте, уже у березні, після повернення Центральної Ради та «правих» есерів до Києва, офіційного остаточного роз'єднання партії не відбулося — есери виступили як єдина партія. Головною причиною збереження формальної єдності партії стало усвідомлення потреби єдності демократичного фронту в Україні для радикальної боротьби з усіма проявами реакції. Однак, ідеологічні розбіжності не знімали проблему розколу в партії. У нових політичних умовах — Гетьманату П. Скоропадського — відбулося остаточне організаційне становлення окремих самостійних партій: УПСР (боротьбистів), УПРС (центр. течії).

Процеси, які відбувалися в УПСР, сприяли виникненню фракцій та призвели до розколу, що став неминучим, закономірним і об'єктивним явищем. Розкол відтворював загальну тенденцію розвитку Української революції — розподіл революційної демократії на дві частини — ліву більш радикальну і праву — більш помірковану.

Гетьманський переворот значною мірою змінив ситуацію, в якій діяли політичні партії. Для УПСР це був період відходу від активної політичної і державотворчої діяльності. Єдності ідеологічної і тактичної в УПСР не існувало і це реально проявилось у конфронтації двох течій — «правої» і «лівої». Позицією «правих» щодо тактики партії в умовах гетьманщини була орієнтація на легальність

партійної роботи, «ліві» — виступали проти. Вибір тактики партії у нових умовах став остаточною причиною розколу партії. Центральний Комітет, обраний на IV з'їзді УПСР, репрезентували «ліві». Та частина партії («праві»), яка орієнтувалася на легальне існування створила Організаційний Комітет (центр. течії), який почав відновлювати організаційну структуру УПСР. «Ліві» поступово перетворилися на окрему течію — боротьбизм (згодом — партію), яка поєднувала вимоги Української революції з основними принципами політичної доктрини більшовизму. Центральна течія УПСР поділяла позицію УСДРП.

У період Гетьманату центральна течія УПСР ввійшла до складу Українського Національного Союзу, який визнавав існуючу в Україні владу і прагнув легальними засобами встановити демократичний лад. ЦК УПСР (лівих) виключали будь-яку можливість приєднання до УНС, розпочали активну діяльність щодо створення революційних комітетів та повстанських штабів серед селянства, які зазнали утисків з боку Гетьманату.

Вичленення течій і розпад партії призвів до того, що у період Директорії єдиної УПСР більше не існувало, а були дві різні партії, кожна зі своєю політичною концепцією та програмою дій. Центральна течія УПСР, залишаючись незмінно на позиціях самостійності і незалежності Української Народної Республіки, ще довгий час прагнула відновити єдність партії. «Боротьбисти» в своїй ідеології поєднували національне з комуністичними ідеями, що поглиблювало їх розбіжності з позицією УПСР, і зумовило відокремлення, а в подальшому вступ до КП(б)У. На V з'їзді УПСР (боротьбистів) (6–8 березня 1919 р.) вони перейменували свою організацію в УПСР (комуністів), а центральна течія повернула назву УПСР. Центральна течія залишилася єдиною партією УПСР, яка виступала за принцип трудової демократії та боротьбу за українську державну незалежність.

Порівнюючи програмові документи різних політичних партій, можна дійти аргументованого висновку про те, що есери першими обґрунтували ідею трудової демократії ще під час установчого з'їзду (квітень 1917 р.), а на початку 1919 р. сформували її у концепцію «трудового принципу». «Трудовий принцип» тлумачився як вимога того, що поміщики і капіталісти, як клас ворожий українському трудовому народові не тільки соціально, а й національно, не могли бути допущеними до участі у державному будівництві.

Ідея «трудового принципу», з одного боку, була досить привабливою для країни з переважною більшістю трудового народу, а з іншого — її практична реалізація призвела б до порушення невід’ємних конституційних прав людини, обмежила суспільно-політичну базу нової влади.

Як стратегічна програмова вимога — «трудовий принцип» залишався незмінним для УПСР, але враховуючи об’єктивні обставини, партія неодноразово йшла на компроміси, погоджуючись з менш радикальними позиціями.

Поразка Української революції призвела до еміграції значної частини членів УПСР. У 1920 р. окремих членів ЦК УПСР заарештували, діяльність УПСР у Радянській Україні була заборонена. УПСР (комуністів) злилися з КП(б) України, а провідні діячі партії отримали важливі державні посади.

Відбулася організаційна перебудова та ідейна еволюція партійних осередків, які емігрували. З червня 1919 р. у Парижі почала діяти Закордонна Делегація УПСР на чолі з М. Грушевським. Її члени висловлювали прихильність до лівої орієнтації, навіть компромісу з більшовиками, при умові негайного запровадження соціалізму і радянської системи, як політичної влади в Україні на засадах соборництва. Не відкидався і принцип диктатури пролетаріату у спілці з трудовим селянством. Такі позиції не поділяли Закордонний Комітет на чолі з М. Шаповалом та «Організаційний комітет українських соціалістів-революціонерів за кордоном» на чолі з М. Ковалевським.

Закордонна Делегація, у зв’язку із поверненням переважної більшості її членів до радянської України, припинила свою діяльність (поч. 1924 рр.). «Організаційний комітет українських соціалістів-революціонерів за кордоном» не відзначався своєю активною політичною діяльністю і не мав впливу на українську еміграцію.

Закордонний Комітет УПСР протягом тривалого часу продовжував існувати як політична організація. Під їхнім впливом перебувала переважна більшість різноманітних українських емігрантських організацій. У 1927 р. була прийнята нова програма партії і затверджено її статут. Головною політичною засадою партії було здійснення **національної і соціальної революції в Україні**. Кінцевою метою було створення **Соборної Трудової Української Республіки**.

Окупація Чехословацької республіки (березень 1939 р.) спричинила припинення діяльності українських есерів. Після Другої Світової війни УПСР відновила свою діяльність в еміграції.

У 1948 р. УПСР разом із іншими партіями еміграції взяла участь у створенні Української Національної Ради, яка була передпарламентом державного центру УНР в екзилі. А у 1950 р. разом з іншими соціалістичними партіями об'єдналася в Українську Соціалістичну партію.

УПСР належала до партій соціалістичної орієнтації і виступала за якнайшвидше перетворення суспільства на соціалістичних засадах як шляхом реформ, так і революційних заходів. Її внесок в політичну і державницьку діяльність був достатньо визначним і заслуговує на суспільну повагу, уроки досвіду повчальні і мають значення для сучасних суспільно-політичних процесів.

Безумовно, Українська партія соціалістів-революціонерів, у тих історичних умовах зробила достатньо багато як для політичної партії. Проте, не усе їй вдалося реалізувати. Було більше декларацій, ніж реальних конкретних справ. Представляючи інтереси найбільшої верстви України, вона не зуміла реалізувати її соціальних прагнень. Цьому було багато причин. Насамперед, відсутність досвідчених кадрів та політичного лідера, відірваність центру від первинних організацій, низька партійна дисципліна, а також ціла низка зовнішніх та внутрішніх чинників.

Проведене дослідження дало підстави автору запропонувати окремі рекомендації щодо подальшої розробки теми та можливості використання історичного досвіду УПСР, який співзвучний з проблемами політичних партій на сучасному етапі будівництва незалежної України.

– У подальшій розробці теми є необхідність продовжити дослідження діяльності первинних організацій Української партії соціалістів-революціонерів впродовж усього періоду їх існування, окреслити особливості географічної дислокації, організаційного становлення і поширення впливу, з'ясувати причини зменшення кількісного складу у процесі Української революції, послаблення ідейно-політичного впливу на маси.

– Заслуговує на поглиблену наукову розробку історіографія есерівської преси, вивчення кількісного та якісного її складу, аналіз документальних джерел як первинної інформації щодо суспільно-політичних умов діяльності політичної партії.

– Актуальним є порівняльний аналіз політичних сил Української революції, особливостей їх політичних платформ, стратегії та тактики, структурної та ідеологічної еволюції.

– Є нагальна потреба дослідження історії УПСР і в «людському вимірі». Йдеться про персоналії. Необхідно провести пошукову бібліографічну і архівну роботу, щоб насамперед скласти найбільш повні списки членів УПСР, проаналізувати науково-теоретичний та літературний доробок, сприяти його перевиданню. Вивчення окремих постатей, зокрема Н. Григорієва, здатне слугувати яскравим переконливим прикладом того, що серед членів УПСР було багато талановитих письменників, науковців, журналістів, без спадку яких уява про українську суспільно-політичну думку ХХ ст., про досягнення в цілій низці гуманітарних наук залишатимуться неповними.

– Критичного осмислення і творчого використання досвіду діяльності та взаємостосунків різних політичних партій доби Української революції вимагають проблеми формування сучасної багатопартійної системи в Україні. Нові політичні партії, громадські організації та рухи багато чого корисного можуть запозичити у програмах та державотворчій практиці своїх політичних попередників, що діяли у першій чверті ХХ ст.

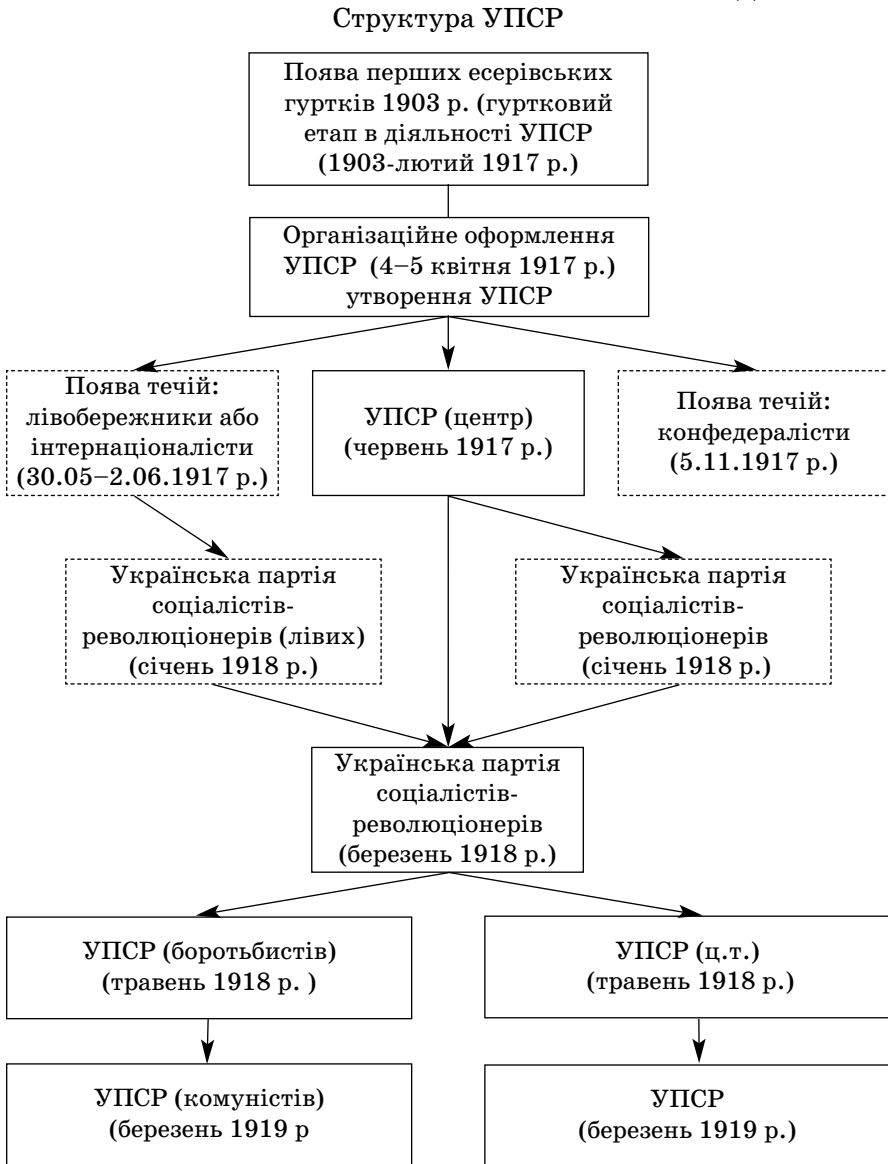

Рис. А.1. Структура еволюції УПСР(1903–1919 рр.)

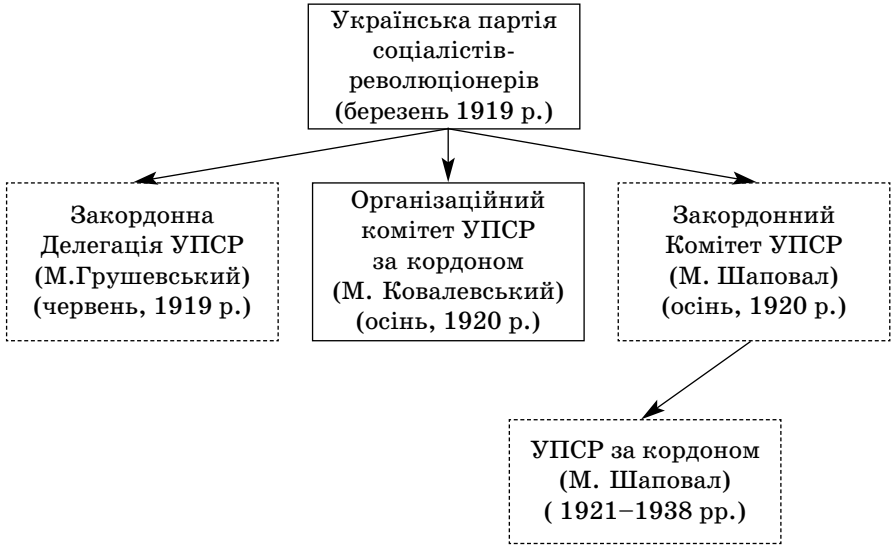

Рис. А.2. УПСР за кордоном (1919–1938 рр.)

Додаток Б.

Кількісні та якісні характеристики діяльності УПСР*

Таблиця Б.1

Кількісний склад УПСР (червень 1917 р. — квітень 1918 р.)

Партійні форуми	Період	Чисельність (осіб)
Загальнопартійна конференція	УПСР Червня 1917 р.	2000*
III з'їзд УПСР	Листопад 1917 р.	75000**
Інформація ЦК УПСР	Квітень 1918 р.	40528***

Складено за: *Народня Воля. — 1917. — 19 червня.

**Народня Воля. — 1917. — 7 грудня.

***Боротьба. — 1918. — 28 (15) квітня.

Кількісний склад УПСР (на квітень 1918 р.)*

Губернії	Загальна кількість членів	Кількість організації з відомою чисельністю	Кількість організації з невідомою чисельністю	Всього організацій
1. Чернігівщина	1056	13	24	37
2. Київщина	953	9	8	17
3. Харківщина	854	6	34	40
4. Поділля	811	9	4	13
5. Херсонщина	781	7	5	12
6. Полтавщина	767	8	8	16
7. Катеринославщина	616	10	13	23
8. Волинь	82	2	0	2
9. Таврія	73	3	0	3
10. Вороніжчина	16	1	1	2
Всього на Україні	6010	68	97	165
1. Алтай	24	1	0	1
2. Петроград	120	1	0	1
3. Чорноморщина	30	1	1	2
4. Донеччина	20	1	0	1
5. Ташкент	20	1	0	1
Всього в колоніях	209	5	1	6
Дієва армія	23256	103	11	114
Загальний підсумок	29475	176	109	285

*Складено за: Боротьба. — 1918. — 28 (15) квітня.

Центральні Комітети УПСР

З'їзди УПСР	Дата	Члени Центрального Комітету
1	2	3
I з'їзд (установчий)	4–5 квітня 1917 р.	М. Ковалевський (голова ЦК), Л. Бочковський, К. Корж, В. Залізник, В. Ігнатієнко, Й. Маєвський, П. Христюк, О. Шлейченко.
II з'їзд	15–19 липня	1917 р. М.Ковалевський (голова ЦК), І. Базяк, Д. Ісаєвич, І. Коваленко, К. Корж, С. Лимар, М. Панченко, М. Полозов, А. Полонський, І. Пугач, О. Севрюк, О. Шлейченко, М. Шраг, М. Чечель.
Члени ЦК, кооптовані після II з'їзду		Г. Михайличенко, П. Плевако, В. Свирський, П. Пилипчук, Г. Чижевський, М. Шаповал.
Бюро ЦК УПСР, утворене після II з'їзду		М. Салтан — директор бюро; Д. Ісаєвич — член оргкомітету, М. Панченко — член оргкомісії, В. Свирський — зав. господарською частиною і скарбник, М. Шраг — редактор партвидавництва.
III з'їзд	21–24 листопада 1917 р.	С. Бачинський, Ю. Гавва, В. Голубович, Н. Григоріїв, В. Єланський, В. Залізник, О. Зарудний, Д. Ісаєвич, В. Кедровський, І. Косенко, К. Корж, І. Лизанівський М. Любченко, М. Шраг, Г. Михайличенко, І. Омельченко-Косташ, А. Полонський, П. Обідний, Ю. Охримович, Г. Піскун, П. Плевако, М. Полозов, А. Приходько, Г. Ростріпенко, М. Салтан, В. Свирський, П. Сіверов-Одоевський, О. Севрюк, Ткаль, І. Товкач, Г. Товмачів, П. Христюк, М. Чечель, М. Шаповал, О. Шумський.
Президія ЦК УПСР, утворена після III з'їзду		Г. Михайличенко, Ю. Охримович, М. Салтан, О. Севрюк.

1	2	3
IV з'їзд	13–16 травня 1918 р.	А. Заливчий, В. Еланський, Л. Ковалів, К. Корж, К. Лашкевич, Г. Михайличенко, А. Приходько, М. Полоз, П. Христюк, М. Шаповал, М. Чечель, О. Шумський, М. Шраг.
V з'їзд УПСР («лівих»)	6–8 березня 1918 р.	М. Полоз, О. Шумський, Л. Ковалів, В. Еланський, А. Приходько, А. Критерій, В. Хазарський.

Таблиця виконана на основі матеріалів: Боротьба. — 1917. — 18 квітня; Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові та довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 123.

Таблиця Б.4

Сесії	Дата проведення	Склад фракції			
		УПСР		УСДРП	
		осіб	%	осіб	%
I	8.04.1917 р.	18		20	
II	22–23.04.1917 р.	18		20	
III	7–9.05.1917 р.	18		20	
IV	1–3 06.1917 р.	100		20	
V	20.06.–1.07.1917 р.	125	50	43	21,7
VI	5–9.08.1917 р.	125 (180)	35,3	70 (113)*	19,8
VII	29.10.–2.11.1917 р.	1			
VIII	12–17.12.1917 р.	100	39,6	64	25,3
IX	15–25.12.01.1918 р.	98	42,6	40	17,3

*У дужках вказана кількість осіб, яка формально складала фракції УПСР і УДРП, однак реально вони мали значно менше представників, тому що з 643 членів УЦР на сьомій сесії присутніми були лише 447 осіб, а в голосуванні взяло участь 354 представника.

**Кількість членів УПСР і УСДРП, які брали участь
у роботі Всеукраїнських з'їздів у 1917 р.**

Всеукраїнські з'їзди	Всього учасників з'їзду	УСДРП		УПСР		Обрано до складу Ради					
		осіб	%	осіб	%	всього	УСДРП		УПСР		
							осіб	%	осіб	%	осіб
I Всеукраїнський селянський з'їзд											
(28 травня — 2 червня 1917 р.)	280	53			227		100	70	70	30	
II Всеукраїнський селянський з'їзд											
Всеукраїнський робітничий з'їзд	300	140		60	94	40					
I Всеукраїнський Військовий з'їзд 5.05	900										
II Всеукраїнський Військовий з'їзд	2000										
III Всеукраїнський Військовий з'їзд	1093	111		10,1	738	67,5					

*Таблиця виконана на основі матеріалів Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. — К.: Інститут історії України, 1992. — 86 с.

Таблиця Б.6

**Центральний Комітет Селянської Спілки,
обраний Першим Всеукраїнським селянським з'їздом***

№	Прізвище, ім'я	Партійність	Територіальне представництво
1.	Ковалевський Микола	УПСР	Київ
2.	Христюк Павло	УПСР	Київ
3.	Степаненко Аркадій	УПСР	Київ
4.	Пугач Ісаак	УПСР	Київ
5.	Винниченко Володимир	УСДРП	Київ
6.	Стасюк Микола	УПСР	Київ
7.	Мартос Борис	УСДРП	Київ
8.	Осадчий Тихон	Нар. соціал.	Чернігівщина
9.	Лівіцький Андрій	УСДРП	Полтавщина
10.	Діденко Іван	УПСР	Київщина
11.	Заливчий Андрій	УПСР	Харківщина
12.	Матюшенко Володимир	УПСР	Поділля
13.	Бабич Борис	УСДРП	Волинь
14.	Висоцький Зіновій	УСДРП	Херсонщина
15.	Гаркуша Макар	Безп.	Катеринославщина

* Таблиця підготовлена за даними з газети «Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №8.

Кандидати від ЦК УПСР до Українських Установчих Зборів*

№	Прізвище, ім'я	Посада	Місце обрання
1	2	3	4
1.	Северо-Одоевський Панас	Член губернського комітету УПСР в Харкові, член Центральної Ради, голова Ради Слобідської України, заст. голови Харківської Ради Робітничих і Військових депутатів	Харківщина
2.	Ковалевський Микола	Голова фракції УПСР в ЦР, голова Укр. Земської Спілки, голова Земського ком-ту Київщини. Голова Вик. Ком. Всеукр. Ради сел деп.-тів, редактор газети «Народна Воля»	Південно-Західний фронт
3.	Полозов Михайло	Член ЦК УПСР, член Українського Військового Генерального Комітету, член ЦР	Полтавщина і Північний фронт
4.	Шраг Микола	Член ЦК ЦПСР, член бюро ЦК УПСР, тов. Укр. Ц.Р.	Чернігівщина
5.	Салтан Микола	Член ЦК УПСР, член Бюро УПСР, член Ц.Р	Таврія і Румунський фронт
6.	Михайличенко Гнат	Член ЦК Упср, член Губ. Комітету Упср в Харкові, член місткової Думи в Харкові і Виконавчого комітету Селянських депутатів, член Ц.Р.	Харківщина
7.	Коваленко Іван	Член ЦК УПСР, член міської думи в Харкові	Південно-Західний фронт
8.	Зарудний Олександр	Член Харківської організації УПСР	Вороніжчина і Румунський фронт
9.	Севрюк Олександр	Член ЦК УПСР, член Української Ц.Р., член Київського Комітету Обласної Ради Робітників і Військових депутатів	Київщина
10.	Чечель Микола	Член ЦК УПСР, секретар ЦР, член Головного Відділу Всеукраїнського Студентського Союзу	Київщина і Волинь

Продовження табл. Б.7

1	2	3	4
11.	Гладкий Микола	Член губ. Комітету УПСР на Волині	Волинь
12.	Ковалів Левко	Член губ. Комітету УПСР та лівобережного Бюро в Полтаві, делегат до ЦК УПСР з Полтавщини, член міської, член міської Ради і заступник губ. Комісара в Полтаві	Полтавщина
13.	Корж Кузьма	Член ЦК УПСР, член Ц.Р.	Катеринославщина
14.	Шиманович Йоанікій	Член Петроградського Комітету УПСР, член Вик. Ком. Всер. Ради Роб і Війск Деп. в Петрограді	Поділля
15.	Залізник Кіндрат	Голова Комітету УПСР в Тернополі і член міської ради в Мелітополі, член ЦР	Таврія
16.	Гордієвський Михайло	Член губернського Комітету на Херсонщині, доцент університету в Одесі	Херсонщина
17.	Полянський Андрій	Член ЦК УПСР, член Ц.Р.	Чернігівщина і Кавказький фронт
18.	Базяк Ісаак	Член ЦК УПСР, член Ц.Р і Ради Роб. Деп. в Києві	Вороніжчина і Західний фронт
19.	Голубович Всеволод	Член губ. Комітету УПСР в Херсонщині, член міської Ради в Одесі, військовий залізничний інженер, член Центрального Галицько Буковинського Комітету	Херсонщина
20.	Косенко Лларіон	Член Петроградського Комітету УПСР і Вик. Ком. Всер. Ради Роб. і Слд Деп.	Поділля
21.	Ткаль Гриць	Член ЦК УПСР і ЦР	Північний фронт
22.	Христюк Павло	Член ЦК УПСР, ЦР і Вик Ком Всеукр. Ради Сел. Деп., бувший Генеральний писар України	Кавказький фронт
23.	Панченко Михайло	Член ЦК УПСР і ЦР та Всеукр. Ради Військ Деп.	Румунський фронт

1	2	3	4
24.	Пилипчик Пилип	Член ЦК УПСР, інженер, член Петроградського Ком. УПСР	Румунський фронт
25.	Кедровський Володимир	Член ЦК УПСР, член Військового Українського Генерального Комітету	Румунський фронт
26.	Плевако Петро	Член ЦК УПСР, член Всеукраїнської Ради Роб. Деп. і Ц.Р.	Західний фронт
27.	Одрина Дмитро	Член Київської організації УПСР, військовий лікар	Південно- Західний фронт

* Боротьба. — 1917. — 10 (23 листопада).

Таблиця Б.8

Кількість обраних депутатів до Українських Установчих зборів від УПСР і РСДРП(б)*

№п/п	Губернії	УПСР	РСДРП(б)
1.	Київська	38	3
2.	Волинь	30	–
3.	Поділля	20	4
4.	Полтавщина	18	10
5.	Чернігівщина	11	17
6.	Катеринославщина	18	14
	Всього	135	48

*Таблиця підготовлена за матеріалами газети «Боротьба». — 1918. — 7 квітня. Ці дані не є остаточними, однак вони можуть відрізнятися на 1–2 особи.

Таблиця Б.9

Персональна участь у роботі комісій Центральної Ради*

Назва комісії	УПСР	УСДРП	Інші партії (р.-д.)	Безпартійні
Комісія по складу Центральної Ради	Л. Борковський	Огородній, Колос	Сніжний, Сіماشкевич	Пащенко, Журавель
Комісія по розробці статуту автономії України	М. Левитський, М. Шраг	Касяненко, Бабич	С. Єфремов, Бойко	Стасюк Чайківський
Комісія по підготовці 3 ізду Народів	Й. Маєвський, П. Панченко	Дубовий, Висоцький	Шульгін, Прокопович	Карпенко, Голуб
Комісія по скликанню територіального з ізду України	І. Ільченко, Чалий	Війтенко, Ковальський	Попівський, А. Ніковський	Кекало, Калган

*Таблиця підготовлена за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К., 1996. — 558 с.

Участь політичних партій у роботі Малої Ради

№ п/п	Політична партія	Кількість представників	%
1.	УПСР	40	26,3
2.	УСДРП	28	18,4
3.	УПСФ	14	9,2
4.	РСДРП(м)	9	5,9
5.	РСР	6	4,0
6.	Поалей-Ціон	5	3,3
7.	Сіоністи	5	3,3
8.	Бунд	5	3,3
9.	УТП	4	2,6
10.	ОЄСРП	4	2,6
11.	Народні соціалісти	3	2,0
12.	ЄНП	2	1,3
13.	ППС (ліві)	2	1,3
14.	РКДП	2	1,3
15.	ППС	2	1,3
16.	ПДЦ	2	1,3
17.	УСС	2	1,3
18.	РСДРП (б)	2	1,3
19.	Безпартійні	2	1,3
20.	Позапарт. соціалісти	1	0,7
21.	ЄНСП	1	0,7
22.	Нац.революціонери	1	0,7
23.	СЕРП	1	0,7
24.	Партійність не визначена	9	5,9
	Всього	152	100

*Таблицю підготовлено за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

Таблиця Б.11

**Участь політичних партій у роботі
Генерального Секретаріату (Раді Міністрів)***

Склад	Дата затвердження складу	Кількість членів (осіб)					
		УСДРП	УПСФ	УПСР	іншої партії	Без парт.	Всього
Перший	15 червня 1917 р.	5	–	2	–	1	8
Другий	15 липня 1917 р.	5	2	3	1 (РПСР); 1 (Бунд)	1	13
Третій	21 серпня 1917 р. (затв. Тимч. урядом 1 вересня)	3	4	1	1(ПНДЦ), 1(РПСР), 1(ОЄРСР)	–	11
Четвертий	1 листопада 1917 р.	5	3	4	1 (РПСР); 1(Бунд); 1(ПНДЦ); 1(ОЄРСР)	1	17
П'ятий	11 січня 1918 р.	6	4	6	1 (РПСР); 1(ПНДЦ); 1(ОЄРСР)	2	21
Шостий	18 січня 1918 р., затвердж. загальними зборами Ц.Р.	2	–	7	–	1	10
Сьомий	24 березня 1918 р., затв. Малою Радою	3	3	7	1 (УПСС)	-	14

***Таблицю підготовлено за:** Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

**Персональна участь членів політичних партій у роботі
Генерального Секретаріату (15 червня 1917 р.)***

№	Прізвище, ім'я	Партійність	Посада
1.	Винниченко Володимир	УСДРП	Голова Г.С., генеральний секретар внутрішніх справ
2.	Христюк Павло	УПСР	генеральний писар
3.	Барановський Христофор	Б/п	генеральний секретар фінансових справ
4.	Єфремов Сергій	УПСФ	генеральний секретар міжнародних справ
5.	Стасюк Микола	УПСР	генеральний секретар продовольчих справ
6.	Мартос Борис	УСДРП	генеральний секретар земельних справ
7.	Петлюра Симон	УСДРП	генеральний секретар військових справ
8.	Садовський Валентин	УСДРП	генеральний секретар судових справ
9.	Стешенко Іван	УСДРП	генеральний секретар освіти

*Таблицю підготовлено за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

Таблиця Б.13

**Персональна участь членів політичних партій
у роботі Генерального Секретаріату (15 липня 1917 р.)***

№ п/п	Прізвище, ім'я	Партійність	Посада
1.	Винниченко Володимир	УСДРП	Голова Г.С., генеральний секретар внутрішніх справ
2.	Христюк Павло	УПСР	генеральний писар
3.	Мартос Борис	УСДРП	генеральний секретар земельних справ
4.	Барановський Христофор	Б/п	генеральний секретар фінансових справ
5.	Садовський Валентин	УСДРП	генеральний секретар судових справ
6.	Стешенко Іван	УСДРП	генеральний секретар освітніх справ
7.	Стасюк Микола	УПСР	генеральний секретар продовольчих справ
8.	Петлюра Симон	УСДРП	генеральний секретар військових справ
9.	Голубович Всеволод	УПСР	генеральний секретар шляхів
10.	Шульгин Олександр	УПСФ	генеральний секретар охорони прав національних меншостей
11.	Зарубін Олександр	РСР	генеральний секретар пошт і телеграфів
12.	Рафес Мойсей	Бунд	генеральний контролер
13.	Стебницький Петро	УПСФ	Представник Генерального Секретаріату при Тимчасовому уряді

***Таблицю підготовлено за:** Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

**Персональна участь членів політичних партій
у роботі Генерального Секретаріату (21 серпня 1917 р.)***

№ п/п	Прізвище, ім'я	Партійність	Посада
1.	Винниченко Володимир	УСДРП	Голова Г.С., генеральний секретар внутрішніх справ
2.	Лотоцький Олександр	УПСФ	генеральний писар
3.	Степенко Іван	УСДРП	генеральний секретар освіти
4.	Туган-Барановський Михайло	УПСФ	генеральний секретар фінансів
5.	Савченко-Більський Михайло	УПСР	генеральний секретар земельних справ
6.	Мартос Борис	УСДРП	товариш генерального секретаря земельних справ
7.	Шульгин Олександр	УПСФ	генеральний секретар міжнародних справ
8.	Міцкевич Мечислав	ПНДЦ	товариш генерального секретаря міжнародних справ
9.	Зільберфарб Мойсей	ОЄРСП	товариш генерального секретаря міжнародних справ
10.	Зарубін Олександр	РСР	генеральний контролер
11.	Стебницький Петро	УПСФ	комісар України при Тимчасовому уряді

*Таблицю підготовлено за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

Таблиця Б.15

**Персональна участь членів політичних партій
у роботі Генерального Секретаріату (1 листопада 1917 р.)***

№ п/п	Прізвище, ім'я	Партійність	Посада
1.	Винниченко Володимир	УСДРП	Голова Г.С., генеральний секретар внутрішніх справ
2.	Лотоцький Олександр	УПСФ	генеральний писар
3.	Туган-Барановський Михайло	УПСФ	генеральний секретар фінансів
4.	Стешенко Іван	УСДРП	генеральний секретар освіти
5.	Савченко-Більський Михайло	УПСР	генеральний секретар земельних справ
6.	Шульгин Олександр	УПСФ	генеральний секретар міжнародних справ
7.	Зільберфарб Мойсей	ОЄРСП	товариш генерального секретаря міжнародних справ
8.	Міцкевич Мечислав	ПНДЦ	товариш генерального секретаря міжнародних справ
9.	Одинець Дмитро	УПСР	товариш генерального секретаря міжнародних справ
10.	Ковалевський Микола	УПСР	генеральний секретар продовольчих справ
11.	Порш Микола	УСДРП	генеральний секретар праці
12.	Голубович Всеволод	УПСР	генеральний секретар торгівлі і промисловості
13.	Єщенко Вадим	Б/п	генеральний секретар шляхів
14.	Зарубін Олександр	РСР	генеральний секретар пошт і телеграфів
15.	Петлюра Симон	УСДРП	генеральний секретар військових справ
16.	Ткаченко Михайло	УСДРП	генеральний секретар справ судових
17.	Золотарьов Олександр	Бунд	генеральний контролер

*Таблицю підготовлено за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

**Персональна участь членів політичних партій
у роботі Ради Народних Міністрів
Української Народної Республіки (11 січня 1918 р.)***

№ п/п	Прізвище, ім'я	Партійність	Посада
1.	Винниченко Володимир	УСДРП	Голова Ради Народних Міністрів, міністр внутрішніх справ
2.	Красковський Іван	УПСР	товариш міністра внутрішніх справ
3.	Карпинський Олександр	УПСФ	Товариш міністра внутрішніх справ
4.	Абрамович Леонід	Б/п	Товариш міністра внутрішніх справ
5.	Шульгин Олександр	УПСФ	міністр закордонних справ
6.	Порш Микола	УСДРП	міністр військових справ і праці
7.	Жуковський Олександр	УПСР	Товариш міністра військових справ
8.	Ткаченко Михайло	УСДРП	міністр судових справ
9.	Ковалевський Микола	УПСР	міністр продовольчих справ
10.	Єщенко Вадим	Б/п	міністр шляхів
11.	Шаповал Микита	УПСР	Міністр пошт і телеграфу
12.	Антонович Дмитро	УСДРП	Міністр морських справ
13.	Мазуренко Василь	УСДРП	В.о. міністра фінансів
14.	Стещенко Іван	УСДРП	Міністр освіти
15.	Холодний Петро	УПСФ	Товариш міністра освіти
16.	Голубович Всеволод	УПСР	Міністр торгу і промисловості
17.	Одинець Дмитро	УПСР	Міністр великоруських справ
18.	Міцкевич Мечислав	ПНДЦ	Міністр польських справ
19.	Зільберфарб Мойсей	ОЄРСР	Міністр єврейських справ
20.	Зарубін Олександр	РПСР	Державний контролер
21.	Мірний Іван	УПСФ	Державний писар

*Таблицю підготовлено за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

Таблиця Б.17

**Персональна участь членів політичних партій
у роботі Ради Народних Міністрів
Української Народної Республіки (18 січня 1918 р.)***

№ п/п	Прізвище, ім'я	Партійність	Посада
1.	Голубович Всеволод	УПСР	Голова Ради Народних Міністрів, міністр закордонних справ
2.	Ткаченко Михайло	УСДРП	Міністр судових справ
3.	Христюк Павло	УПСР	Міністр внутрішніх справ
4.	Немолоський Іван	Б/п	Міністр військових справ
5.	Перепелиця Степан	УПСР	Міністр фінансів
6.	Сокович Євген	УПСР	міністр шляхів
7.	Ковалевський Микола	УПСР	міністр продовольчих справ
8.	Григорійв Никифор	УПСР	міністр освіти
9.	Терниченко Аристарх	УПСР	міністр хліборобства
10.	Антонович Дмитро	УСДРП	міністр морських справ

***Таблицю підготовлено за:** Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

**Персональна участь членів політичних партій
у роботі Ради Народних Міністрів
Української Народної Республіки (24 березня 1918 р.)***

№ п/п	Прізвище, ім'я	Партійність	Посада
1.	Голубович Всеволод	УПСР	Голова Ради Народних Міністрів, міністр закордонних справ
2.	Любинський Микола	УПСР	керуючий міністерством закордонних справ
3.	Ткаченко Михайло	УСДРП	міністр внутрішніх справ
4.	Шелухін Сергій	УПСФ	міністр судових справ
5.	Жуковський Олександр	УПСР	міністра військових справ, в.о. міністра морських справ
6.	Сокович Євген	УПСР	міністр шляхів
7.	Сидоренко Григорій	УПСР	міністр пошт і телеграфів
8.	Ковалевський Микола	УПСР	міністр земельних справ і харчування
9.	Коліух Дмитро	УСДРП	керуючий міністерством харчування
10.	Перепелиця Степан	УПСР	міністр фінансів
11.	Прокопович В'ячеслав	УПСФ	міністр освіти
12.	Фещенко- Чопівський Іван	УПСФ	міністр торгу і промисловості
13.	Михайлов Леонід	УСДРП	керуючий міністерством праці
14.	Христюк Павло	УПСР	генеральний писар

*Таблицю підготовлено за: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т.2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

Таблиця Б.19

Земельне питання у програмах УПСР і УСДРП*

Основні положення та вимоги		
1	2	3
	Програма УПСР, прийнята на II з'їзді (липень 1917 р.)	Програма УСДРП, прийнята IV з'їздом (жовтень 1917 р.)
Право приватної власності	«Право приватної власності на землю касується назавжди, і земля виключається з товарообміну»	Право приватної власності касується не повністю (селяни мали право, зберігати у власність землю, якщо її площа не була більшою, ніж дрібна селянська земельна власність), земля виключається з товарообміну
Власність на землю	«Всі землі в Україні (Український Земельний Фонд) переходять без викупу в користування всього трудового народу»	«Всі землі приватних власників, котрі мають земельної власності більше норми», яку мали встановити Українські Установчі Збори, «а також землі казенні, царські, удільні, церковні та монастирські підлягали конфіскації та передачі в Український Земельний Фонд у власність України»
Право користування землею з Українського Земельного Фонду мали	«Сільські громади, волосні, повітові, крайові та всеукраїнський земельний комітети, обрані трудовим народом на основі загального рівного, прямого і таємного виборчого права»	«Організовані земельні комітети України, які мали задовольняти потреби у землі безземельного і малоземельного люду з перевагою для селян, об'єднаних у «товариства гуртового господарювання»

1	2	3
Про великі зразкові господарства	«Позаяк хазяйнування гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентарю, дає змогу завести найкращі машини і, взагалі, підвищує агрикультуру, — великі зразкові господарства, не руйнуючи передати до рук трудових хліборобських товариств як огнищ майбутнього соціалістичного хазяйнування»	Великі зразкові господарства, а також ті господарства, які мають особливу вагу для народного господарства України без поділу повинні були переходити до ведення органів місцевого самоврядування, кооперативів та професійних робітничих спілок. Господарювання окремих господарств повинно було здійснюватися «під контролем українських державних властей і органів самопорядкування», які мали «дбати про найінтенсивніший розвиток сільськогосподарської кооперації у всіх її формах»

*Таблиця виконана на основі програм УПСР (Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові та довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 123.) та УСДРП (IV Конгрес УСДРП. — Б.М., 1917. — С. 10–11).

Таблиця Б.20

Програмові завдання у соціально-економічній сфері

№	Завдання	УПСР	УСДРП
1	2	3	4
1.	Завдання у сфері торгово-промислового і комунікаційного господарства	Негайну націоналізацію всіх важливих галузей господарства, які забезпечують найважливіші потреби народу та монополізацію державного контролю над продукцією тих галузей промисловості, націоналізацію яких не була можливою у даний час	Не визначено
2.	завдання у сфері робітничого законодавства	Максимального 8-ми годинного робочого дня для дорослих і 6-ти годинного для робітників від 16–18 років; заборони дитячої праці до 16 років; заборони жіночої праці в тих галузях промисловості, які шкідливі для жіночого організму; звільнення від роботи із збереженням зарплати в 6-ти останніх тижнях вагітності і в 6 тижнів після родів; заборона нічної праці, за винятком окремих галузей, і цілковита заборона для дітей і жінок; встановлення мінімальної заробітної плати; державного забезпечення робітників на старість та цілий ряд інших конкретизованих вимог, пов'язаних з захистом прав робітників	Максимального 8-ми годинного робочого дня для найманих дорослих робітників і робітниць. Максимального 6-ти годинного робочого дня для робітників від 16 до 18 років

1	2	3	4
3.	завдання у сфері муніципального (комунального) земського господарства	якнайшвидшого розвитку громадських підприємств і служб; оподаткування нерухомого майна та вивласнення його для задоволення потреб; вивласнення у межах міста приватної землі; незалежності і самостійності муніципалітетів у комунальних справах; скасування місцевих адміністративних органів і передачу відповідних функцій органам місцевого самоуправління	Не визначено
4.	завдання у сфері сільського господарства, в земельній справі	соціалізації землі на таких підставах: 1) право приватної власності на землю касується назавжди, і земля виключається з товарообміну; 2) всі землі на Україні (Український Земельний Фонд) переходить без викупу в користування всього трудового народу, який порядкує ними через сільські громади, волосні, повітові, крайові та всеукраїнський земельний комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права. Інші пункти програми-мінімум деталізували принцип соціалізації.	1) передачі всіх маєтків казенних, удільних, монастирських, кабінетних, церковних і великих приватновласницьких крайовим самоврядуванням; 2) знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах; 3) відміни законів, які обмежують права селян вільно розпоряджатися своєю землею: права розподілу громадської землі; права виділу.

1	2	3	4
5.	завдання у сфері фінансової політики	запровадити поступовий (прогресивний) податок від доходів і спадщини; повністю звільнити від оподаткування дрібні доходи, менші від певної норми	Не визначено

*Таблиця виконана на основі програм УПСР (Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові та довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С.123.) та УСДРП (IV Конгрес УСДРП. — Б.М., 1917. — С. 10–11).

Аналогічний розділ у програмі соціал-демократів складався лише з двох блоків: вимоги «в цілях охорони праці» і «в інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі і сільського господарства».

Основні статутні вимоги

№		УПСР	УСДРП
1	2	3	4
1.	Членство в партії	Членом партії є кожна особа, що поділяє її програму, підлягає партійній дисципліні, виплатила вступний внесок, і акуратно виплачує членський внесок. Член партії не може бути рівночасно членом якої-небудь іншої партії.	Членом партії визнається, хто приймає її програму й активно працює в партійній організації.
2.	Вступ до партії	Вступ до партії відбувається через місцеві, містечкові, міські, військові та інші партійні організації, за рекомендацією двох членів партії, відомих комітетові відповідної організації.	Не визначено
3.	Основна форма партійної організації	Організація певного населеного пункту (хутір, село, містечко, станція, станиця) або (на фронті) певної військової часті	Місцеві організації, що проводять цілокупну партійну роботу, автономні й будуються по принципу демократизму.
4.	Законодавчий орган	Партійний з їзд	Вищою партійною установою є з їзд, що скликає щороку Центральний Комітет.
5.	Виконавчий орган	Центральний Комітет	Не зазначено
6.	Між з їздами вищим партійним органом	є Центральний Комітет партії, який керує всією ідейною і практичною роботою партії, і постанови котрого є обов'язкові для всіх членів партії й партійних організацій.	Ц. Комітет керує теоретично і практично цілою партійною діяльністю на підставах постанов з їздів.

Продовження табл. Б.21

1	2	3	4
7.	Порядок обрання та склад ЦК	18 осіб, обраних партійним з їздом, та з делегатів від губернських організацій, по одному від кожної. Крім того, ЦК має право кооптації в розмірі не більше 1/3 обраних членів.	ЦК обирає з їзд в кількості п яти осіб з правом кооптації.
8.	Структура ЦК	ЦК обирає собі президію, а також виділяє зі свого складу постійне Бюро для завідування технічними справами партії та для переведення в життя ухвал ЦК. Для успішного виконання своїх завдань Бюро може засновувати при собі різні комісії, як організаційно-агітаційну, фінансово-господарчу, редакційну та інші.	Не визначена
9.	Відносини між ЦК і організаціями	Всі організації мусять бути зареєстровані в ЦК. Всі місцеві, військові, повітові, армійські, губернські та крайові організації є автономні в межах своєї діяльності, зазначеної статутом і підлягають тільки загальним директивам ЦК. «ЦК зноситься з організаціями або безпосередньо, або через ширші районні організації (напр. з повітовими організаціями через губернiальні, з місцевими — через повітову і т.д.). Так само організації зносяться з ЦК або безпосередньо, або через ширші районні	Всі ухвали ЦК для місцевих організацій обов'язкові, Місцеві організації затверджуються з їздами, а часі між з їздами — ЦК. Вони мають право видавати від свого імені літературу.

1	2	3	4
		організації, дбаючи лише проте, щоб не загромаджувати ЦК тими справами, котрі можуть бути, згідно з статутом, роз язанні організаціями місцевими або районними.	
10.	Кошти партії	Кошти партії складаються: а) членських внесків та спеціальних партійних податків; б) з прибутків від партійних підприємств; в) з грошових допомог, пожертв і т. ін.	Кожна організація вносить до Центральної каси 25%, організації поза межами України — 50% від всіх своїх доходів. ЦК видає центральний орган і літературу від свого імені на власний кошт. ЦК завідує Центральною касою.

*Таблиця виконана на основі статутів УПСР (Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові та довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 124–128.) та УСДРП (Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові та довідкові матеріали. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — С. 99–100).

Таблиця Б.22

**Остаточні результати виборів
до Українських Установчих Зборів
(січень 1918 р.) по п'яти округам**

Партії	Округа					Всього	
	Во-линська	По-дільська	Черні-гівська	Київсь-ка	Полтав-ська	Осіб	%
Квота (депутатів)	30	39	28	45	30	172	100
УПСР і Се-лянська Спілка	19	30	10	38	18	115	66,8
РСДРП (б)	4	–	17	3	10	34	19,8
Євр. Нац. Ком.	3	3	–	3	–	9	5,2
Польський список	3	2	–	–	–	5	2,8
Селяни Балтського повіту	2	–	–	–	–	2	1,1
Бунд	1	–	–	–	–	1	0,5
Позапартійні росіяни	–	–	–	–	–	1	0,5
УСДРП	–	1	–	–	–	1	0,5
УПСР (ліві)	–	–	–	–	1	1	0,5
Кадети	–	–	1	–	–	1	0,5
Хлібороби-власники	–	–	–	–	1	1	0,5

Таблицю виконано на основі матеріалів із газети «Народня воля». — 1918. — 10 квітня.

Представництво на Трудовий Конгрес*

Губернії**	Кількість делегатів		
	селяни	робітники	інтелігенція
Київщина	50	12	5
Поділля	45	8	4
Харківщина	50	11	4
Херсонщина	37	11	4
Волинь	46	10	4
Чернігівщина	42	9	3
Полтавщина	46	8	4
Катеринославщина	31	12	3
Таврія	14	3	1
Холмщина, Підляшся	14	4	1
Всеукраїнський з'їзд залізничників	–	20	–
Всеукраїнський з'їзд поштовиків	–	10	–
Всього	377	118	33

*Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

**Примітка: Окремо було включено представників Всеукраїнських з'їздів залізничників і поштовиків, а також представників Західноукраїнської Народної Республіки у кількості 65 делегатів. Всього на Трудовий Конгрес мало бути обрано 593 делегата.

Таблиця Б.24

Фракції Трудового Конгресу*

Загальна		Кількість представників					
		Українські політичні партії					
		УПСР (ц.т.)		УПСР (боротьбистів)		УСДРП	
Осіб	%	осіб	%	осіб	%	Осіб	%
320**	100	158	49,4	30	9,3	40	12,2

*Трудова республіка. — 1919. — 13 лютого.

**Наближена кількість учасників.

Таблиця Б.25

Участь політичних партій в урядах Директорії

Уряди (партійність голови уряду)	Період діяльності	Кількість представників від партій (осіб)				
		УСДРП	УПСР	УСС	УПСФ	Інші партії
Уряд В. Че- ховського (УСДРП)	26.12.1918 р. — 02.1919 р.	6	4	4	3	1
Уряд С. Оста- пенка (безп., в минулому член УПСР)	13.02.1919 р. — 04.1919 р.	0	1	4	6	5
Уряд Б. Мат- роса (УСДРП)	9.04.1919 р. — 12.08.1919 р.	6	4	0	0	4
Уряд І. Мазе- пи (УСДРП)	12.08.1919 р. — 20.05.1920 р.	5	6	0	1	2
Уряд В. Про- коповича (радикал- демократ)	26.05.1920 р.	4	0			

*Таблицю виконано на основі монографії Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.

**Персональна участь членів політичних партій
в урядах Директорії**

Уряди	УСДРП	УПСР	УСС	УПСФ	Інші партії
1	2	3	4	5	6
В. Чеховського	Д. Антонович, Б. Матюшенко, Б. Мартос, В. Мазуренко, А. Михайлів	О. Мицюк, С. Остапенко, М. Шаповал, І. Стефан	М. Білінський, І. Липа, О. Осецький (згодом — О. Греків), П. Пилипчук, Л. Симонів	П. Холодний (згодом — І.Огієнко), С. Шелухін, І. Сніжко (згодом М. Корчинський)	А. Ревуцький
С. Остапенка	—	Г. Чижевський	О. Шаповал,		
І. Липа, М. Білінський, Д. Симонів	І. Феценко — Чопівський, К. Мацієвич, Д. Маркович, І. Огієнко, О. Корчак, Чепурківський, М. Корчинський	С. Федак, С. Архипенко, П. Пилипчук, А. Ревуцький, О. Назарук			
Б. Матроса	А. Лівицький, І.Мазепа, Г.Сиротинко, М. Шадлун, М.Білоус	М. Ковалевський, А. Шрамченко, І. Лизанівський, І. Паливода	—	—	В. Темницький, А. Крушельницький, О. Безпалко, П. Красний

Закінчення табл. Б.26

1	2	3	4	5	6
І. Мазепа	Б. Мартос, М. Шад- лун, А. Лі- вицький, С. Тимо- шенко	М. Кова- левський, А. Шрам- ченко, І. Пали- вода, Д. Одрина, М. Чер- каський, Н. Гри- горіїв	–	І. Огієнко	О. Без- палко, П. Крас- ний

*Таблицю виконано на основі монографії Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 9 с.

**Перелік видань
Української Партії Соціалістів-Революціонерів (1917 р.)***

№	Автор	Назва	Видання
1.		Постанови конференції УПСР. 2–5 червня 1917 р.	ЦК УПСР
2.		Програм і статут УПСР	ЦК УПСР
3.	Сріблянський М.	З біжучої хвилі	ЦК УПСР
4.	Порхнун Д.	Що таке Установчі Збори і ко- го до них вибрати?	ЦК УПСР
5.		Чого хоче партія соціалістів- революціонерів (для війська)?	ЦК УПСР
6.		Хто такі соціалісти-революціо- нери і чого вони домагаються?	Київського комітету УПСР
7.		Борець за діло народне (Іван Франко)	Київського комітету УПСР
8.	Головко П.	Який державний лад мусить бути?	Київського комітету УПСР
9.		Хто такі соціалісти-революціо- нери і чого вони домагаються?	Петроградського Комітету
10.	Косенко І.	Хто ми й чого треба?	Петроградського Комітету
11.	Белочкін	Земля і воля	Петроградського Комітету
12.	Косенко І.	Про вибори до Установчих Зборів	Петроградського Комітету
13.	Шиманович І.	Земельна справа	Петроградського Комітету
14.		Що робити з землею?	«Рух» (Харків)
15.		Хто воює, а хто грабує.	«Рух» (Харків)
16.		Все людне, рівне, пряме, потайне виборче право	«Рух» (Харків)
17.		Популярний програм УПСР	«Рух» (Харків)

*Таблицю виконано на основі матеріалів з брошури «Статут Української партії соціалістів-революціонерів у війську та флоті (складений на основі загальнопартійного статуту Комітету УПСР XII армії, та стверджений з поправками Бюро ЦК УПСР, з передмовою т. Володимира Кедровського). — К.: Видання ЦК УПСР, 1917. — 19 с.

Таблиця Б.28

Участь УПСР у виборах до Всеросійських Установчих Зборів

Виборчий округ	Кількість	Голосувало	%	Голосувало	%
Волинський	1590518	820708	51,6	582255	71
Катеринославський	2150000	1193049	55,5	556012	46,6
Київський	2630000	1499878	57,0	1199902	80
Подільський	2330800	741064	31,7	652306	88
Полтавський	1558048	1149256	73,7	925684	80,5
Харківський	1990000	1093048	54,9	795558	72,8
Херсонський	2030000	932270	45,9	493000	52,9
Чернігівський	1276167	973629	76,3	484140	49,7
Разом	15555583	8402902	49,6	5480420	58,2

Примітка. Складено на підставі: ЦДАВО України, Ф. 1133, оп. 1, спр. 53, арк. 44 та Ф. 3261 (цього ж архіву), оп. 3, спр. 81, арк. 95, Робітнича газета. — 1918. — 6 січня; Народня Воля. — 1917. — 17, 23, 29 листопада; Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 178–182; Гусев В.И., Крыжановский В.П. В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. — К., 1987. — С. 110–111, 138–139; Мельник О.О. Проблема вибору шляхів розвитку революції на Україні (тактика партії українських есерів щодо Установчих Зборів в 1917–1918 рр.). — Мелітополь, 1995. — С.25.

Додаток В.

Програмові, статутні та довідкові матеріали

Додаток В.1

«До української інтелігенції в Росії»*.

Надходить війна! Для імперіалістичних забаганок московського правительства, яке в крові війни затопити початки нового визвольного народу, будуть гинути задурно тисячі й десятки тисяч синів нашого народу.

Надходить загальноєвропейський конфлікт, в яким буде рішатися доля держав, який змінить політичну карту Європи.

Український нарід і Україна довгий час були рабами московського правительства, довгий час тягнули його ганебне ярмо. В 1905–1906 роках зроблено спробу розбити самодержавну Росію, тюрму народів перетворити в конституційну державу. Сю спробу російського правительство здушило силою свого війська.

Тепер надходить час, коли Росія, як імперія, ставить на карту своє існування. Користаймося ж з догідної хвили, розпочинаймо наново боротьбу проти московського панування за права нашого народу. Їдім до народу, освідомлюймо й організуймо його до чинної боротьби за національну свободу й незалежність, за економічне визволення від дідичів і капіталістів».

«Чим більший буде національно-революційний рух на Україні, тим слабшим почуватиме себе московський самодержавний уряд. Чим слабший він буде, тим легше буде європейським державам розбити його, тим легшою буде й наша боротьба, щоби розвалити нарешті ненависну нам тюрму народів, самодержавну, імперіалістичну Росію, яка душить у своїх лапах і ссе кров уже з багатьох народів, а все ще хоче загарбувати нові народи й нові краї».

«Понесім в як найширші круги нашої суспільности й нашого народу гасло самостійної, ні від кого незалежної України в границях цілої тої території, на якій живе наш нарід. Перед лицем загальноєвропейського конфлікту, сеї страшної оружної боротьби держав, підготовлюймо й розпочинаймо оружну боротьбу українського народу за свою незалежність. Ся буря, яка насувається на нас, тільки тоді не лишить нас рабами в чужім ярмі, коли ми будемо самі бороти ся за себе, коли справді своєю боротьбою покажемо світови, що живемо як нарід, що хоче сам бути паном над собою».

«Самостійна, ні від кого незалежна українська демократична республіка — ось наша ціль!»

«Оружна боротьба проти московського самодержавства, розвалення тюрми народів, — ось засоби, що поведуть нас до се ціли.»

«Ширьмо ж ідею самостійної України!»

«Організуймо наш нарід до оружної боротьби!»

«Ослаблюймо всякими способами російський уряд! — Памятаймо, що побите його в теперішнім європейським конфлікті — се запорука, що побідить загально-російська революція народів Росії, що побідить і національна революція українського народу.»

«Хай же живе озброєне повстане українського народу!»

«Хай живе українська демократична республіка! Хай живе самостійна Україна!»

*Відозва взята з книги Залізняка М. Українці, Росія і війна (Замітки і матеріали). — Б.М., 1915. — С. 5–11.

Друга відозва звернення до селян:

Брати селяни! Ви пригадуєте собі добре, як ви в 1905 і 1906 роках розпочали боротьбу за краще життя, боротьбу за землю і волю. Довго, цілі століття перед тим, терпіли ви в кайданах панської неволі і в кайданах самодержавного уряду. Ви поливали землю своєю кров'ю й потім, а вся ваша праця йшла на панів. Пани вели сите, веселе життя, а ви голодували по своїх хатах.

Та сього мало! Ви давно дали би собі раду з панами, давно здобули би собі краще життя, але за панів стояло й стоїть самодержавне московське правительство зі своїм військом і своїми гарматами й рушницями, зі своїми поліцаями й урядниками, зі своїми нагайками і в'язницями.

Та що найгірше! Се військо, ся опора панів і правительства, ваших завзятих ворогів, складаєть ся з синів простого народу, з ваших власних дітей. Коли московське правительство, жадне на чужі краї, довело до війни з Японією, воно забрало силу народу на вірну смерть. Тисячі, десятки й сотні тисяч людей загинули в сій війні, а коли ті, що лишили ся дома, не могли далі витерпіти й розпочали боротьбу за свої права, правительство московське ужило війська проти вас.

Знаєте добре, якими способами, якими насильствами спинив московський уряд визвольний рух. Знаєте, що з того часу мало що покращало жите на нашій Україні. По давньому визискують нас пани й уряд, по давньому нема ніякох свобод. Не маємо ми своєї власної школи, лише чужу московську, не маємо ми своєї власної управи, по давньому про всі наші справи й потреби рішаємо не ми самі, не свобідно вибрані самим народом люде, а московське правительство в Петербурзі.

Тепер надходить війна. Знову беруть вас до царського війська, знову будете ви задурно проливати свою кров для забаганок свого найлютішого ворога — московського уряду. І знаєте ви добре, що як не побють царського війська чужі держави, то ще гірше буде нам жити.

Годі вже далі терпіти! Користаймо зі слухного часу. Користаймо з того, що на ворожий нам мосуовський уряд ідуть війною чужі держави! Розпочинаймо наново боротьбу! Борімо ся за права свого народу. Борімо ся за його самостійність, щоби він сам правив собою, сам через своїх людей давав собі лад.

Борімо ся за самостійну, ні від кого не залежну Україну! Бо коли ми будемо самі панами на своїй землі, тоді здобудемо собі й краще життє.

Розпочинаймо освідомлювати темних селян, єднаймо ся в тайні товариства й зброймо ся, щоби виступити проти панів і московського уряду. Не дозвољмо йому, щоби він міг зібрати військо, бо коли його побють, легше буде й нам побороти його.

Самостійна, ні від кого незалежна Україна, У країна без хлопай без пана, як казали наші славні предки козаки, — ось наша ціль!

Хай же живе повстане! Хай живе революція для здобуття вільної України! Хай живе самостійна Україна без хлопа і без пана!

*Відозва взята з книги: Залізняка М. Українці, Росія і війна (Замітки і матеріали). — Б.М., 1915. — С. 5–11.

Третя відозва видана до робітників:

Товариші! Австро-Угорщина й Німеччина проголосили війну Росії. Російське самодержавне правительтво само втягло нашу країну у війну. Боячи ся революційного руху робітництва, який останніми часами знову почав набирати сили, російський уряд думав відвернути увагу народу від внутрішніх справ успішною війною проти інших держав. Особливо не давала йому спокою Австрія, де живе й має свободу чотири мільйони українського народу. Російський уряд жорстоко переслідує й нищить всякі прояви українського життя в Росії, але бачить, що не може, не має вже сили ніякими способами спинити визвольного руху українського народу. Навіть поліційні заборони вже не помагають йому. Святкування ювілею Шевченка було заборонене — тим голоснішим був протест Українців на улицах Києва! І російський уряд зрозумів, що хіба якимись надзвичайними, досі не уживаними способами зможе він знову приборкати революційно-національний рух серед нашого народу. Сей спосіб — побити Австрію, забрати від неї ту частину Галичини, де живе решта нашого народу, а по побіді з цілою силою здавити всі прояви нашого життя. Маючи в своїх руках Галичину, російський уряд був би певний, що вона вже не буде тим місцем, з якого досі вогонь національної свідомости розходив ся по цілій Україні.

Забрати від Австрії Галичину! Мати весь український нарід у своїй власти — ось ціль російського уряду, і для сеї цілі знайшов він добрі знаряддя. Збаламучена російськими грішми й агентами, Сербія раз у раз непокоїла Австрію, а в Галичині організував російський уряд за гроші цілу партію запроданців москвофілів, які мали підготувати ґрунт для його побіди. Довго тягла ся ся підготовча робота російського уряду на знищення нашого народу. Але коли Сербія за чинною помічю свого власного правительтва і при участі офіційальних представників російського уряду вбили в Сараєві австрійського наслідника престолу з його жінкою, австрійський державі увірвав ся терпець. Для своєї власної охорони вона мусіла покласти край роботі російського уряду. Австрійський уряд зажадав від Сербії цілковитої покори, а коли вона не зробила сього, виповів їй війну. У відповідь на се російське правительтво розпочало мобілізацію цілого свого війська і флоту, почало готувати ся до нападу і на Австрію і на її союзника Німечину. Російське військо перше

напало на Німечину, й вона проголосила тоді війну Росії. За прикладом Німеччини пішла й Австрія.

Товариші! В сій війні рішаєть ся наша доля! Побідить Росія — ще довгі десятки літ будемо під царськом батогом. Побе Німечина й Австрія російський уряд і військо, — легшою буде наша боротьба за національне визволення, за краще жите. Українське робітництво бореть ся не лише за національне визволення, воно бореть ся також за визволення соціальне, за визволення праці від кайднів капіталу. Але воно знає, що лише усунення національної неволі, лише свобідний українського народу дадуть йому змогу всю силу обернути на боротьбу проти сучасного капіталістичного ладу. Ось чому українське робітництво теж прийняло гасло Самостійної України.

Товариші! В сій рішучій хвилі беріть ся знову до боротьби проти російського уряду! Революція, яку ви почнете по містах, не позволит російському урядові вийти переможцемв теперішній війні. А чим більше буде побитий російський уряд під час війни, тим легше буде нам добити ся визволення. Організувати й перевести в жите загальне повстанне українського народу проти російського самодержавства — ось єдиний спосіб до здобутя нашої ціли — самостійної й незалежної, вільної й демократичної України! А в вільній Україні легше буде нам добити ся не лише кращого житя, але легше буде вести боротьбу проти капіталізму.

Берім ся ж до зброї!

Хай живе загальне повстанне Українського народу!

Хай живе самостійна, демократична Україна!

Хай живе соціальна революція!

*Відозва взята з книги: Залізняка М. Українці, Росія і війна (Замітки і матеріали). — Б.М., 1915. — С. 5–11.

**«Хто такі соціалісти-революціонери
і чого вони домагаються?»**

У брошурі «Хто такі соціалісти-революціонери і чого вони домагаються?» давалися роз'яснення земельного питання. Зокрема, зазначалося, що українські соціалісти-революціонери вимагали:

1) Передачі всіх земель: казенних, поміщицьких, монастирських, церковних і інших через Український сейм в руки всього трудового народу, щоб користувались землею на підставі урівнюючого землеволодіння;

2) щоб землею порядкував народ через свої трудові громади;

3) щоб землі не можна було ні продавати ні купувати, ні заставляти в спадщину¹.

Серед політичних вимог були:

1) знищення навіки самодержавства і заміна його повним народним самоврядуванням — демократичною федеративною республікою. (Самоврядування есери розуміти так: всі народи, які населяють Росію чоловіки і жінки, яку б віру не сповідували, після виповнення 20 років мають право обирати посла (депутата). Ці депутати збираються у столиці свого краю обговорюють потреби людей, які їх обирали і в згоді між собою встановлюють закони про землю, про робітників і інші, розкладають приходи і розходи, взагалі всіма справами завідують. Депутатів вибирають не на все життя, а на певний термін (2–3 роки). А коли який депутат буде нездатним, то ті, хто вибрав його можуть і скинути такого посла. А щоб послами попадали люди чесні, гарні, треба щоб вибори були: 1) всенародні, тобто щоб вибирали всі, 2) прямі, тобто, щоб самим народом, а не виборцями, як це було в Державну Думу, 3) рівні, тобто кожен чоловік чи жінка, бідний чи багатий має право на один голос; 4) таємні, тобто, щоб ніхто не знав, хто за кого віддає голос, бо може хто побоїться піти проти своїх господарів або начальників)².

II. Українські соціалісти-революціонери вимагають, щоб у всіх частинах (автономних країнах) російської демократичної федеративної республіки не притісняли людей другої народності (іншими словами мова йшла про забезпечення прав національних меншин).

III. Українські соціалісти-революціонери вимагають, щоб важливі питання (війна, мир та інші) вирішувалися представниками всіх народів у Всеросійському парламенті. В особливо важливих

питаннях можна використовувати референдуми, а також народну законодавчу ініціативу.

IV. Щоб усі урядовці (чиновники, суді, міністри, словом, всі урядові особи обирались, а не призначались, як це було досі, і щоб їх можна було притягнути до суду за неправдиві вчинки і зміни-ти у всякий час, коли вони будуть поганими.

V. Щоб можна було збиратися де завгодно, говорить про свої справи, щоб всякий міг писати і друкувати все, що на його думку корисне для всього народу; щоб можна було засновувати будь-які товариства та спілки для захисту своїх інтересів, щоб не притісня-ли людей за їх віру, щоб кожен мав право молитися по своєму.

VI. Щоб перед судом і законом всі були рівні: і прості люди і начальники, і бідні і багаті, щоб заарештовували, карали тільки по постанові суду, а не так, як досі було, що як захотіла поліція, так і посадить у в'язницю і буде там держати, поки їй бажатиметься.

VII. Щоб усі діти обов'язково навчалися рідною мовою, щоб уряд безкоштовно надавав вчителів, книжки і все те, що необхід-но для навчання.

VIII. Щоб постійного війська не було, а була б замість нього міліція³.

¹ Див.: Хто такі Соціалісти-Революціонери і чого вони домагаються? — Б.М., б.р. — С. 11.

² Хто такі Соціалісти-Революціонери і чого вони домагаються? — Б.М., б.р. — С. 6.

³ Там само — С. 8–10.

**Програма Української партії
соціалістів-революціонерів, ухвалена на партійному з'їзді
у Києві, 15–19 липня 1917 р.**

Українська партія соціалістів-революціонерів в своїй боротьбі за соціальне визволення працюючого люду вважає себе складовою частиною армії міжнародного революційного соціалізму. Приєднуючись до всіх постанов Інтернаціоналу і до домагань соціалістичних партій всього світу, вона пристосовує їх до конкретних форм життя української демократії.

Стоючи на сторожі класових інтересів працюючих мас, партія ставить своїм кінцевим завданням перебудову сучасного капіталістичного ладу на лад соціалістичний, основою якого являється: визволення всіх громадських і політичних установ з-під влади буржуазних класів, скасування приватної власності на сили природи і на засоби (знаряддя) продукції; знищення всяких класових різниць, знищення класового примусово-бюрократичного характеру громадських установ та збереження і розвиток їх нормальних культурних функцій; знищення всякого економічного визиску та політичного, національного і релігійного гніту, і організація загальної праці на спільну користь.

З тою метою партія організує українську демократію — робітництво та трудове селянство. Практичним завданням являється об'єднання всіх шарів працюючого, визискуваного люду для того, щоб вони визнали, себе єдиним трудівничим класом, побачили в цьому єднанні запоруку свого класового визволення, і шляхом планомірної організованої боротьби дійшли до соціального перевороту, який тільки забезпечить їм всебічний гармонійний розвиток духовних і фізичних сил, та поведе людство на вищі щаблі поступу.

Поширення світової торгівлі та продукція виробів на світовий ринок установлює найтісніший зв'язок і залежність становища працюючого люду одної держави від його становища по інших державах. Таким чином, визволення робочого класу являється міжнародною справою, в якій беруть участь працюючі всіх країн в повній згоді та єдності.

Сучасний буржуазний лад, збудований на приватній власності й приватному господарюванні, поділив громадянство на класи, даючи одним багатство, освіту і владу, залишаючи другим злидні, безправ'я і темноту. Працюючі маси змушені проводити своє

життя в одноманітній, пригнічуючій людину невпинній праці, тоді як пануючі класи користуються розкошами й бездіяльністю.

Приватна власність на засоби продукції, що була спочатку способом забезпечення права людини на її власний виріб, — зробилася тепер засобом експлуатації робітників і селян.

З розвитком основ капіталістичного ладу все ясніше помічається різниця між класом визискуваних, що, чим далі, то все меншу частину одержують з витворених ними цінностей, і визискувачів, що заволоділи засобами продукції і монополізували власність на сили природи.

Наслідками капіталістичного ладу являється: безладдя в продукції, хижацтво в порядкуванні господарством краю, зріст визиску, залежність і незабезпеченість працюючого ладу, влада грошей, що руйнує моральні підпори громадянства, конкуренція і боротьба всіх проти всіх за привілеї.

Експлуатація трудового селянства державою і класом визискувачів не дає змоги розвиватися основному населенню країни, гальмує дальший поступ всього народу і викликає боротьбу між гнобителями і пригнобленими.

На ґрунті стихійного процесу загострення класових взаємовідносин збільшується все більше і більше участь організованих колективних сил в ході подій з метою здійснення певного ідеалу шляхом систематично виробленої тактики.

В цій боротьбі виступає партія як революційна організована меншість, прямує весь час до злиття з усім працюючим людом, до захоплення його цілком в свої ряди.

Неминучою умовою соціальної революції являється диктатура революційної демократії, цебто захват такої політичної влади, яка б дала змогу побороти всякі протилежні заходи буржуазії.

Розвиток продукційних сил, концентрація і ускладнення процесу праці в капіталістичних підприємствах утворюють пригожий ґрунт і матеріальну можливість переведення соціального перевороту, Одначе повна соціальна революція можлива тільки тоді, коли працюючі маси дозріють до прийняття соціалізму, до експропріації підприємств, до реорганізації продукції і поділу, а також до порядкування всім господарством на соціалістичних основах.

Для цього необхідно перевести велику підготовчу роботу в масах людності.

Для того партія буде в межах буржуазного ладу домагатися як шляхом революційним, так шляхом державно-соціальних реформ

таких заходів і установ, які б віддали в руки працюючого люду всі засоби для підготовки соціального перевороту і б їм змогу як найкраще організуватися і виховати себе до великої визвольної боротьби, усуваючи все, що стоїть на перешкоді класової солідарності і культурної емансипації.

Рівночасно партія вживатиме всіх заходів, щоб частинні соціальні реформи не затемнювали працюючим масам їх кінцевого ідеалу, поборюватиме всякий соціал-реформізм і оборонятиме чистоту революційного принципу.

Згідно з усім сказаним, партія виставляє як програму-мінімум слідуючі вимоги, яких здійснення буде негайно домагатися:

А. В НАЦІОНАЛЬНІЙ СПРАВІ:

I. Стоючи на ґрунті міжнародного революційного соціалізму і приєднуючись до класової боротьби трудівничих мас усіх націй, Українська партія соціалістів-революціонерів вважає, що до загальнолюдських ідеалів ведуть національні шляхи і свідомо стоїть в обороні національних цінностей усіх народів.

II. Цілковите розв'язання національного питання можливе тільки в соціалістичному ладі, коли буде знищений соціальний гніт. Однак, зважаючи на те, що національний гніт затемнює класову свідомість і дає буржуазії нагоду використовувати національне невдоволення гноблених націй для своїх класових інтересів і імперіалістичної політики, У.П.С.-Р. признає необхідним вже в межах буржуазного ладу боротися за такі міжнародні відносини, які б:

1) можливо найбільше сприяли розвою класової свідомості трудівничих мас і їх міжнародній солідарності і 2) відповідали соціалістичним принципам рівності всіх націй перед Інтернаціоналом та праву кожної нації на самовизначення, цебто на найширшу політичну волю, якою є повна суверенність нації.

III. Для того найкращим способом полегодження національних стосунків в межах буржуазного ладу У.П.С.-Р. визнає національно-персональну (екстериторіальну) автономію. Необхідною переходовою стадією від сучасного безправного стану націй до екстериторіальної автономії партія вважає в найближчому майбутньому перебудову сучасних імперіалістичних, сепарованих держав на федерацію демократичних республік, утворених по національно-територіальному принципу з міжнародним забезпеченням прав національних меншостей на основі екстериторіальності. Обсяг суверенності і форма федеративної сполуки повинні бути установлені лише

шляхом добровільної умови між суверенними націями, які складають федерацію, згідно з інтересами працюючих мас кожної нації.

IV. Виходячи з усього вищесказаного, У.П.С.-Р. вважає необхідним під теперішню хвилю вимагати перебудови російської держави на федерацію рівноправних національно-територіальних республік з забезпеченням в їх межах.

V. Що ж до України, то партія буде боротися за те, щоб Україна приступила до федерації з іншими народами як демократична республіка в своїх етнографічних межах незалежно від сучасної державної приналежності українських земель.

Б. В ПОЛІТИЧНИХ СПРАВАХ ПАРТІЯ ДОМАГАЄТЬСЯ:

I. Республікансько-демократичної форми правління для України, без президента. Зосередження законодавчої влади в однопалатній Раді народних представників, українському Сеймі, а виконавчої влади — в руках Ради Міністрів, вибраних українським Сеймом і відповідальних в особі Сейму перед усім народом. Прямого народного законодавства (ініціатива і референдум).

II. Вселюдного, таємного, рівного і прямого голосування до Сейму і всіх законодавчих органів місцевого самоврядування. Пропорційної системи виборів. Пасивного і активного виборчого права для всіх громадян, не молодших 20-и літ, без різниці полу, віри і народності. Дволітнього виборчого періоду для всіх законодавчих органів. Державної оплати народних представників в усіх виконавчих органах.

III. Повної рівноправності всіх громадян України без різниці стану, полу, народності і релігії. Скасування всіх станових різниць і привілеїв.

IV. Установлення повної волі думки, сумління (релігії), усного і друкованого слова (преси), зібрань, товариств, спілок і страйків. Установлення без особливого судового розпорядження повної недоторканості особи, помешкань і листування.

V. Повного забезпечення національних прав національним меншостям на Україні (великоросам, євреям, полякам, німцям і іншим меншим народностям). Установлення для них: пропорційного представництва в Сеймі і всіх органах місцевого самоврядування; пропорційного відлічування з державного бюджету видатків на їхні культурні потреби, повної національно-персональної автономії та забезпечення їх мові державного характеру в місцях, де вони творять значний відсоток.

VI. Якнайширшої самоуправи і повного самоврядування для громад, міст, повітів і окремих українських земель (провінцій). Якнайширшої децентралізації адміністрації. (Партія буде також піддержувати вимоги політичної автономії окремих частин (провінцій) української землі та федеративного зв'язку між ними).

VII. Виборності і заміності всіх державних і місцевих урядників. Відповідальності урядників перед судом за всі провини в своєму урядуванні.

VIII. Виборності, безплатності і незамінності суддів. Цілковитого скасування кари смерті, каторги і довічної тюрми. Заведення принципу умовного засудження. Матеріального винагородження всім неповинне засудженим, заарештованим і обвинуваченим.

IX. Скасування постійної армії і заміни її народною міліцією. Вирішування справи війни референдумом (вселюдним голосуванням), а міжнародних конфліктів — третейським судом.

X. Відділення церкви від держави і школи від церкви. Признання релігії приватною справою сумління кожної людини, а церкви — приватним союзом вірних.

XI. Безплатної нижчої, середньої і вищої освіти, оплачуваної з державного бюджету і з фондів органів місцевого самоврядування.

Загальнообов'язкової нижчої освіти для всіх людей до 16-го року. Повного права закладати приватні школи всіх можливих типів. Незалежності обучування від державного контролю і цілковитої автономії в справах педагогічних для шкіл і освітніх товариств.

В. В СПРАВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ:

I. В обсягу торговельно-промислового і комунікаційного господарства партія домагається негайної націоналізації всіх тих галузей господарства, які обслуговують найпекучіші життєві потреби людності (залізниця, пароплави, вугільна і цукрова промисловість і т. ін.) та монополізації і державного надзору над виробами тих галузей промислу, націоналізація котрих поки що неможлива.

II. В обсягу робітничого законодавства, маючи на меті охорону праці, всебічний розвиток фізичних і духовних сил робітничого класу та збільшення здібності працюючого люду в боротьбі за соціалізм, партія буде обстоювати слідуочі домагання:

1. Максимального 8-годинного робочого дня для дорослих робітників і 8-годинного для робітників від 16–18 літ. В тих галузях промислу, де праця надто шкідливо впливає на робітничий організм, робочий день повинен бути ще коротший.

2. Заборони дитячої праці до 16 років.

3. Заборони жіночої праці в тих галузях промислу, праця в яких шкодить жіночому організмові. Обов'язкового звільнення від праці, зі збереженням платні, жінок в 6-ох останніх тижнях вагітності і в 6-ох тижнях після родів.

4. Заборони нічної праці по всіх галузях промисловості з винятком тих, де сама техніка вимагає нічної роботи. Цілковитою заборони нічної роботи для малолітніх (16–18 року) і жінок.

5. Щотижневого мінімального 42-годинного відпочинку.

6. Установлення мінімальної заробітної платні по згоді представників од робітничих професійних організацій і од органів місцевого самоврядування. Щотижневої правильної виплати робітникам. Скасування позачергово і акордової роботи.

7. Державного забезпечення робітників на старість, від немічності і нещасливих випадків та на випадок безробіття і страйків. Спеціального оподаткування капіталістів для утворення страхового фонду. Передачі в руки робітничих представників управління забезпеченням (страхуванням).

8. Незалежної організації санітарного і гігієнічного догляду на всіх підприємствах. Безплатної медичної допомоги робітникам. Збереження робітникам повного заробітку під час недуги.

9. Уголовної відповідальності підприємців за порушення законів по охороні праці.

10. Установлення спеціальних промислових судів, які повинні складатися з представників робітництва і підприємців.

11. Заведення камер примирення і третейських судів.

12. Установи незалежних виборних фабричних інспекторів для догляду за правильним виконанням законів по охороні праці.

13. Установлення муніципальних бірж праці для посередництва при наймі робітників. Біржами праці повинні управляти представники робітників і підприємців в однаковій кількості та представник муніципалітету.

14. Якнайширшого розвитку професійних робітничих організацій, і їх щораз більшої участі в порядкуванні організацією праці в промислових підприємствах.

III. В обсягу муніципального (комунального земського господарства партія буде обстоювати:

1. Якнайширший розвиток всяких громадських підприємств і служб, а саме:

а) Муніципалізацію водопроводів, освітлення, телефону, транспорту і т. ін.

б) Організацію продовольчої справи і доставку палива.

в) Організацію безплатної земсько-агрономічної і лікарської допомоги та санітарного догляду.

г) Найповніше задовільнення потреби в помешканнях для бідних верств людності.

д) Організацію позашкільної освіти та естетичного виховання мас (безплатність підручників та приладів навчання; допомога незаможним харчами та оджею; організація опіки).

е) Фізичне виховання людності та організація розваги (парки, спорт і т. ін.).

2. Якнайширше право оподаткування нерухомого майна та вивласнення його для задоволення потреб бідноти, особливо потреби помешкань.

3. Вивласнення в межах міста приватної землі.

4. Асигнацію з державних коштів допомоги трудовим господарствам, особливо кооперативам і артілям.

5. Незалежність і самостійність муніципалітетів в комунальних справах.

6. Скасування місцевих адміністративних органів та передачу відповідних функцій органам місцевого самоврядування.

Взагалі, в своїй муніципальній програмі партія опиратиметься, головним чином, на партійну програму, і робитиме всі практичні висновки, що випливають з неї, і не суперечать її основній думці і духові.

IV. В обсягу сільського господарства, в земельній справі партія виходить з того становища, що велика поширеність на Україні трудових форм сільського господарства поруч з великим землевласництвом, і тісно зв'язана з цим експлуатація безземельного і малоземельного селянства поміщиками, ставить в неможливі умови правильний розвиток сільського господарства в Україні, і тим утворює ґрунт для соціалістичного руху серед трудового селянства.

Вважаючи, що необхідною умовою розвитку цього руху є перехід землі до рук трудового народу, партія вимагає, як мінімум реформ для трудового селянства, негайного переведення соціалізації землі на таких підставах:

1. Право приватної власності на землю касується назавжди, і земля виключається з товарообміну.

2. Всі землі на Україні (Український Земельний фонд) переходять без викупу в користування всього трудового народу, який порядкує ними через сільські громади, волосні, повітові, крайові

та всеукраїнський земельні комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права.

3. Землею користується тільки той, хто сам або в товаристві, обробляє її власною працею, на основі урівнюючого принципу. Як шлях до переведення цього принципу установлюється норма, не менша споживчої, і не більша трудової.

4. Позаяк хазяйнування гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і, взагалі, підвищує агрикультуру, — бажано великі зразкові господарства, не руйнуючи, передати до рук трудових хліборобських товариств як осередків майбутнього соціалістичного хазяйнування.

5. Річки, ліси, копальні і всі інші природні багатства переходять в користування всього трудового народу і в завідування вищих крайових органів самоврядування і Українського Сейму.

6. Диференціальна рента шляхом спеціального оподаткування мусить бути повернена на громадські потреби.

7. За всіма, хто потерпить від переведення земельної реформи, визнається право на тимчасову піддержку з державних коштів.

V. В обсягу фінансової політики Партія буде домагатися:

1. Запровадження поступового (прогресивного) податку від доходів і спадщини.

2. Цілковитого звільнення від оподаткування дрібних доходів, нижчих від певної норми.

3. Скасування посередніх податків, з винятком спеціального оподаткування предметів розкоші.

4. Скасування протекційного мита і, взагалі, всіх податків, що лягають тягарем на працюючий клас.*

*Програма і статут Української партії соціалістів-революціонерів. — К., 1917.

**Статут
Української Партії Соціалістів-Революціонерів,
ухвалений на засіданні Центрального Комітету,
дня 31 липня з дорученням партійного з'їзду
15–19 липня 1917 р.**

I. Члени партії

§ 1) Членом партії є кожна особа, що поділяє її програму, підлягає партійній дисципліні, виплатила вступний внесок, і акуратно виплачує членський внесок. Член партії не може бути рівночасно членом якої-небудь іншої партії (Російської Партії Соц.-Рев., Укр. С.-Д. т. п.).

II. Вступ до партії і вихід з неї

§ 2) Вступ до партії відбувається через місцеві, містечкові, міські, військові та інші партійні організації, за рекомендацією двох членів партії, відомих комітетові відповідної організації. Коли хтось, що хоче вступити до партії, не має двох знайомих членів партії, які б його рекомендували, то його приймають в співробітники партії, а опісля вже в члени (коли організація вважатиме відповідним це зробити).

Прим. 1. Про прийняття до партії рішає комітет відповідної організації, санкціонують прийняття найближчі загальні збори організації. Прим. 2. Особа, що вступила до партії, приписується до тої організації, яка її прийняла. Перехід з одної організації до другої відбувається автоматично, через подання заяви до організації, з котрої член партії виходить, і до організації, в котру вступає, на основі посвідчення від організації, з якої виступив.

§ 3) Всі члени партії повинні бути зареєстровані в Ц. К., для чого всі партійні організації повинні надсилати списки.

§ 4) Член партії виключається з партії в слідуючих випадках:

а) по постанові загальних зборів організації, до котрої він приписаний (більшістю 2/3 голосів);

б) по постанові Ц. К. партії;

в) по постанові партійного з'їзду (більшістю 2/3 членів).

Прим. 1. Член партії, виключений місцевими організаціями, може апелювати до Ц. К. партії. Ц. К. може або затвердити постанову відповідної організації про виключення, або скасувати її, або передати справу на рішення партійного з'їзду.

Прим. 2. В справі постанов про виключення з партії, прийнятих Ц. К. чи з власної ініціативи, чи як апеляційною інстанцією, апеляція можлива тільки до партійного з'їзду.

§ 5) Член партії автоматично вибуває з партії, коли протягом двох місяців не виплатив свого членського внеску, після дворазового повідомлення комітету організації.

Прим. 1. Член партії, що вибув з неї на підставі § 5, має право вступити до партії, коли виплатить свій партійний борг.

Прим. 2. Борг треба рахувати від того часу, коли даний член партії перестав виплачувати свій членський внесок, і до того часу, коли він заявив про свої бажання знову вступити до партії.

Прим. 3. Коли член партії, що вийшов з неї на підставі § 5, пробуде поза партією більше, ніж шість місяців, він може бути прийнятий до партії тільки як нововступаючий на підставі § 2.

§ 6) Організація партійна може бути виключена зі складу партії по постанові Ц. К. партії. На постанови Ц. К. в цій справі можлива апеляція до партійного з'їзду.

III. Партійні організації

§ 7) Основною формою партійної організації є організація певного населеного пункту (хутір, село, містечко, станція, станиця) або (на фронті) певної військової часті. Ця організація творить собою місцеву, хутірну, сільську, містечкову, міську, станційну, станичну, військову організацію партії в данім населенім пункті або належить до військової часті.

§ 8) Завданням місцевої або військової організації є дбати про поширення і розвиток партії й, взагалі, проводити партійну роботу в межах свого населеного пункту або своєї військової частини.

§ 9) Законодавчим органом місцевої (або військової) організації є загальні збори організації, а виконавчим органом — комітет організації, котрий обирається на заг. зборах організації.

Прим. 1. Про кількість членів комітету рішає сама організація.

Прим. 2. Докладний статут для себе виробляє сама місцева (або військова) організація, керуючись загальнопартійним статутом.

§ 10) Всі, місцеві партійні організації одного повіту на Україні складають повітову організацію партії. Військові організації одної армії складають одну армійську організацію партії.

Прим. 1. Ініціативу заснування повітової організації повинна взяти в свої руки передусім міська організація повітового міста.

§ 11) Завданням повітової організації є дбати про поширення й розвиток партії й, взагалі, проводити партійну роботу в межах

свого повіту, координувати діяльність місцевих організацій повіту та засновувати партійні організації по тих населених пунктах повіту, де таких організацій ще немає. Ті самі завдання має армійська організація щодо своєї армії й до окремих військових частин, котрі входять в її склад.

§ 12) Законодавчим органом повітової або армійської організації є повітовий або армійський з'їзд партії, виконавчим органом — повітовий або армійський комітет партії, обраний на повітовім або армійським партійнім з'їзді.

Прим. 1. Делегатів на повітовий (або армійський) партійний з'їзд обирають збори місцевих (або військових) партійних організацій.

§ 13) Всі повітові партійні організації одної губернії на Україні складають губерніальну організацію партії.

Прим. 1. В тих губерніях, де лише частина повітів українська, повітові організації цих повітів входять в склад губерніальної організації сусідньої губернії.

Прим. 2. Ініціативу заснування губерніальної організації повинна взяти в свої руки передусім міська організація губерніального міста.

§ 14) Завданням губерніальної організації є дбати про поширення й розвиток партії, й, взагалі, проводити партійну роботу в межах своєї губернії, координувати діяльність повітових організацій губернії та засновувати повітові організації по тих повітах, де таких організацій ще немає, а також міські повітові організації по тих повітових містах, де ще нема таких організацій.

§ 15) Законодавчим органом губерніальної організації є губерніальний з'їзд партії, виконавчим органом — Губерніальний Комітет партії.

Прим. 1. Спосіб скликання губерніального з'їзду виробляє сам губерніальний комітет.

§ 16) Губерніальні організації в інтересах партійної роботи можуть лучитися в ширші крайові організації.

§ 17) Всі місцеві та військові організації складають Українську Партію Соціалістів-Революціонерів.

§ 18) Законодавчим органом партії є партійний з'їзд, виконавчим органом — Ц. К. партії, обраний згідно з §22.

§ 19) Партійний з'їзд скликається Ц. К.-ом не менше, ніж один раз на рік. Ц. К. також скликає з'їзд, коли того вимагає, з зазначенням порядку денного, 1/5 часть своїх зареєстрованих місцевих організацій. Делегати на партійний з'їзд обираються загальними

зборами місцевих та військових організацій в пропорції, вказаній Ц. К-том.

§ 20) Партійний з'їзд вважається правоздатним, коли він представляє не менше як 1/3 всіх зареєстрованих членів партії.

§ 21) Ухвали партійного з'їзду може замінити тільки слідуючий партійний з'їзд.

§ 22) В межичасі між партійними з'їздами вищим партійним органом є Ц. К. партії, котрий керує всею ідейною і практичною роботою партії, і постанови котрого є обов'язкові для всіх членів партії, й партійних організацій.

§ 23) Ц. К. партії складається з 18 осіб, обраних партійним з'їздом, та з делегатів від губернiальних організацій, по одному від кожної. Крім того, Ц. К. має право кооптації в розмірі не більше 1/3 числа обраних членів.

§ 24) Уповноваження Ц. К. тягнуться від з'їзду до з'їзду.

§ 25) Ц. К. відбуває пленарні збори щонайменше один раз на місяць. Тісніші збори К-ту, складені з тих членів Ц. К., що мешкають в місці осідку Ц. К., відбуваються щотижня.

§ 26) Ц. К. обирає собі президію, а також виділяє зі свого складу постійне Бюро для завідування технічними справами партії та для переведення в життя ухвал Ц. К. Для успішного виконання своїх завдань Бюро може засновувати при собі різні комісії, як організаційно-агітаційну, фінансово-господарчу, редакційну та інші.

IV. Відносини між Ц.К. і організаціями

§ 28) Всі організації мусять бути зареєстровані в Ц. К.

§ 29) Всі місцеві, військові, повітові, армійські, губернiальні та крайові організації автономні в межах своєї діяльності, зазначеної цим статутом і підлягають тільки загальним директивам Ц. К.

§ 30) Ц. К. зноситься з організаціями або безпосередньо, або через ширші районні організації (напр. з повітовими організаціями — через губернiальні, з місцевими — через повітову і т. д.). Так само й організації зносяться з Ц. К. або безпосередньо, або через ширші районні організації, дбаючи лише, щоб не загромаджувати Ц. К. тими справами, котрі можуть бути, згідно з цим статутом, розв'язані організаціями місцевими або районними.

Прим. 1. Організації зносяться конче безпосередньо з Ц. К. в слідуючих справах:

- а) в справі реєстрації членів та організацій;
- б) в справі виключення з партії;

в) в справах, вказаних в § 32.

§ 31) Регістраційні відомості подаються до Ц. К. не рідше, ніж один раз на місяць. Копії цих відомостей подаються одночасно вищій в порядку степенування районній організації.

§ 32) Всі повітові організації подають не рідше, ніж один раз на місяць безпосередньо до Ц. К. загальні відомості про стан партійного життя в межах свого повіту по спеціально виробленій Ц. К.-том анкеті. Копії цих відомостей подаються одночасно до губернiальних організацій. Те саме роблять губернiальні організації щодо своїх губерній.

V. Кошти партії

§ 33) Кошти партії складаються:

- а) з членських внесків та спеціальних партійних податків;
- б) з прибутків від партійних підприємств;
- в) з грошових допомог, пожертв і т. ін.

§ 34) членський внесок встановлюється в розмірі 50 коп. на місяць і вноситься в скарбницю тої організації, до котрої член партії приписаний.

§ 35) Окремі партійні організації можуть встановляти через свої законодавчі органи окремі податки для своїх членів на свої спеціальні потреби.

§ 36) Всі організації віддають 25% своїх прибутків до Ц. К. на його потреби.

Прим. 1. Цей податок пересилається до Ц. К. не рідше, ніж один раз на місяць.

Прим. 2. З цього оподаткування виключаються слідуєчі прибутки організації:

- а) партійні податки на спеціальні потреби відповідних організацій;
- б) доходи районних організацій, котрі вступили від нижчих районних організацій в порядку оподаткування;
- в) грошові допомоги або пожертвування, призначені спеціально на потреби відповідної організації.

§ 37) Оподаткування організацій нижчої категорії на користь вищих районних організацій встановлюється за порозумінням цих організацій.

VI. Референдум

§ 38) В справах надзвичайної ваги, а також в тих випадках, коли вищі партійні органи в якихось питаннях не доходять до повної згоди, Ц. К. переводить референдум серед членів партії.

§ 39) Референдум може вимагати також 1/5 всіх зареєстрованих членів.

*Програма і статут Української партії соціалістів-революціонерів. — К., 1917. (В подальшому в статут були внесені зміни. Див. докладніше: Перший (V) з'їзд УПСР (к): Доклади і резолюції. — К., 1919; Статут УПСР (к). Вид. 3-е. — К., 1919.).

Резолюції Харківської організації УПСР з сучасного моменту*

29-го жовтня Збори Харківської організації Української Партії Соціалістів-Революціонерів, обміркувавши біжучі політичні події і справу організації влади, визнали:

1. Що спроба захопити владу одною з частин революційної демократії засуджена на невдачу і не зустрине нашої піддержки.

2. Що принцип коаліції в справі організації влади засуджений самим життям на загибель і що політика бувшого временного правительства не відповідала вимогам української революційної демократії і завданням розвитку і поглиблення революції. То ми, Укр. С.-Р., вказуем як і раніш на необхідність організації революційно-демократичної влади, яка тільки зможе довести справу замирення до доброго кінця і запобігти загальному безладдю.

3. Єдиним рятунком Росії од загибелі, забезпеченням нормального життя і полагожденням загальної розрухи являються найширша децентралізація влади, негайна автономізація окремих областей та федеративний з'язок між ними, який на краєвих установчих зборах та Всеросійських одержить верховну санкцію і своє законне затвердження в формі федеративної республіки.

4. Виходячи з усього вищезгаданого і визнаючи, що право націй на самовизначення мусить бути переведеним в життя самим народом, через свої установчі збори, і що автономний лад мусить переводитись негайно шляхом революційної діяльності зборів і т. д. Збори Харківської організації визнають потрібним негайну передачу всієї влади на Україні до Української Центральної Ради, проголошення української демократичної Республіки, що обнімає всю етнографічну Україну; і організацію виконавчої влади на Україні, яка входить в зв'язок з центральним правительством, виробить конструкцію своїх взаємовідносин та скличе Установчі Збори України.

5. Загальні збори ухвалюють звернутись до Центрального Комітету Українських Соціалістів-Революціонерів з пропозицією, аби були вжиті всі заходи до негайного скликання Українських Установчих Зборів Центральною Радою.

*Боротьба. — 1917. — № 14. — С. 12–13.

Платформа Української партії соціалістів-революціонерів
ухвалена Центральним Комітетом 3 червня 1918 р.
(Розуміння сучасного моменту і тактика партії)*

Центральний Комітет Української партії соціалістів-революціонерів сучасну ситуацію на Україні розглядає як тимчасовий занепад революції, причинами якої являються

1) Відсутність міцних організацій революційної демократії в центрі і, що головне на місцях, які тільки могли бути опорою революційного руху і в потрібний момент дати належну одсіч контрреволюції;

2) Однобока національна політика Центральної Ради з самого початку, від якої українська демократія вимагала відповіді на цілий ряд соціальних запитань конкретизація і повне роз'яснення яких тільки і могло утворити ґрунті для об'єднання всього українського трудового люду, круг своїх провідних органів і навпаки зволікання яких з виключно національним курсом в політиці викликало недовіря в масах і більшовицький рух як реакція на тогочасне становище;

3) Руйнуючи більшовицький похід на Україну, який розбив і здеморалізував трудові верстви громадянства, який своїм нерозумінням національної справи і централізмом викликав шовінізм в народних масах утворивши ґрунт для національного сепаратизму і державництва та їх угоди з німецькою мілітарною силою, з ліквідацією якого неминуче були зруйновані або й ліквідовані організації революційної демократії на Україні;

4) Гнучка і непевна політика Малої Ради і її правительства — ради народних міністрів, що хиталася між дрібнобуржуазними і трудовими класами суспільства, подаючи можливість для прискореної організації реакції відходячи чим далі більше від революційної демократії і не даючи їй змоги організуватися під значним впливом і натиском в цьому напрямкові на український уряд інтернаціональної, зокрема німецької імперіалістичної буржуазії;

5) Недопустима і злочинна з точки погляду міжнародного соціалізму спілка українського уряду з німецьким мілітаризмом, яка дискредитувала Українську Центральну Раду в очах широких трудових верств, компромитувала саму ідею національно-визвольного руху і українські соціалістичні партії здеморалізували Українську національну демократію, об'єктивно вела до ліквідації всіх

завоювань революції і відкрила широке поле діяльності на Україні інтернаціональній реакції, що в особі німецької буржуазії, опираючись на багнети австро-німецького війська на Україні, користуючись відсутністю військової сили республіки і браком міцних організацій демократії, одверто виступила на допомогу буржуазії України в її боротьбі проти земельної і інших соціальних реформ, переслідуючи свої цілі, а саме:

А) перетворення України в свою колонію;

Б) відібрання назад всіх своїх уступок Берестейського миру, заключеного під натиском військових обставин на западньому фронті, і з бажанням в спішному порядку використати політичні обставини в Росії з метою знесилення свого східного імперіалістичного противника;

В) утворення на Україні фіктивно автономного уряду, який би послушно виконував всі вказівки з Берліну в напрямку політичної та соціальної нівеляції з метрополією, незадоволеність видимістю ліберально-демократичної політики Української Центральної Ради і страх того, що зі скликанням Українських Установчих Зборів ця політика може змінитися в бік революційного демократизму;

Г) бажання не допускати до революційних виступів трудові класи Німеччини, приспати їх військовими «визвольними» та економічними перемогами німецької держави, щоб цупко держати в своїх руках, руках імперіалістичної буржуазії;

Д) відсутність підтримки революційному рухові на Україні з боку міжнародної демократії, що будучи роз'єднаною з часів війни і зруйнування II Інтернаціоналу, не спромоглася дати організованої одсічі солідаризованим виступом чорного інтернаціоналу проти червоного.

III

Українська революція будучи на тільки політично-національною, а й глибоко соціальною революцією, що з самого свого початку стреміла претворитися в міжнародню революцію, поставила своїм політичним гаслом шляхом Українських Установчих Зборів необмежену федерацію народніх республік, несприятливими обставинами примушена була залишитись в національних рамцях і в цим наблизилась до свого завершення і закінчення. Привнесенне ж тепер до неї елементу міжнародності, невмолимо штовхає її на цей шлях. Шлях відновлення боротьби за здійснення своїх лозунгів — за будівництва III-го інтернаціоналу і ліквідацію всесвітньої війни, в яку

зараз втягується Українська держава; за скликання Українських Установчих Зборів, за землю і волю і федерацію.

Стоячи на старій позиції партії. Зазнаючи, що гасло самостійності України, як самоцілі являється лише зброєю в руках реакційної буржуазії, ЦК УПСР вважає, що державницькі змагання необхідно зв'язані з імперіалістичними тенденціями, ослабляють класову боротьбу працюючих і неминуче вступають з нею в конфлікт. Тому незалежність держави не може бути кінцевим гаслом трудового люду в його революційній боротьбі, а лише тактичним засобом для досягнення всесвітньої федерації.

*ЦДАГО України. — ф.43, оп.1, спр.2, арк. 1–3.

**Декларація
фракції Української Партії Соціалістів-Револуціонерів
у Всеросійських Установчих Зборах***

Фракція Української Партії Соціалістів-Револуціонерів у Всеросійських Установчих Зборах вважає своїм обов'язком довести до відома всієї Росії і всього світу про ту позицію української революційної демократії, яку самим ходом великої російської революції, ходом її історичних подій, вона змушена зараз зайняти.

Українська Партія Соціалістів-Револуціонерів з самого початку революції відіграла керуючу роль в житті України. З точки погляду нашої партії, революція, крім загальних завдань руйнування старого політичного ладу, несе з собою також і значну зміну капіталістичних форм життя, великі соціальні реформи, що наближать нам перехід до соціалістичного устрою і полегшать трудовим верствам дальшу і успішну боротьбу за нього.

Але одну з тверджень нашого програму і тактики, яке відрізняло нас від усіх інших партій і політичних течій було те, що теперішня революція має цілковито розв'язати національне питання, котре завжди ховало в собі гальмо для розвитку соціалістичного руху, загрожувало класовій боротьбі, затемнювало класову свідомість, об'єднуючи в справі національного визволення трудові буржуазні кола громадянства до купи.

З самого початку Української Партії Соціалістів-Револуціонерів питання національної волі, гасло повного нічим не обмеженого права нації на самоврядування і перебудову Росії на вільну федерацію народних-республік — поставила поруч з найважливішими нашими гаслами — землі і миру. Весь час вона стреміла перевести це гасло в життя, в конкретних формах.

Установчі Збори, чи то краєві, чи всеросійські являються наслідком революції, її творчим продовженням і закріпленням. Отже постільки те гасло, за яке ми боремось, гасло повного нічим необмеженого права націй на самовизначення має реалізуватися постільки воно міняє й саму постановку питання установчих зборів, особливо Всеросійських.

Право на самоврядування містить у собі обов'язковість організованого тим чи іншим шляхом виявлення суверенної волі народу, нації, чи то в межах якоїсь території, чи в екстериторіальних формах. Для того потрібно утворення якоїсь всенародної правильно

скликаної установи. Коли ж при тому одбувається в тих або інших формах краєва, національна революція — як се є на Україні, — то наслідком її повинні явитися краєві суверенні Установчі Збори. Ніяких замахів на волю нації, на компетенцію. Національних Установчих Зборів, з революційно — правової точки погляду не може бути, відкіля б вони не виходили, хоча-б і з таких інституція, як і Всеросійські Установчі Збори.

Тільки тоді, коли якась нація чи нарід добровільно вступає в федерацію, добровільно поступаються частиною своїх суверенних прав, тільки тоді можемо бути певні, що майбутня російська федеративна республіка може бути міцною і потребує для своєї підпори фізичної сили й багнетів. Все, що опирається на насильства, не може бути міцним, не може бути міцним і криє в собі зародок розпаду і розкладу.

Так стояла — би справа коли б всеросійська національна революція, як і всяка революція як і всяка революція взагалі, не ускладнювалася всякими соціальними домішками, справою закінчення війни, і не ухилялись через це в той чи інший бік.

Централістичні традиції попередніх часів державного життя відбилися на політиці тимчасових урядів за часів революції, що силкувались надати таку пануючу роль Великоросії, яка межувала з повним нехтуванням усіх інших народів і націй і їхнім правом на самовизначення. Урядова в ті часи партія соціалістів-революціонерів російських не зуміла знайти в сій справі відповідний ґрунт для своєї діяльності, і політика Керченського відносно України, здавалось, надовго загальмувала розвиток її автономного життя. Досить нагадати, що одна тільки підготовка до Українських Установчих Зборів, з боку тодішнього тимчасового уряду накликала була бичі і скорпіони на Українську Народню організацію Центральну Раду, а її виконавчий орган Генеральний Секретаріат, був відданий під судове слідство. Фракція Української партії соціалістів-революціонерів, повинна тут сконстатувати, що особиста політика тодішнього голови міністрів Керченського в значній мірі спричинилася до ненормального розвитку питання краєвих і Всеросійських Установчих Зборів. Коли б для Установчих Зборів України раніше не було таких перешкод, коло б вони вже відбулися наша фракція не стояла б зараз перед таким заплутаним становищем річей у Всеросійських Установчих Зборів.

Але злочинна політика перед цілою демократією України провидилось, і Українська Партія Соціалістів-Революціонерів в таких

умовах виступила на виборах до Всеросійських Установчих Зборів. Ми рахувались з тим видимим фактом, що Всеросійські Установчі Збори, відбудуться раніш краєвих і що ми змушені зробить другий крок раніше першого. Тому то українська партія соціалістів-революціонерів стала на точку погляду поділу установчого процесу на дві стадії — підготовчу, якою мають бути теперішні Всеросійські Установчі Збори, і завершуючу, якою має бути Конгрес народів Росії, що утвориться після скликання краєвих установчих Зборів.

В теперішніх стадіях установчого процесу, в теперішніх Всерос. Установчих Зборах, фракція української партії соціалістів-революціонерів буде домагатися встановлення тільки основ соціально-політичного ладу, обов'язкових для всієї федерації, і проголошення федералізації Росії. Сі основи полягають в декларації прав людини та громадянина, декларації принципів земельного та соціально-економічного законодавства, а саме: скасування приватної власності на землю, перехід її без викупу трудовому народу, а також удержавлення нідр і всяких підземних багатств і обов'язковість робітничого законодавства.

Хоч установча доба революції і процес федералізації Росії що не скінчилися, але вже почалися, для надання планомірності дальшого їх розвитку Всер. Уст.-і Збори, які мають Установити тимчасовий орган федеральної влади, де б були представлені всі народні республіки, що самовизначились під час революції.

Ми ніколи не забували, що наша революція не може нормально розвиватися, доки не буде припинено братовбивчу світову війну. Вся українська демократія одноголосно вимагає най скорішого замирення. Але справа замирення навіть в останні часи не могла стати на вірний шлях завдяки відсутності Всеросійського Уряду, який би міг повести мирні переговори від імені всієї Росії. З часу коли Всеросійські Установчі Збори установлять таку владу федеративного характеру, ведення мирних переговорів і заключення миру повинно цілковито перейти до його компетенції і винято з сфери діяльності краєвих урядів — великоросійського, українського і інших республік. Всеросійські Установчі Збори повинні декларувати основні принципи в справі миру, якими б керувалась ця федеральна влада в своїй діяльності.

Після того Всеросійські Установчі Збори мають постановити про скликання краєвих Установчих Зборів і Конгресу народів Росії, тим закінчуючи свою роботу.

Такі погляди Української Партії соціалістів-революціонерів на Всеросійські Установчі Збори і на програми їх діяльності в зв'язку з питаннями федерації.

Після виступу революційної демократії Петрограду в жовтні, що викликало спершу полегшення на Україні, обставини поволі починають мінятися. Гасло «Вся влада совітам», як ми зовсім не протиставимо гаслові «Вся влада Установчим Зборам», бо то є дві різні мірки і влади, — починають розповсюджуватися на всі інші частини Росії, часто в перебільшених формах, що набирають при тому відтінок нетерпимості. Ми не мислимо собі правильного, без особливих катастроф, переведення велетенської роботи установчих зборів без совітів, що опирались би на трудові верстви громадянства, на їх організації на місцях, через які всяка народня влада могла реалізувати свою політику і як до приймали б найшвавішу участь в політичному житті країни і мали б того відповідну фактичну виконавчу владу, являлись би органами виявлення народної ініціативи в процесі революційного установчого законодавства. Совіти (ради) повинні стати органами політичного керівництва.

Так мислить собі наша партія взаємовідношення Українських Установчих Зборів і рад депутатів або совітів на Україні, а також їх роль. Таке взаємовідношення, на наш погляд потрібно було встановити і у Всеросійському масштабі, перетворивши всеросійські совітські установи по принципу федерації.

На жаль, влада, висунена другим з'їздом «совітів» в останні часи почали сходити з цього шляху. Зійшла вона також із того ґрунту, який виголосила в національній справі. Гаслові «право націям на самовизначення включно до відділення» — не знаходить для себе відповідної поведінки у совітського уряду. Проголошення так званого ультиматуму совітом народних комісарів до Генерального секретаріату України спричинилося до того ненормального стану війни між Україною і Великоросією, який тягнеться і до цього часу, стаючи на перешкоді правильному ходу роботи нашої фракції у Всеросійських установчих Зборах. Політика теперішніх совітів на Україні «що підбадьориться совітом народних комісарів, веде до вибуху національної ворожнечі, яка вибиває у нас, українських соціалістів-революціонерів, ґрунт з під ніг; викликає кровопролиття, руйнує і без того обтяжливий всякими розрухами край. Боротьба проти політики Генерального Секретаріату, яку розуміється і ми, не можемо вважати ідеальною, переноситься взагалі на всіх українців, проти яких систематично робляться репресії.

Гуртування по національному принципу й українців-воjakів і їх найзаконніші з права людини і громадянина вимоги територіального розподілення армії, зустрічаються як контрреволюційні виступи, з'їзди розгоняються, як це мало місце у Пскові зі з'їздом північного фронту, військові ради арештовуються, як наприклад у Двинську заарештовано членів нашої фракції, як товариша Лебедиця на західному фронті. Перед українською демократією повстає можливість страшних перспектив. Майже по всіх губерніях України становище остільки напружене, що депутати Всеросійських зборів цілковито позбавлені можливості залишити там свою відповідальну роботу; навіть більше, на Катеринославщині, де до сього часу не скінчилися бої між українськими і совітськими військом, тяжко ранений наш депутат Сторубель. Умови комунікації оскільки ненадійні, що технічно виїхати нашим депутатам надзвичайно важко, завдяки повсякчасному розібранню залізниць, переходу вокзалів з рук до рук ворожих сторін. З огляду на всі військові події на Україні, робота окружних по виборам до Всеросійських Установчих Зборів Комісій в ряді губерній не могла бути в свій час доведена до формального кінця, і чимало депутатів, членів фракції української партії соціалістів-революціонерів, до сього часу не одержали своїх депутатських мандатів. Тому то, на вважаючи на всю щирість нашого бажання зібрати якомога більше депутатів фракції Української партії соціалістів-революціонерів, наші зусилля не мали поспіху. І та кількість членів фракції, що має взяти участь в одкриттю Всеросійських Установчих Зборів, з причини своєї нечисленності, не вважає себе правоздатною приймати участь органічній, відповідальній роботі Зборів.

Непереможний факт існування війни на Україні між совітом Нар. Комісарів і Генеральним Секретаріатом мимоволі ставить нас представників української демократії, в скрутне становище. Воювати між собою можуть лиш правительства незалежних держав, а не автономних частин однієї країни. Виходячи цього твердження, ми б не мали, а ні формальної, а ні фізичної змоги прибути в Петроград, де фактичною владою являється совіт народних комісарів, який знаходиться в стані війни з урядом України, і розуміється, про гарантію особистої недоторканності депутатів України говорити би не доводиться, і нашого появлення тут не було би. Але той факт, що ми тут присутні, свідчить лише про ту ненормальність становища, з якого виходу не буде до того часу, аж поки не скінчиться та колотнеча, яка зараз відбувається на Україні, і поки там

не буде визнано в дійсності незалежність української революційної демократії в заряджування своїми внутрішніми справами.

За дорученням Центрального Комітету української партії соціалістів-революціонерів тимчасове бюро фракції має довести до відома Всеросійських Установчих Зборів, що фракція української партії соціалістів-революціонерів, яка налічує в собі звиш 80 членів, не має змоги з причин, що проголошені в нашій заяві, приступити зараз до роботи зборів, і не пориваючи остаточно з ними, але не вважаючи правоздатними виступи тих членів фракції, які спромоглися прибути до часу одкриття їх, позбавлена можливості прийняти активну участь в перших засіданнях Всеросійських Установчих Зборів. Члени їх — українські соціалісти-революціонери, не складаючи своїх депутатських повноважень, закінчують свою участь теперішніх засіданнях, поданням, до прийняття слідууючої пропозиції, що впливає з нашої заяві.

Всякі воєнні операції, як з боку Ради народних комісарів, так і з боку Генерального Секретаріату України мусять бути негайно бути негайно припинені.

Признаючи в принципі необхідність перебудови Росії на федеративних підставах, Всеросійські Установчі Збори своїм завданням ставлять:

а) встановлення основ соціально-політичного ладу, рівнообов'язкове для всіх республік майбутньої російської федерації;

б) встановлення принципів ведення мирних переговорів і заключення миру тимчасовим федеральним урядом, організованим Всеросійськими Установчими Зборами з представників народних республік Росії, що самовизначились до цього часу;

в) скликання крайових Установчих Зборів і Конгресу Народів Росії, який має об'єднати і завершити працю краєвид зборів і в остаточній формі встановити умови спілки російських республік.

Підписали:

П. Сівер-Одоєвський, Гн. Михайличенко, М. Попов, М. Шкорбатов (Харківщина), С. Бачинський (Катеринославщина), Тришевський (Херсонщина), Н. Галаган (Полтавщина) і І. Клочок (Північний фронт).

* Народня Воля. — 1918. — 29 січня, 30 січня.

Постанови Центрального Комітету У. П. С.-Р
Постанова Центрального Комітету У. П. С.-Р.
по сучасному моменту. *

1) «Відмінність української і російської революцій. Весь період української історії від 1917–1920 року показує, що революція на Україні йде своїм власним шляхом, який визначається соціально-економічними, політичними, національними і історичними особливостями України.

Всеросійська революція поставила перед українськими трудовими масами задачу соціально-економічного і національно-політичного визволення. Соціальна структура України, чужонаціональна буржуазія, яка вела хижацьку колоніальну політику, і тим задержувала правильний розвиток економічних сил України, аграрний тип народнього господарства, а тим самим перевага селянського трудового елементу між населенням України, велика кількість безземельного і малоземельного селянства, — утворили такі обставини і умови для революції, що вона прибрала характер соціальної, аграрно-селянської і національно-визвольної. Носителем її побіч робітництва є переважно клас трудового селянства, який разом з тим являється дійсним природним представником української національності.

Нерозуміння і небажання рахуватися а цими обставинами і умовами, приводили українську революцію і українську державність кілька разів до катастрофи і спричинялися до ослаблення та загрожує відбивалися на боротьбі і революційній творчості так України як і Східної Росії.

2) Політика Директорії. Станувши на чолі революційного підйому і провівши успішно боротьбу проти гетьмана в кінці 1918 року, Директорія наслідком дальнішої своєї політики примушена була покинути Київ і поволі територію України та кинутися остаточно в реакційні імперіалістичні обійми Антанти.

Рівночасно весною 1919 року в наслідок неправильної політики комуністів на просторах всієї України вибухнули стихійні повстання селянства, які поширювалися під гаслами Української Народної Республіки. Політика комуністичної партії на Україні потерпіла крах і червона армія, не підтримана населенням України, опустила Україну.

Після комунізму Україна станула перед загрозою денікінської контрреволюції, яка являлася небезпекою і для України для Совітської Росії.

Українські соціалістичні партії всі свої сили мусили напружити і використати всі ресурси для боротьби а денікінською контрреволюцією.

Денікінська загроза була знищена так силами регулярної армії Української Народної Республіки і загонами повстанців, а також силами червоної армії.

Але наслідком помилкової політики Директорії, яка ізольовала себе від мас, як також завдяки тяжким умовам боротьби

б) заграничне — Українська Республіка не визнана як самостійна держава, економічна блокада України продовжуються і поглиблює економічну руїну, сусідні імперіалістичні держави намагаються захопити частини української території, Галичину, північно-західну частину України, Буковину і Бессарабії.

Центральний Комітет визнав:

1) Визнаючи, що сучасна революція на Україні в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин не являється соціалістичною революцією, а є першим з етапів соціалістичної революції, яка можлива лише в загальносвітовому масштабі, стоячи на партійній своїй програмі, Партія не буде боротися з декретованим соціалізмом.

2) Спроба голови бувшої Директорії С. Петлюри при допомозі Польщі відновити українську державність не відповідає інтересам українського трудового населення, веде за собою контрреволюцію польську і російську, нарушує соборність українських земель, не мав під собою ніякого сталого ґрунту, і тому можливий її успіх буде тимчасовим і приведе українську державу до нової, ще страшнійшої катастрофи і руїни.

3) Акти, заключені С. Петлюрою в Варшаві, в цілком незаконними і для нікого з громадян Української Республіки не обов'язковими, як акти, що зроблені без вияву організованої волі трудового народу України і розділюють українську територію та єдність її трудових мас.

4) Ставлючи відбудову економічного життя необхідною передумовою для дальнішої боротьби за ідеали соціалізму, Партія допомогатиме відновленню сільської і мійської продукції і транспорту з забезпеченням робітництву права на працю і продукт

праці, але цілковито відкидає економічну кабалу міжнародної буржуазії.

Київ, 7 травня 1920 року.
Центральний Комітет Української Партії
Соціалістів-Революціонерів.

*Трудова Республіка. Орган Центрального Комітету Української партії Соціалістів-революціонерів. — 1920. — 20 травня. — Ч. 1 (15)

До трудового населення України*

Першим, могутнім, найбільш об'єднуючим і найдорожчим гаслом, що появилось спочатку тільки на прапорах соціалістичних партій поневолених народів, але яке скоро здобуло своїх прихильників демократії цілого цивілізованого світу, і проти котрого нічого не можуть і не сміють заперечити навіть уряди найбільш реакційних держав Антанти, — було домагання признати за кожним народом його неоспориме право на самоозначення, право вільно, без жадного примусу заявити свою приналежність до тої чи іншої держави, або утворити нове самостійне державне тіло.

Прямуючи до здійснення цього високого ідеалу, українські трудові верстви і українські соціалістичні партії на протязі цілої революції ніколи, ні на словах ні на ділах, не відступали від цього домагання і, об'єднавшись коло народнього соціалістичного уряду, на численних з'їздах та виборах показали, що трудове населення Україна неуклінно хоче з'єднати в одно суверенне державне тіло всі, поділені перед тим державними та адміністративними границями, українські землі. Особливо яскраво це виявили вибори до Загальноросійських та Всеукраїнських Установчих Зборів, котрі відбувалися при активній участі всього населення, і в наслідок котрих на основі загального, рівного, безпосереднього таємного і пропорціонального голосування, голосами мійського та сільського трудового люду пройшли до цих державних установ в переважаючій більшості представники українських соціалістичних партій, себ то тих партій, котрі вже тоді домагалися утворення Соборної Української Республіки.

Але, скидаючи з себе пута рабства та неволі і еднаючи до братського союзу всі українські землі, українські трудові верстви ніколи не посягала на права та вольности других народів, не тільки ніколи не захопили і клаптя чужої землі, а навпаки навіть в українській республіці дали перший в державному праві та історії приклад повного забезпечення прав національних меншостей в формі національно-персональної автономії та окремих членів уряду по національних справах.

Тим часом уряди сусідніх з Україною держав, котрі звикли протягом скількох століть будувати добробут своїх країн та силу підвладних їм народів на економічному виснажуванню українських робітників та селян, до цього часу не можуть примиритися з волею українських трудових верств і опіраючись на свої давно забуті істо-

ричні права, на ухвали не визнаних трудовим населенням України конференцій, конгресів, партійних нарад та урядів, а ще більше на силу своїх озброєних військ, — захоплюють чималі обшари української землі, прикриваючи кожного разу свої безсумнівну окупаційні марші фальшивим, але голосним, криком про допомогу і визволення українського люду від поневолення. Український трудовий нарід завжди зможе вигнати геть за межі своєї землі непроханих визволителів, але негідні вчинки окупаційних військ приносять чимало шкоди нашому краєві, а примушений вихід помимо пролистої крові та вивозу і безсоромної крадіжки народнього добра, неодмінно в'яжеться з псуванням мостів, залізниць, телеграфного зв'язку і утворює атмосферу повної анархії.

З огляду на це, українська партія соціалістів-революціонерів, що має найближчий контакт з українськими трудовими верствами, в сучасний відповідальний мент, коли з одного боку відступають, не під натиском ворожої зброї, а в наслідок власної помилкової колоніально-шовіністичної політики московські червоні війська, — а з другого боку, на звільнений терен вступає польське військо, — вважає слухним голосно заявити, що трудове населення України визнає таку політику сусідніх урядів для добросусідських відносин дуже шкідливою, а також, що український народ сам спіраючись виключно на власні сили хоче й може збудувати своє національно-політичне життя і жадної військової допомоги, від кого б вона не приходила, не потребує.

Зокрема, що торкається Польщі та Румунії, то українські землі, на котрі претендують вищезгадані держави, а саме Західна-Волинь, Підляшша, Холмщина, Східна Галичина, Буковина та українські повіти Бесарабії не раз проголошували своє бажання бути в складі неподільної Української Республіки, бо ніхто не має права їхньої волі до вільного життя не виконувати або зневажати. Згадувати про права українського люду, як національної меншости в Польщі та Румунії, зовсім не доводиться, бо українська людність під польською та румунською окупацією позбавлена і законами і адміністративною практикою не тільки своїх прав на вільний культурний розвиток, але навіть права на фактичне існування на своїй землі.

Політика польського уряду на парижській конференції, колонізаційні заходи в Галичині і Холмщині, інтернування в окупованих землях української інтелігенції, невідповідне обходження з українськими полоненими, поворот до своїх маєтків польських поміщиків, а в зв'язку з цим контрибуції та репресії над селянством —

все це примушує нас ставитись до вступу польських військ на українську територію з недовір'ям. На думку партії допомога польського війська, під впливом реакційної агітації місцевих та закордонних контрреволюціонерів, може обернутись в справжню окупацію, тим більш, що польські землевласники вже зараз вимагають за вказану допомогу не тільки приєднання українських земель, але ще й забезпечення польської земельної власности на цілій Україні за Поляками, маючи, очевидно, на думці провадити польську колонізацію до самого Дніпра.

Про такі вчинки сусідніх урядів давно і гарно знає все трудове населення України і ніколи не погодиться з окупацією українських земель, тим більше, не допустять втручання польської шляхти в земельні справи українського народу, рахуючи не тільки на підтримку з боку других поневолених народів, але і на виступи самого польського та румунського трудового люду.

Декларації та угоди, підписані протягом останнього часу у Варшаві Головою бувшої Директорії та його урядом, вважаємо для себе не обов'язковими, бо з того часу, як Директорія в повному складі виїхала за межі України, вона більше правно не існує і волі трудового люду не виявляв.

Партія визнає, що лише уряд, котрий буде обрано на Всеукраїнському Конгресі селянсько-робітничих рад, обраних вільними голосами трудового люду України, без жадного примусу з боку окупаційного війська або диктаторської партії, — буде користуватись піддержкою трудових мас і сповнять їхнє домагання замиритись зо всіма сусідніми народами на основі самовизначення націй і без жадних анексій та без жадного втручання у внутрішні справи трудового люду України.

Закликаємо трудове населення України спокійно і уважно поставитись до сучасних політичних подій і, не вносячи жадної анархії в державне життя, не творючи жадних насильств та погромів, підготовляти дальшу організовану боротьбу за свою землю та волю.

Хай живуть і відроджуються поневолені народи цілого світу!
Хай живуть і братськи єднаються соціалісти всіх країн!
Хай живе соціалізм!

Київ. 7 травня 1920 року.
Центральний Комітет Української
Партії Соціалістів-Револуціонерів.

*Трудова Республіка. Орган Центрального Комітету Української партії Соціалістів-революціонерів. — 1920. — 20 травня. — Ч. 1 (15).

**Резолюція Ц.К.У.П.С.-Р.
в справі організації влади на місцях***

Тяжка боротьба, яку веде український трудовий народ за своє визволення, цілковито зруйновані всі органи внутрішнього господарчого і адміністративно-політичного управління. Але в процесі цієї боротьби показалося, які форми влади найбільш забезпечують інтереси трудового населення України, скріпляють українську державність та є найбільш бажані і приємлемі для широких мас.

Змагання урядів, які були на Україні, налагодити внутрішнє життя чи то через комісарів та мійські і земські самоврядування, чи то через ради робітничих та червоноармійських депутатів, не сотворили міцної основи для цих урядів і не дали бажаних наслідків.

Організація влади на місцях, основою якої були Комісаріяти, визначалася повним роз'єднанням і відсутністю розмежування функцій у місцевих органах. Це вносило хаос і робило органи влади нездійнятими до ніякої праці.

Комісари, призначені від центру, не змогли, а часто й не вміли, завчасно реагувати на місцеві умовини життя. Незнання місцевих умовин мішало їх роботі і не давало змога використовувати всі місцеві сили. Місцеві земські та городські самоврядування, обрані ще на початку революції в обставинах цілком відмінних від теперішніх, не відповідають сучасним вимогам мас, цілком від них відірвані, і наслідком довгої боротьби цілком зруйновані. Це все сотворило неможливість організувати місцеве життя, опершись на активно діючі елементи.

Налагодження радянською владою місцевого життя через ради робітничих, червоноармійських селянських депутатів і широкою децентралізацією і сполученням економічно-господарчих і адміністративно-політичних місцевих функцій, було лише диктатурою комуністичної партії, відсовувало від влади цілком селянство а також і пролетаріат. Тому хочай по формі приємлеме трудовими масами, потерпіло повну невдачу і родило лише анархію.

В минулому році У. П. С.-Р висунувши на Трудовому Конгресі радянську систему державного будівництва, потім приймала активну участь в розробленню відповідного законопроекту — про владу на місцях по радянській системі від села до центру з участю в них трудових елементів і з передачею місцевим радам адміністративно-політичних і економічно-господарчих функцій. Але розроблений

законопроект так і не був проведений в життя кабінетом Мазепи через незгоду решти урядових груп на трудовий принцип, а також і на всю схему. Уже в останній момент денікінської навали уряд Української Народньої Республіки був розпочав фактично переводити організацію місцевих органів влади на основах положених в засаду зазначеного законопроекту (Хмельницька, Літинська Ради), але військові обставини не дали закінчити організації.

Стоючи на попередніх постановах і зважаючи це все Ц.К. У. П. С.-Р. визнає:

1) Влада на місцях належить сільським, волосним, повітовим і губерніальним Радам і їх виконавчим органам — Управам. Ради вибираються селянами і робітниками.

2) Колиби було відновлено старі органи влади — Комісаріати і самоврядування, — то участь членів партії

а) в Комісаріатах, як агентах нової влади, виключається,

б) участь в земських і городських самоврядуваннях, як органах виборних, є можлива так для праці над господарчим, культурним та санітарним відновленням зруйнованої країни, а також для того, щоби використати ці апарати для організованої боротьби за перебудову органів влади на і місцях, а також для контакту, праці і організації широких трудових мас,

в) участь в земельних управах є можлива, щоби остаточно провести в життя земельну реформу, по закону виробленому при участі партії і ухваленому Трудовим Конгресом, а також для ведення земельної політики партії.

Веручи участь у всіх цих органах, члени партії повинні пам'ятати про всю вагу обов'язків, положених на них трудовими масами України і партією в цей тяжкий і відповідальний час, знати, що лише організована і строго дисциплінована праця допоможе їм не схибити з правильної дороги і уникнути помилок, які можуть мати тяжкі наслідки і для української республіки і для нашої партії.

Київ. 10 травня 1920 року. Центральний Комітет Української Партії Соціалістів-Револуціонерів

*Трудова Республіка. Орган Центрального Комітету Української партії Соціалістів-революціонерів. — 1920. — 20 травня. — Ч. 1 (15).

**Конференція
Української партії Соціалістів-революціонерів
за кордоном***

I. Порядок денний

Партійної конференції 14–19 лютого 1920 року в Празі.

1. Інформація, а) Звіт Закордонної Делегації старого складу
Докладчик: Михайло Грушевський; б) Повідомлення з місць.

2. Завдання партії, а) Програм; б) Тактика; в) Соціалістичний
Інтернаціонал; г) Відносини до інших партій.

3. Організація партії і закордонної делегації.

4. Вибори президіума закордонної делегації.

II. Резолюції конференції.

До п. 1: Інформація, а) Звіт закордонної Делегації старого складу. «Заслухавши звіт Закордонної Делегації старого складу про її діяльність до сього часу, Конференція приймає з приємністю цей звіт до відома».

До п. 2: Завдання партії, а) Програм партії:

«Оглядаючи пройдений українським трудовим народом шлях революційної боротьби, перша партійна конференція за кордоном констатує, що всеросійська революція поставила перед нами до розв'язання скомплектовану задачу одночасового національного, державно-політичного і соціального визволення.

З одного боку економічні відносини на Україні, цеб-то переважно аграрний тип народнього господарства, різниця земельного устрою, менший ніж у сусідній Росії розвиток промисловості, а з другого боку соціальна структура населення Україна — з перевагою селянства, малочисленим промисловим пролетаріатом під жорстоким колоніальним типу пануванням виключно чужонаціональної буржуазії, утворили на Україні одмінні обставини і умови для революції, котра прибрала характер аграрно-селянської і національно-визвольної, носителем котрої був переважно клас трудового селянства, що разом з тим був єдиним природним представником Української національності.

Такі об'єктивні заложення революції були основою для розвитку тактичних різниць і засобів боротьби, що в дальшому процесі повело до розбіжностей в розумінні задач революції і утворило конфлікт між революційними урядами України і Росії — Совітом Народніх Комісарів і Українською Центральною Радою.

Непорозуміння з протягом часу росло, ускладнюючись самим фактом і логікою озброєної боротьби і фатальними випадками війни.

2. Від часу IV партійного з'їзду в процесі боротьби трудових мас цілого світу з буржуазією відбулись такі зміни, які вимагали від Партії перегляду де яких пунктів свого програму і партійної тактики.

В початку 1919 року фракція У. П. С. Р. на Трудовім Конгресі, не маючи необхідних постанов партійного з'їзду, але з огляду на об'єктивні обставини, відійшла від програмового постуляту парламентарної демократичної Української Республіки, виставивши натомість домагання передачі всієї влади на Україні в руки трудових мас селянства і робітництва, репрезентованого в селянсько-робітничих трудових радах.

Ближша партійна конференція в вересні 1919 року погодилась з тим, і таким способом Партія стала на позицію признання диктатури селянства і робітництва на Україні, як перехідної стадії в боротьбі за соціалістичний лад.

В дальшому перебізі подій Партія не виявила необхідної твердості переведенню в життя своїх доглядів і пішла на компроміси, погодившись з тактичних міркувань на тимчасове заведення на Україні буржуазно-парламентарного ладу.

Безпосереднім наслідком того було, що Україна опинилася під владою групи осіб, а народ було відсунуто від влади, і його голосу не було чути при вирішенню його справ.

Звідси пішла анархія на Україні і ізоляція влади Директорії, яка не знайшла матеріального і морального підпертя українського народу в боротьбі з його національним ворогом і соціальним гнобителем, ватажком контрреволюціонерів Денікіним.

Та сама одірваність влади Директорії від українського народу завела її нарешті за кордони України і продиктувала, її акти, які не тільки йшли в супереч з національними і соціальними інтересами українських трудових мас, але являлись зрадою цих інтересів.

3. Події останнього року (1919–20) показали з повною очевидністю, що трудовий принцип, проголошений підчас народнього повстання на Україні в 1918 році, відповідає реальним відносинам. Позиція, зайнята в Трудовім Конгресі 1919 року фракцією У. П. С. Р., котра в своїй декларації признала, що власть як в центрі, так і на місцях, мусить належати трудовим радам селян і робітників, а органом верховної влади має бути Всеукраїнський Конгрес трудових рад, була, очевидно, вповні правильна.

Конференція закликає Центральний Комітет Партії приложити всі зусилля Партії до негайного здійснення диктатури народу, то значить:

До організації селянсько-робітничих рад сільських і повітових, обраних з можливим наближенням до принципу рівного і безпосереднього (але не загального) виборчого права, з таємним і пропорціональним голосуванням.

До скликання Всеукраїнського Конгресу рад, котрий має прийняти в свої руки верховну владу в У. Н. Р.

Переведення трудово-радянського принципу в організації У. Н. Р. дасть підставу до замирення війни України з Советською Росією, яка війна являється тяжким непорозуміння пагубним для інтересів соціальної революції, для її здобутків на Україні і Росії і суперечним бажанням трудових мас України, які стільки разів домогались негайного припинення братовбивчої війни.

Конференції думає, що з перетворенням У. Н. Р. в радянську республіку, організовану по трудовому принципу (себто виключенням від політичних прав всіх, хто використовує чужу працю), всі політичні і економічні суперечности з Советською Росією сами собою стратять свою гостроту.

Конференція закликає Центральний Комітет і всю Партію приложити всі свої впливи до того, щоб уряд У. Н. Р. ввійшов в договірні відносини з Советською Росією, щоб У. Н. Р., як самостійна радянська республіка, заключила з нею воєнну конвенцію і економічний договір, за її поміччю вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і державне існування. Всякеж орієнтування на імперіалістичну політику Антанти і шукання у неї опори для української державності Конференція вважає недопустимим

б) Тактика Партії.

1. Комуністичні Партії світу — як Російську, так і інших країв, Конференція закликає послужити своїми впливами тривкому замиренню України з Советською Росією, з огляду на те, що війна між ними ослаблює серед української людности ліві лінії, а зміцнює націоналістичні тенденції, які затемнюють свідомість клясових інтересів у трудящих мас і утруднюють здійснення диктатури трудового народу.

2. Переходовою формою від нинішнього стану річей на Україні до організації радянського уряду, на гадку Конференції, була б найкраще організація спільного уряду з тих, які тепер існують — Київського комуністичного уряду У. С. Р. і соціалістичного уряду

У. Н. Р. Сей уряд мав би зайнятись негайною організацією радянської влади на місцях і склав би Конгрес трудових рад України, який організував би радянське дефінітивне правительство.

3. Коли теперішній уряд У. Н. Р. (Директорія і кабінет Мазепи) на порозуміння з Совітським урядом не піде і організації єдиного тимчасового революційного уряду України почати прийняти не захоче, тоді Центральний Комітет повинен відкликати членів партії з уряду Мазепи і розпочати з ним рішучу боротьбу. Разом з тим закордонна делегація ввійде в порозуміння з партією Українських Комуністів, «боротьбистами» і зформує «Радянський блок», котрий і візьме ініціативу в формуванні Тимчасового Революційного Уряду України.

в) Соціалістичний Інтернаціонал.

1. Вихід незалежних с.-д. Німеччини підірвав надії на то, що II Інтернаціоналові вдасться притягнути до себе лівіші, соціалістично-революційні течії, перетворитися в дійсний Інтернаціонал.

Тимчасом утворення такого великого, дійсного Інтернаціоналу, в котрім би об'єднались і комуністичні і революційно-соціалістичні і соціал-демократичні партії реформаторського типу, Конференція вважає незвичайно потрібним в інтересах соціалістичного руху.

Тому рекомендуємо Закордонній Делегації У. П. С. Р. шукати зв'язків з соціалістично-революційними партіями і течіями, які прагнуть об'єднання активних соціалістичних партій в інтересах утворення такого дійсного Інтернаціоналу, і старатись впливати на комуністичні партії в напрямі сього єднання.

г) Відносини до інших партій.

Конференція знаходить необхідним найдальше йдучий контакт і зближення з тими українськими і неукраїнськими партіями, які стоять на ґрунті революційного соціалізму.

Для спільної боротьби з класовим ворогом всі ті партії мусять об'єднатись в єдиний радянський блок, відкинувши всяку можливість коаліції з партіями буржуазними.

В справі т. зв. «Зради Тарнавського» та «Акту 2 грудня в Варшаві»

В шуканні допомоги для збудування Самостійної Української Держави українські урядові кола попали в останні часи під такий дужий вплив буржуазії, що їх привела до зради інтересів українського трудового люду.

Це виявилось з особливою ясністю в справі порозуміння галицько-українського уряду Петрушевича з монархистом Деникі-

ним, з переходом на службу цьому ворогові революції, і зокрема ворогові української національності, культури і державності, разом а цим обманом перетягнути під Деникіна і рештки українського війська себто робітників і селян.

Також виявилось це в так званій Варшавській угоді 2 грудня 1919 р., коли представники уряду У. Н. Р. не лише не за згодою народу, а цілком всупереч його твердо заявленій волі, відступили як Галичину так і північно-західну Україну на волю шляхетському режиму і буржуазних правительств Антанти, разом з тим завансувавши Польщі право втручатися у внутрішні справи Української Республіки, наприклад, в земельну справу.

Обміркувавши ці події, конференція постановляє:

1. Названі акти являються насамперед цілком незаконними і ні для кого з громадян Української Республіки не обов'язковими, яко цілком суперечні актові об'єднання України 22 січня 1919 року і стверженому Всеукраїнським Трудовим Конгресом. Без вияву організованої волі трудового люду ніхто не сміє розділювати територію і єдність трудових мас.

2. Вказані акти не лише не можуть сприяти будівництву української державності, а навпаки — направлені до корінного зруйнування її, розбиття єдності народніх сил і розшматування української землі.

3. Ці події, як з національного боку, так державного і соціалістичного погляду, є зрадою українського трудового люду, і віроломним порушенням обіцянок та декларації тих самих урядів.

4. Участь де яких соціалістів в справі Варшавської угоди з шляхтою показує, до якого ступня морального і політичного занепаду і зрадництва приводить їх союз з буржуазією, а тому Конференція постановляє запропонувати Закордонній делегації У. П. С. Р. притягти до відповідальности тих членів партії, котрі приймали участь у Варшавській згоді, позаяк їх поведення суперечить як інтересам народу, так і постановам партійної Конференції у Вінниці в вересні 1919 року.

III. Привітання комуністам і соціалістам Угорщини.

Перша Конференція У. П. С. Р. за кордоном надсилає свій соціалістичний привіт товаришам Угорським комуністам і соціалістам і висловлює найглибше співчуття борцям революційного соціалізму на Угорщині, які в останній час понесли такі тяжкі втрати в особах тисяч замордованих найчорнішою реакцією товаришів і примушені були під натиском об'єднаної європейської контрреволюції,

після героїчної боротьби пролетаріату за свої права і ідеали, уступитись від дальшого проведення в життя Угорщини принципу диктатури пролетаріату.

Разом а тим Конференція висловлює свою тверду віру в те, що в недалекім часі знов розвіється червоний прапор на Совітському будинкові в Будапешті і залунають могутні звуки Інтернаціоналу на його вулицях. Ненавистна і огидна диктатура угорської буржуазії впаде під напором об'єднаних революційних сил, а угорський пролетаріат в злуці а пролетаріатом всього світу дасть нові докази свого геройства в боротьбі за перемогу всесвітньої соціалістичної революції.

IV. Вислід виборів президіума закордонної делегації.

1. Михайло Грушевський — голова делегації, згідно призначенню Центральним Комітетом Партії.
2. Олександр Жуковський — секретар.
3. Микола Чечель — скарбник.

*Трудова Республіка. Орган Центрального Комітету Української партії Соціалістів-революціонерів. — 1920. — 20 травня. — Ч. 1 (15).

Статут Закордонної Делегації У.П.С.Р. *

1. У. П. С. Р. за кордоном України репрезентує закордонна делегація У. П. С. Р.

2. Закордонна делегація У. П. С. Р. в своїй діяльності керується цим статутом, наданим Ц. Ком У. П. С. Р.

3. Закордонна делегація працює на підставі інструкцій і вказівок Ц. К. У. П. С. Р.

4. Завданням закордонної делегації є заступництво У. П.С. Р. за кордоном України на всіх інтернаціональних і національних соціалістичних конгресах, конференціях, з'їздах, партейтагах і т. і, участь в інтернаціональним соціалістичним бюрох та всяких інших інтернаціональних соціалістичних об'єднаннях.

5. В відношенню до ріжних під назвою У. П. С. Р. організацій, які можуть творитись по за кордоном України на захід від неї, а також окремих осіб, належних до партії, закордонна делегація має права емісара Ц. К. У. П. С. Р.

6. Закордонна делегація призначається Центральним Комітетом У. П. С. Р.

7. Всякі зміни в особистому складі закордонної делегації відбуваються на підставі розпоряджень Ц. К-ту, переданих закордонній делегації за підписом Голови Секретаря Ц. К., або осіб їх заступаючих, і з партійкою печаткою, з моменту повідомлення Закордонною Делегацією про відповідне розпорядження тих осіб, яких зміна торкається.

8. У внутрішньому своєму житті і вирішенню ріжних справ, які вступають на її розгляд, Закордонна Делегація уявляє а з себе колегію рівноправних членів.

9. На зовні Закордонна Делегація репрезентується її головою. З усякого рода заявами і деклараціями, а також провадженням ріжного роду переговорів, умов і т. п. від імени У. П. С. Р. — має право виступати голова або инший член З. Д. і його згодою.

10. Голова З. Д. призначається Ц. К-ом У. П. С. Р., як і решта членів делегації, і разом з ними підлягає сказаному в п. 7 сего статуту.

11. Закордонна Делегація, окрім голови, може сформувати решту свого президіума в складі, який знайде потрібним.

12. Члени Закордонної Делегації дістають з фондів делегації грошове утримання в розмірі, необхіднім для нормального життя,

і определеному самою делегацією, згідно з миттєвими умовами тих країв, де ці члени перебувають.

13. З тих самих фондів сплачуються всякі інші видатки зв'язані з репрезентацією партії, а також з діяльністю делегації взагалі.

14. Завідування і розпорядження фондами делегації, одержаними від Ц. К., і призначеними для Закордонної Делегації належить їй самій.

15. Всіма партійними фондами за кордоном завідує Закордонна Делегація, згідно з директивами Ц. К.

16. Делегація представляє Ц. К-тові звіт з своєї політичної і господарської діяльності щомісяця.

17. Делегація має свою печатку з текстом: «Закордонна Делегація У. П. С. Р.»

*Трудова Республіка. Орган Центрального Комітету Української партії Соціалістів-революціонерів. — 1920. — 20 травня. — Ч. 1 (15).

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Феномен «української політичної партії». Методологія, історіографія та джерельна база	7
Розділ 2. Традиції народницького руху та його вплив на формування неонародницьких партій	60
Розділ 3. Передумови виникнення і діяльність перших українських есерівських гуртків та організаційне становлення Української партії соціалістів- революціонерів як масової політичної партії	102
Розділ 4. Концептуальні засади національно-державного розвитку у програмних документах УПСР	171
Розділ 5. Досвід державницької, парламентської, виборчої та зовнішньополітичної діяльності українських есерів у добу Центральної Ради	236
Розділ 6. Організаційне оформлення тачій УПСР у політичній партії в умовах опозиційності гетьманському режиму	336
Розділ 7. Українські есери і пошук моделі національно- державного будівництва. Розробка трудового принципу організації влади у добу Директорії	384
Розділ 8. Закордонна діяльність УПСР: період протиріч і конфліктів	439
Висновки	492
Додаток А	501
Додаток В	503
Додаток В	538
Зміст	586

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Тетяна Анатоліївна Бевз

**ПАРТІЯ
НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ
І
СОЦІАЛЬНИХ ПЕРСПЕКТИВ
(Політична історія УПСР)**

Редактор — *С. Носова*

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 34,12. Обл.-вид. арк. 32,97.
Підписано до друку 25.07.2008. Зам. №

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net